

O.T. HUSANOV

KONSTITUTSIYAVIY HUQUQ

DARSLIK



«YURIDIK ADABIYOTLAR PUBLISH»

*Мазкур дарсликни ёшларга билим бериш
ва тарбиялашда узоқ йиллар меҳнат қилган
отам – Тиллабой Хусанов
ва онам – Гулнора Хусановаларнинг
ёрқин хотирасига бағишлайман.*

Кириш

Ҳар бир мамлакатнинг ҳуқуқий тизими мавжуд бўлиб, шунга мос равишда ҳуқуқий фанлар тизими ҳам мавжуд. Мамлакатимиз ҳуқуқий фанлар тизимида «Конституциявий ҳуқуқ» фани мавжуд ва у Конституциявий ҳуқуқни ўрганишда, бу ҳуқуқ билан тартибга солинадиган муносабатларни чуқур англашда, Конституциявий ҳуқуқ нормаларини такомиллаштиришда алоҳида аҳамиятга эга.

«Конституциявий ҳуқуқ»ни чуқур ўрганиш, бир томондан, ўқувчиларга, талабаларга, давлат хизматчиларига Конституциявий нормалар ва принципларини чуқур билиш, уларни ҳурмат қилиш, ҳаётда қўллаш, тегишли ижтимоий муносабатларни англаш учун зарур бўлса, иккинчи томондан, шу фан доирасида олиб бориладиган илмий тадқиқотлар натижаси «Конституциявий ҳуқуқ» нормаларини, Конституцияни такомиллашувига олиб келади.

Буни 2023-йилда Конституциямизнинг янги таҳрирда қабул қилинишида ҳам гувоҳи бўлдик. Шу пайтгача «Конституциявий ҳуқуқ» соҳасида олиб борилган тадқиқотларда, Конституцияда:

давлат фуқаролик хизматида киришда тенг ҳуқуқлилиқ;

Қонунчилик палатасининг ваколатларини кенгайтириш;

ҳукумат таркибини ихчамлаштириш ва бу борадаги Конституциявий нормаларини кенгайтириш;

вакиллик ҳокимиятига ҳокимнинг бошчилиқ қилишига барҳам бериш;

фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларини, маҳаллий давлат ҳокимиятидан ҳолилигини мустаҳкамлаш борасида илмий таклифлар илгари сурилган эди ва улар Конституцияда ўз ифодасини топди.

Конституциявий ҳуқуқ етакчи ҳуқуқ тармоғи ҳисобланади, шу билан бирга, алоҳида ўз предметига эга ҳуқуқ тармоғи ҳамдир.

Конституциявий ҳуқуқ нормалари жамиятдаги энг муҳим ижтимоий масалаларни, уларнинг асосларини тартибга солади. Булар халқ ҳокимиятчилигини амалга ошириш жараёнидан келиб чиқадиган «фуқаро-жамият-давлат» ўртасидаги муносабатлар ҳисобланади.

Конституциявий ҳуқуқ – Конституциявий тузум асослари, шахснинг ҳуқуқий ҳолати асослари, жамият ва шахс муносабатларини, маъмурий-худудий ва давлат тузилиши масалалари, ҳокимиятни ташкил этиш ва уларнинг фаолияти билан боғлиқ масалаларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндисидан иборат ҳуқуқ тармоғидир.

Ана шу масалалар ва уларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар эса «Конституциявий ҳуқуқ» фанида ўрганилади.

«Конституциявий ҳуқуқ» фани мавжуд ижтимоий муносабатларга ҳуқуқ нормаларининг мос келиши масаласини ўрганиб, ижтимоий муносабатларни янада тўғри тартибга солиш, уларнинг ривожланишига имкон берадиган ҳуқуқ нормаларини яратиш, мавжудларини такомиллаштириш бўйича таклиф ишлаб чиқишни мақсад қилиб қўяди.

Конституциявий ҳуқуқнинг таълим жараёнидаги вазифаси – Конституцияни ўқувчиларга чуқур ўргатишдир. Бу фан орқали Конституциянинг аҳамияти, вазифаси, функцияси, юридик табиати, принциплари, давлат тузилиши, ҳокимиятни ташкил этиш, шахснинг ҳуқуқий ҳолати, фуқаро, жамият, давлат муносабатлари ўрганилади.

«Конституциявий ҳуқуқ» фани фақат Конституциявий ҳуқуқ нормаларини ўқувчилар онгига сингдириш билангина чекланмай, у ўқувчиларда қонунга, Конституциявий тузумга, бошқа фуқароларга нисбатан ҳурмат ҳиссини шакллантириш вазифасини ҳам бажаради. Конституцияни чуқур билиш орқалигина Ватанга садоқат, жамиятга ҳурмат пайдо бўлиб, белгиланган бурчларни ихтиёрий бажаришга интилиш вужудга келади.

Президент Ш. Мирзиёев Конституциямиз қабул қилинган-лигининг 26 йилли-гига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқида уни ўрганишга алоҳида эътибор қаратди. Буни унинг қуйидаги сўзларида кўрса бўлади. «... Бош қонунимизни чуқур ўрганиш, англаш, ҳаётга жорий этиш ва унга

сўзсиз амал қилиш – барчамизнинг бурчимиздир»¹. «Бош қомусимизнинг ҳар бир моддаси биз учун дастуруламалга, ҳаётимиз қондасига айланиши зарур. Бунинг учун Асосий Қонунимизни умумтаълим мактабларида, олий ўқув юртларида, маҳалла ва меҳнат жамоаларида тизимли равишда ўрганиш бўйича аниқ чора-тадбирларни ишлаб чиқишимиз керак»².

«Конституцияни ўрганиш махсус курси» барча ноюрidik ўқув муассасаларида ўқитилиб, ўз олдига Конституцияни ўрганишни мақсад қилиб қўйса, юридик йўналишдаги таълим муассасаларида ўқитиладиган «Конституциявий ҳуқуқ» фани ҳам ўз олдига шу мақсадни қўяди.

Мазкур дарслик намунавий ўқув дастури ва янги таҳрирдаги Конституция асосида тайёрланиб, унда фақат Конституциявий ҳуқуқ предмети доирасидаги мавзуларни ёритишга ҳаракат қилинди. Дарсликда Конституциявий ҳуқуқнинг ҳуқуқ тизимидаги предмети ва «Конституциявий ҳуқуқ» фани предметини аниқлаштиришга, Конституция принциплари билан Конституциявий принципларни аниқлаштиришга алоҳида эътибор қаратилди. Чунки айрим дарсликларда шу масалаларда ноаниқликлар учрайди. Шунингдек, янги таҳрирдаги Конституция референдум (умумхалқ овози) орқали қабул қилинганлиги ва унинг аҳамияти ёритилди.

Дарслик тизими, асосан, Конституция тизимига мос тушади. Лекин айрим мавзулар аниқ Конституцияда белгиланган тартибда эмас, ижтимоий ҳаётдаги ўрнига қараб кетма-кетлиги белгиланди ва ёритилди. Масалан, «Сайлов тизими»га оид боб Конституцияда давлат ҳокимият тармоқларидан кейин берилган. Лекин ҳокимият тармоқлари асосан сайлов йўли билан ёки сайлов таъсири асосида вужудга келади. Шунинг учун уларни ўрганишни сайловдан бошлаш услубий жиҳатдан ўрганувчиларга қулайлик туғдириши мумкин. Ёки Конституциямизда Президент институти Олий Мажлис – Парламент институтидан сўнг тартибга солинган. Дарсликда Президент институти ҳокимият тизимига бағишланган бўлимда биринчи ўринда берилди. Сабаби ҳозир Президент ижро ҳокимияти тизимига қирмайди, у барча ҳокимият тармоқларининг қилишилган ҳолда фаолият юритиши ва ҳамкорлигини таъминлаш ваколатига эга энг юқори ҳокимият субъекти – давлат бошлиғидир. Бундан ташқари, Президент ҳам Парламент, ҳам Вазирлар Маҳкамаси, ҳам Суд ҳокимиятини ташкил этишда иштирок этади. Шунинг учун Президент институтининг аввал берилиши мантикий, услубий жиҳатдан тўғри деб ҳисобланди.

Дарсликда Конституциянинг назарий асосларини 2013-йилда тайёрланиб, 2019–2022-йилларда қайта нашр қилинган дарсликдаги назарий асослар ташкил этади.

Мамлакатимиз тарихининг кейинги даври янги таҳрирдаги Конституция билан боғлиқ. «Халқимиз сиёсий-ҳуқуқий тафаккурининг юксак намунаси бўлган Конституция-миз юртимизда демократик давлат ва фуқаролик жамияти барпо этиш, Ўзбекистоннинг халқаро майдонда муносиб ўрни эгаллашида мустаҳкам пойдевор бўлиб хизмат қилмоқда»³ деган Президент сўзлари аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайди.

Янги таҳрирдаги Конституция конституциявий ривожланиш тажрибасига катта ҳисса қўшди ва «Конституциявий ҳуқуқ» фани олдига янги вазифалар қўйди.

У Президент таъкидлаганидек:

«Келажакда давлатимизда, жамиятимизда инсоннинг ўрни ва кадри қандай бўлади?

Қандай сиёсий-ҳуқуқий, иқтисодий-ижтимоий ва маънавий-гуманитар тамойиллар, кадрият ва манфа-атлар биз учун устувор аҳамият касб этади?

¹ Mirziyoyev Sh. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. (kirill alifbosida). T.: «O'zbekiston», 2018, 3-tom, 59-bet.

² O'sha asar, 84–85-betlar.

³ Mirziyoyev Sh. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. (kirill alifbosida). T.: «O'zbekiston», 2018, 3-tom, 58-bet.

Энг муҳими, конституциявий ислохотлар оддий аҳолига, халқимиз фаровонлигини таъминлаш, жамиятимиз ва давлатимиз тараққиётига нима беради? – деган саволларни барчасига жавобни пухта ишланган Конституциямиз беради»⁴.

Биринчи бўлим

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING КОНСТИТУЦИЯСИ ВА КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚИ

И БОБ. КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУҚНИНГ УМУМИЙ ТАСНИФИ

1-§. «Конституциявий ҳуқуқ» тушунчаси

«Конституциявий ҳуқуқ» ҳуқуқшуносликда тез-тез учраб турадиган ва бир неча маънода ишлатиладиган атамалар. Аввало «Конституциявий ҳуқуқ» атамаси турли мамлакатларнинг ҳуқуқ тизимида алоҳида ўринга эга бўлган ҳуқуқ тармоғига нисбатан ишлатилади ва мамлакатнинг, жумладан: «Ўзбекистон Конституциявий ҳуқуқи», «Қозоғистон Конституциявий ҳуқуқи», «Россия Конституциявий ҳуқуқи» деб аталади. Иккинчидан, «Конституциявий ҳуқуқ» атамаси ижтимоий фанлар тизимида кирувчи алоҳида ҳуқуқий фанга нисбатан ишлатилади («Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи» фани, «Қозоғистон Конституциявий ҳуқуқи» фани, «Россия Конституциявий ҳуқуқи» фани) ва у бошқа фанларга ҳос барча хусусиятларга эга. Учинчидан, «Конституциявий ҳуқуқ» фуқароларнинг Конституцияларда белгилаб қўйилган асосий ҳуқуқларига нисбатан ишлатилади. Бу уч атама турли маънода ишлатилса-да, улар бир-бири билан боғлиқ. Конституциявий ҳуқуқнинг ҳуқуқ ва фан тармоғи сифатида мавжудлиги унинг ҳуқуқшунослар томонидан ўрганилиши заруратини туғдиради, бу ўз навбатида, махсус фанининг мавжуд бўлишини тақозо этади, фан эса факат билим беришнигина назарда тутмай, ҳуқуқ тармоқларининг ижтимоий муносабатларни тартибга солиши, бир-бири билан мослиги ва муаммоларни ўрганади, ҳуқуқни ривожлантиришга қаратилган тадқиқотлар учун қўлланма бўлади.

«Конституциявий ҳуқуқ» тармоғи бир нечта ҳуқуқий институтлардан ташкил топган бўлиб, улардан бири шахснинг ҳуқуқий ҳолатидир. Шахснинг ҳуқуқий ҳолатида фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари Конституциявий ҳуқуқлар деб аталиб, улар Конституциявий-ҳуқуқий нормаларда мустаҳкамланади. Бу эса фуқароларнинг «Конституциявий ҳуқуқи» тушунчаси Конституциявий ҳуқуқ (ҳуқуқ тармоғи) ва «Конституциявий ҳуқуқ» фани тушунчалари билан боғлиқлигини кўрсатади.

«Конституциявий ҳуқуқ» фани Конституциявий ҳуқуқни ҳуқуқ тармоғи сифатида ҳам, фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари сифатида ҳам ўрганади.

Айнан мазкур параграфда ва кейинги параграфларда «Конституциявий ҳуқуқ»нинг ҳуқуқ тармоғи сифатидаги хусусиятларини ўрганамиз.

Конституциявий ҳуқуқ Ўзбекистонда ҳам ҳуқуқнинг алоҳида тармоғи бўлиб, мамлакат ҳуқуқ тизимининг таркибига кириди, шу билан бирга у ҳуқуқ тизимида етакчи ҳуқуқ ҳисобланади. Шунинг учун унда барча ҳуқуқ тармоқларига ҳос умумийлик мавжуд ва шу билан бирга, бошқа ҳуқуқлардан ажралиб турадиган хусусиятларга ҳам эга. Ўхшашлик, умумийлик шундаки, «Конституциявий ҳуқуқ» ҳам ҳуқуқ нормалари йиғиндисидан иборат. Алоҳида хусусияти эса унинг етакчи ҳуқуқ эканлиги, унинг нормалари бошқа ҳуқуқлар учун асос бўлишида кўринади.

Умумлаштириб айтадиган бўлсак, Конституциявий ҳуқуқ маълум ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндисидан иборат. Бу ижтимоий муносабатлар жамият, инсон, давлат ўртасида вужудга келади. Конституциявий ҳуқуқ билан тартибга солинувчи ижтимоий муносабатлар ижтимоий муносабатлар тизимида асосий, раҳбарий, бош муносабатлардан иборат бўлади ва бошқа

⁴ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Konstitutsiyaviy komissiya a'zolari bilan uchrashuvdagi nutqi. Xalq so'zi, 2022-yil 21-iyun.

шундай муносабатларнинг вужудга келиши учун асос, таянч вазифасини ўтайди. Масалан, Конституциявий ҳуқуқ мулкӣ муносабатларнинг асосини белгилаши билан мулкӣ муносабатларнинг вужудга келишига асос бўлади. Бундан ташқари, турли ҳуқуқ тармоқлари алоҳида-алоҳида ижтимоӣ муносабатларни тартибга солиш билан чегараланса (фуқаролик ҳуқуқи – мулкӣ муносабатларни, меҳнат ҳуқуқи – меҳнат муносабатларини ва ҳоказо), Конституциявий ҳуқуқ турли соҳаларга тааллуқли (мулкӣ, меҳнат, молия, солиқ) ижтимоӣ муносабатларнинг асосларини тартибга солади. Яъни Конституциявий ҳуқуқнинг тартибга солувчи объектлари доираси бошқа ҳуқуқ тармоқларига нисбатан кенг ва хилма-хилдир.

Шулардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Конституциявий ҳуқуқ мамлакатнинг Конституциявий тузуми асосларини, жамият ва шахс муносабатларининг (жамиятнинг иқтисодий негизи, фуқаролик жамияти институтлари, оила, оммавий ахборот воситалари) асосларини, мамлакатнинг давлат ва маъмурий-худудий тузилиши асосларини, давлат ҳокимиятини ташкил этиш асосларини белгиловчи, ўрнатувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндисидир. Бу ҳуқуқий нормалар халқаро шартномалар, Конституция, Конституциявий қонунлар, жорий (оддий) қонунлар ва бошқа қонун ости ҳужжатлари-да ўз ўрнини топган. Бу Конституциявий ҳуқуқни ҳуқуқ тармоғи ва етакчи ҳуқуқ сифатида кўрсата оладиган энг оддий ва тушунарли таърифдир.

Конституциявий ҳуқуқ нормалари жамиятдаги энг муҳим масала – инсон ва давлат муносабатларини тартибга солади. Унинг энг муҳим масала деб ҳисобланиши жамиятнинг ривожӣ ёки аксинча, инқирози инсон ва давлат муносабатларининг тўғри ўрнатилганлигига боғлиқдир.

Конституциявий ҳуқуқ ўз нормалари орқали инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини олий кадрӣ даражасига кўтаради, шахс ва давлат муносабатларида шахс манфаатларининг устуворлигини белгилайди, ижтимоӣ адолат принципини бош принцип даражасига кўтаради, ҳокимият тузилмалари ташкил қилинишини, фаолиятини аниқ тартибини белгилайди.

Конституциявий ҳуқуққа, шулардан келиб чиқиб, ҳокимият ва эркинлик ўртасидаги муносабатда мутаносибликни ўрнатувчи, таъминловчи восита деб ҳам таъриф берса бўлади. Чунки инсоният тарихи шу икки нарса: «ҳокимият» ва «еркинлик»да устунликка эришиш учун ва уларнинг мутаносиблигини таъминлаш йўлида қилинган ҳаракатлар тарихи десак, хато бўлмайди.

Демократик тузум ҳисобланувчи мамлакатларнинг Конституциявий ҳуқуқлари «ҳокимият» ва «еркинлик» ўртасида мутаносибликни, мувозанатни таъминлашни мақсад қилиб кўяди. Бунӣ Ўзбекистон Конституциявий ҳуқуқига нисбатан ҳам айтиш мумкин.

Конституциявий ҳуқуқнинг мазмун-моҳиятини, вазифасини тўғри англаш, тасаввур қилиш учун ҳар бир мамлакат Конституциясини яхши билиш зарур. Чунки Конституциявий ҳуқуқ нормаларининг аксарияти, мутлақ кўпчилик деса ҳам бўлади, Конституцияларда белгиланган ва ўз ўрнини топган.

Шунинг учун кейинги мавзуларда бу масалалар махсус ёритилади.

2-§. Конституциявий ҳуқуқнинг предмети

«Конституциявий ҳуқуқ» тушунчасини аниқлашда ёки яхшироқ тушунишда унинг ҳуқуқ сифатидаги предметини аниқ билиш муҳим ҳисобланади. Ҳар бир ҳуқуқ тармоғи ўзининг алоҳида предмети билан бошқа ҳуқуқ тармоқларидан фарқ қилади.

Ҳар қандай ҳуқуқнинг предмети шу ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоӣ муносабатлар ҳисобланади. Конституциявий ҳуқуқнинг предмети ҳам Конституциявий нормалар билан тартибга солинадиган ижтимоӣ муносабатлардир. Конституциявий ҳуқуқ қандай ижтимоӣ муносабатларни тартибга солишини аниқлашда бу ҳуқуқ сиёсий, иқтисодий, ижтимоӣ, маънавий ва бошқа соҳаларга (яъни бир неча соҳаларга) тааллуқли муносабатларнинг асосларини тартибга солишини назарда тутиш зарур. Бошқа ҳуқуқлар эса юқоридаги алоҳида-алоҳида соҳаларни тартибга солади.

Конституциявий ҳуқуқнинг предметиға хос яна бир хусусият шундаки, у тартибга соладиган ижтимоӣ муносабатлар бошқа ҳуқуқ тармоқлари тартибга соладиган ижтимоӣ муносабатларнинг

вужудга келиши учун асос, база бўлиб хизмат қилади. Масалан, ер ҳуқуқи, фуқаролик ҳуқуқи, ижтимоий таъминот ҳуқуқи, парламент ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ ва бошқалар.

Конституциявий ҳуқуқнинг предмети ижтимоий муносабатларнинг икки йўналиши (соҳаси)ни тартибга солиши билан характерланади. Бу соҳалар ижтимоий ҳаётда энг муҳимлари бўлиб, бошқа масалаларга ҳам таъсир этади.

Конституциявий ҳуқуқнинг биринчи тартибга соладиган масаласи бу – инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, инсон ва давлат ўртасидаги муносабатлар бўлса, иккинчиси, давлат тузилиши ва давлат ҳокимиятини ташкил этиш, яъни ҳокимиятчилик муносабатларидир.

Конституциявий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган бошқа барча муносабатлар шу икки соҳанинг бирортаси таркибида мавжуд бўлади. Масалан, фуқаролик жамияти институтлари фаолияти, оилавий муносабатлар, банк-молия муносабатлари ва бошқалар.

Инсон ва давлат муносабати Конституциявий ҳуқуқ тартибга соладиган асосий муносабатлардир. Лекин шуни ҳам билиш керакки, инсон ва давлат муносабатлари жуда кенг ва кўп қиррали, шунинг учун бу муносабат фақат Конституциявий ҳуқуқ билангина тартибга солинмай, бошқа ҳуқуқ тармоқлари билан ҳам тартибга солинади (меҳнат ҳуқуқи, фуқаролик ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ, молия ҳуқуқи ва бошқалар). Лекин Конституциявий ҳуқуқ асос, база бўлиш характериға эға ҳуқуқий нормалардан иборат бўлиб, улар шахснинг ҳуқуқий ҳолатини белгилайди.

Инсон ҳуқуқлари энг кўп эътибор талаб қиладиган, шу билан бирға, мураккаб ҳодисадир. Инсон ҳуқуқларини эълон қилиш, эътироф этиш, ҳужжатларда акс эттириш осон, лекин уларни таъминлаш ўта мураккаб масаладир. Сабаби ҳуқуқ ва эркинлик бурч билан боғлиқ, ҳуқуқ ва эркинликнинг таъминланиши айрим мажбурий характердаги ҳаракатлар қилишни ёки қилишдан тийилишни тақозо этади. Бурч шахсларнинг бир-бири олдида эмас, давлат ва жамият олдида ҳам вужудға келади. Бундан ташқари, эркинлик ҳеч вақт мутлақ бўлиши мумкин эмас. Айрим ҳолатларда ва шароитда қонун асосида уни чеклашға зарурат туғилади.

Инсон ва давлат ўртасидаги муносабатларда фақат давлат томонидан ҳуқуқ ва эркинликларни ўрнатиш муҳим эмас, уларнинг бажарилиши учун кафолатлар ҳамда механизмларнинг яратилиши муҳимдир. Шунинг учун давлат инсон ҳуқуқларини таъминлашда катта мажбуриятларни ўз зиммасиға олади ва бу мажбуриятлар Конституциявий ҳуқуқ нормалари билан мустаҳкамлаб қўйилади. Янги таҳрирда қабул қилинган Конституцияда давлат мажбурияти кўпайди.

Давлат ҳокимиятининг тузилиши фақат давлат ҳокимиятининг турли тармоқларини амалға оширувчи давлат органларини тузиш билангина чекланмай, улар ўртасидаги муносабатларни тартибға солишни ҳам назарда тутайди. Фақатгина ўрнатилган тўғри ҳокимиятчилик муносабатларигина инсон манфаатларига мос тушиши мумкин, шунинг учун Конституциявий ҳуқуқ шу вазифани бажаришни ўзининг мақсади деб ҳисоблайди.

Ҳокимиятчилик муносабатларининг тўғри ва самарали бўлишини назарда тутиб, Конституциявий ҳуқуқ нормалари билан барча ҳокимият органлари компетенциялари, ваколатлари, вазифалари аниқ белгилаб қўйилади.

Хулоса қилиб айтганда, Конституциявий ҳуқуқнинг предмети бу – шахс ҳуқуқий ҳолатини белгилаш (шахс ва давлат муносабати) ва ҳокимиятчиликни амалға ошириш жараёнида вужудға келадиган ижтимоий муносабатлардир. Буларнинг таркиби кенг ва хилма-хил муносабатлардан иборат бўлади.

Бунда турли мамлакатларнинг Конституциявий ҳуқуқи предмети айнан ўхшаса-да, предмет таркибига кирувчи муносабатлар доираси ҳар хил бўлишиға эътибор бериш керак. Масалан, бизнинг Конституциявий ҳуқуқимиз оила масаласини алоҳида тартибға солса, бошқа мамлакатларда оила муносабатлари Конституциявий ҳуқуқ билан эмас, ҳуқуқнинг бошқа тармоқлари билан тартибға солиниши мумкин. Ёки Ўзбекистон таркибида Қорақалпоғистон Республикасининг мавжудлиги, у билан Ўзбекистон муносабатини тартибға солиш зарурати Конституциявий ҳуқуқнинг предметидаги ўзига хосликни келтириб чиқаради.

3-§. Конституциявий ҳуқуқ – ҳуқуқнинг етакчи соҳаси

Ҳар бир мамлакатнинг, жумладан, Ўзбекистоннинг ҳам ҳуқуқ тизими мавжуд⁵. Ҳуқуқ тизими турли тармоқ ҳуқуқлари йиғиндисидан иборат бўлиб, ҳар бир ҳуқуқ тармоқларининг ўз вазифаси ва тартибга соловчи предмети мавжуд.

Бошқа ҳуқуқ тармоқларидан фарқ қилиб, Конституциявий ҳуқуқ икки хусусиятга эга: биринчиси, унинг мустақил ҳуқуқ тармоғи эканлиги бўлса, иккинчиси, етакчи ҳуқуқ ҳисобланишидир.

Конституциявий ҳуқуқнинг етакчилик роли унинг нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларнинг аҳамияти, етакчилиги, бошқа ҳуқуқлар билан тартибга солинадиган муносабатлар учун асос, таянч бўлиши билан белгиланади. Конституциявий ҳуқуқ шахс ва давлат муносабатларининг асосларини, шахснинг ҳуқуқий ҳолати асосларини, давлат ва ҳокимият тузилишини, уларни ташкил этиш тартиби ва фаолиятининг принципларини, давлатнинг нодавлат ташкилотлар билан муносабати асосларини ўрнатар экан, ана шу масалаларни тартибга соловчи барча тармоқ ҳуқуқлари учун етакчилик ролини ўйнайди.

Яна Конституциявий ҳуқуқнинг етакчилик роли бошқа ҳуқуқларнинг Конституциявий нормалар орқали вужудга келишида ҳам кўринади ва нихоят Конституциявий ҳуқуқнинг асосий манбаи Конституция эканлиги ҳам унинг етакчилигини кўрсатади.

Конституциянинг 41-моддаси «Ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли. Банк операцияларининг, омонатларнинг ва ҳисобварақларнинг сир тутилиши, шунингдек, мерос ҳуқуқи қонун билан кафолатланади». 65-моддада мулк ҳуқуқи дахлсиз эканлиги ва давлат томонидан ҳимоя қилинишини белгилаш билан мулкрий масалаларни тартибга соловчи «Фуқаролик ҳуқуқи»га асос солади. Шу моддада тадбиркорлик фаолиятининг эркинлигини белгилаш билан «Тадбиркорлик ҳуқуқи»га асос бўлади.

Худди шунингдек, Конституциявий ҳуқуқнинг бошқа нормалари ҳам бошқа ҳуқуқлар учун асос бўлади, яъни бошқа ҳуқуқлар ўзининг дастлабки манбасини, таянчини Конституциявий ҳуқуқ нормаларидан олади. Ҳар қандай бошқа ҳуқуқ тармоқлари тартибга солаётган ижтимоий муносабатларнинг асоси Конституциявий ҳуқуқ нормалари билан мустаҳкамланган. Бошқа ҳуқуқ тармоқлари Конституциявий ҳуқуқ нормаларида мустаҳкамланган ижтимоий муносабатларни кенгайтириб, аниқлаштириб, амалга ошириш механизмларини белгилаб, тартибга солади.

Конституциявий ҳуқуқ нафақат моддий ҳуқуқ учун асос бўлади, балки протсессуал ҳуқуқлар: жиноят протсессуал ҳуқуқи, фуқаролик протсессуал ҳуқуқлари учун ҳам асос ҳисобланади. Масалан, Конституциянинг 28-моддасида судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун шароит яратилиши, 29-моддасида айбланувчи ҳимоя билан таъминланиш ҳуқуқига эга бўлиши кўрсатилган экан, бу қоидалар тегишли протсессуал ҳуқуқларда ўз ифодасини топади.

Конституциявий ҳуқуқ ҳуқуқ тизимида алоҳида, яъни етакчи ўринга эга эканлигини бошқа ҳолатлар ҳам кўрсатади. Жамиятдаги сиёсий, иқтисодий, ижтимоий соҳадаги ўзгаришлар Конституциявий ҳуқуқ нормаларида акс этиши билан бирга ҳуқуқнинг бошқа тармоқлари ривожига ҳам кучли таъсир кўрсатади.

Мамлакатимиз Конституциясидаги ҳуқуқ нормалари Ўзбекистоннинг давлат суверенитети, шахснинг олий қадрият эканлиги, миллий давлатчиликнинг ўзига хос хусусиятлари, бозор иқтисодиёти хусусиятлари ва тамойилларини ўзида аниқ акс эттирган бўлиб, улар бошқа ҳуқуқ тармоқларида ҳам ўз ифодасини топган.

Конституциявий-ҳуқуқий нормаларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, улар орқали:

Ўзбекистоннинг суверенлиги, мустақиллиги тўла таъминланган;

инсон ҳуқуқ ва эркинликлари халқаро андозаларга мос равишда белгиланган;

шахс ва давлат муносабатларида шахс манфаатларининг устуворлиги ҳисобга олинган;

шахс олдида, жамият олдида давлатнинг масъуллиги белгиланган;

⁵ Huquq tizimi haqida qarang: Odilqoriyev X.T., Yakubov Sh.U. Milliy huquqiy tizim va huquqiy qadriyatlar. – Toshkent, 2010-yil.

демократик асосларда ва тамойилларда ҳокимият тизими ва ҳокимиятни амалга оширувчи органлар тизими мустаҳкамланган;

энг асосийси, Конституциявий ҳуқуқ нормалари ҳар қандай мафкурадан озод қилинган.

4-§. Конституциявий ҳуқуқ – ҳуқуқ тармоғи

Тартибга солиш зарур бўлган ижтимоий муносабатларнинг турлича бўлиши ҳуқуқларнинг ҳам турли тармоқ ва соҳаларга бўлиниши шартлигини келтириб чиқаради. Ҳар бир ҳуқуқ тармоғи ўзига мос равишда алоҳида ижтимоий муносабатларни тартибга солиш вазифасини ўтайди. Ҳар бир мамлакатда ижтимоий муносабатларнинг кўлами ҳуқуқ тармоқларининг доирасини белгилайди ва ҳуқуқ тизимини ташкил этади. Ижтимоий муносабатлар кўлами, янги муносабатларнинг вужудга келиши, ривожланиши янги ҳуқуқ тармоғини вужудга келтиради. Масалан, Ўзбекистонда бозор муносабатларининг ривожланиши бир неча ҳуқуқ тармоғининг вужудга келишига шароит яратди. Жумладан, солиқ ҳуқуқи, боғжона ҳуқуқи, банк ҳуқуқи, тадбиркорлик ҳуқуқи ва бошқалар.

Конституциявий ҳуқуқ Ўзбекистон ҳуқуқ тизимида етакчи ҳуқуқ ҳисобланиши билан бирга алоҳида ҳуқуқ тармоғи ҳам ҳисобланади, чунки фақат унинг ўзи тартибга соладиган ижтимоий муносабатлари, яъни предмети мавжуд. Конституциявий ҳуқуқнинг алоҳида тармоқ ҳуқуқи сифатида мавжуд бўлишига ижтимоий муносабатларга тааллуқли асосий муносабатлар умумий тарзда тартибга солиниши зарурлиги сабаб бўлади. Буни бошқача қилиб, ижтимоий ҳаётда Конституциявий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солиш зарур бўлган ижтимоий муносабатлар мавжуд, деб айтиш мумкин.

Конституциявий тузум асослари билан боғлиқ муносабатлар (давлат суверенитети, ҳокимиятчилик), шахс ҳуқуқий ҳолати асослари, давлат тузилиши, маъмурий-ҳудудий тузилиш асослари, жамиятдаги нодавлат тузилмалар фаолияти асослари, ҳокимият асослари, ҳокимият органлари тизими ва фаолиятини ташкил этишнинг асосий принциплари Конституциявий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинади.

Конституциявий ҳуқуқ нормаларининг бошқа ҳуқуқ тармоқларига ҳос хусусиятларга эгаллиги ҳам бу ҳуқуқни алоҳида ҳуқуқ тармоғи сифатида гавдалантиради.

Бошқа ҳуқуқ нормалари каби Конституциявий ҳуқуқ нормалари ҳам императив ва диспозитив бўлади.

Императив хусусият деганда, ҳуқуқ нормаларида белгиланган қоида субъектга бошқа ҳеч қандай ҳаракат учун имконият қолдирмай, аниқ бажарилиши шарт бўлган топшириқни қўйиши тушунилади. Бунга Конституциянинг 107-моддасидаги: «Президент ўз вазифасини бажариб турган даврда бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллаши, вакиллик органининг депутати бўлиши, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши мумкин эмас», – деган нормани ёки 116-модда 3-бандидаги «Вазирлар Маҳкамаси янги сайланган Олий Мажлис олдида ўз ваколатларини зиммасидан соқит қилади», деган нормани мисол қилиб келтириш мумкин.

Диспозитив характердаги нормаларда эса субъектда шу нормадаги қоидадан фойдаланиш имконияти мавжуд бўлади ёки у шу норма кўрсатмасидан ўз хоҳишига қараб фойдаланади. Конституциянинг 111-моддаси Қонунчилик палатаси билан Сенат ўртасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг нормал фаолиятига таҳдид солувчи ҳал қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юз берганда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди билан бамаслаҳат қабул қилган қарори асосида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси, Сенати тарқатиб юборилиши мумкин деган норма бунга мисол бўлади. Императив ва диспозитив характердаги нормаларни бошқа моддаларда ҳам кўриш мумкин.

Конституцияга киритилган, «Конституция тўғридан-тўғри амал қилади» – деган қоида Конституциявий ҳуқуқ нормаларини алоҳида тармоқ ҳуқуқи эканлигини мустаҳкамлади (15-модда).

Шундай қилиб, Конституциявий ҳуқуқ ҳуқуқнинг мустақил тармоғи, у тартибга соладиган ижтимоий муносабатлар турли соҳаларга тааллуқли бўлиб, Конституциявий ҳуқуқ нормалари уларнинг асосларини белгилайди, тартибга солади.

5-§. Конституциявий ҳуқуқ нормалари, институтлари, муносабатлари ва уларнинг субъектлари

Ҳар қандай ҳуқуқ тармоғини таснифлаш учун уни ташкил этадиган нормаларнинг хусусиятларини билиш, аниқлаш зарур. Конституциявий ҳуқуқ нормаларини аниқлар эканмиз, биринчидан, уларга ҳам бошқа ҳуқуқ тармоқлари нормаларига хос умумий белгилар, хусусиятлар хос эканлиги ва, иккинчидан, фақат шу тармоқ ҳуқуқий нормаларига хос хусусиятлар ҳам мавжудлигини ҳисобга олиш зарур.

Конституциявий ҳуқуқ нормалари шу ҳуқуқнинг предмети ҳисобланувчи ижтимоий муносабатлар (ҳуқуқий муносабатлар)ни тартибга солади. Конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар бошқа тармоқ ҳуқуқий муносабатларидан мазмуни, манбаси, ўзига хос тури, таъсис характери, амалга оширишнинг алоҳида механизми, субъектларнинг ўзига хос хусусияти, тузилишининг ўзига хослиги билан фарқ қилади.

Барча Конституциявий-ҳуқуқий нормалар қуйидаги асослар бўйича турларга бўлинади.

1. Мазмунига қараб, яъни ижтимоий муносабатларни тартибга солиш доирасига қараб. Айрим нормалар Конституциявий тузум асосларини, айримлари шахс-нинг ҳуқуқий ҳолати асосларини ва ҳоказоларни тартибга солади.

2. Юридик кучига қараб, бу ҳуқуқий норма қайси манба-ларда, ҳужжатларда мустаҳкамланганига бўлиқ.

3. Худудий амал қилишига қараб. Асосан, Конституциявий-ҳуқуқий нормалар мамлакатимизнинг бутун худудида амалда бўлса-да, айрим ҳолатларда маълум худудгагина тегишли нормалар қабул қилиниши мумкин. Ёки маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ҳужжатлари шу худудгагина амалда бўлади.

4. Ҳуқуқ нормаларида мустаҳкамланган қоидаларнинг тавсифига кўра. Айрим нормалар ваколат берса, айрим нормалар мажбурият юклайди, айрим нормалар эса тақиқлайди.

5. Императив ва диспозитив характердаги нормалар. Императив характердаги норма аниқ кўрсатма бажарилиши шартлиги бўлса, диспозитивда субъектга имконият берилади, у асосида маълум ҳаракатни қилиши ёки қилмаслиги мумкин.

6. Мақсади ва амалга ошириш механизмига кўра. Конституциявий-ҳуқуқий нормаларнинг айримлари жараёнларни тартибга солишни мақсад қилиб қўйган. Масалан, Регламент қоидалари.

Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларда бир эмас бир нечта норманинг ҳаракати орқали мақсадга эришилади. Шунинг учун нормалар мақсади, характери, ўхшашлигига қараб бирлаштирилади. Ҳар бир нормани қайси бирликка (гурухга) киритиш, уларнинг мансублигини аниқлаш муҳим масаладир.

Турдош ҳуқуқий нормаларнинг мажмуаси Конституциявий-ҳуқуқий институт деб аталади. Ҳуқуқий институт аниқ бир ижтимоий муносабат бўйича ёки умуман шу муносабатнинг барча томонлари бўйича вужудга келиши мумкин. Масалан, шахснинг ҳуқуқий ҳолати масаласи йирик Конституциявий ҳуқуқий институт бўлса, фуқаролик унинг таркибидаги кичикроқ институтдир. Ёки давлат ҳокимияти органлари йирик Конституциявий институт ҳисобланса, қонунчилик ҳокимияти, ижро ҳокимияти, суд ҳокимияти, сайлов тизими унинг кичик институтлари ҳисобланади.

Конституциявий-ҳуқуқий институтлар турли манбалардан (Конституция, Конституциявий қонун, қонун, фармон, қарорлардан) иборат бўлади.

Ана шу Конституциявий-ҳуқуқий нормаларнинг амал қилиши натижасида Конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар вужудга келади. Уларда ҳам бошқа ҳуқуқий муносабатларга тегишли умумий хусусиятлар мавжуд. Умумийлик шундаки, ҳар қандай ижтимоий муносабат ҳуқуқ нормаси билан тартибга солингандагина ҳуқуқий муносабат бўлади. Ҳуқуқий муносабат орқалигина ҳуқуқ нормалари амалга оширилади. Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос хусусияти (бошқа ҳуқуқий муносабатлардан фарқи) қуйидагиларда кўринади.

1. Улар ўзининг алоҳида мазмунига эга. Бу муносабатлар фақат Конституциявий ҳуқуқ предмети ҳисобланади.

2. Бу муносабат алоҳида субъектлар таркибига эга.

3. Барча Конституциявий-ҳуқуқий нормалар ҳам аниқ Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирмайди. Масалан, принцип-нормалар. Улар ўзининг тартибга солувчи таъсирини қоида, нормалар орқали амалга оширади.

Шундай қилиб, Конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар, Конституциявий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар бўлиб, уларнинг мазмуни субъектлар ўртасидаги юридик алоқалар ҳисобланади ҳамда бу алоқалар тегишли ҳуқуқий нормаларда кўзда тутилган ўзаро ҳуқуқ ва бурч шаклида бўлади. Шунинг учун ҳам Конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар бошқа ҳуқуқий муносабатларга нисбатан хилма-хилдир. Асосан, ҳуқуқий муносабатлар қоида, нормаларнинг амал қилиши орқали вужудга келади. Улар асосида аниқ муносабатлар вужудга келиб, унда муносабатнинг аниқ субъектлари ва уларнинг ҳуқуқ ҳамда мажбуриятлари аниқ бўлади.

Принцип-нормалар, мақсад нормалар, декларатив нормалар бошқача муносабатларни вужудга келтиради ва шу орқали тегишли нормада ётган кўрсатма, таъкидлар ҳаётга татбиқ қилинади. Бу ҳуқуқий муносабатлар умумий характерда бўлиб, аниқ субъектлари йўқ, бўлган тақдирда ҳам, уларнинг ҳуқуқ ва бурчи ўрнатилмайди.

Конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар доимий ёки вақтинча бўлиши мумкин. Доимийнинг муддати белгиланмаган ва баъзи сабаблар билан у тўхтатилиши мумкин. Масалан, фуқаронинг вафот этиши.

Айрим вазифалар бажарилганда ҳам муносабатлар тугаши мумкин. Масалан, сайлов кампанияси тугаши билан сайловчи ва комиссиялар ўртасидаги муносабатлар тугайди.

Ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келиши, тугашида юридик факт муҳим рол ўйнайди. Юридик факт ҳуқуқий муносабатни вужудга келтирадиган, ўзгар-тирадиган, тугатадиган воқеа ёки ҳаракатдир.

Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчилар субъектлар деб аталиб, бу ҳуқуқий муносабат субъектлари доираси жуда кенг. Субъектлар қаторига фуқаро, шахс, халқ, миллат, давлат, депутат ва сенаторлар, давлат органлари, нодавлат ташкилотлари, ўзини ўзи бошқариш органлари киради. Сайлов кампанияси даврида субъектлар миқдори янада кенгайди, уларга сайлов комиссиялари, қузатувчилар, вакиллар, номзодларни киритиш мумкин.

Умумий тарзда айтиш мумкинки, Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари Конституциявий-ҳуқуқий нормаларга асосан ҳуқуқ ва бурчга эга бўладиганлар ҳисобланади.

Айрим ҳолларда чет эл фуқаролари ёки фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳам муносабатлар субъекти бўлиши мумкин. Масалан, фуқароликни сўраб мурожаат қилганда.

6-§. Конституциявий ҳуқуқ манбалари

Конституциявий-ҳуқуқий нормалар турли шаклларда ифодаланган бўлиб, улар Конституциявий ҳуқуқ манбалари ҳисобланади. Улар Конституция, қонун, фармон ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар кўринишида бўлиши мумкин.

Конституциявий ҳуқуқ шакллари (манбалари) бир-бири билан боғлиқ ва бири иккинчиси учун юқори юридик кучга эга. Масалан, Конституция бошқа қонунлар, фармонлар учун юқори юридик кучга эга бўлса, Президент фармони ҳукумат қарори учун юқори кучга эга.

Конституциявий ҳуқуқ манбаларининг ҳар бири ўз вазифасига эга ва улар бир-бирининг ўрнини эгаллаши мумкин эмас. Бошқача қилиб айтганда, Конституция билан тартибга солиниши керак бўлган масалани қонун билан, фармон билан ёки қонун билан тартибга солинадиган масалаларни ҳукумат қарорлари билан тартибга солиб бўлмайди.

У ёки бу ҳужжатни ҳуқуқ манбаси сифатида эътироф этиш маълум бир ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқаради. Чунки бундай ҳужжат фуқаро учун маълум ҳуқуқларни ёки бурчларни ўрнатиши мумкин, фуқаро эса унга асосан ўз ҳуқуқини ҳимоя қилишни талаб этиши мумкин.

Конституциявий ҳуқуқ манбалари орасида Конституция алоҳида ўрин эгаллайди. Чунки Конституция фақат Конституциявий ҳуқуқ манбасигина эмас, балки бошқа ҳуқуқлар учун ҳам манбадир. Конституциянинг ҳуқуқ манбалари орасидаги алоҳида маъқейини унинг давлатнинг асосий қонуни эканлиги ҳам белгилайди.

Конституция энг муҳим норма ва принципларни ўрнатади ҳамда кейинчалик улардан бошқа ҳуқуқий тартибга солиш шакллари вужудга келади (турли соҳадаги қонунлар, фармонлар). Айрим Конституциявий нормалар тўғридан-тўғри амал қилиб, қўшимча тартибга солишга муҳтож эмас.

Масалан, Конституциянинг 108-моддасига биноан, Президент Олий Мажлис йиғилишида қасамёд қабул қилган пайтдан бошлаб ўз лавозимига киришган ҳисобланади, деган қондани амалга ошириш учун ҳеч қандай қўшимча норма, ҳужжат зарур эмас.

Конституция нормаларини ўзгартиришнинг алоҳида тартиб ва қондалари ўрнатилганлиги ҳам Конституциянинг ҳуқуқ манбаси сифатидаги алоҳида мақомини кўрсатади.

Конституциявий ҳуқуқ манбалари орасида қонунлар муҳим рол ўйнайди. Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган қонунларни икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчиси, Конституциявий қонунлар, иккинчиси, оддий қонунлар. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида қандай масалалар бўйича Конституциявий қонунлар қабул қилиш кераклиги белгиланмаган. Айрим мамлакатлар Конституцияларида қандай масалалар юзасидан Конституциявий қонунлар қабул қилиниши зарурлиги белгиланган. Россия Федератсияси Конституциясининг 13 та моддасида Конституциявий қонун қабул қилишга доир масалалар берилган. Бизнинг қонунчилик тажрибамизда ҳар қандай ҳолатга конкрет ёндашилиб, Конституциявий даражада ҳал қилиниши мумкин бўлган масалалар юзасидан Конституциявий қонунлар қабул қилинади. Ҳозирга қадар мамлакатимизда қуйидаги Конституциявий қонунлар қабул қилинган: «Референдум якунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида»ги, «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизатсия қилишда сиёсий партиялар ролини кучайтириш тўғрисида»ги Конституциявий қонунлар. Булар ҳам тўлиқ Конституциявий ҳуқуқ манбаси бўлади.

Кейинги манба, бу – қонунлар. Юқоридагилардан фарқ қилиб, фақат Конституциявий-ҳуқуқий мазмундаги қонунларгина Конституциявий ҳуқуқ манбаси бўлади. Масалан, «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги қонунлар ва «Ўзбекистон Республикасининг сайлов кодекси» ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Конституциявий-ҳуқуқий мазмундаги фармон ва фармойишлари Конституциявий ҳуқуқ манбалари ҳисобланади. Масалан, ҳукумат таркиби (тайинлаш, вазифасидан озод қилиш), марказий давлат идораларини тузиш, Конституцияда белгиланган бошқа мансабдор шахсларни лавозимига тайинлаш ва лавозимидан озод қилиш тўғрисидаги фармонлар ва шу каби бир қатор ҳужжатлар.

Олий Мажлис палаталарининг айрим, яъни Конституциявий-ҳуқуқий мазмундаги қарорлари ҳам Конституциявий ҳуқуқ манбаси бўлиши мумкин. Улар томонидан қабул қилинган регламентлар ҳам манба ҳисобланади.

Конституциявий ҳуқуқ манбалари қаторига яна ҳукумат қарорлари, суд қарорлари (Конституциявий суд), маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари ҳам киритилиши мумкин. Фақат шунга алоҳида эътибор бериш керакки, бу ҳужжатлар Конституциявий ҳуқуқ тартибга солувчи муносабатлар доирасида қабул қилинган, ҳамма учун мажбурий характерга эга, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга қаратилган бўлсагина, Конституциявий ҳуқуқ манбаси бўлади.

Халқаро ҳуқуқ нормалари ҳам Конституциявий ҳуқуқ манбаси бўлиши мумкин.

7-§. Конституциявий ҳуқуқ тизими

Конституциявий ҳуқуқ Конституциявий-ҳуқуқий институт-лардан ташкил топади. Конституциявий-ҳуқуқий институт – ўхшаш турдаги, лекин алоҳида мустақил муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар бирикмасидир. Конституциявий ҳуқуқий институтлар манбаси ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан, президентлик институти манбаси Конституция, Конституциявий қонун, қонунлар ҳисобланса, Вазирлар Маҳкамаси (ҳукумат) институтларининг манбаси Конституция, Конституциявий қонун, қонунлар, Президент фармони, Конституциявий суд қарори бўлади. Худди шундай, шахснинг ҳуқуқий ҳолати, сайлов институтлари манбалари ҳам турлича бўлиши мумкин.

Конституциявий-ҳуқуқий институтлар мустақил турдаги нормалардан иборат бўлса-да, барча институтлар ўзаро боғлиқ ва яқин алоқада бўлади. Уларни бир-биридан бутунлай ажратиб бўлмайди, ана шу асосда ягона Конституциявий-ҳуқуқий тартибга солиш таъминланади.

Конституциявий ҳуқуқ тизимини катта дарахтга ўхшатиш мумкин. Дарахтнинг танаси, шохи, барги бўлгани каби ҳуқуқ тизимида ҳам турли таркибий қисмлар мавжуд. Дарахтнинг турли қисмлари турли вазифани бажаради, лекин уларнинг барчасини бириктирган, ҳаётийлигини таъминлаган илдизи бор. Ҳуқуқ тизимида илдиз вазифасини ягона Конституциявий принциплар, халқ суверенитети, табиий ҳуқуқлар, ҳуқуқ ва эркинликлар устуворлиги, ҳокимият бўлиниши, мустақил суд ҳокимияти ўйнайди. Булар барча институтларда ўз аксини топган.

Конституциявий ҳуқуқ тизими Конституция тизими билан боғлиқ ёки айтиш мумкинки, Конституция тизими Конституциявий ҳуқуқ тизими белгиланишида асосий рол ўйнайди. Конституциявий ҳуқуқ тизимини ташкил этувчи Конституциявий-ҳуқуқий институтлар аҳамиятига кўра тартиб билан жойлаштирилган.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқ тизими қуйидаги институтлардан ташкил топган: Конституциявий тузумнинг асосий принциплари; инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари; жамият ва шахс; маъмурий-ҳудудий ва давлат тузилиши; давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши.

Бу институтлар, ўз навбатида, ўз тизимига эга. Яъни улар бир-бири билан боғлиқ, лекин мустақил институтлардан иборат. Масалан, «Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари» институти, «Фуқаролик», «Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар», «Сиёсий ҳуқуқлар», «Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар», «Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатлари», «Фуқароларнинг бурчлари»дан иборат бўлса, «Давлат ҳокимиятини ташкил этиш», «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси», «Ўзбекистон Республикасининг Президенти», «Вазирлар Маҳкамаси», «Маҳаллий давлат ҳокимияти асослари», «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари», «Суд ҳокимияти», «Сайлов тизими» ва бошқа институтлардан иборат. Янги таҳрирдаги Конституцияга «ХХИВ боб. Адвокатура» киритилди.

8-§. Конституциявий ҳуқуқ фан сифатида

«Конституциявий ҳуқуқ» фани ижтимоий фанлар тизимига кирувчи юридик фанларнинг таркибий соҳаларидан биридир. Юридик ходисалар, уларнинг келиб чиқиши, жамиятдаги ўрни турли юридик фанлар томонидан ўрганилади. Юридик фанлар алоҳида масалаларни ўрганади, шунинг учун уларнинг ўрганадиган предмети алоҳида-алоҳидадир. Юридик фанлар ўз вазифаси ва ўрганадиган предметига қараб, умумназарий, тарихий, тармоқ, ҳуқуқий-қиёсий, амалий фанларга бўлиниб, бир-биридан фарқ қилади.

«Конституциявий ҳуқуқ» фани тармоқ ҳуқуқий фанлар қаторига кириди ва номига мос равишда Конституциявий ҳуқуқни ҳуқуқ сифатида ўрганиш унинг предмети ҳисобланади. Шундай қилиб, «Конституциявий ҳуқуқ» фани предмети у ўрганадиган ҳуқуқ тармоғи ҳисобланади. Ушбу фан тегишли ҳуқуқ соҳасига оид қонуниятларни, тушунча ва категорияларни, Конституциявий ва бошқа соҳаларга тааллуқли қонунларнинг мазмун-моҳияти, вазифаси, Конституциявий-ҳуқуқий институтларни ўрганади, таҳлил қилади, улар юзасидан илмий фикрлар бериб, хулосалар чиқаради.

«Конституциявий ҳуқуқ» фани Конституциявий-ҳуқуқий норма ва институтларни ўрганиш билан чекланмай, уларнинг амал қилиш жараёнини ҳам ўрганади.

Шунинг учун унинг предметига шу ҳуқуқ соҳаси билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар ҳам кириди. Конституциявий-ҳуқуқий нормалар қай даражада ижтимоий муносабатларни тартибга солаётганлиги, қандай ҳолларда ҳуқуқий нормалар эскириб қолганлиги, ижтимоий муносабатларни тартибга солиш учун етарли эмаслиги масаласи фан томонидан ўрганилади. Шу орқали фан ҳуқуқий нормалар самарасини, таъсир кучини ўрганади ва тегишли илмий таклифларни илгари суради.

Давлат Конституциявий органларини ташкил этиш тартиби, фаолияти, бир-бири билан муносабати ҳам «Конституциявий ҳуқуқ» фани томонидан ўрганилади.

Шахс масаласи, унинг давлат билан ўзаро муносабати, шахснинг ҳуқуқий ҳолати масалалари Конституциявий ҳуқуқ ўрганадиган бош масаладир.

Конституциявий ҳуқуқнинг ҳуқуқ сифатидаги предмети ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар бўлса, фаннинг предмети шу ижтимоий муносабатлар ва уларни тартибга солувчи нормалар ҳисобланади. Ҳуқуқнинг предмети тартибга солиш бўлса, фан предмети ўрганиш ҳисобланади.

«Конституциявий ҳуқуқ» фани ўрганадиган масала, ҳодисалар доираси куйидагилардан иборат бўлади:

Конституциявий ҳуқуқнинг умумий таснифи;

Конституциявий ривожланиш жараёнлари, босқичлари, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг мазмун-моҳияти, юридик тури;

Конституциявий тузум асослари;

шахс ва давлат муносабати, шахснинг ҳуқуқий ҳолати;

жамиятнинг иқтисодий асослари, давлат ва жамоат бирлашмалари муносабатлари, оилавий муносабатлар;

давлат тузилиши, мамлакатнинг маъмурий-ҳудудий тузилиши;

давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши;

Конституцияга ўзгартириш киритиш тартиби.

Бу ерда «Конституциявий ҳуқуқ» фани ўрганадиган масалалар йириклаштириб кўрсатилди. Кўрсатилган ҳар бир йўналиш ёки ҳодиса аниқ бўлакларга бўлиб ўрганилади. Масалан, Конституциявий ҳуқуқнинг умумий таснифи ҳуқуқнинг ҳуқуқ тизимидаги ўрни, ҳуқуқий нормалар, ҳуқуқий институтлар, ижтимоий муносабатлар, ҳуқуқ манбалари ва бошқаларни ўрганиш орқали тадқиқ этилади. Ёки шахснинг ҳуқуқий ҳолати фуқаролик, асосий ҳуқуқ ва эркинликлар, бурчлар, ҳуқуқ ва эркинликлар кафолатлари масалаларини ўрганиш орқали кенг ёритилади.

Юқоридагиларни ўрганиш фан олдида маълум вазифаларни қўяди, яъни «Конституциявий ҳуқуқ» фанининг аниқ вазифалари мавжуд.

Унинг энг асосий вазифаси Конституциявий ҳуқуқнинг мамлакат ҳуқуқ тизимидаги ўрнини, яъни унинг ҳам ҳуқуқ тармоғи, ҳам етакчи ҳуқуқ эканлигини кўрсатишдир. Бунинг учун Конституциявий-ҳуқуқий нормаларнинг юридик кучи (бошқа ҳуқуқ нормалари учун устуворлиги, таъсир кучи, асос эканлиги) ижтимоий муносабатларни тартибга солиш орқали ижтимоий ҳаётнинг ривожланишига таъсири орқали намоён бўлади.

Фаннинг вазифаси маълум ҳуқуқий ҳодисаларни ўрганиш билан чекланмайди, тегишли билимлар билан мутахассисларни, фуқароларни таъминлаш, яъни шахснинг ҳуқуқий онги ва маданиятини шакллантириш ҳам фаннинг вазифасидир.

Фаннинг вазифаси ҳодиса ва қонуниятларни пассив ўрганиш билан чекланмайди. Ўрганиш орқали вужудга келган илмий хулоса ва фикрларни ҳаётга жорий қилиш орқали ижтимоий муносабатларни ривожлантириш, Конституциявий-ҳуқуқий нормаларни такомиллаштиришга фаол таъсир кўрсатади. Фаннинг хулоса ва таклифлари натижасида ҳуқуқий нормалар такомиллашади, янгилари вужудга келади, эскирганлари бекор қилинади. Бунга янги таҳрирдаги Конституциямиз мисол бўлади.

Мамлакатимизни ривожлантириш бўйича белгиланаётган устувор вазифаларни бажариш зарурати «Конституциявий ҳуқуқ» фани олдида ҳам аниқ вазифаларни қўяди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил 22-декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида давлат ва жамият қурилиши тизимини такомиллаштиришнинг устувор йўналишларини белгилаб берган эди⁶. Шу асосда «Конституциявий ҳуқуқ» фани мутахассислари тегишли илмий тадқиқотлар олиб бориш, мақолалар тайёрлаш орқали мазкур масалалар юзасидан илмий хулоса ва мулоҳазаларни баён қилмоқда ва бу масалаларни ҳал қилишга ижобий ҳисса қўшмоқда.

⁶ Qarang: Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T.: «O'zbekiston», 2018. 2-tom, 88–104-betlar.

Мурожаатда ижро ҳокимияти органларини такомиллаштириш, маҳаллий вакиллик ва ижро ҳокимияти органлари ҳамкорлигини кучайтириш, давлат хизматини ислоҳ қилиш, сайлов қонунчилигини такомиллаштириш бўйича муҳим вазифалар белгиланган эди⁷. Бу, ўз навбатида, «Конституциявий ҳуқуқ» фани олдига муҳим ва масъулиятли вазифаларни қўяди. Бу вазифаларнинг бажарилиши, Конституциявий ҳуқуқ нормаларининг такомиллашувига, унинг натижаси эса ижтимоий муносабатлар ривожланишига олиб келади.

9-§. «Конституциявий ҳуқуқ» фанининг вазифаси ва ривожланиши

«Конституциявий ҳуқуқ» фани Ўзбекистоннинг мустақил давлат бўлиши, мамлакатнинг мақсади, демократия билан боғлиқ ижтимоий муносабатларнинг вужудга келиши ва ривожланиши билан боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикасида шахс – давлат муносабатларини белгилаш, ҳокимиятни ташкил қилиш, давлат ва жамоат бирлашмалари муносабатини ўрнатишда ўзига хос йўлдан бориш билан бирга дунёда бу борада қўлга киритилган, умумеътироф этилган принциплар рад этилгани йўқ. Аксинча, уларнинг асосий моҳияти ва мазмунини бузмаган ҳолда фойдаланишга ҳаракат қилинди.

Бунда Конституциявий-ҳуқуқий нормаларни белгилаш, уларни ҳаётга татбиқ этиш жараёнида «Конституциявий ҳуқуқ» фани, унинг ютуқлари, тавсия, таклифлари ёрдам берди.

«Конституциявий ҳуқуқ» фани Конституциявий ҳуқуқни ҳуқуқ тармоғи, етакчи ҳуқуқ сифатида ривожланишига ҳисса қўшар экан, ўзи ҳам ривожланди. Конституциявий ҳуқуқни тартибга соладиган масалаларни ўрганиш кенгайиб, чуқурлашиб борди.

Мамлакатимизда бозор иқтисодиётининг шаклланиши янги муносабатларни вужудга келтирди, уларни ҳуқуқий тартибга солиш кенгайиб борди. Ана шу вазифаларни ўрганиш зарурати Конституциявий ҳуқуқнинг вазифаларини ҳам кенгайтириб борди.

Ўзбекистонда халқаро ҳуқуқнинг умумеътироф этилган қоидалари устунлигининг эътироф этилиши бу масалаларни амалга ошириш механизмларининг мавжуд бўлишини тақозо этади. Бундан ташқари, халқаро ҳуқуқ нормаларини миллий қонунчиликка сингдириш зарурлиги, айниқса, бу инсон ҳуқуқларига тааллуқли бўлгани учун «Конституциявий ҳуқуқ» фани олдига янги вазифаларни қўяди.

Фуқаролик жамиятини ривожлантириш вазифаси демократик институтларни, фуқаролик жамияти институтлари фаоллигини янада такомиллаштириш (бунда ҳуқуқий асос алоҳида), давлат билан нодавлат ташкилотлар муносабатини янгича ташкиллаштириш, ижтимоий шерикликни йўлга қўйиш, давлат органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ўрнатиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилишни янада кенгайтириш кабилар «Конституциявий ҳуқуқ» фани олдига ҳам янги вазифалар қўяди. Бу вазифалар чуқур тадқиқот ишлари олиб бориш заруратини туғдиради.

Янги таҳрирдаги Конституцияда давлатни демократик, ҳуқуқий, ижтимоий, дунёвий давлат деб белгиланиши; Конституциянинг тўғридан-тўғри амал қилиши ва ҳуқуқий маконнинг асосини ташкил этишини мустаҳкамланиши; фуқаро ва инсон ҳуқуқларини кўпайиши, уларни тартибга солувчи нормаларни кенгайтириши, иқтисодий, ижтимоий, маданий ва экологик ҳуқуқларни амалга ошишида давлат мажбуриятларини белгила-ниши; фуқаролик институтлари макomini кучайиши; ҳокимият органлари муносабатини такомиллашувига; уларнинг ваколатларини ўзгариши «Конституциявий ҳуқуқ» фани олдига шу масалаларни илмий тадқиқ қилиш вазифасини қўяди.

«Конституциявий ҳуқуқ» фани ўз олдида қўйган вазифаларни бажариш учун маълум усулларга таянади, улар: тарихий, ҳуқуқий-қийёсий, тизимли, статистик, сотсиологик усул бўлиши мумкин.

⁷ O'sha asar, 89–90-betlar.

Тарихий усул – бу соҳадаги аввалги ҳуқуқ нормалари, уларнинг ижтимоий муносабатларга таъсирини ўрганиш орқали ҳозирги кун учун ҳам тўғри келадиган ҳуқуқий нормаларни қўллаш, такомиллаштириш имконини беради.

Ҳуқуқий-қийёсий усул орқали турли мамлакатларнинг Конституциявий ҳуқуқи ҳар жиҳатдан қийёсланади, таҳлил қилиб баҳоланади ва бизнинг шароитга мос жиҳатларини олиш ҳақида таклиф ва тавсиялар вужудга келади.

Тизимли усул орқали Конституциявий ҳуқуқ институтларини ўрганишга тизимли ёндашилади. Улар бир-биридан мутлақо ажралган ҳолда эмас, боғлиқ ҳолда ўрганилади. Бу услуб орқали Конституциявий ҳуқуқнинг умумий ҳуқуқ тизимидаги ўрни тўғри аниқланади.

Статистик усул орқали Конституциявий ҳуқуқ нормаларининг самарадорлиги, ижтимоий муносабатларга таъсири аниқланади. Статистика орқали ҳақиқий аҳвол аниқланади. Сайловлар даврида сиёсий партиялар, улар томонидан кўрсатилган номзодлар (бу сайловда муқобилликни кўрсатади), сайловда иштирок этган сайловчилар сони, демократик жараёнлар ҳақида реал маълумот беради.

Сотсиологик усул орқали ижтимоий муносабатлар, уларни тартибга солувчи нормалар ҳақида фуқаролар фикри аниқланади. Шу асосда нимани ўзгартириш, нимани бекор қилиш, нимани янгидан ўрнатиш ҳақида жамоатчилик фикри ўрганилади.

2017-йилдан бошлаб қабул қилинган муҳим ҳужжатларда: 2017-йил 7-февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси», 2017-йил 8-сентябрдаги «Маъмурий ислохотлар концепсияси», 2022-йил 28-январдаги «2022 – 2026-йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси», 2022-йил 21-декабрдаги Ўзбекистон Президентининг «Янги Ўзбекистон маъмурий ислохотларини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида» Фармонида, Ўзбекистон Президентининг Олий Мажлисга мурожаатномалари ва бошқа чиқишларида Давлат ва жамият бошқарувини ислох қилиш, қонун устуворлигини таъминлаш, суд-ҳуқуқ тизимини ислох қилиш, шахс манфаатларини юқори даражага кўтариш масалаларида муҳим таклифлар илгари сурилди, вазифалар белгиланди.

Ана шу вазифаларни ҳаётга татбиқ қилишда «Конституциявий ҳуқуқ» фани доирасида олиб борилган ва бориладиган илмий тадқиқотларнинг натижалари амалий аҳамиятга эгадир.

10-§. «Конституциявий ҳуқуқ» фанининг бошқа фанлар билан боғлиқлиги

Бирор-бир фан ўз ҳолича тўла мустақил фаолият кўрсатмайди. Мустақил фаолият олиб борадиган бўлса, белгиланган вазифаларни тўла, бекам-у кўст бажара олмайди.

Фанларнинг ўзаро алоқада ривожланиши бу қонуниятдир.

«Конституциявий ҳуқуқ» фани, биринчи навбатда, ижтимоий фанлар тизимида киргани учун шу тизимдаги фанлар билан ўзаро муносабатда бўлиши табиийдир. Масалан, барча ижтимоий фанларни ўрганиш усулларида умумийлик мавжуд бўлганлиги учун улар бир хил – тарихий, қийёсий, тизимли ва бошқа усуллардан фойдаланади. Барча ижтимоий фанлар олдида махсус вазифалар билан бирга умумий вазифалар ҳам мавжуд. Яъни уларнинг барчаси комил инсонни шакллантириш, шахсларни бир-бирига ҳурмат руҳида тарбиялаш, ватанга садоқат, ватанпарварликни вужудга келтириш вазифасини ўз олдига қўяди. Ана шундай умумийликнинг мавжудлиги ижтимоий фанлар ўртасида алоқа, ҳамкорлик бўлиши зарурлигини кўрсатади.

Қолаверса, «Конституциявий ҳуқуқ» фани юридик фанлар тизимидаги алоҳида бир фандир. Шунинг учун уни юридик фанлар билан алоқаси янада кучли ва аниқ акс этади.

Бу алоқа айрим юридик фанларга таяниш, улардан озуқа олиш асосига қурилса, айрим юридик фанларга таянч бўлиш, уларга озуқа бериш шаклида намоён бўлади.

Биринчи гуруҳ фанларига «Давлат ва ҳуқуқ тарихи», «Давлат ва ҳуқуқ назарияси» фанларини киритиш мумкин. «Давлат ва ҳуқуқ тарихи» фани давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши, ривожланиш босқичлари,

Конституцияларнинг вужудга келиш ва ривожланиш жараёнларини ўрганади. «Конституциявий ҳуқуқ» фани Конституциявий ривожланиш тажрибасини ўрганишда тарих фанига, унинг таълимотларига таянади.

«Конституциявий ҳуқуқ» фанининг «Давлат ва ҳуқуқ назарияси» фани билан алоқаси янада аниқ ва кенг акс этади. «Давлат ва ҳуқуқ назарияси», умуман, давлат ва ҳуқуқ, унинг шакллари, турлари ҳақида назарий асос билимларни беради. Давлат ҳокимияти, унинг бўлиниш принциплари ҳақидаги раҳбарий билимлар ҳам шу фанда берилади, уларни чуқур билмай, ҳуқуқий норма, ҳуқуқий институт, уларнинг тузилиши, вужудга келиши, ҳуқуқ манбалари, ҳуқуқий муносабатлар, ҳуқуқ субъектлари ҳақида етарли билим ва маълумотга эга бўлмай, «Конституциявий ҳуқуқ» фани масалаларини ўрганиб бўлмайди. «Давлат ва ҳуқуқ назарияси» юқоридаги категория ва ҳодисаларни умумий тарзда ўрганса, «Конституциявий ҳуқуқ» фани уларни айнан Конституциявий ҳуқуқ доирасида ўрганади. Масалан, ижтимоий муносабатлар, ҳуқуқий нормалар «Давлат ва ҳуқуқ назарияси» фанида умумий тарзда ўрганилса, Конституциявий ҳуқуқ Конституциявий ижтимоий муносабатларни, Конституциявий-ҳуқуқий нормаларни ўрганади.

Иккинчи гуруҳдаги фанлар тармоқ ҳуқуқий фанлар бўлиб, улар «Конституциявий ҳуқуқ» фанига таянади. Яъни улар ўрганадиган, тартибга соладиган ижтимоий муносабатларнинг асослари Конституциявий ҳуқуқда белгиланган ва ўрганилади. Бу гуруҳга барча тармоқ ва амалий, протсессуал ҳуқуқларни киритиш мумкин, жумладан: фуқаролик ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ, меҳнат ҳуқуқи, ер ҳуқуқи, солиқ ҳуқуқи, жиноят ҳуқуқи, жиноят протсессуал ҳуқуқи, фуқаролик протсесси ва бошқалар.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. «Конституциявий ҳуқуқ» атамаси қандай маъноларда ишлатилади?
2. Конституциявий ҳуқуқнинг ҳуқуқ сифатидаги тушунчаси қандай?
3. Конституциявий ҳуқуқнинг ҳуқуқ сифатидаги предмети нима?
4. Нима учун Конституциявий ҳуқуқ ҳуқуқ тизимида етакчи ҳисобланади?
5. Конституциявий ҳуқуқни алоҳида ҳуқуқ тармоғи сифатида кўрсатувчи белгилар қайси?
6. Конституциявий ҳуқуқ нормалари нима?
7. Конституциявий-ҳуқуқий институтлар нима?
8. Конституциявий муносабатлар қандай муносабатлар ва уларнинг субъектлари кимлар?
9. Конституциявий ҳуқуқнинг манбалари нималар?
10. Конституциявий ҳуқуқ тизими қандай тузилган?
11. «Конституциявий ҳуқуқ» фани қандай фан ва унинг предмети нима?
12. «Конституциявий ҳуқуқ» фанининг вазифаси нималардан иборат?
13. «Конституциявий ҳуқуқ» фанининг бошқа фанлар билан муносабати қандай?
14. Қандай ҳужжатлар Конституциявий ҳуқуқни ривожлан-тиришга таъсир қилди?

III боб. КОНСТИТУЦИЯВИЙ НАЗАРИЯ АСОСЛАРИ⁸

1-§. Конституция ва давлат. Конституционализм

Ҳозирги кунда Конституцияни давлатсиз, давлатни Конституциясиз тасаввур қилиш кийин. Лекин улар ижтимоий тараққиётнинг турли даври маҳсулидир. Давлат Конституция пайдо бўлган даврдан анча илгари вужудга келган ва Конституциясиз фаолият кўрсатган. «Конституция» атамаси Конституция Асосий қонун бўлгунга қадар ҳам мавжуд бўлган. Бу атама байналмилал атама бўлиб, латин тилидан олинган ва «ўрнатаман», «тасдиқлайман» деган маънони англатади. «Конституция» атамаси ҳозирда «тузилиш» деган маънода ҳам ишлатилади. Қадимда юридик жиҳатдан Рим императорларининг кўрсатмалари ҳам Конституция деб аталган даврлар бўлган.

⁸ Konstitutsiyaning vujudga kelishi va uning jamiyat hayoti taraqqiyotidagi o'rnini, O'zbekiston Konstitutsiyasining yaratilishi, unda fuqarolar ishtiroki va Konstitutsiyamizning rivojlanishi haqida eng muhim ma'lumotlarni akademik A. Saidov tomonidan yaratilgan «O'zbekiston Konstitutsiyasi tarixi» asaridan olish mumkin. T: «TASVIR», 2018.

Биз ўрганадиган Конституцияга эса давлатнинг асосий қонуни сифатида қаралади.

Давлатлар пайдо бўлган даврдан бошлаб давлат ва шахс ўртасида муносабатлар мавжуд бўлган ва муносабатлар ўлчовида давлат манфаати доимо устун бўлиб келган (маълум вақтгача). ХВИИ-ХВИИИ асрларда фуқароларнинг ўз эрки учун, ҳуқуқ учун кураши ниҳоятда кучайган. Феодал тузум ўрнида вужудга келган буржуа тузуми ҳам шу курашлар натижасидир. Ана шу даврларда эски тузум ўрнига келган буржуа тузуми прогрессив характерда бўлиб, бу даврда, энг аввало, инсонларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини қонунларда мустаҳкамлаш амалга ошириб борилди.

Шу даврдаги демократик инқилоблар натижасида қўлга киритилган ютуқларни алоҳида қонунлар доирасида мустаҳкамлаш зарурати туғилди. Бундай қонун сифатида Конституция пайдо бўлди. Дастлабки Конституция ҳисобланувчи АҚШнинг 1787-йилги Конституцияси давлатнинг асосий қонуни сифатида ўрнатилди.

У қонунчилик, ижро, суд ҳокимиятини ташкил этиш принциплари ва тартиби, федератсия таркибига қирувчи субъектлар ҳуқуқларини белгилаш билан чекланган эди. Фуқаро, шахс ҳуқуқлари унда белгиланмади, бу Конституцияда фақат Конгресс фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларига зид келувчи қонунлар қабул қилиши мумкин эмас деган қоида ўз аксини топган. Конституция яратувчиларининг фикрича, «нима тақиқланмаса, шу мумкин» деган ғоя, принцип фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини рўёбга чиқариши, таъминлаши мумкин, деб ҳисобланган.

Лекин халқ бунга рози бўлмади, улар асосий қонунда ҳуқуқ ва эркинликларни алоҳида мустаҳкамлаб қўйишни талаб қилиб чиқди ва уларнинг талаби асосида икки йил ичида АҚШ Конституциясига ўн та қўшимча киритилди ва бу қўшимчалар инсон ҳуқуқларига тааллуқли бўлиб, «Ҳуқуқлар ҳақида Билл» деб тарихга кирди.

Конституция давлатнинг асосий қонуни, чекланмаган давлат ҳокимияти хавфли эканлигини англаган давлат фалсафасининг маълум элементи бўлиб қолди. Ҳокимиятнинг чекланмаганлиги оғир оқибатларга, тўнтаришларга, инқирозга олиб келишини оддий халқ эмас, ҳукмронлар ҳам тушуниб етди ва давлат ҳокимиятини чеклаш вазифаси Конституцияга юкланди. Натижада турли давлатларда Конституциялар қабул қилиниши натижасида узоқ давр ҳукм сураётган ва жамият ривожланишига тўсқинлик қилаётган мутлақ давлат ҳокимиятини чеклаш белгиланди. Бу, ўз навбатида, жамиятнинг бошқа аъзолари – халқни ҳуқуқ ва эркинликлар билан таъминлашга олиб келди. Конституция ҳокимият ва эркинлик, давлат ва шахс ўртасида мутаносиб мувозанат бўлишини таъминловчи восита бўлиб майдонга чиқди.

Лекин Конституцияларнинг вужудга келиши, давлатлар томонидан қабул қилиниши ҳамма вақт ёки ҳамма жойда кўзланган натижани бермади ёки бермайди. Чунки энг демократик принциплар ва қўпчилик манфаатига мос қоидалардан иборат Конституциялар ҳам тегишли тузумларнинг хусусиятларидан, ҳокимиятдаги ҳукмронларнинг хоҳиш-иродасидан келиб чиқиб, тор доира манфаатларига хизмат қилиши мумкин. Буни Собиқ Иттифоқ Конституциявий тажрибасидан ҳам аниқ кўриш мумкин.

Шунинг учун «Давлат ва Конституция» деганда уларни фақат дўстликда, ҳамкорликда деб қараш унча тўғри эмас. «Давлат ва Конституция» ўртасида қарама-қаршилик бўлиши ҳам табиийдир.

Лекин жамият мавжуд қарама-қаршиликларни ҳеч куч ишлатмай ҳал қилиш йўлини топса, бундай қарама-қаршиликлар хавфли бўлмайди.

Демократик давлатлар – Конституциявий давлатлардир. Лекин ҳар қандай Конституцияга эга давлатни Конституциявий ёки демократик давлат деб бўлмайди. Давлатни ҳам демократик, ҳам Конституциявий деб аташ учун демократик принцип ва қоидалардан иборат Конституцияси бўлиши ва Конституциянинг барча нормаларини амалга ошириш учун имкониятлар яратилган бўлиши керак.

Барча дунё мамлакатларининг Конституцияларини кўрсак, уларни ё халқ қабул қилган, ёки халқ номидан қабул қилинган, деган ибораларни учратамиз. Масалан, АҚШ Конституциясида: «Биз АҚШ халқи...», Германия Конституцияда: «Мазкур асосий қонунни немис халқи ўзини таъсис ҳокимияти кучи билан қабул қилди», Франция Конституциясида: «Француз халқи Конституциявий қонунни маъқуллади», деган сўзлар бўлса, Ўзбекистон Конституциясининг муқаддимасида, эзгу ниятларни кўзлаган ҳолда: «ушбу Конституцияни қабул қиламиз ва эълон қиламиз», – деб қайд қилинган.

Ҳамма Конституцияларда унинг ё халқ номидан, ёки уларнинг мухтор вакиллари томонидан қабул қилиниши кўрсатилар экан, табиий ҳолда у халқ манфаатини ифода этиши керак.

Халқ манфаати уларда ҳуқуқ ва эркинликларнинг ўрнатилиши ҳамда уларни амалга ошириш механизмини таъминлаш чораларини белгилаш; шу мақсадда давлат ҳокимияти, унинг тузилмаларини ташкил қилишнинг демократик тартибини белгилаш; давлат ҳокимияти фаолиятини қонун даражасида ифодалаш; жамиятнинг бошқа тузилмалари билан давлат муносабатини ўрнатиш орқали таъминланади.

Конституция яна халқ суверенитети, давлат суверенитети, давлат ҳокимияти манбаларини мустаҳкамлайди. Россия Конституциясининг 3-моддасида: «Россия Федератсиясида ҳокимиятнинг ягона манбаси ва суверенитет эгаси ягона халқ», Ўзбекистон Конституциясининг 7-моддасида: «Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир», деган қоидалар мавжуд. Агар ҳокимият тоталитар бўлса, халқнинг табиий ҳуқуқларини бузса, халқда ундай ҳокимиятни ағдариб ташлаш ҳуқуқи бўлади. Бу халқ суверенитетининг ҳақиқий маъносини кўрсатади.

Шунингдек, Конституциялар мамлакат бирлигини, ҳудудлар бўлиниб кетмаслигини таъминловчи нормалардан иборат бўлади. Конституция АҚШда вужудга келган бўлса-да, унинг ривожланишига барча халқлар ҳисса қўшган ва қўшади.

Ижтимоий муносабатларнинг кенгайиб бориши, ижтимоий ҳаётнинг ривожланиши Конституция нормалари билан тартибга солинадиган ҳуқуқий муносабатларнинг кенгайиб боришини тақозо этади, бу ўз навбатида, Конституцияларни такомиллаштиришни тақозо этади. Бу ҳолатни дастлабки Конституциялар билан ҳозирги даврда қабул қилинган Конституцияларни таққосласак, қиёсласак, аниқ кўрамиз.

АҚШ Конституцияси фақат ҳокимият ва федератсия субъектларининг ҳуқуқий ҳолати, кейинги қиртилган қўшимчалар асосида фуқароларнинг ҳуқуқ, эркинликларини тартибга солиш билан чегараланса, кейинги даврда қабул қилинган ва қилинаётган Конституцияларнинг вазифаси, мақсади, тартибга солиш доираси жуда кенгдир.

Ҳозирги Конституциялар фақат шахс ва давлат муносабати, ҳокимият тизимини мустаҳкамлаб қолмай, жамиятдаги бошқа тузилмалар фаолиятини ҳам тартибга солиш, масалан, фуқаролик жамияти институтлари, оила ва бошқалар. Бундан ташқари, Конституцияларда инсон ва давлат муносабатида инсон манфаатларининг устунлигини таъминловчи, ҳокимият фаолиятини чекловчи, давлатга аниқ мажбуриятлар юқловчи нормалар кенгрок ўрин олмақда.

Ҳар бир мамлакатнинг Конституциясига хос энг асосий хусусият бу – Конституциянинг асосий қонунлигидир. Конституциянинг умумий хусусиятлари ана шундан келиб чиқади ва уларга қўйиладиган умумий талаблар бўлишини келтириб чиқаради.

Шу билан бирга Конституциялар маълум тараққиёт маҳсули, маълум мамлакатда яшаётган халқнинг онги, дунёқараши маҳсулидир. Унда тарихий тараққиёт тажрибаси, миллий қадриятлар, халқнинг маънавий ва ахлоқий турмуш тарзи, албатта, акс этади, бу ҳар бир мамлакат Конституцияларида умумийлик билан бирга ўзига хос хусусиятлар бўлишини тақозо этади. Бунга Ўзбекистон Конституциясини ўрганиш вақтида алоҳида тўхталиб ўтамиз.

«Конституция инсоният тарихида тараққиётнинг маълум вақтида, янгиликнинг эскилик устидан, эркинликнинг ҳақсизлик устидан, тараққиётнинг турғунлик устидан ғалабасини қонуний мустаҳкамлаган ҳужжат бўлиб, у инсоннинг ор-номуси, қадр-қиммати, мол-мулки ҳимоячисидир», деган таъриф Конституция-нинг ўрнини кўрсата олади ва бунга эътироз бўлмаса керак.

Конституциянинг вужудга келиши инсоният тарихи тараққиёти маҳсули бўлиб, у бутун дунёда ривожланишга катта ҳисса қўшмоқда.

«Халқимизнинг фаровон ҳаёт кечирishi учун муносиб шароит яратиш – Конституциямизнинг бош мақсадидир»⁹, – деган сўзлар унинг моҳиятини янада ишончли кўрсатиб беради.

⁹ Mirziyoyev Sh. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. (kirill alifbosida). T. «O'zbekiston», 2019. 3-tom, 66-bet.

Давлат ва Конституция муносабатлари «конституционализм»да яққол намоён бўлади. «Конституционализм» Конституциявий назарияда қўлланадиган атама бўлиб, у Конституция жамият ҳаётида қандай рол ўйнашини, ундан қачон инсонларни ҳақиқий наф тегишини кўрсатади. Афсуски, кейинги пайтларда бу атама кам ишлатилмоқда, фан дастурларида ва дарсликларда эътибордан четда қолмоқда.

Аслида «Конституционализм»нинг мазмуни жуда чуқур ва кенг бўлиб, у мамлакатда шахснинг ҳуқуқий ҳолатини белгилаш, давлатнинг, бошқарувнинг характерини, мамлакатдаги сиёсий режим ҳолатини аниқлашдаги асосий кўрсаткичдир. Конституциямизни такомиллаштирар эканмиз, бу бевосита «Конституционализм» билан боғлиқ масаладир. «Конституционализм» асосини ҳам, давлат фаолияти асосини ҳам демократия тамойиллари ташкил қилади.

«Конституционализм» бу – :

давлатни, бошқарувни ташкил этишда Конституцияга тўла асосланиш;

мамлакатда Конституцияга мос сиёсий режим ва демократиянинг мавжудлиги;

фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг кучли восита, механизмларининг мавжудлигидир.

«Конституционализм»:

бошқарувни тартибга солади ва чегаралайди;

сиёсий режим Конституция ва Конституциявий бошқарув методига таянади;

жамиятда Конституциявий тузум ўрнатиш зарурлигини, унинг афзаллигини исботловчи сиёсий ҳуқуқий назарияларнинг мавжудлиги ва уларни қўллашга шароит яратилганлигидир.

Мамлакатнинг демократлигини Конституция мавжудлиги эмас, Конституционализмда кўрсатилган белгилар бўлиши кўрсатади. «Конституционализм» мавжуд бўлса, жамият демократик, бошқарув, тақсимот адолатли бўлади, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, манфаатлари ҳимоя қилинади, инсон қадри юксак, давлат халқпарвар бўлади.

2-§. Конституциянинг таърифи, мазмуни ва моҳияти

Конституция – давлатнинг олий кучга эга қонуни, у Асосий қонун деб ҳам аталади. Сабаби Конституция – давлатчиликнинг, қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботнинг, қонунчиликнинг асоси. Конституция, энг аввало, юридик ҳужжатдир. Унинг шу хусусиятлари ва сифатлари «Конституциявий ҳуқуқ» фанининг предметини ташкил этади.

Конституция бошқа қонунлар каби фақат юридик ҳужжат сифатидагина намоён бўлмай, у сиёсий ҳужжат ҳамдир. Чунки Конституция жамиятдаги сиёсий муносабатларни ҳам тартибга солишга таъсир этади.

Ҳуқуқий давлатлар ёки шундай давлат кураётган мамлакатлар Конституциялари ғоявийликдан холидир. Фақат улар кўпғоявийликнинг, плюрализмнинг вужудга келиши учун, агар улар ҳаммабоп ғоя бўлса, шароит яратиши мумкин.

Шундай қилиб, Конституция деганда давлатнинг олий юридик кучга эга асосий қонуни тушунилади. Бу қонун давлат тузилишининг асосий принципларини, шахснинг ҳуқуқий ҳолати асосларини, ҳокимият органлари тизими, таркиби, ташкил бўлиш тартиби, ваколатлари, ўзаро муносабатлари, давлатнинг фуқаролик институтлари билан муносабатлари асосларини белгиловчи нормалар йиғиндисидан иборат бўлади. Конституция давлат функцияси доирасини, унинг шахс ва жамият билан алоқаси асосларини ўрнатиш билан Конституциявий тузум асосларини белгилайди.

Конституция моҳиятини мавжуд тузумда қўлга киритилган ютуқлар, уларнинг фуқаролар манфаатига қанчалик мослиги белгилайди. Шу ва Конституция билан тартибга солиш доираси турли мамлакатларда турличалиги, Конституциявий ҳуқуқ назариясида «Конституция» тушунчаси, мазмуни ва моҳияти ҳақида ягона фикр йўқлигига сабаб бўлади. Бундан ташқари, турли мамлакатлар ривожланиш тараққиёти ва

Конституция қабул қилинаётгандаги шароитнинг ҳар хиллиги, халқнинг онги, дунёқараши, ҳатто ахлоқидаги фарқлар ҳам бу масалалар юзасидан турлича фикрлар бўлиши табиий эканлигини кўрсатади.

АҚШ Конституцияси тўрт аср юзини кўрган Конституциядир. У қабул қилинган 1787-йилдаги шароит ва жамият тараққиёти XX аср охиридаги ва ҳозирги шароитдан мутлақо фарқ қилади. АҚШ Конституцияси шундан келиб чиқиб фақат ҳокимиятга боғлиқ масалаларнигина ҳал қилган. Кейинги киритилган қўшимчаларгина инсон ҳуқуқларига тааллуқли бўлган. Шунинг учун АҚШнинг Конституциясини соф давлат (жамият эмас) Конституцияси ва ҳуқуқий ҳужжати деса бўлади. Англияда эса ҳозиргача ёзилган, яъни ягона шаклдаги Конституция йўқ.

Шунинг учун уларнинг Конституцияларига нисбатан кейинги даврда қабул қилинган Конституцияларга ишлатиладиган таърифни қўллаб бўлмайди. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги муштамлақачилик тузумининг емирилиши натижасида вужудга келган давлатлар, Совет Иттифоқи тарқалиб кетиши натижасида вужудга келган мушакил давлатлар Конституцияларининг тартибга солиш доираси ниҳоятда кенгайтирилди, бу Конституциянинг мазмун-моҳиятига янгича таъриф беришга асос бўлади.

Лекин «Конституция» тушунчасига бериладиган таърифларда, албатта, унинг фуқаро ва шахс ҳуқуқий ҳолати, эркинлигининг кафолати эканлиги, давлат ҳокимиятини демократик ташкил қилиш ҳокимиятлар бўлиниши принципида бўлиши, халқ суверенитети сайлаб қўйиладиган вакиллик органлари орқали амалга оширилиши, Конституция эркинлик ва ҳокимият муносабатида мутаносиблик бўлишини таъминлаши ўз ифодасини топиши керак.

Марксча-ленинча Конституциявий таълимотга асосан, Конституциянинг моҳиятини синфий курашдаги синфий кучлар нисбати белгилар эди. Бу уларнинг асосий таълимотида жамиятнинг синфларга бўлиниши, албатта, ҳукмрон синфнинг мавжуд бўлиши, уларнинг иродаси ҳамма нарсани белгилаши, бошқаларнинг шу иродага бўйсунишга мажбурлиги ҳақидаги таълимотларига мос эди.

У таълимотда ҳокимият кимгадир (қандайдир) гуруҳга тегишли бўлиши қатъий эътироф этилар, бу нарса яширилмас эди.

Ҳозирги демократик жамиятларда ҳокимият механизми бу келишувчиликдир (шериклик), чунки жамиятда сиёсий кучлар турли-туман бўлиб, ҳокимият учун курашувчи субъектлар сони чекланмаган. Ҳокимиятдаги келишувчилик (шериклик) исталмаса-да, ихтиёрийлик асосида бўлиб, умумий мақсадга эришишда манфаатдорлик бўлишидан, ҳокимият ва эркинлик масаласини қонун асосида ҳал қилиш зарурлигидан вужудга келади. Шунинг учун ҳозирги Конституциялар, ҳатто энг кучли бўлса ҳам, айрим, ижтимоий синфларнинг манфаати учунгина хизмат қила олмайди.

Ўзбекистон Конституцияси синфийликдан холи, халқ манфаатини ифода этувчи Конституциядир. **«Конституция ўзининг туб моҳияти, фалсафаси, ғоясига кўра янги ҳужжатдир. Унда коммунистик мафкура, синфийлик, партиявийликдан асар ҳам йўқ»¹⁰.**

Ҳозирги кунда ҳатто айрим гуруҳ ёки синф ўз ҳукмронлигини ўрнатган вақтда ҳам, демократик жамият учун хос бўлган, умумеътироф этилган қадриятлардан бошқа, янги нарсани таклиф қилишни тасаввур қилиш қийин. Шунинг учун ўрнатиладиган тузум, у қандай бўлишидан қатъи назар ҳукмронлар томонидан демократик деб эълон қилинади, ҳатто ўзи авторитар ёки тоталитар бўлса ҳам. Улар ҳеч қачон нодемократик Конституциялар қабул қилишга таваккал қилмайди. Мамлакатда келишув фақат ҳокимият механизмини яратишда бўлиши мумкин. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини (бу Конституциянинг асосий мақсади) аниқлашда келишув бўлиши мумкин эмас.

Тоталитар тузум ва демократик тузумдаги давлатларнинг Конституциялари бир-биридан фарқ қилади. Тоталитар тузум давлатлари Конституцияларида давлатнинг раҳбарлик роли Конституциянинг ўзида кўрсатиб қўйилади ва ҳукмрон партиянинг ғоявий кўрсатмалари таъсири иқтисодий ва сиёсий тизимга тўла татбиқ қилинади. Шу асосда мафкура, ғоя асосий қонун даражасига кўтарилади.

¹⁰ Karimov I.A. O'zbekiston – kelajagi buyuk davlat. – T.: «O'zbekiston», 1992. 37-bet.

Демократик жамиятда эса унинг аксидир. Бу жамият ҳамма соҳада давлат бошқарувига, раҳбарлигига муҳтож эмас. Бу жамиятда Конституция давлатга жамиятни ҳимоялаш вазифасини юклайди.

Бундай жамиятдаги Конституцияларда давлатнинг жамиятни ҳимоялаш, фуқаро масъулиятини ҳимоялаш вазифаси аниқ белгилаб қўйилади.

Конституциялар муқаддима қисмининг мавжудлиги билан ҳам бошқа қонунлардан фарқ қилади. Муқаддима тантанали – декларатив характердаги таъкидлардан иборат бўлиб, улар юридик кучга эга эмас. Муқаддимада давлатнинг мақсад ва вазифалари, давлатчиликда қабул қилинадиган, таяниладиган қадриятлар, халқ ва келажак авлод олдидagi масъулият белгиланади. Янги таҳрирда қабул қилинган Конституциямиз муқаддимасида Ўзбекистонни мустақиллик даврида қўлга киритган ютуқлари ва янги мақсад, вазифалари ҳисобга олиниб мақсад ва вазифалар анча бойитилиб белгиланди. Бу ғоялар кейинчалик турли кўриниш ва шаклларда Конституция нормаларида ўз аксини топади. Шунинг учун ҳам, Конституцияларга таъриф берилганда, Конституция қўлга киритилган ютуқларни, мавжуд ижтимоий муносабатларни мустаҳкамловчи ҳужжат бўлиб қолмай, мақсад ва вазифаларни белгиловчи ҳужжат ҳамдир, деб таърифланади.

«Асосий Қонунимиз халқимиз узок йиллар орзу қилган миллий мустақиллигимиз ва ривожланиш йўлимиз, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатларини белгилаб берди. Тўла ишонч билан айтиш мумкинки, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси халқимиз сиёсий-ҳуқуқий тафаккурининг юксак намунасидир»¹¹. Бу сўзлар янги таҳрирда қабул қилинган Конституциямизга ҳам тўла тааллуқлидир.

3-§. Конституциянинг принциплари ва хусусиятлари

Ҳар қандай мамлакат Конституциясининг моҳияти, вазифаси, хусусиятлари унинг принциплари орқали маълум бўлади.

Принцип Конституциянинг моҳияти, юридик табиатига таъсир қиладиган, уларни акс эттирадиган асосий ғоялардир.

Кўп ҳолларда, мамлакатимизда амал қиладиган «Конституциявий ҳуқуқ» дарсликларида ҳам «Конституциянинг принцип-лари» «Конституциявий принциплар» билан бир нарсга деб қаралиб, чалкаштириб юборилган.

Конституциямизнинг биринчи бўлими «Асосий принциплар» деб номланганлиги учун унинг ҳар бир боби – «Давлат суверенитети», «Халқ ҳокимиятчилиги», «Конституция ва қонуннинг устунлиги», «Ташқи сиёсат» – Конституциянинг принциплари сифатида баён қилинади¹².

Аслида булар Конституциявий-ҳуқуқий институтлар бўлиб, улардаги нормалар шу институтларнинг, аниқроғи, Конституциявий тузумнинг принципларидир. Шунинг учун Конституциявий принцип – бу Конституцияда мустаҳкамланган ва Конституциявий-ҳуқуқий институтларнинг принципларидир. Конституция принциплари эса Конституцияни характерловчи, моҳияти, вазифаси, юридик табиатини, мақсадини белгиловчи асосий ғоялар ҳисобланиб, улар Конституциянинг ўзида аниқ ёзилган бўлиши шарт эмас. Масалан, «инсонпарварлик» принципини Конституциянинг барча қоидаларида ҳис қилиш мумкин.

Конституциянинг асосий принциплари бир-бири билан боғлиқ, бир-бирини тўлдирувчи, давом эттирувчи ғоялардан иборат бўлиб, улар барча демократик давлатлар Конституцияларига хос бўлади ва шунинг учун улар Ўзбекистон Конституциясига ҳам хосдир. Шунинг учун Конституциянинг асосий принципларини Ўзбекистон Конституцияси мисолида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Асосий қонунимизнинг принциплари қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

¹¹ Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. – T.: «O'zbekiston», 2018. 2-tom, 4-bet.

¹² U. Tojixonov, A. Saidov, X. Odilqoriyev. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquqi. Darslik. – T.: «Sharq», 2001. 169–178-betlar.

Демократизм принципи. Демократия инсоният тарихида вужудга келган ва унга барча халқлар баб-баравар интиладиган тартиботдир. Демократия узок вақт давомида шаклланадиган, ўзида халқларнинг кадриятларини мужассамлаган, кўпчилик учун мос ва қулай тартиб ҳисобланади. Демократизм ана шу тартибнинг (демократиянинг) ҳаётда қўлланиши механизмидир. Демократия деганда халқ ҳокимиятчилиги тушунилса-да, унинг мазмуни анча кенг. Демократизм мавжуд бўлганда халқ суверенитети – халқнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи амалга ошиши мумкин. Шунинг учун демократизм Ўзбекистон Конституциясининг барча принцип ва қоидаларига сингдирилган ёки бошқача қилиб айтганда, демократизм Конституция нормалари орқали қонуний мустаҳкамланган. Конституция жамиятда фикрлар хилма-хиллиги учун асос бўлади.

Конституциямизнинг демократик характери, у демократизм ғояларига суянганлигини Конституциянинг муқаддимасидан ҳам билиш мумкин. Демократизм принципнинг мавжудлиги Конституциянинг бошқа принциплари мавжуд бўлишини белгилаб беради.

Инсонпарварлик принципи. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари, шаъни, кадр-қиммати, манфаати масаласини белгилаш Конституциянинг асосий принципларидан ҳисобланади. Конституциямизда инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари, шаънининг олий кадрият деб белгиланиши унинг инсонпарварлик характери кўрсатади. Инсонпарварлик ғояси Конституциядаги асосий ғоя бўлганлиги сабабли уни Конституция принципи дейиш мумкин. Конституцияда инсоннинг манфаатлари устуворлигининг белгиланганлиги, ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлашда давлат масъулиятининг белгиланганлиги ҳам шу принципнинг таъсиридир. Мамлакатда яшовчи барча фуқаро, миллат ва элатлар тенглигининг ўрнатилиши, бирор-бир киши имтиёзга эга бўлмаслиги, ёрдамга муҳтож тоифадаги кишиларнинг ҳуқуқлари давлат томонидан алоҳида ҳимоя қилиниши, аёлларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқлилигининг ўрнатилиши Конституциянинг инсонпарварлигини кўрсатади.

Конституциянинг устунлиги принципи. Бу принцип Конституциянинг олий юридик кучга эга расмий ҳужжат эканлигидан келиб чиқади. Давлат ўз фаолиятини Конституция принциплари ва қоидалари асосида ташкил этади. Шунингдек, барча давлат органлари, ташкилот, корхона, муассаса, жамоат бирлашмалари, фуқаролар, мансабдор шахслар Конституция асосида фаолият юритади.

Ўзбекистонда амал қиладиган бирорта ҳам норматив ҳужжат Конституцияга зид бўлмаслиги керак, зидлик ҳолатлари вужудга келса, Конституция нормалари амал қилади.

Конституциянинг устунлиги яна Конституция нормалари бошқа ҳуқуқий ҳужжатларнинг яратилиши учун асос бўлишида ҳам кўринади.

Конституциянинг келажак мақсад, ривожланишни кўзлаши принципи. Конституция фақат мавжуд ижтимоий муносабатларни тартибга солишни мақсад қилиб қолмай, у келажакдаги вазифаларни ҳам белгилаши мумкин.

Конституциямизнинг муқаддимасида белгиланган:

Инсон ҳуқуқ ва эркинликларига, миллий ва умуминсоний кадриятларга, давлат суверенитети принципларига содиқликни эълон қилиниши;

демократия, эркинлик ва тинчлик, ижтимоий адолат ва бирдамлик ғояларига садокатни намоён этиш; ҳозирги ва келажак авлодлар олдида юксак масъулиятни англаш ва муқаддимада қайд қилинган бошқа мақсад, вазифалар Конституциямизнинг асосий ғояларидир.

Бу мақсадлар Конституциявий тартибда асослантирилган.

Конституция нормаларининг тўғридан-тўғри амал қилиши принципи. Конституция нормалари олий юридик кучга эга бўлиши билан бирга улар тўғридан-тўғри амал қилади. Ёки бошқача қилиб айтганда, унинг нормаларини ҳаётга татбиқ қилиш учун (Конституциянинг ўзида шу талаб кўрсатилмаган бўлса) қўшимча махсус қонунлар ёки қонун ости ҳужжатлар қабул қилиш шарт эмас. Янги таҳрирда қабул қилинган Конституциямизнинг 15-моддасида бу принцип белгилаб қўйилди.

Айрим адабиётларда кўрсатилаётган бошқа бир қанча принциплар Конституциянинг принциплари бўлмасдан, бошқа Конституциявий институтларнинг принципларидир. Масалан, давлат билан фуқаро ўзаро масъуллиги принципи Конституциявий принцип бўлиб, унда фуқаро манфаатининг устунлиги

таъминланади, халқ суверенитети принципи, ҳокимият бўлиниши принципи давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг Конституциявий принциpidир ёки Конституциянинг 17-18-моддаларидаги принциплар давлатнинг ташки сиёсат олиб бориш принципи ҳисобланади. XXII бобдаги принциплар сайлов ҳуқуқи принциплари ҳисобланади.

Конституция масаласини ўрганишда Конституцияларнинг хусусиятларини аниқлаш муҳим масаладир. Хусусиятлар умумий, яъни умуман Конституцияга тегишли ёки алоҳида, яъни айрим мамлакатларнинг Конституцияларига тегишли бўлиши мумкин. Конституциянинг хусусиятлари орқали унинг юридик табиати очилади. Конституцияларнинг хусусиятлари унинг ҳуқуқ тизимидаги алоҳида ўрни, ижтимоий муносабатларни Конституциявий тартибга солиш механизмида акс этади. Бу хусусиятларга қуйидагиларни киритиш мумкин.

1. Конституция махсус субъектлар томонидан алоҳида тартибда қабул қилинади (легитимлик).
2. Конституция нормалари таъсис этувчи, рахбарий аҳо-миятга эга бўлади.
3. Конституциянинг тартибга солиш доираси кенг ва хилма-хилдир.
4. Конституция келажак мақсадни кўзлайди.
5. Олий юридик кучга эга, алоҳида тартибда қабул қилинади ва муҳофазаланади.
6. Ҳуқуқ тизими пойдевори ҳисобланади.

1. Конституциялар одатда халқ номидан ёки унинг вакиллари номидан қабул қилинади. Конституция бевосита халқ номидан референдум орқали (Россия Конституцияси) ёки алоҳида, махсус, фақат шу мақсадда ташкил қилинадиган орган (Германия Конституцияси) ёки Қонунчилик органи – Парламент (Ўзбекистон Конституцияси) томонидан қабул қилинади.

Янги таҳрирда қабул қилиниб, амалга киритилган Конституциямиз 2023-йил 30-апрелда бўлиб ўтган референдумда мутлақ кўпчилик овоз билан қабул қилиниб, ҳақиқий халқ Конституцияси мақомига эга бўлди.

2. Конституция нормалари таъсис этувчи кучга эга. Конституция Конституциявий тузум асосларини белгилайди, булар шахснинг ҳуқуқий ҳолати асослари, Конституциявий тузум асослари, унинг принциплари бўлиб, шундай нормалар бошқа юридик нормаларни ёки муносабатларни келтириб чиқаради. Жумладан, Ўзбекистон Конституциясида белгиланган «Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир» деган қоида давлат ҳокимиятининг вужудга келиши учун асос, таъсис характериға эга. Худди шунингдек, ҳокимиятнинг бўлиниши принципи мустаҳкамланган 11-модда, инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-киммати олий кадрят эканлиги белгиланган 13-модданинг қоидаларида ҳам таъсис этувчи хусусиятни яққол кўрса бўлади.

3. Конституциянинг тартибга солувчи предмети доирасининг кенглиги унинг юридик хусусиятларидан бири сифатида кўрсатилади. Бошқа турли қонунлар алоҳида бир ижтимоий муносабатни тартибга солса (масалан, меҳнат ҳуқуқи – меҳнат муносабатларини, молия ҳуқуқи – молия муносабатларини), Конституциявий ҳуқуқ тартибга соладиган муносабатлар доираси турли-тумандир. Масалан, у шахс ҳуқуқий ҳолатини ҳам, ҳокимиятни ташкил этиш ва фаолиятини ҳам, сиёсий, иқтисодий муносабатларни ҳам тартибга солади.

4. Конституция фақат мавжуд ижтимоий муносабатларни тартибга солиш билан чекланмай, унга даъват кўринишида бўлса ҳам, келажак мақсадлар белгиланади. Масалан, янги таҳрирдаги Конституция муқаддимасида фуқароларнинг муносиб ҳаёт кечиришини, миллатлараро ва конфессиялараро тотувликни, кўп миллатли жонажон Ўзбекистонимизнинг фаровонлигини ва гуллаб яшнашини таъминлаш мақсад қилиб қўйилган.

5. Конституциянинг олий юридик кучга эгаллиги, устуворлиги унинг муҳим хусусиятидир. Юқорида тилга олинган 4 та хусусиятнинг ўзи ҳам Конституциянинг олийлигини кўрсатади. Конституция барча қонунлардан юқори туради, унинг нормалариға бошқа қонунлар зид бўлмаслиги керак. Конституциянинг олийлиги, устувлиги уни қабул қилиш ва унга ўзгартириш киритиш алоҳида тартибда ўрнатилганлигида ҳам кўринади. Бошқа қонунлар оддий кўпчилик овоз билан қабул қилинса, Конституция мутлақ кўпчилик овоз билан қабул қилинади ва ўзгартириш киритилади.

Конституцияни ҳимоялаш, муҳофаза қилишнинг алоҳида тартиби, механизми ўрнатилади. Бунинг учун ҳокимият тизимида махсус органлар тузилади. Масалан, Конституциявий суд. Унинг асосий вазифаси Конституцияни муҳофаза қилиш ҳисобланди.

6. Конституциянинг ҳуқуқ тизими пойдевори бўлиши масаласи кейинги бандларда батафсил ёритилади.

Ҳар бир Конституция алоҳида мамлакатда вужудга келади. Унинг вужудга келиш шароитлари ҳар хил бўлиши мумкин. Миллий қадриятлар, халқ ўтмиши, маданияти, тили ҳам Конституцияларда акс этади. Шунинг учун ҳар бир мамлакатнинг Конституцияси юқоридаги юридик хусусиятларга зид бўлмаган ҳолда, махсус хусусиятларнинг бўлишини ҳам тақозо этади. Бу хусусиятлар мавжуд масалаларнинг моҳиятини бузмаган ҳолда турлича белгиланишда, талқин қилинишда кўринади. Конституцияларнинг тузилишида ҳам алоҳида хусусиятлар учраши мумкин.

Масалан, айрим мамлакатларнинг Конституцияларида Конституциявий тузум асослари алоҳида белгиланган (Россия Конституцияси). Ўзбекистон Конституциясининг ўзига хос хусусиятлари қаторида фуқаролар ҳуқуқларининг кафолатлари, оила муносабатларининг алоҳида бобда кўрсатилганлиги, сайлов тизими учун, маҳаллий давлат ҳокимияти учун, прокуратура органлари учун алоҳида боблар ажратилганлигини кўрсатиш мумкин.

4-§. Конституцияга амал қилиш ва уни ҳимоялаш

Мамлакатнинг тараққиёти Конституциявий тузум барқарорлигига, у эса Конституциянинг амал қилишига тўғридан-тўғри боғлиқ. Бу ерда фуқароларнинг қонунларга итоаткорлиги муҳим рол ўйнайди. Лекин жамиятдаги барча фуқаролар ҳам, баъзида айрим гуруҳлар ҳам Конституцияга амал қилавермайдилар. Натижада уларнинг фаолияти Конституцияга хавф туғдиради. Айрим вақтларда бундай хавф давлат органлари, мансабдор шахслар томонидан ҳам бўлиши мумкин, агар улар Конституцияга амал қилмаса, унинг доирасидан чиқиб кетса.

Конституциянинг 15-моддасида шу мақсаддан келиб чиқиб, шундай ҳол бўлмаслиги учун: «Давлат ва унинг органлари, бошқа ташкилотлар, мансабдор шахслар, фуқаролик жамияти институтлари ҳамда фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш юритадилар», – деб қатъий белгилаб қўйилган. Конституцияни бузиш, унга амал қилмаслик давлатчилик асосларини бузади, фуқаролар ўртасида ишончсизликни вужудга келтиради. Бу эса инсон ҳуқуқларининг бузилишига, оқибатда давлат тўнтаришига олиб келади.

Шунинг учун давлатлар Конституция қабул қилиш билан чекланмай, унга амал қилишни таъминлаш чораларини кўрадилар. Бу, биринчи навбатда, Конституцияларда уларнинг нормалари ҳамма учун бирдай амал қилиши белгилаб қўйилганлигида кўринади. Агар Ўзбекистон Конституциясининг 15-моддасида Конституцияга амал қилиш давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, фуқаролик институтлари, фуқаролар учун шартлиги белгиланган бўлса, Конституциянинг 59-моддасида: «Барча фуқаролар Конституцияда белгилаб қўйилган бурчларни бажарадилар», 60-моддада: «Фуқаролар Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва кадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдирлар», – деб белгиланган.

Конституцияга амал қилмаганлик учун жавобгарлик мавжуд бўлиб, Конституцияни қўпол ва хавфли бузишлар учун жиноий жавобгарлик ҳам белгиланади. Деярли барча мамлакатларда ҳокимиятни зўрлик билан эгаллаш учун ҳаракат қилиш, ҳокимиятни куч ишлатиб йиқитиш учун даъват қилиш ҳаракатлари жиноий ҳаракат, Конституциявий тузумга қарши ҳаракат, Конституцияни бузиш деб қораланиб, уларга нисбатан жазо белгиланади.

Конституцияларда Конституцияни ҳимоя қилиш вазифалари белгилаб қўйилади.

Конституциянинг 71-моддасида «Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, Ўзбекистон-нинг давлат суверенитетига, ҳудудий яхлитлигига ва хавфсизлигига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ҳамда диний адоватни тарғиб қилувчи, фуқароларнинг Конституциявий ҳуқуқ-лари ва эркинликларига, аҳолининг соғлигига, ижтимоий ахлоққа тажовуз қилувчи

сиёсий партияларнинг, бошқа нодавлат нотижорат ташкилотларининг, шунингдек, миллий ва диний белгиларига кўра сиёсий партияларнинг, ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг ташкил этилиши ва фаолияти тақиқланади.

Махфий жамиятлар ва бирлашмалар ташкил этиш тақиқланади», – деб белгиланган. Қондалар ва ғоялар Конституция ҳимоясига бевосита тааллуқлидир. Чунки юқоридаги ҳолатларнинг барчаси Конституцияда белгиланган муносабатлардир.

Конституцияни ҳимоя қилувчи, таъминловчи воситалар тизимида Ўзбекистон Президенти алоҳида рол ўйнайди. Конституциянинг 109-моддасида Президент Ўзбекистон Республикаси Конституциясига риоя этилишини кафили эканлиги белгиланган.

Конституцияни ҳимояловчи, унга амал қилишни таъминловчи муҳим восита – Конституциявий суддир. Конституцияга амал қилиш факат уни бажариш эмас, унга зид бошқа ҳужжатларни ҳам қабул қилмасликдир. Конституциянинг 16-моддасида «Ушбу Конституциянинг бирорта қондаси Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқ ва манфаатларига, ушбу Конституциянинг биринчи бўлимида назарда тутилган асосий принцип ва нормаларга зарар етказадиган тарзда талқин этилиши мумкин эмас», – деб белгиланган. Конституциянинг 132-моддасида «Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият ҳужжатларининг Конституцияга мувофиқлиги тўғрисидаги ишларни кўради», – деб белгиланган бўлса, 133-моддада унинг ваколатлари аниқ белгилаб қўйилди.

Мамлакатимизда Конституцияни ҳимоялаш, қўллаш борасида алоҳида тажрибалар қўлланмоқда. Бунга 2023-йил 8-майда қабул қилинган «Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясини амалга ошириш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида»¹³ Президент Фармони кўрсатиш мумкин. Бу фармонда Конституцияни ҳаётда қўллашга қаратилган чора-тадбирлар кўрсатилиши билан бирга барча бўғиндаги мансабдор шахсларни Конституция қондаларини тўла амалга ошириш учун масъулияти белгиланди. Конституцияни тўла амалга оширишда таълимни йўлга қўйиш белгиланди.

5-§. Конституция – қонунчилик асоси

Конституциянинг юридик хусусиятларидан бири сифатида унинг бошқа ҳуқуқлар учун база, асос бўлиши кўрсатилган эди. Қонун ҳуқуқ ифодаланадиган асосий ҳужжатлардан бири бўлганлиги сабабли унинг вужудга келишида ҳам Конституцияни асос, база деб ҳисоблашимиз мумкин.

Энг аввало шунга эътибор бериш керакки, қабул қилинадиган қонунлар Конституцияга зид бўлмаслиги керак. Бу – қонунларни яратишдаги асосий принцип. Иккинчидан, қабул қилинадиган қонунлар Конституция нормаларига таяниши, уни ҳаётга татбиқ қилишни назарда тутиши, Конституцияда назарда тутилган қондани янада тўлароқ тартибга солишни мақсад қилиши шарт.

Масалан, Конституциянинг 42-моддасида ҳар ким муносиб меҳнат қилиш, касб ва фаолият турини эркин танлаш, қулай меҳнат шароитларида ишлаш, ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқига эгалиги белгиланган. Бу меҳнат муносабатларининг асосларигина ҳисобланади, меҳнат муносабатлари шулар билангина тугамайди. Улар жуда кенг. Энди шу асосий меҳнат муносабатларидан келиб чиқадиган бошқа муносабатлар меҳнат қонунлари билан тартибга солинади. Демак, Конституция меҳнат қонунини яратиш учун асос бўлди.

Худди шунингдек, Конституцияда белгиланган ижтимоий таъминот олиш масаласи, тиббий хизматдан фойдаланиш, билим олиш масалалари ёки атроф табиий муҳитга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш масаласи, ҳарбий хизматни ўташ бурчлари ҳам масалани ҳар томонлама тартибга солувчи қонунлар бўлишини тақозо этади.

Конституциянинг кўпчилик моддаларида эса, шу масала қонун билан тартибга солиниши тартиби аниқ кўрсатиб қўйилган. Масалан, референдум масаласини белгилаган 9-модда, фуқаролик масаласини белгилаган 22-модда, фуқароларнинг мурожаат қилиши ҳақидаги 40-модда, Президент

¹³ Xalq so'zi, 2023-yil 9-may.

сайловларига тааллуқли 106-модда, Вазирлар Маҳкамасига тааллуқли 118-модда, ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятига тааллуқли 127-модда, сайлов тизимига тааллуқли 128-модда, Прокуратура фаолиятига тааллуқли 145-модда, Қуролли Кучлар фаолиятига тааллуқли 152-моддаларда шу масалалар қонун билан тартибга солиниши кўрсатиб ўтилган.

Конституция қонунчилиқ асоси деганда, Конституциянинг ўзида қонун қабул қилиш ва эълон қилиш жараёни асослари белгилаб қўйилганлигини ҳам кўрсатиш мумкин.

Конституциянинг 91-моддасида Олий Мажлис қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга ошириши белгилаб қўйилган. 98-моддасида қонунчилиқ ташаббусига эга субъектлар доираси белгиланган ва 99-моддада қонун яратиш жараёни мустаҳкамланган. Унга асосан, қонун Қонунчилиқ палатаси томонидан қабул қилиниб, Сенат томонидан маъқулланиб, Ўзбекистон Республикасининг Президенти томонидан имзолангач ва қонунда белгиланган тартибда расмий нашрларда эълон қилингач, юридик кучга эга бўлади. Қонунлар оддий кўпчилиқ овоз билан Конституциявий қонунлар мутлақ кўпчилиқ овоз билан (Ўзбекистонда учдан икки қисм овоз билан) қабул қилинади.

Қонун қабул қилиш жараёни кенг равишда дарсликнинг бошқа мавзуларида баён қилинади.

6-§. Конституцияларнинг турлари

Конституциялар таракқиётнинг турли даврларида ва алоҳида шароитларда вужудга келганлиги сабабли уларнинг турлари ҳам хилма-хилдир. Уларнинг турланишига шакли, қабул қилиниш тартиби, амал қилиши ва бошқалар таъсир қилади.

Энг аввало Конституциялар ёзилган ва ёзилмаган Конституцияларга бўлинади. Аксарият мамлакатларнинг Конституциялари алоҳида тартибда қабул қилинган, ягона ҳужжат тартибда мавжуд бўлган Конституция бўлиб, улар ёзилган Конституция деб эътироф этилади.

Айрим мамлакатларда Конституциялар ягона ҳужжат шаклида бўлмай, турли муносабатларни тартибга солувчи турли ҳужжатлар қабул қилинган бўлиб, улар ҳам Конституция ҳисобланади. Ҳатто Конституциявий келишув ҳужжатлари, одатлар ҳам Конституция ҳисобланади. Бундай мамлакатлар Конституциялари ёзилмаган Конституция ҳисобланади (Буюк Британия, Шветсия ва ҳоказо). Бундай мамлакатларнинг Конституциялари ҳам кучли Конституциявий тузум бўлишини таъминламокда.

Конституциялар яна қабул қилиниш тартибига кўра ҳам турланади.

Асосан, Конституциялар легитим восита орқали, яъни кўпчилиқ эътироф этган йўллар билан қабул қилиниши мумкин. Конституция халқ томонидан (референдум йўли билан) – Россия, Франция Конституциялари¹⁴, Конституция қабул қилиш учун махсус чақирилган таъсис мажлиси томонидан – АҚШ, Италия, Ҳиндистон Конституциялари ёки қонунчилиқ органи – Парламент томонидан (Ўзбекистон Конституцияси) қабул қилиниши мумкин. Айрим мамлакатлар Конституцияси олдин парламентда қабул қилиниб, кейин референдум орқали (Испания Конституцияси) қабул қилиниши мумкин. Бундай тартибда қабул қилинган Конституциялар ҳада қилинмаган Конституциялар ҳисобланиб, уларни қабул қилиш тартиби демократик ҳисобланади. Жаҳон Конституциявий тажрибасида кам учраса-да, октроир (юқоридан ҳада қилинган) Конституциялар ҳам учрайди. Ўз давлати учун монарх давлат бошлиғи томонидан ҳада қилинган Конституция бунга мисол бўлади. Япония императори томонидан ҳада қилинган Конституция ҳада қилинган Конституциядир. Октроир Конституцияларнинг иккинчи гуруҳига мустамлакачи давлат ўз мустамлакасига мустақиллик бераётганда қабул қилинган Конституцияларни киритиш мумкин. Буюк Британия ўз қармоғидаги кўпгина давлатларга Конституция ҳада қилган.

Конституцияларни мамлакат доҳийси, йўлбошчиси номи билан аташ ҳам тажрибадан маълум. 1936-йилги СССР Конституцияси Сталин Конституцияси, 1977-йилги СССР Конституцияси Брежнев Конституцияси, 1993-йилги Россия Конституцияси Елсин Конституцияси, деб ҳам аталади. Сабаби шу йўлбошчилар Конституция қабул қилишда етакчи рол ўйнаган.

¹⁴ O'zbekistonning yangi tahrirdagi Konstitutsiyasi ham 2023-yil 30-aprelda referendum yo'li bilan qabul qilindi.

Конституцияга ўзгартириш киритиш тартибига қараб, Конституциялар «юмшоқ» ва «қаттиқ» Конституцияларга бўлинади. «Юмшоқ» Конституцияга ўзгартириш киритиш тартиби оддий қонунга ўзгартириш киритиш тартибига ўхшаш бўлади.

«Қаттиқ» Конституцияга ўзгартириш киритишда мураккаб тартиб ўрнатилган. Масалан, шундай таклиф тушгандан сўнг муҳокама учун маълум вақт ажратилади, ўзгартириш киритиш учун мутлақ кўпчилик овози талаб этилади, агар Конституция федератив давлат Конституцияси бўлса, ўзгартиришни федератсия субъектлари ҳам маъқуллаши талаб этилади.

АҚШ Конституциясини ҳақиқатан қаттиқ Конституция деса бўлади. Унинг қабул қилинганлигига 230 йилдан ортиқ вақт ўтган бўлса ҳам, унга бор йўғи 27 та қўшимча киритилган, унинг ҳам 10 таси дастлабки икки йилда – 1787–89-йилларда амалга оширилган.

Россия Конституцияси ҳам қаттиқ Конституция ҳисобланади. Ўзбекистон Конституциясига ўзгартириш киритиш учун оддий қонунларга нисбатан анча мураккаб тартиб ўрнатилган.

Бундан ташқари, Конституцияларни вақтинча ва доимий Конституцияларга бўлиш мумкин. Вақтинча Конституциялар ўтиш даврида, кўпинча давлат тўнтаришларидан кейин қабул қилинади ва маълум вақт фаолият кўрсатади. Доимий Конституциялар муддати йўқ, узоқ вақт давомида амалда бўлади. АҚШ Конституцияси ҳозир тўрт аср юзини кўрган энг кекса Конституциядир.

Шундай қилиб, Конституция: ёзилган ва ёзилмаган; ҳаё қилинмаган (легитим усулда қабул қилинган) ва ҳаё қилинган (октроир); қаттиқ ва юмшоқ; вақтинча ва доимий турларга бўлинади.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Конституция ва давлат муносабати қандай?
2. «Конституционализм» нима?
3. Жаҳонда қабул қилинган дастлабки Конституциялар ва уларнинг роли қандай?
4. «Конституция» тушунчаси нимани англатади?
5. Конституциянинг мазмун-моҳиятини нима белгилайди?
6. Конституция қандай принцип ва хусусиятларга эга?
7. Конституция қандай амал қилади ва қандай ҳимояланади?
8. Конституция нима учун қонунчилик асоси дейилади?
9. Конституциянинг қандай турлари мавжуд?

ИИИ бoб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ КОНСТИТУЦИЈАВИЙ РИВОЖЛАНИШИ

1-§. Конституциянинг яратилишига бўлган зарурат

XX аср 80-йилларининг иккинчи ярмидан бошлаб Совет Иттифоқи ҳудудида катта ўзгаришлар учун шароит юзага келди. Коммунистик партиянинг кўп йиллик ҳукмронлигига дарз кета бошлади. Партиявий бошқарув ишлаб чиқаришни ривожлантириш ўрнига ривожланишга тўсқинлик қила бошлади. Иқтисодий инқироз халқнинг турмуш шароитига ўз салбий оқибатларини кўрсата бошлади. Марказ зулми кучайиши натижасида иттифокдаги халқлар азият чекди, «порлоқ келажакка» ишончсизлик, турли миллатларни камситиш ҳолатлари кучайди. «Пахта иши», «ўзбек иши» деб уюштирилган кампанияларда барча баравар (гуноҳсиз ҳам, айбдор ҳам) бирдек тазйиққа учради. Аёллар, ёш болалар ҳўрланди, миллий, диний, тарихий қадриятлар оёқости қилинди. Натижада иттифок таркибидан чиқиш, мустақил давлат қуриш ҳаракати кучайди ва бу ҳаракат реал воқеликка айланди. Айниқса, мустақилликка бўлган интилиш Болтиқбўйи республикаларида кучли намоён бўлди.

Коммунистик партия, унинг шу вақтдаги раҳбарлари иттифокни, мавжуд тузумни сақлаб қолиш учун қаттиқ ҳаракат қилдилар.

Янги иттифоқ шартномаларини тузиш, шу орқали иттифоқни сақлаш учун катта уринишлар бўлди. Лекин Тбилиси, Вильнюсда бўлиб ўтган воқеалар, қон тўкилишлар бу мақсаднинг зўравонлик позитсияси, иттифоқни сақлаб қолиш хомхаёл эканлигини кўрсатди.

Совет Иттифоқида сиёсий тизимни ислоҳ қилиш, вакиллик органларининг янги турларини яратиш, сайлов тизимини янгилаш ишлари олиб борилди. СССР ҳудудида Халқ депутатлари съезди деган энг юқори вакиллик органи ташкил этилди. Шу органга бўладиган сайловлар биринчи марта муқобиллик асосида ўтди. Унинг натижасида эса (1988-йилги сайлов), шу органга халқ дардини очиқ айтадиган, ҳақиқатни қўзғўямачиликдан устун қўядиган кўплаб кишилар сайланди. Съезд Иттифоқ микёсидаги масалаларни ҳал қиладиган органдан кўра иттифоқдаги муаммоларни очиқ-ойдин кўтариб чиқадиган, турли халқ ва миллатлар ўз муаммоларини яққол айтадиган минбарга айланди. Турли фикрлилик вужудга келди. Натижада коммунистик партия ўз мавқеини йўқота борди. Биринчи бўлиб айрим мамлакатлардаги коммунистик партияларнинг Совет Иттифоқи коммунистик партияси таркибидан чиққанлиги эълон қилинди, кейинчалик республикалар мустақиллиги эълон қилина бошланди.

Совет Иттифоқини сақлаб қолишга бўлган охириги жиддий уриниш – бу 1991-йил 19-августда Фавкулудда ҳолат давлат қўмитасини (ФХДҚ) ташкил қилиш бўлди. Мамлакатнинг амалдаги Президенти касаллиги сабаби кўрсатилиб, вазифасидан четлатилди ва Президент вазифасини вitse-президент эгаллади. У бир гуруҳ кишилар билан бирга ФХДҚга бошчилик қилди. Қўмита барча қўлга киритган ютуқларни йўқ қилишни мақсад қилиб қўйди. Москвага танк ва ҳарбий қўшин киритди. ОАВ тақиқланди. Москва аҳолисининг олиб борган каттиқ қаршилиги, ҳаракати натижасида бу фавкулудда орган тезда – 21-августда тугади.

Иттифоқ марказида бўлган воқеалар, тоталитар тузумни тиклашга, демократик ютуқларни йўқ қилишга бўлган уринишлар иттифоқ республикаларида бундан кейин қайси йўл билан бориши кераклигини ҳал қилиш зарурлигини кун тартибига қўйди.

1991-йил 31-августда бўлиб ўтаётган Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг сессиясида Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти Ислам Каримов мамлакат мустақиллигини эълон қилди. Бундай хабар кўпчилик депутатларни лол қолдирди. Чунки кўпчилик мустақилликни орзу қилса-да, уни очиқ баён қила олмас эди, унинг оқибати нима бўлишини тасаввур қила олмас эди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг кутилмаганда мустақилликни эълон қилиши, унинг жасорати натижаси ҳамда президентлик фаолияти давридаги энг катта хизмати бўлди.

Мустақиллик эълон қилинди. Бу дегани ҳамма нарса бир зумда ҳал бўлди дегани ёки бўлади дегани эмас. Чунки мустақилликка эришиш, ривожланиш, таракқиёт, халқнинг фаровон турмушини таъминламасдан, аксинча, турмуш тарзининг ниҳоятда ёмонлашувига олиб келган ҳолатлар тарихда учрайди.

Шунинг учун, албатта, мустақилликни олий неъмат, буюк ҳодиса дейиш, уни эълон қилиш осон кечди, дейиш мумкин, лекин мустақилликни сақлаш, ундан фақат ижобий фойдаланиш жуда мушкул ва масъулиятли ишдир.

Мустақилликка эришгандан кейин жуда кўп масалаларни энди ҳеч кимнинг ёрдамисиз ҳал қилишга тўғри келар эди. Биринчи навбатда, фуқароларнинг тинчлигини, уларнинг муносиб ҳаёт кечиришини таъминлаш, бунинг учун мамлакат хавфсизлигини таъминлаш зарурати вужудга келди. Мустақилликдан сўнг қайси йўл билан боришни аниқлаб олиш зарур бўлди, бу кейинги ишларни тўғри ҳал қилишга асос бўларди.

Шунинг учун Ўзбекистон раҳбарияти атрофда, халқро майдонда бўлаётган воқеалардан келиб чиқиб, халқ хоҳиш-иродасига таяниб, мамлакатни демократик йўлдан ривожлантириш, демократик мамлакатларда эътироф этилган принципларни қўллаш мақсадга мувофиқлигини, демократик давлат қуриш йўлини танлади.

Бунинг учун демократик талабларга ва принципларга жавоб берадиган давлат ҳокимиятини йўлга қўйиш; бозор муносабатларига асосланган иқтисодни ташкил этиш; фуқаролар манфаатига мос келувчи фуқаро, жамият, давлат муносабатини ўрнатиш, унда фуқаро манфаатларининг устунлигини таъминлаш,

инсон, унинг ҳуқуқи, эркинлиги, қадр-қиммати, шаънини олий қадрият даражасига кўтариш; мамлакатда яшовчи барча миллатлар манфаатларини бирдек таъминлаш; мамлакат хавфсизлигини таъминлашни назарда тутувчи ташки сиёсат олиб бориш мамлакатимиз олдидаги энг муҳим вазифалар сифатида майдонга чиқди.

Бу вазифага эришиш учун, биринчи навбатда, ҳуқуқий асосни яратиш, уларни ҳуқуқий нормаларда мустаҳкамлаш зарурати пайдо бўлди ва шу вазифани бажариш учун мамлакатимизда биринчи марта мустақил Конституция ишлаб чиқишга зарурат кучайди.

Шундай қилиб, Конституция қабул қилиш зарурати нима деган саволга Ўзбекистон мустақиллиги ва ана шу туфайли вужудга келган ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш зарурлигидир, деб жавоб берсак хато бўлмайди.

2-§. Конституциявий комиссия ва унинг фаолияти

Ўзбекистонда янги Конституция ишлаб чиқиш ғояси мустақиллик эълон қилингунча, ҳали иттифок мавжуд вақтдаёқ вужудга келган эди. Шу даврдаёқ янги Конституцияни қабул қилиш учун маълум сабаблар, янги ижтимоий муносабатлар вужудга кела бошлаган эди. Жумладан, Ўзбекистонда Президентлик институти вужудга келди, сайлов тизими ўзгартирилиб, муқобил сайловлар ўтказила бошланди, марказ билан Республика муносабатида янги ҳолатлар вужудга келди, коммунистик партия ҳукмронлигига барҳам берилди.

Мустақиллик учун қўйилган шахдам қадам сифатида эътироф этиладиган, 1990-йил 20-июнда қабул қилинган Мустақиллик декларацияси янги Конституция яратиш учун ҳам асос бўлди. Декларация қабул қилинган Олий Кенгаш сессиясида шу ҳужжат принциплари асосида янги Конституция ишлаб чиқиш зарур, деган хулосага келинди ва Президент И. Каримов бошчилигида 64 кишидан иборат Конституция лойиҳасини тайёрлаш учун комиссия тузилди. Бу иттифок розилигисиз қилинган катта воқеа эди. Комиссия кенг вакиллик характериға эға бўлиб, унинг таркибига депутатлар, Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар, Тошкент шаҳри вакиллари, давлат, жамоат ташкилотлари, корхоналар, хўжалик раҳбарлари, таниқли ҳуқуқшунослар, олимлар, мутахассислар киритилди. Олий Кенгаш ўнинчи сессиясида комиссия таркиби қисман ўзгартирилди.

1991-йил Конституция лойиҳасини тайёрловчи комиссиянинг биринчи мажлиси ўтказилиб, комиссия аъзолари ва етакчи мутахассислардан ташкил топган, 32 кишидан иборат ишчи гуруҳ тузилди. Унинг вазифаси сифатида лойиҳа тайёрлаш бўйича барча ишларни мувофиқлаштириш белгиланиб, Конституция бўлимларини тайёрлаш учун 6 та кичик гуруҳ ташкил қилиниб, уларнинг ҳар бириға Конституциянинг муқаддимасини, Конституциявий тузум асосларини, фуқароларнинг ҳуқуқ, эркинлик, бурчлари, фуқаро ва жамият, давлат тузилиши, давлат ҳокимияти тизими бўлимларини тайёрлаш юкланди. Кичик гуруҳлар таркибига 50 нафар олим, илмий ходимлар, мутахассислар жалб этилди.

Комиссия раиси ишчи гуруҳ олдиға:

- Конституциявий ривожланишнинг жаҳон тажрибасини ўрганиш;
- бошқа мамлакатларнинг инсон ҳуқуқлари борасида, демократия ва қонунчилик борасида қўлга киритган ютуқларини ҳисобға олиш;
- кенг халқ оммаси дилиға яқин ва тушунарли бўлган сиёсий-ҳуқуқий ҳужжат яратиш вазифасини қўйди¹⁵.

Умумеътироф этилган халқаро ҳужжатлар қондаларини Конституция нормаларига сингдириш масаласи ҳам комиссия олдиға вазифа қилиб қўйилди.

Комиссия ва ишчи гуруҳиға жалб қилинганлар таркиби йирик олимлар, ҳуқуқшунослар, сиёсатшунослар, иқтисодчилар, давлат ва жамият арбобларидан иборат бўлиб, уларнинг олдида масъулиятли, шарафли, шу билан бирға ўта мураккаб ва қийин вазифа турар эди. Вазифанинг

¹⁵ Mustaqil O'zbekiston tarixi. 3-J. – T.: «Sharq», 2000. 39-bet.

қийинлиги шунда эдики, гуруҳлардаги ҳеч ким аввал шундай иш билан шуғулланмаган, яъни Конституция лойиҳасини тайёрлаш жараёнида иштирок этмаган эди. Тўғри, аввал ҳам Ўзбекистон тарихида уч марта Конституция қабул қилинган эди, лекин улар марказда тайёрланган Иттифок Конституцияси андозаси асосида ҳеч ўзгаришсиз тайёрланиб, қабул қилинган эди. Янги тайёрланаётган лойиҳа эса мутлақо янгитдан, Ўзбекистон учун мослаб тайёрланиши керак эди.

Комиссия ва ишчи гуруҳлари комиссия Раиси олдига қўйган вазифани бажаришлари учун давлат тузилиши, бошқарув шакли, тараққиёт даражаси ҳар хил бўлган бир неча давлатнинг Конституцияларини, собик Иттифокчи республикаларда тайёрланаётган Конституция лойиҳаларини, халқаро ҳужжатларни чуқур ўрганиб, таҳлил қилиб чиқди. Натижада хорижий мамлакатлар Конституцияларининг шакли, мазмуни ҳақида маълумот берувчи қиёсий жадвал тайёрланди. Тайёрланган жадвал комиссия раиси томонидан ўрганиб чиқилди ва шу асосда лойиҳани тайёрлаш бўйича фойдали, асосли кўрсатмалар берилди.

Комиссия раиси бўлажак Конституцияда жаҳонда умумеътироф этилган принциплар ва ғояларга амал қилиш билан бирга унда ўзбек халқининг давлатчилиги, аجدодларимиз ғоялари, кадриятларимиз ўз ифодасини топишига алоҳида эътибор берди. Шу туфайли Форобий, Беруний, Марғиноний, Улутбек асарларига мурожаат қилинди. Амир Темурнинг «Тузуклар»и кўрсатмаларига алоҳида эътибор берилди. Унинг адолат ғояси Конституциянинг мақсад ва мазмунига сингдирилди.

Конституция лойиҳасини ишловчи комиссия Раиси лойиҳа концепциясини ишлаб чиқишга алоҳида эътибор берди, чунки концепция Конституциянинг қандай бўлишини белгилашда муҳим асос бўлиши тажрибадан маълум. Концепция муқобиллик асосида яратилишининг аҳамияти кучли бўлди, Фанлар академиясининг Фалсафа ва ҳуқуқ институти, Сиёсатшунослик ва бошқарув институти, Президент девонининг юридик бўлими томонидан урта концепция яратилиб, учинчи концепция асос сифатида олинди ва бошқа икки концепсиядаги аҳамиятли, муҳим ғоялар билан бойитилиб, ягона концепция шакллантирилди ва у асосида лойиҳа тайёрлашга киришилди¹⁶.

Конституция лойиҳасининг биринчи варианты 1991-йил ноябрида тайёрлаб бўлинди. 1991-йили 31-августда Республикамизда Мустақиллик эълон қилинди. Иттифок даврида бошланган ишнинг дастлабки варианты мустақиллик даврида тугалланди. У муқаддима, 6 та бўлим ва 158 та моддадан иборат эди. Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши лойиҳа устида ишлашни янада жонлантириб юборди. Конституцияда сиёсий, иқтисодий мустақиллик ўз аксини топиши керак эди. Шулар асосида лойиҳа такомиллаштирилиб, 1992-йил баҳорида 149-моддадан иборат иккинчи вариант тайёрланди.

1992-йилнинг баҳорида бўлиб ўтган Комиссия йиғилишида Конституция лойиҳасини узил-кесил ишлаб чиқиш учун 25 кишидан иборат янги ишчи гуруҳи тузилиб, унинг олдига қуйидаги вазифалар қўйилди:

- Ўзбекистоннинг демографик ва ижтимоий-сиёсий турмуш тарзи, унинг тараққиёт тажрибасини, турли ижтимоий гуруҳлар маданий-маърифий марказлари ҳамда мулоҳаза ва таклифларини умумлаштириш;

- Конституциявий комиссия аъзоларидан тушган таклифларни кўриб чиқиш ва лойиҳага ўзгартириш киритиш.

Ишчи гуруҳ аъзолари шу вазифалар устида иш олиб бордилар, натижада лойиҳанинг янада пишик варианты вужудга келди.

Ўзбекистон Президентининг қуйидаги сўзлари Консти-тутсиявий комиссия фаолиятини яққолроқ кўрсатади. «... Ислон Абдуғаниевич Каримов раҳбарлигида 1990-йил июн ойида тузилган комиссиянинг икки йиллик машаққатли меҳнати натижасида Конституциянинг биринчи, иккинчи сўнгра учинчи лойиҳаси ишлаб чиқилди. Ушбу комиссия аъзоси сифатида мен ҳам шу тарихий жараёнда иштирок

¹⁶ Mustaqil O'zbekiston tarixi. 2-J. – T.: «Sharq», 2000. 59-bet.

отганимни доимо фахр билан эслайман. Конституциянинг яратилиши билан боғлиқ қизгин баҳс-мунозаралар, турли ғоя ва фикрлар ҳали ҳам хотирамда»¹⁷.

3-§. Конституция лойиҳасининг умумхалқ муҳокамаси ва унинг қабул қилиниши

Конституция лойиҳаси муҳокамаси бир неча босқичда бўлиб ўтди. Биринчи босқич – бу лойиҳа тайёрловчи комиссия мажлисида, ишчи гуруҳларда бўлган муҳокама. Бунда муҳокамага мутахассислар, экспертлар жалб қилинди. Уларда Конституция тузилиши, тартибга солиш доиралари аниқлаб олинди.

Муҳокаманинг иккинчи босқичи умумхалқ муҳокамаси бўлиб, бу хусусида алоҳида тўхталамиз.

Учинчи босқич – Олий Кенгаш комиссиялари ва сессиясида депутатлар муҳокамаси.

Тайёрланган лойиҳа Комиссия қарорига асосан 1992-йил 26-сентябрда оммавий ахборот воситаларида умумхалқ муҳокамасига эълон қилинди.

Умумхалқ муҳокамаси ўтган давр шу вақтда аҳолининг фаоллиги кучайган даврга тўғри келганлиги билан характерланади. Иттифокнинг тарқалиб кетиши, мустақилликнинг қўлга киритилиши халқнинг фаоллигига ижобий таъсир қилди. Демократик ўзгаришлардан таъсирланган фуқароларнинг сиёсий ҳаётда иштирок этиш орқали муҳим масалаларга таъсир қилиш иштиёқи шу вақтда, айниқса, кучайди.

Қўркувлардан, тоталитар тузум таъкибидан халос бўлган халқ ўз фикрини эркин баён қилиш имкониятига эга бўлди. Оммавий ахборот воситаларида, йиғилишларда ҳар хил фикрлар баён қилишга кенг имконият яратилди. Лойиҳа бўйича кўплаб таклифлар тушди. Шулар асосида лойиҳа қайта ишланиб, такомиллашган лойиҳа 1992-йил 21-ноябрда иккинчи марта умумхалқ муҳокамаси учун матбуотда эълон қилинди.

Мамлакатимизда Конституция лойиҳасининг умумхалқ муҳокамаси икки босқичда ўтказилганлиги, биринчи босқич муҳокамаси асосида тушган таклиф ва тавсиялар асосида лойиҳа такомиллаштирилиб, яна қайта муҳокамага қўйилганлиги жаҳон Конституциявий ривожланиш тажрибасида янги ҳолат деса ҳам бўлади. Чунки шу вақтгача Конституциявий лойиҳалар бир босқичда ўтказиб келинар эди. Бу тажриба Конституциянинг янада пишиқ, пухта бўлишини таъминлади.

Конституциянинг умумхалқ муҳокамаси даврида 6 минг-дан ор-тиқ таклиф, тавсия ва мулоҳазалар билдирилди. Лойиҳани ишловчи Комиссиянинг ўзига бевосита мингдан зиёд хатлар келиб тушди.

Муҳокама натижасида тушган таклифларда айрим нормаларни ўзгартириш, қўшимча қондалар киритиш, моддаларни тўлдириш, Конституциявий нормаларни аниқ ифодалаш, улар оммага тушунарли тилда бўлиши ҳақида мулоҳаза ва тавсиялар билдирилди. Таклифлар асосида лойиҳа матнининг деярли ярми ўзгаришга учради, уларга аниқликлар киритилди. Лойиҳадаги 127 та моддадан деярли 60 таси тузатишларга учради, уларнинг нормаларига аниқликлар киритилди. Эълон қилинган лойиҳа вариантыдан 4 та модда умуман чиқариб ташланди.

Таклифлар Конституциянинг деярли барча ҳолатларига тааллуқли бўлди.

Умумхалқ муҳокамаси натижасида тушган таклифларга Комиссия раиси, айниқса, катта эътибор билан қаради¹⁸.

Умумхалқ муҳокамаси нафакат Конституцияни такомиллаш-тиришга хизмат қилди, у Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А. Каримов таърифлаганларидек, халқ иродасини бевосита аниқлаш, муҳокама натижасида тўпланган жуда бой материалларни ҳар томонлама ва чуқур ўрганиб, таҳлил қилиб, уни мужассам давлат иродаси сифатида Асосий қонунда ифодалаш имконини берди¹⁹.

¹⁷ Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. – T.: «O'zbekiston», 2018. 2-tom, 5-bet.

¹⁸ O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining umumxalq muhokamasi natijalari ustida ishlash faoliyati va loyihani takomillashtirish ishlari bo'yicha faoliyati haqida batafsil qarang: Mustaqil O'zbekiston tarixi. 3-J. – T.: «Sharq», 2000. 57–67-betlar.

¹⁹ Karimov I.A. O'zbekiston – kelajagi buyuk davlat. – T.: «O'zbekiston», 1992. 37-bet.

Умумхалқ муҳокамаси Ўзбекистонда яшовчи барча халқларнинг умуммақсад йўлидаги бирлигини намоён қилди. Халқимиз сиёсий шароитларни тўғри баҳолай олиш қобилиятига эга эканлиги, тинч-тотув яшаш унинг орзуси эканлиги, сиёсий-ҳуқуқий билимлари, қарашлари ҳеч бир халқниқидан кам эмаслиги муҳокама натижасида янада яққол кўринди.

Лойиҳа ҳар томонлама ўйлаб, такомиллаштирилгандан сўнг, Конституциявий комиссия 1992-йил 7-декабрда бўлиб ўтган мажлисида уни кўриб чиқишни Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши сессиясига киритиш ҳақида қарор қабул қилди. Комиссиянинг ушбу охириги мажлисида ҳам Раис таклифи билан лойиҳанинг кўплаб нормалари такомиллаштирилди.

1992-йил 8-декабрда Олий Кенгашнинг ХИИ ҳақирик ХИ сессияси бўлиб ўтди. Бу сессия тарихий сессия бўлиб, тарихий аҳамиятга эга масалани муҳокама қилди. Сессияда Конституция лойиҳасини тайёрловчи комиссия раиси И. Каримов маъруза қилди. Маърузада Конституция лойиҳаси батафсил баён қилиб берилди. Шундан сўнг Конституция лойиҳаси депутатлар муҳокамасидан ўтди. Сессияда лойиҳага 80 га яқин ўзгартириш, қўшимча, аниқликлар киритилди. Айрим таклифлар асосли тарзда рад этилди.

Лойиҳанинг ҳар бир моддаси, боби, бўлимлари алоҳида-алоҳида муҳокама қилиниб, тегишли асосли таклифлар инобатга олиниб, ўзгартиришлар киритилгандан сўнг қабул қилиниш учун овозга қўйилди. Депутатлар яқдиллик билан муқаддима, 6 та бўлим, 26 та боб ва 128 та моддадан иборат Конституцияни қабул қилдилар.

Асосий қонунимиз халқимиз иродасини, руҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини акс эттиради. Чунки уни ишлаб чиқишда ва муҳокама қилишда бутун халқ иштирок этди. «Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси халқимиз сиёсий-ҳуқуқий тафаккурининг юксак намунасидир. У ҳеч кимга қарам бўлмасдан, эркин ва озод, тинч ва осойишта, фаровон яшашнинг қонуний қафолати бўлиб келмоқда. Бозор муносабатларига асосланган ҳуқуқий демократик давлат, кучли фуқаролик жамияти барпо этиш борасида мустаҳкам пойдевор бўлиб хизмат қилмоқда»²⁰, деган сўзлар билан Конституциямизга ҳам, уни вужудга келтирган халқимиз онгига ҳам аниқ таъриф берилган.

Конституциямиз давлатчилигимиз тарихида қабул қилинган энг демократик Конституция бўлди. Унда шахс ва давлат ўртасидаги муносабатларда биринчи марта шахс устуворлиги, шахс, унинг ҳуқуқи, кадр-қиммати, шаъни олий қадрият сифатида белгиланди, шахснинг яшаш ҳуқуқи асосий ҳуқуқ сифатида мустаҳкамлаб қўйилди. Давлат масъулиятлари аниқ кўрсатиб қўйилди. Иктисодиёт бозор муносабатлари тамойиллари асосида мустаҳкамланиши белгиланди. Конституция асосида кўппартиявийлик, фикрлар хилма-хиллиги белгиланди. Ҳокимиятни ташкил этишда ҳокимиятлар бўлиниши принцили мустаҳкамланди. Фуқаролик жамияти асоси сифатида ўзини ўзи бошқариш органлари мавқеи Конституциявий даражада белгиланди.

4-§. Конституцияда жаҳон Конституциявий тажрибалари ва миллий қадриятларнинг акс этиши

Конституциявий ривожланиш тажрибаси халқаро аҳамиятга эга. Конституциялар қайси мамлакатда қабул қилинмасин, жаҳон тажрибасидан фойдаланилади. Чунки улар узок вақтда қўлга киритилган ва ҳаёт тажрибасидан ўтган, халқлар қайси миллатларга, динга мансуб бўлмасин, кўпчилик манфаатига мос тушувчи тамойиллар, тартиблар, қоидаларга таянади.

Жаҳон Конституциявий тажрибаларидан фойдаланиш деганда, демократик мамлакатларда амал қилаётган, тараққиётга ижобий таъсир қилаётган қоидаларни қўллаш тушунилади.

Конституциямизда жаҳон тажрибасидан фойдаланганимиз қуйидагиларда кўринади.

Биринчи. Инсон ва давлат муносабатларини белгилашда. Ўзбекистонда қабул қилинган барча Конституцияларда (1927, 1937, 1978-йиллар) давлат манфаатлари устуңлиги белгиланган эди. Жаҳондаги

²⁰ Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 25-yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. «Xalq so'zi», 2017-yil 8-dekabr.

демократик мамлакатлар тажрибасида ва инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро ҳужжатларда инсон манфаати юқори туриши, бунини амалга ошириш учун давлатнинг аниқ мажбуриятлари белгиланган эди. Шунинг учун Конституцияда ўз ифодасини топди. У ҳуқуқий жиҳатдан: «Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар» (2-модда), «Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади» (13-модда), «Давлат фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди» (54-модда), деган қатор моддаларда мустаҳкамланган.

Иккинчи. Инсоннинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини белгилаш жаҳон тажрибасидан келиб чиқиб амалга оширилди. Инсоннинг асосий ҳуқуқлари, аввало шахсий, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқ гуруҳларига бўлиб мустаҳкамланди. Шахсий ҳуқуқлар қаторига табиий ҳуқуқлар киритилиб, уларни таъминлашни давлат ўз зиммасига олди. Конституция шахснинг асосий ҳуқуқларини белгилабгина қолмай, уларни рўйбга чиқариш, ҳимоя қилиш, таъминлаш масъулиятини ҳам мустаҳкамлаб қўйди. Бунга: «Ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга» (40-модда), «Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний ҳатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади» (55-модда), деган Конституция нормаларини мисол қилиш мумкин.

Конституцияда мустаҳкамланган асосий ҳуқуқлар доираси кенгайтирилди, яшаш ҳуқуқи (25-модда), жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошкора қўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмаслиги, айбланувчига ҳимояланиш ҳуқуқи кафолатланиши, ҳеч ким қийноққа солинмаслиги, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон кадр-қимматини камситувчи бошқа таъйинларга дучор этилиши мумкин эмаслиги, ҳеч кимда унинг розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказиш мумкин эмаслиги (26-модда), ахборот олиш, излаш, тарқатиш (33-модда), мулкдор бўлиш (41-модда), тадбиркорлик фаолияти билан шугулланиш ҳуқуқи (65-модда) ва бошқа ҳуқуқлар асосий ҳуқуқ сифатида белгиланди.

Бозор муносабатларидан келиб чиқиб, фуқароларнинг белгиланган солиқ ва йиғимларни тўлаш бурчи (63-модда) киритилиб, шахсни камситувчи илгари асосий бурч ҳисобланган бурчлар чиқариб ташланди ва мажбурий меҳнат тақиқланиши мустаҳкамлаб қўйилди (44-модда).

Учинчи. Давлат ҳокимиятини ташкил қилишда жаҳон тажрибасига мурожаат қилинди. Шу туфайли барча демократик мамлакатларда ҳокимиятни ташкил қилишда қўлланиб келаётган принцип – давлат ҳокимияти тизими, қонунчилик, ижро ва суд ҳокимиятининг бўлиниши принципи Конституцияда мустаҳкамланди (11-модда).

Шунга асосан, қонунчилик, ижро ва суд ҳокимиятини амалга оширувчи органларнинг ваколатлари аниқ белгиланди. Уларнинг мустақиллигини таъминловчи, бир-бирини тийиб туришини мустаҳкамловчи нормалар киритилди.

Тўртинчи. Иқтисодни бозор муносабатлари асосида ташкил қилиш масаласида ҳам жаҳон Конституциявий тажрибасига мурожаат қилиш зарурияти туғилди. Шу асосда Конституциямизда унга тааллуқли масалалар мустаҳкамланди. Конституциянинг 65-моддасида бу куйидагича баён қилинган: «Фуқаролар фаровонлигини оширишга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат бозор муносабатларини ривожлантириш ва ҳалол рақобат учун шарт-шароитлар яратади, истеъмолчиларнинг ҳуқуқлари устуворлигини ҳисобга олган ҳолда иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини кафолатлайди».

Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳоллардагина мулкдан маҳрум этилиши мумкин».

Хусусий мулк дахлсизлигининг ўрнатилиши, унинг давлат ҳимоясида бўлиши фуқароларнинг моддий турмуши фаровон бўлишига олиб келади.

Бешинчи. Конституция Асосий қонун экан, унга амал қилиш ва муҳофаза қилишда ҳам алоҳида воситалар ва тартиб бўлиши шарт. Конституция ўзини муҳофаза қилишни ҳам жаҳон тажрибасидан келиб чиқиб ҳал қилган. Унинг 93-моддасида: «Ўзбекистон Республикаси Президенти: ...Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига риоя этилишининг кафилидир», деб белгиланган. 92-моддада Президент Конституция ва қонунларга риоя қилишга қасамёд қилиши белгиланган.

Конституцияда суд ҳокимияти мустақиллиги мустаҳкамланди. Шу тизимга кирувчи Конституциявий судга Конституцияни ҳимоя қилиш вазифаси юкланди. Конституциянинг 108-мод-дасида: «Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг ҳужжатлари Конституцияга қанчалик мослигига доир ишларни кўради», – деб белгиланган бўлса, 109-моддасида ушбу вазифа ҳамда ваколатлар янада кенгрок ва аниқрок мустаҳкамлаб қўйилган.

Олтинчи. Конституциямиз сотсиалистик тузумда вужудга келган, унинг таъсири ҳисобланган якка партия (коммунистик партия) ҳукмронлигига барҳам бериб, жаҳон демократик давлатчилиги тарихида қўлланиб келаётган ижтимоий ҳаёт, сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланишни, бирон-бир мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмаслигини мустаҳкамлади ва кўппартиявийликка асос солди (12-модда). Турли фикрлилик Конституциянинг 34-моддаси нормалари билан янада кенгайтирилди. Унга асосан, «сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек, ҳокимиятнинг вакиллик органларида озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва кадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмаслиги мустаҳкамлаб қўйилди.

Шунинг учун ҳам «Ўзбекистон Республикаси Конституцияси энг демократик, халқаро миқёсда эътироф этилган меъёр ва талабларга жавоб беради»²¹.

Конституциямиз жаҳон Конституциявий тажрибасига таяниб, ундаги энг ижобий жиҳатларни ўзида акс эттиради, у миллий қонунчилигимиз асоси, мустақил давлатчилигимизнинг асосий қонунидир. Бунинг Президентнинг: «...ҳар қандай давлатнинг Конституцияси унда яшовчи халқнинг иродасини, руҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини акс эттиради»²², – деган сўзлари ҳам кўрсатиб турибди. Шунинг учун Конституциямизда унинг ўзига хос жиҳатлари ҳам бўлиши табиийдир. Конституциямизнинг ўзига хос жиҳатлари, энг аввало, унда тарихий давлатчилигимиз тажрибаси ва миллий қадриятларимиз акс этганлиги ва Конституцияга миллий маънавиятимиз, маданиятимиз, ахлоқимиз сингдирилганлигидан келиб чиқади.

Конституциямизда давлат ўз фаолиятини ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида олиб боришининг белгиланиши (14-модда) ўзбек давлатчилиги адолатга таяниши, уни рўёбга чиқаришга интилиш анъана бўлиб қолганлигидандир.

Давлат бошқарувида маҳаллий миқёсда ҳоким институти мустаҳкамланганлиги, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқарувида маҳалла асосий макон деб олинishi тарихий давлатчилик тажрибасига мурожаат қилинганлигидан далолат беради (99, 101, 102, 103, 104, 105-моддалар).

Оила муносабатларининг Конституцияда белгиланиши ҳам қадриятларимизни асраб-авайлашга қаратилган мақсад ифодасидир. Конституциямизда битта боб (ХИВ боб) «Оила» деб номланган. Конституциянинг тегишли моддаларида оила жамиятнинг асосий бўғини ҳисобланиб, жамият ва давлат муҳофазасида бўлиши, вояга етгунга қадар фарзандларни тарбиялаш ва боқишдаги ота-она мажбурияти, вояга етган фарзандларнинг ота-она олдидаги мажбурияти белгилаб қўйилган.

Бундан ташқари, Конституция қабул қилинишида ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибасига таянилганлик ва ижтимоий адолатга садоқатни намоён қилиш Конституция муқаддимасида баён қилинган.

²¹ Karimov I.A. Yangicha fikrlash va ishlash – davr talabi. 5-J. – T.: «O'zbekiston», 1997. – 107-bet.

²² Karimov I.A. O'zbekiston – kelajagi buyuk davlat. –T.: «O'zbekiston», 1992. 36-bet.

5-§. Конституциянинг тузилиши

Конституция – давлатнинг асосий қонуни. Шунинг учун у ўзига хос тузилишга эга. Конституция тузилиши – Конституцияда ўз ўрнини топадиган нормаларнинг мақсад ҳамда вазифаларига қараб туркумлаш ва уларнинг аҳамиятига қараб кетма-кетликда жойлашувидир.

1992-йил 8-декабрдаги Ўзбекистон Конституцияси муқадди-ма, 6 бўлим, 26 боб ва 128 моддadan иборат. Муқаддима – Конституция-нинг кириш қисми бўлиб, унда босиб ўтилган йўл ва мамлакатнинг асосий вазифалари, яъни нима учун Конституция қабул қилинганлиги баён қилинади. Ундаги қонда ва ғоялар кейинчалик Конституция нормаларида у ёки бу шаклда, кўринишда ўз ўрнини топади.

Конституциянинг биринчи бўлими «Асосий принциплар» деб аталиб, у «Давлат суверенитети», «Халқ ҳокимиятчилиги», «Конституция ва қонуннинг устунлиги», «Ташқи сиёсат» бобларига ажратилган. Умуман, Конституция нормаларини асос деб эътироф этсак, биринчи бўлим асосларнинг асосидир. Ҳар қандай мамлакатни мустақил давлат дейиш учун у аниқ давлат шаклига, давлат суверенитетига, уни характерловчи белги, хусусиятга эга бўлиши керак. Айни шу масала биринчи бобда белгиланган.

Давлатнинг яшаши, фаолият кўрсатиши учун энг муҳим масалалардан бири ҳокимият масаласидир. Давлат ҳокимияти бу ерда марказий ўринни эгаллайди. Халқ эса давлат ҳокимиятининг ягона манбаи бўлиб майдонга чиқади. Ҳокимият Конституциянинг энг асосий масаласидир десак фикримиз унча тўлиқ бўлмайди. Конституцияда ҳокимият ва эркинлик масаласи асосий ўринни эгаллайди десак фикримиз тўлиқ бўлади. Чунки жамиятнинг асосий элементи шахслардир. Уларнинг маъқеи Конституциянинг шу бобида белгиланади.

Конституция ва қонунлар устуворлиги таъминланмай туриб, Конституциявий тузум, ҳуқуқ-тартиботни таъминлаш, фуқаролар манфаатини ҳимоя қилиш мумкин эмас, шунинг учун ҳам мазкур муносабатлар Конституциянинг ИИИ бобида мустаҳкамланган.

Бирон-бир давлат алоҳида, ташқи дунёдан ажралган ҳолда фаолият кўрсата олмайди. Мамлакат ривож, хавфсизлиги, фуқаролар турмуш шароити ташқи алоқаларни тўғри ўрнатишга боғлиқ. Шунинг учун Конституциямизнинг ИВ боби нормаларида ишончли синовлардан ўтган ташқи сиёсат принциплари мустаҳкамланган.

Конституциямизнинг биринчи бўлимида мустаҳкамланган нормалар бевосита Конституциявий тузумга тааллуқли бўлиб, улар Конституциявий тузум асосларини ўрнатган ва Конституциянинг кейинги бўлим, бобларидаги нормаларнинг белгиланишига таъсир кўрсатади. Масалан, 13-модданинг таъсирини «Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари» бўлимидаги нормаларда, Конституциянинг 11-моддаси таъсирини «Давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши» бўлимида кўриш мумкин. Шунинг учун ҳам Конституциянинг биринчи бўлим нормалари асос нормалар ёки асосий принциплар мустаҳкамланган нормалар дейилади.

Конституциянинг иккинчи бўлими «Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари» деб номланиб, улар шахснинг ҳуқуқий ҳолатига тааллуқли бўлганлиги учун «Асосий принциплар» бўлимидан кейин берилган. Иккинчи бўлимнинг умумий қоидалари бобида фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, давлат ва фуқаронинг бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқлари ва бурчлари билан ўзаро боғлиқлиги, ҳуқуқ ва эркинликлар дахлсизлиги, улардан суд қарорисиз маҳрум этиш ёки чеклашга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқлиги; «Фуқаролик» бобида фуқароликка эга бўлиш асослари, фуқаролиги бўлмаган шахслар ва чет эл фуқароларининг ҳуқуқлари белгиланган. Конституциянинг алоҳида-алоҳида бобларида фуқароларнинг шахсий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари ҳамда эркинликлари, ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатлари ва фуқароларнинг бурчлари белгиланган.

Конституциянинг учинчи бўлими «Жамият ва шахс» деб номланган. Унинг бобларида жамиятнинг иқтисодий негизлари, яъни Ўзбекистонда бозор муносабатлари ўрнатилиши, иқтисодиётнинг негизини хилма-хил шаклдаги мулк ташкил этиши, хусусий мулк дахлсиз эканлиги, у давлат ҳимоясида бўлиши, истеъмолчи ҳуқуқи устуворлиги, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат фаолияти эркинлиги, умуминиллий бойликлар доираси ва улардан фойдаланиш, уларни муҳофаза қилиш белгиланган. «Жамоат бирлашмалари» бобида жамоат бирлашмалари тизими (турлари), қандай жамоат бирлашмалари тузиш

мумкин эканлиги, давлат ва жамоат бирлашмалари ўзаро муносабатларининг ҳуқуқий асослари, сиёсий партия ва касаба уюшмаларининг асосий вазифалари, жамоат бирлашмаларини тарқатиб юбориш ёки фаолиятини чеклаш тартиби, динга муносабат тартибга солинган. Тўртинчи бўлим «Маъмурий-ҳудудий ва давлат тузилиши» деб номланган, унда мамлакатимиз маъмурий-ҳудудий тузилиши, Қорақалпоғистон Республикасининг ҳуқуқий ҳолати алоҳида-алоҳида бобларда белгиланган.

Конституциянинг энг йирик бешинчи бўлими «Давлат ҳокимиятини ташкил этиш» деб номланган ва у ХВИИИ–ХХВИ бобларни ўз ичига олган.

«Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси» (ХВИИИ боб), «Ўзбекистон Республикасининг Президенти» (ХИХ боб) бобларида уларни сайлаш тартиби, ваколатлари, ўзаро муносабатлари асослари белгиланган. «Вазирлар Маҳкамаси» (ХХ) бобида, «Маҳаллий давлат ҳокимияти асослари» (ХХИ) бобида, «Ўзбекистон Республикасининг суд ҳокимияти» (ХХИИ) бобида тегишли органларни ташкил этиш тартиби, принциплари, вазифалари, суд ҳокимияти, маҳаллий ҳокимият тизими мустаҳкамланиб қўйилган. ХХИИИ боб Ўзбекистоннинг сайлов тизими, фуқароларнинг сайлов ҳуқуқи принципларини ўрнатган бўлса, ХХИВ боб Прокуратура органларининг Конституциявий мақомини белгилайди. Конституциянинг ХХВ боби молия ва кредит масалаларини, ХХВИ боби мудофаа ва хавфсизлик масалаларини белгиланган.

Конституциянинг охириги олтинчи бўлими (у бобларга бўлинмаган, фақат икки моддадан иборат) «Конституцияга ўзгартириш киритиш тартиби»га бағишланади.

6-§. Конституциянинг такомиллашиб бориши

Жамият ривожини, барқарорлигини Конституцияга, унинг барқарорлигига боғлиқ. Конституция, аввал қайд қилганимиздек, энг муҳим ва асос ҳисобланувчи ижтимоий муносабатларни тартибга солиди. Бу муносабатлар бошқа муносабатларга нисбатан барқарор, узок яшовчи, тез-тез ўзгаришга муҳтож бўлмаган муносабатлар ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Конституциялар бошқа қонунларга нисбатан кам ўзгаришларга учрайдиган қонундир.

Лекин ҳаёт доимо ўзгаришга, илгари юришга мойил эканлигини инобатга оладиган бўлсак, асосий ижтимоий муносабатлар ҳам ўзгаради, уларни янгича тартибга солиш зарурати, турли даврдаги шароитнинг хилма-хиллиги Конституцияга ҳам ўзгартириш киритиш заруратини вужудга келтиради.

Ўзбекистоннинг ривожланиши, унда олиб борилаётган ислохотлар, албатта, ижтимоий муносабатларнинг ўзгаришига сабаб бўлмоқда. Давлат қурилиши ва бошқаруви соҳасида олиб борилаётган ислохотлар эса ҳокимият тузилмалари таркиби, фаолиятини такомиллаштириш, ҳокимият тизими бўлиниши принципини янада чуқурлаштириш, унинг натижасида ваколатларни янада аниқ белгилаш заруриятини туғдирмоқда. Демократик жараёнларнинг чуқурлашуви, эркинлаштириш сиёсати давлат бошлиғи мақомида ўзгаришлар бўлишини, унинг давлат бошлиғи сифатидаги мақомини кучайтириб, ижро ҳокимияти таркибидан чиқаришни, айрим ваколатларни Парламентга, ҳукуматга ўтказиш мақсадга мувофиқлигини кўрсатди. Жамиятда сиёсий ҳаётнинг ривожланиши шу жараёнда иштирок этувчиларнинг фаоллигига боғлиқ, бу аввало, сиёсий партиялар ролини оширишни тақозо этади. Бу ҳам Конституцияга тегишли ўзгартиришлар киритишни тақозо этди. Демократик талабларни белгилаш, жаҳон давлатчилиги тажрибасидаги ижобий жиҳатларни олишга интилиш ҳам Конституцияга ўзгартиришлар киритилишига олиб келиши мумкин.

Ўзбекистон Конституциясига киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар ҳам шу асосда амалга оширилди.

Конституцияга биринчи ўзгартириш 1993-йилда киритилиб, унга асосан Олий Кенгаш депутатларининг сони 150 нафар бўлиши ҳақидаги норма чиқариб ташланди ва қонунларда депутатлар сони 250 нафар бўлиши белгилаб қўйилди.

Конституциямизга энг катта ва салмоқли ўзгартириш 2003-йил 24-апрелда киритилди. Бунинг асоси ва сабаби 2002-йил 27-январда ўтказилган референдум натижалари бўлди. Референдум натижасида халқ парламентнинг икки палатали бўлиши ва Президент ваколатини 5 йилдан 7 йилга ўзгартиришни маъқуллади. Шу асосда «Референдум якунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари

тўғрисида»ги Конституциявий қонун қабул қилинди²³. Қонуннинг биринчи моддасида: «Ушбу Қонун Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг моддаларига ўзгартириш киритиш учун асос бўлади», – деб мустаҳкамлаб қўйилди.

Шу асосда Конституциянинг ХВИИИ, ХИХ, ХХ, ХХИИИ бобларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди. Уларнинг натижасида, «Пре-зидент бир вақтнинг ўзида Вазирлар Маҳкамаси Раиси бўлади», – деган қоида бекор қилинди, унинг ваколат муддати 5 йилдан 7 йилга ўзгартирилди, айрим ваколатлари Сенатга ўтказилди;

– парламент икки палатали тизимда (қуйи ва юқори палата) ташкил қилинди. Сенатни шакллантириш тартиби, унинг ваколатлари, Қонунчилик палатаси ваколатлари, уларнинг биргаликдаги ваколатлари мустаҳкамланди;

– Вазирлар Маҳкамасини шакллантириш, унинг ишида Президент иштироки масалалари янгича ҳал қилинди;

– сайлов тизимига сайловларни ўтказиш муддатини аниқ белгилаш, сайлов кампанияси бошланганлигини эълон қилиш институти, Сенат аъзоларини сайлаш тартиби (поғонали сайлов) белгиланиши билан қўшимчалар киритилди.

2007-йил 11-апрелда Президент томонидан имзоланган ва 2008-йил 1-январдан кучга кирган «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизатсия қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Конституциявий қонуннинг²⁴ биринчи моддасида Қонун Ўзбекистон Республикаси Конституциясига тузатишлар киритиш учун асос бўлиши мустаҳкамлаб қўйилди. Мазкур 2007-йил 11-апрелдаги қонун билан Конституциянинг 89-моддасига, 93-моддасининг 15-бандига, 102-моддасининг иккинчи қисмига тузатишлар киритилди.

Уларга асосан, Президентнинг ижро ҳокимиятига бошчилик қилиши бекор қилиниб, «Ўзбекистон Республикасининг Президенти давлат бошлиғидир ва давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритишини ҳамда ҳамкорлигини таъминлайди», – деб белгилаб қўйилди.

Конституциявий қонунда вилоят ҳокимларини тайинлаш тартиби ўзгартирилди, бунда сиёсий партияларнинг, маҳаллий вакиллик органларидаги гуруҳлари иштироки кўзда тутилди. Шу ҳолат ҳам Конституцияга ўзгартириш киритишга сабаб бўлди. Ўзгартиришга асосан, вилоят, Тошкент шаҳар ҳокимларини тайинлаш тартиби, аввалгидек, Конституцияда эмас, қонунда белгиланди ва Конституцияда уларни лавозимга тайинлаш, лавозимдан озод этиш қонунга мувофиқ амалга оширилиши ҳавола сифатида кўрсатиб қўйилди.

2008-йил 25-декабрда Ўзбекистон Республикасининг «Сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатлари такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонунларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги Қонуннинг қабул қилиниши Конституцияга киритилган навбатдаги ўзгартириш ва қўшимчаларга асос бўлди. Ушбу ўзгартиришлар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасини ташкил қилиш билан боғлиқ бўлиб, унинг депутатлари сони 120 тадан 150 гага кўпайтирилди. Уларнинг 15 таси Ўзбекистон Экологик ҳаракати томонидан сайланиши белгиланган.

2010-йил 12-ноябрдаги Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисида Президент «Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепсияси»²⁵ мавзусида маъруза қилди. Маърузада Конс-титутсияга бир қатор ўзгартириш киритиш таклифлари баён қилинди.

²³ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2002-yil, 4–5-son, 60-modda.

²⁴ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlari to'plami. – T.: 2007. 322-bet.

²⁵ Mamlakatimizda demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini demokratlashtirish konsepsiyasi. – T.: «O'zbekiston», 2010.

Натижада Қонунчилик палатаси томонидан 2011-йил 4-мартда қабул қилинган, Сенат томонидан 2011-йил 25-мартда маъқулланган ва 2011-йил 18-апрелда Президент томонидан имзоланган қонунга асосан, Конституцияга қуйидаги ўзгартиришлар киритилди.

Конституциянинг 78-моддаси биринчи қисмининг 15-банди: «...шунингдек, мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг долзарб масалалари юзасидан Бош вазирнинг ҳисоботларини эшитиш ва муҳокама қилиш», деган сўзлар билан тўлдирилди. 80-модданинг 6-бандидаги: «Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва» деган сўзлардан кейин «унинг ўринбосарларини» деган сўзлар чиқарилиб, «Ҳисоб палатаси раисини» деган сўзлар билан тўлдирилди. 93-модда биринчи қисмининг 8-бандидаги: «ижро этувчи ҳокимият девонини тузади ва унга раҳбарлик қилади», деган сўзлар чиқариб ташланди, 12-бандидаги: «Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва» деган сўзлардан кейин «унинг ўринбосарлари» деган сўзлар чиқариб ташланиб, «Ҳисоб палатаси раисини» деган сўзлар билан тўлдирилди. 15-бандига: «вилоятлар ҳокимларини ҳамда Тошкент шаҳар ҳокимини қонунга мувофиқ тайинлайди ҳамда лавозимидан озод этади» деган сўзлардан олдин «Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг тақдимига биноан», деган сўзлар киритилди. 16-банди: «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида раислик қилишга ҳақли», деган сўзлар билан тўлдирилди. Президентнинг бу ваколати аввал Конституциянинг 98-моддасида кўзда тутилган эди. Энди бу қонда шу моддадан чиқарилди.

Конституцияга киритилган ўзгартириш асосида унинг 96-моддаси қуйидагича баён этилди: «Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Президенти ўз вазифаларини бажара олмайдиган ҳолатларда унинг вазифа ва ваколатлари вақтинча Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати Раисининг зиммасига юклатилади, бунда уч ой муддат ичида, «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида»ги Қонунга тўлиқ мувофиқ ҳолда мамлакат Президенти сайлови ўтказилади».

Конституциянинг 98-моддаси мутлақо янги таҳрирда баён қилиниб, у қуйидагича янги ҳолатларни қайд қилди: «Ўзбекистон Республикаси Бош вазир номзоди Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига сайловда энг кўп депутатлик ўринларини олган сиёсий партия ёки тенг миқдордаги энг кўп депутатлик ўринларини қўлга киритган бир неча сиёсий партия томонидан таклиф этилади. Ўзбекистон Республикаси Президенти тақдим этилган Бош вазир лавозимига номзодни кўриб чиққанидан кейин ўн кун муддат ичида уни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг кўриб чиқиши ва тасдиқлаши учун таклиф этади.

Ўзбекистон Республикаси Бош вазир ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ўртасида зиддиятлар доимий тус олган ҳолда Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг камида учдан бир қисми томонидан Ўзбекистон Республикаси Президенти номига расман киритилган таклиф бўйича Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қўшма мажлиси муҳокамасига Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми билдириш ҳақидаги масала киритилади.

Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми тегишинча Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисми овоз берган тақдирда қабул қилинган ҳисобланади. Бундай ҳолатда Ўзбекистон Республикаси Президенти Бош вазирни лавозимидан озод этиш тўғрисида қарор қабул қилади. Бунда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг бутун таркиби Бош вазир билан бирга истеъфога чиқади.

Янги Бош вазир номзоди Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасидаги барча сиёсий партиялар фракциялари билан тегишли маслаҳатлашувлар ўтказилганидан сўнг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталарига кўриб чиқиш ва тасдиқлашга тақдим қилиш учун таклиф этилади. Олий Мажлис томонидан Бош вазир лавозимига номзод икки марта рад этилган тақдирда Ўзбекистон Республикаси Президенти Бош вазир вазифасини бажарувчини тайинлайди ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисини тарқатиб юборади».

Қонунчилик палатаси қабул қилган ва 2011-йил 5-декабрда Сенат маъқуллаган қонунга асосан Конституциянинг 90-моддасига ўзгартириш киритилди ва унга асосан Президентнинг ваколат муддати 7

йилдан 5 йилга ўзгартирилди. 2014-йил 16-апрел куни мамлакатимиз Конституциясига бир неча ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди.

Конституциянинг 32-моддасига жамоатчилик назорати – фуқароларнинг жамият ва давлат бошқарувида иштирок этиш ҳуқуқини амалга ошириш воситаларидан бири сифатида киритилди. Бу, биринчидан, жамоатчилик назоратини аҳамиятини кучайтирса, иккинчидан, жамият ва давлат ишларида фуқароларнинг иштирок этиш йўллари, имкониятларини кенгайтди.

Конституциянинг 78-моддаси 21-бандига киритилган ўзгартириш эса парламент назоратини кучайтиришни назарда tutди.

Конституцияга киритилган айрим ўзгартиришлар эса Президент ваколатларини аниқлаштиришни, Президент билан Вазирлар Маҳкамаси (Бош вазир) муносабатларини янада аниқ тартибга солишни, Вазирлар Маҳкамаси ва Бош вазир ваколатларини аниқ белгилашни, ҳокимлар масъуллигини кучайтиришни назарда тутди.

Уларга асосан, Олий Мажлисга ҳар йили мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг муҳим масалалари юзасидан маъруза тақдим этиш вазифаси Президентдан Вазирлар Маҳкамаси зиммасига ўтказилди ва Президентга Олий Мажлисга мамлакат ички ва ташқи сиёсатини амалга оширишнинг энг муҳим масалалари юзасидан мурожаат қилиш ҳуқуқи берилди (93-модда 7-банд). 8-бандга: «Президент вазирликлар, давлат қўмиталари ҳамда давлат бошқарувининг бошқа органларини Вазирлар Маҳкамасининг тақдимига биноан тузади ва тугатади», деган сўзлар киритилди.

Шунингдек, 93-модданинг 10-банди: «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари кўриб чиқиши ва тасдиқлаши учун Бош вазир номзодини тақдим этади ҳамда уни истеъфога чиққанда, Бош вазирга нисбатан билдирилган ишончсизлик вотуми Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари томонидан қабул қилинганда ёхуд қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда лавозимдан озод қилади», 93-модданинг 16-банди: «Республика давлат бошқаруви органларининг ва ҳокимларнинг қабул қилган ҳужжатларини улар қонун ҳужжатлари нормаларига номувофик бўлган ҳолларда тўхтатади, бекор қилади; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисларига раислик қилишга ҳақли», деган таҳрирларда баён қилинди.

Шу модданинг 24-бандидаги: «Миллий хавфсизлик хизматини тузади», деган сўзлар эса чиқариб ташланди.

Конституциянинг 98-моддасига киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар Вазирлар Маҳкамаси, Бош вазирнинг вазифа ва ваколатларини аниқ белгилаб қўйди, уларнинг масъулиятини кучайтирди.

Конституциянинг 103-моддасига киритилган қўшимча ҳокимларни халқ депутатлари Кенгаши олдидаги ҳисобдорлигини кучайтирди.

Сайлов тизимига тааллуқли бобга ҳам ўзгартириш киритилиб, у Марказий сайлов комиссиясини ташкил этиш, унинг фаолият принципларини Конституциявий асосда белгилаб қўйди.

2017-йил апрелда Конституцияга киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар Олий Мажлис Сенатининг ваколатларига (80-модданинг 4-банди), Сенат мажлисида иштирок этувчилар доирасига (81-модда еттинчи қисми), Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга субъектлар доирасига (83-модда), Ўзбекистон Республикаси Президентининг судларни лавозимга тақдим қилиш ва тайинлаш ваколатига (93-модданинг 13, 14-бандлари), Ўзбекистон Республикасининг суд тизимига, Судялар олий кенгаши фаолиятига (107-модданинг биринчи қисми, 110-модданинг биринчи ва учинчи қисмлари, 111-модда) тааллуқли бўлди.

2017-йил 31-майда киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар, яна Сенатнинг мутлақ ваколатларига (80-модданинг 5, 12-бандлари), Президент ваколатларига (93-модданинг 13-банди), Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди фаолиятига (108, 109-моддалар) тааллуқли бўлса, 2017-йил 29-августдаги ўзгартириш ва қўшимчалар маҳаллий вакиллик органлари тизимига, туман, шаҳар ҳокимларини лавозимга тайинлаш тартибларига тааллуқли бўлди (99, 102-моддалар).

Шунингдек, 2017-йил 6-апрелдаги қонун билан Конституциянинг суд ҳокимияти 2017-йил 6-апрелдаги қонун билан Конституциянинг суд ҳокимиятига тааллуқли нормаларига (80, 81, 83, 93, 107, 110, 111-моддаларига) жиддий ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди.

2017-йил 31-майдаги қонунга асосан Конституциянинг 80, 108, 109-моддаларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди. Бу ўзгартиришлар Олий Мажлис Сенатининг ваколатлари, Конституция-вий судни ташкил этиш ва ваколатларига тааллуқли бўлди.

Ва нихоят 2017-йил 29-августдаги ЎРҚ 439-сонли Қонуни билан Конституциянинг 99, 102-моддаларига ўзгартириш киритилиб, унга асосан Тошкент шаҳар туманларида ҳам халқ депутатлари Кенгашлари ташкил қилинадиган бўлди. Бунинг натижасида барча туманларнинг мавқеи тенглашадиган, барча туманлар аҳолиси ўз вакиллик органларини сайлашда иштирок этадиган ва вакиллик органларининг ижро ҳокимияти устидан назорати кучаядиган бўлди.

Конституцияга киритилган сўнги ўзгаришлар 79-моддага тегишли бўлиб, унга асосан, қонунчилик палатасининг мутлақ ваколатига, Бош вазир такдимида кўра, Ҳукумат аъзолигига номзодларни, кейинчалик уларни президент томонидан тасдиқлаш учун кўриб чиқиш ва маъқуллаш киритилди. Бу ўзгартириш 2019-йил 1-апрелдан кучга кирди.

7-§. Янги таҳрирда Конституция қабул қилиш зарурати

Ҳаёт, жамият доимий ривожланишда бўлганлиги учун ундаги барча нарсалар ўзгариб туриши табиий ҳолдир.

Жамиятнинг ривожланиб бориши натижасида янги ижтимоий муносабатлар, эҳтиёжлар вужудга келади. Давлат бошқарув фаолияти кенгайиб боради, давлат – фуқаро ўртасидаги муносабатлар ривожланади. Янги ютуқларга эришилади. Булар эса уларни Конституцияда мустаҳкамлаш заруратини келтириб чиқаради ва бу Конституцияга ўзгартириш киритиш ёки бутунлай янги Конституция қабул қилишга олиб келади.

Мамлакатимизда мустақилликка эришиб, Конституциясини қабул қилгандан бошлаб ўтган 30 йилда катта ўзгаришлар рўй бергани сир эмас. Барча соҳаларда: сиёсий, ҳуқуқий, маданий соҳада, таълим, хавфсизлик, мудофаа соҳаларида сезиларли ўзгаришлар бўлиб, булар фуқароларнинг ҳуқуқ-эркинликлари, манфаатларини таъминлашга таъсир қилмоқда.

2022-йилда янги Президентлик муддатига киришиш маросимидаги маърузасида Ш. Мирзиёев, сайловолди учрашувларида сайловчилардан тушган истаклар натижасида Конституциямизга жиддий ўзгартиришлар киритиш масаласини илгари сурган эди. Шу ва бошқа шундай таклифларни, илмий тадқиқот натижаларини ҳисобга олган ҳолда 2022-йил 20-майда 47 нафар аъзодан иборат Конституциявий комиссия тузилди. Мутахассислардан иборат ишчи гуруҳлари Конституцияга ўзгартириш киритиш иш олиб борилди. Тайёрланган лойиҳа 2022-йил 25-июнда муҳокама учун эълон қилинди. Унга асосан Конституциянинг 128-моддасининг 64 тасини ўзгартириш, 6 та янги модда қўшилиши кўзда тутилган эди.

Муҳокама муддати бир неча бор узайтирилди ва олиб борилган ишлар натижасида аввалги 128 моддадан иборат бўлган Конституция ўзгартириш, қўшимчалар натижасида 155 моддадан иборат янги таҳрирдаги Конституция лойиҳаси тайёрланди. Бу Конституциянинг 65% матни халқ таклифлари асосида янгиланди. Унда Конституциявий комиссия таъкидлаганидек, «Инсон – жамият – давлат», «Янги Ўзбекистон ижтимоий давлат» тамойиллари, «Инсон манфаатлари – иқтисодий ислохотларнинг бош мезони», «Жамият ислохотлар ташаббускори» сингари эзгу ғоялар ўз аксини топди²⁶.

Тайёрланган лойиҳа 2023-йил 30-апрелда референдумга қўйилди. Референдумда рўйхатга киритилганларнинг 84,51% иштирок этди. Шулардан 90,21% «Ҳа» деб – яъни лойиҳани маъқуллаб, 9,35% лойиҳага қарши овоз берди. Натижада лойиҳани мутлақ кўпчилик маъқуллади²⁷.

Янги таҳрирдаги конституциядаги энг муҳим янгиликлар:

Ўзбекистонда бошқарувнинг республика шаклини Конституцияда белгиланиши;

²⁶ Qarang: Yangi O'zbekiston, 2022-yil 27-may, 1,2-betlar.

²⁷ Qarang: Xalq so'zi, 2023-yil 2-may.

Ўзбекистонни ҳуқуқий, ижтимоий, дунёвий давлат деб белгиланиши;
Атроф-муҳитни авайлаб-асрашга эътибор берилганлиги;
Таълим олиш ҳуқуқининг кенгайтирилганлиги, ўқитувчилар мақомининг Конституциявий даражада мустаҳкамланиши;

Оила мақомининг янгича мустаҳкамланиши;
Инсон ҳуқуқлари доираси кенгайганлиги;
Инсон ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатларининг кучайтирилганлиги;
Давлат мажбуриятларини конституциявий даражада белгила-ниши;
Қонун устуворлигининг кучайтирилганлиги;
Ёшлар ҳуқуқини ҳимоялашнинг кенгайганлиги;
Тадбиркорлар, мулк ҳуқуқининг кучайтирилганлиги;
Парламентаризмнинг кучайтирилганлиги;
Ҳукумат таркибини ихчамлаштирилганлиги;
Адвокатура фаолиятига Конституциявий мақом берил-ганлиги;
Маҳаллий давлат ҳокимияти тармоқларининг мустақиллиги таъминланганлиги, ҳоким мақомининг ўзгартирилганлиги;

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг давлат ҳокимиятидан мустақиллигининг белгиланганлиги;

Фуқаролик жамияти институтларининг фаоллигини таъминлаш белгиланганлигидир.

Барча янгиликлар инсонни энг олий қадрият даражасига кўтариш, фуқаролик жамиятини янада такомиллаштириш ва халқпарвар давлат барпо этишни назарда тутди.

8-§. Конституцияни кучга киритиш ва унга ўзгартириш киритиш тартиби

Конституция нафақат ҳуқуқий ҳужжат, у сиёсий ҳужжат ҳамдир. Ҳуқуқий ҳужжатлар тизимида алоҳида, яъни устуворлик мақомига эга. Шунинг учун унга ўзгартириш киритишнинг алоҳида тартиби белгиланган. Конституциянинг олтинчи бўлими (154-155-моддалар) шу масалага бағишланган.

Тегишли моддаларга асосан Ўзбекистон Олий Мажлиси тегишли таклиф киритилгандан кейин (Конституция моддаларига ўзгартириш, қўшимча ҳақида) олти ой мобайнида Конституцияга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида кенг ва ҳар тарафлама муҳокамани ҳисобга олган ҳолда (муҳокамада фуқаролар, фуқаролик институтлари иштирок этиши мумкин) Конституциявий қонун қабул қилиши мумкин. Олий Мажлис ўзгартириш киритиш ҳақидаги таклифни рад этса, таклиф бир йил ўтгандан сўнг яна киритилиши мумкин.

Конституцияга ўзгартириш ва қўшимча киритиш Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилиги томонидан қабул қилинган Конституциявий қонун ёки референдум йўли билан киритилади.

Конституциянинг 1-моддасининг ва ушбу модда иккинчи қисмининг қоидалари қайта кўриб чиқиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги Конституциявий қонунда унинг нормаларини, шунингдек, Конституциянинг нормаларини қўллашнинг ўзига хос хусусиятлари назарда тутилиши мумкин.

Конституцияни ўзгартириш тартиби тўғрисидаги олтинчи бўлимдаги 2 та (154-155-моддалар) моддадан сўнг илова тарикасида 10 та моддадан иборат Конституциявий қонунда:

Конституциянинг кучга кириш муддати;

Конституция кучга киргунга қадар Республикада мавжуд бўлган қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг амал қилиш тартиби;

Янги тахрирдаги Конституция нормаларининг тўғридан-тўғри амал қилиши;

Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг янги сайловгача фаолияти;

Конституциянинг 120-моддасини амалиётга киритиш тартиби;
давлат ҳокимияти мансабдор шахсларининг ваколат муддатлари, сайланиш тартиби ва улар ҳақидаги қоидаларнинг оқибати;

Конституциявий судьялари ваколат муддатлари ҳақида қоидалар;

Конституцияни амалга киритиш ва қўллаш борасида тегишли органларга вазифалар белгиланган.

Конституциявий қонунда бошқа ташкилий масалалар:

Конституция матнини кўп нусхада нашр этиш;

Янги таҳрирдаги Конституция моҳияти ва аҳамиятини кенг жамоатчиликка етказиш ва тушунтириш бўйича комплекс чоралар ишлаб чиқиш ва уларни амалга оширишни таъминлаш;

қонунчиликни тегишли Конституцияга мослаштириш масалалар ҳам белгиланган бўлиб, бу Ўзбекистон қонунчилиги-даги янги ҳолат, яъни ўзига хос хусусиятдир.

Мавзун мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ўзбекистон Конституциясининг яратилишига қандай сабаблар таъсир қилди?
2. Конституция лойиҳасини тайёрловчи комиссия қандай фаолият кўрсатган?
3. Комиссия Раиси лойиҳа ишловчилари олдига қандай вазифаларни қўйган?
4. Конституция лойиҳаси қандай муҳокама қилинган?
5. Конституциянинг яратилишида халқнинг роли қандай?
6. Конституцияни ишлаб чиқишда миллий қадриятлардан қандай фойдаланилган?
7. Конституциянинг яратилишида жаҳон Конституциявий тажрибасидан қандай фойдаланилган?
8. Ўзбекистон Конституциясининг тузилиши қандай?
9. Ўзбекистон Конституциясига қандай ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган?
10. Янги таҳрирда Конституция қабул қилишга қандай зарурат бўлди?
11. Конституцияга ўзгартириш ва қўшма киритиш тартиби қандай белгиланди?

Иккинчи бўлим

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING КОНСТИТУЦИЯВИЙ ТУЗУМИ ПРИНЦИПЛАРИ

IV 606. ДАВЛАТ СУВЕРЕНИТЕТИ ВА УНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

1-§. «Суверенитет» тушунчаси

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг биринчи бўлими «Асосий принциплар» деб аталиб, унда давлатнинг асослари ва Конституциявий тузумнинг принциплари мустаҳкамланган. Мазкур бўлим 4 та бобининг ҳар бири алоҳида Конституциявий тузум асосларини, уларнинг принципларини мустаҳкамлаган. Шунинг учун «Давлат суверенитети», «Халқ ҳокимиятчилиги», «Конституция ва қонуннинг устулиги» ва «Ташқи сиёсат» Конституциянинг принциплари эмас, Конституциявий принциплар ёки бошқача айтганда, давлатнинг асослари ҳисобланиб, уларнинг ҳар бири маълум принциплар асосида ташкил қилинади. Бу принциплар эса шу бобларнинг тегишли моддаларида мустаҳкамланган.

Конституциянинг биринчи бўлими 1-боби «Давлат суверенитети» деб аталган. Давлат суверенитети, айрим муаллифлар қайд қилганидек, принцип эмас, давлатнинг асоси (таянчи) ҳисобланувчи давлат-ҳуқуқий институтидир. Яъни у принципдан кенг, бошқача қилиб айтганда, ўзининг принципларига эга. Принципи Конституциянинг биргина моддасида мустаҳкамлаб қўйиш мумкин бўлса, масалан, давлат ҳокимияти тизимининг бўлиниши принципи (11-модда), давлат ҳуқуқий институтлари бир нечта моддаларда мустаҳкамланади. Конституциянинг «Давлат суверенитети»га тааллуқли 6 та моддаси мавжуд. Шундай қилиб, суверенитет институт бўлиб, суверенитетни ҳурмат қилиш эса принцип ҳисобланади.

Умуман, суверенитет атамаси байналмилал сўз бўлиб, французча сўздан келиб чиққан ва «олий ҳокимият» деган маънони беради. Суверенитет атамаси ХВИ асрдан бери шу маънода ишлатилиб келмоқда. Суверенитетнинг «олий ҳокимият, мустақиллик» деган тушунчаси франциялик Ж. Боден томонидан ишлаб чиқилган бўлиб²⁸, у ҳозиргача шу маънода барча халқлар давлатчилигида ишлатиб келинади. Озодлик, мустақиллик учун курашлар «суверенитет» учун кураш билан мустаҳкамланиб, халқаро аҳамият касб этган.

Суверенитет сўзи давлат-ҳуқуқий масалаларда халққа, миллатга ва давлатга нисбатан ишлатилади. Давлат ва мамлакат сўзлари кўпинча айнан бир маънода ишлатилгани учун давлат суверенитетини мамлакат суверенитети деб ҳам тушуниш мумкин. Бу ерда айнан мамлакат суверенитети ҳақида гап кетиб, у давлат суверенитети орқали ифодаланади.

Суверенитет – давлат ҳокимиятининг мамлакат ичкарисида олийлиги ва давлатнинг ташқи муносабатларда мустақиллигидир.²⁹

Давлат фақат ҳақиқий суверенитетга эга бўлган тақдирдагина, халқнинг расмий вакили сифатида халқ иродасини ифода эта олади ва фуқароларнинг ҳуқуқларини, манфаатларини тўла ҳажмда таъминлаш имкониятига эга бўлади. Акс ҳолда, Ўзбекистоннинг собиқ Иттифок таркибидаги ҳолати вужудга келади. Шу пайтда расмий суверен давлат ҳисобланувчи Ўзбекистон 80-йилларнинг охирида Иттифок вакилларининг зўравонликларидан ўз фуқароларини ҳимоя қила олмаган.

Фақат Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнггина ҳақиқий давлат суверенитетига том маънода эга бўлди. Конституциямизнинг 1-моддасида: «Ўзбекистон – бошқарувнинг республика шаклига эга бўлган суверен, демократик, ҳуқуқий, ижтимоий ва дунёвий давлат» – деб белгиланган. 2-моддада давлат халқ иродасини ифода этиши, 3-моддада Ўзбекистон Республикаси ўзининг миллий-давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилишини, давлат ҳокимияти органларининг тизимини белгилайди, ички ва ташқи сиёсатини амалга оширади. «Ўзбекистон давлат чегараси ва ҳудуди дахлсиз ва бўлинмасдир» деб белгиланиши давлат суверенитети реал воқелик эканлигини кўрсатади. Ҳатто 4-моддада белгиланган мамлакатда давлат тили ўзбек тили эканлиги ҳам давлат суверенитетининг амалий ифодасидир.

Давлат суверенитетининг муҳим белгиси давлат ҳокимиятининг мамлакатнинг Конституцияси ва қонунларидан бошқа ҳеч нарса билан чекланмаслигидир. Давлат суверенитети ўрнатилган мамлакат ҳудудида бошқа ҳеч қандай ҳокимият тузилмалари бўлмаслиги керак. Давлат суверенитети амал қиладиган мустақил давлатда қонуний давлат органларининг ҳеч қандай ваколатларига бошқа ҳеч қандай сиёсий ва бошқа кучлар тажовуз қилмаслиги керак.

Конституциянинг 10-моддасида белгиланишича, «Ўзбе-кистон халқи номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб бориши мумкин. Жамиятнинг бирон-бир қисми, сиёсий партия, жамоат бирлашмаси, ижтимоий ҳаракат ёки алоҳида шахс Ўзбекистон халқи номидан иш олиб боришга ҳақли эмас»лиги давлат суверенитетининг натижасидир.

Давлат суверенитети мустақил давлатнинг ажралмас хусусияти бўлиб, давлатнинг халқаро ҳуқуқ субъекти сифатидаги ўрнини белгиловчи шарт ҳамдир.

Ўзбекистоннинг мустақил мамлакат ва давлат суверенитетига эга бўлганлиги унинг халқаро муносабатлардаги тенг асосда иштирокини таъминлайди. Ўзбекистонни БМТга ва бошқа халқаро ташкилотларга аъзо бўлиши, халқаро шартномаларда иштирок этиши, шунингдек, халқаро жараёнларнинг ривожланишига маълум таъсир қилиши давлат суверенитетига эгаллиги шарофатидир.

Давлат суверенитети мамлакатнинг келажагини белгилашда катта аҳамиятга эга. Мамлакат ҳар жихатдан тўла мустақил бўлсагина, уни суверенитетга эга давлат деб ҳисоблаш мумкин. Мустақиллик натижасида давлатнинг суверенитетга хос жихатлари намоён бўлади.

²⁸ Azizxo'jayev A. va boshqalar. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga sharh. – T.: TDYuI, 2008. 19-bet.

²⁹ Suverenitet haqida to'la ma'lumot olish uchun, qarang: Asadov Sh. – Suverenitet: nazariya va amaliyot. – T.: «Tafakkur qanoti», 2019-yil.

1991-йил 31-августда республикаимиз ўз мустақиллигини эълон қилгач, давлат суверенитетига эга бўлди. Яъни мамлакат ичкарасида ҳам, ташқарисида ҳам (ташқи фаолиятда) ҳеч кимнинг розилигисиз, иштирокисиз, кўрсатмасисиз ҳар қандай масалаларни ҳал қилиш имконияти туғилди. Бунга, энг аввало, ўзимиз хоҳлаганча, ўзимизга мос ва миллий анъаналаримиз ақс этган Конституцияни қабул қилганимиз мисол бўлади.

Конституция, энг аввало, суверенитетнинг ҳукукий асоси бўлиб, давлат суверенитетини қонуний мустаҳкамлади. Конституциянинг биринчи боби «Давлат суверенитети» деб аталиши ҳам суверенитетнинг Ўзбекистон учун аҳамияти юқори эканлигини кўрсатади.

Конституциянинг 1-моддасидаги «Ўзбекистон – суверен давлат» деган принцип нормани Ўзбекистоннинг келажақ ҳаётини белгиловчи асос дейиш мумкин. Бу қонда Ўзбекистоннинг мустақиллигини ўрнатади, мустақилликнинг олий мақсади эса, энг аввало, ўзбек халқининг иззатини жойига қўйишдир. Мустақиллик, суверенитет натижасида давлат фаолиятини янгича қуриш, халқ манфаати йўлида хизмат қилдириш имконияти вужудга келди. Конституциянинг 2-моддасида бу шундай ифодаланади: «Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдига масъулдирлар». Давлатнинг халқ манфаатларига хизмат қилишига эришиш демократик жамият қуришда энг муҳим шартдир.

Суверенитет натижасида Ўзбекистон ўзининг миллий давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилишини, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг тизимини белгилади, ички ва ташқи сиёсатни амалга ошириш имконияти вужудга келди (Конституциянинг 3-моддаси). Ана шу имконият туфайли Ўзбекистон давлат бошқарув шаклининг демократик кўриниши – республика шаклини ўрнатди³⁰. Давлат вакиллик ҳокимияти органлари тизими: Олий Мажлис ва халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари тизимини, суд ҳокимияти тизимини, ижро ҳокимияти тизимини ўрнатди. Натижада биринчи марта суд ҳокимиятнинг мустақил тармоғи сифатида эътироф этилди.

Президентлик бошқарув шакли қонуний мустаҳкамланди, маҳаллий миқёсда «хоким» лавозими жорий қилинди.

Кейинги вақтларда давлат қурилиши ва бошқаруви соҳасидаги олиб борилаётган ислохотлар, Парламент институтининг ривожлантирилганлиги, ҳукуматнинг ваколатлари, масъулияти кенга-ётганлиги, таркиби ихчамланаётганлиги, Ўзбекистоннинг суверенитетга эгаллиги, унинг натижасида ички ва ташқи масалаларни мустақил ҳал қилиш ҳуқуқига эгаллиги натижасидир.

Мустақиллик ва суверенитетнинг мазмун-моҳияти ўхшаш бўлса-да, уларга онд турли хил таърифлар мавжуд. Энг лўнда, ишонарли ва тушунарли таъриф – Президент томонидан берилган таърифдир. У мустақилликни ҳар томонлама ҳис қилган ҳолда «Мустақиллик бу – ҳуқуқ демакдир» деб таъриф берган. Ҳақиқатан ҳам, мустақиллик Ўзбекистонга, унинг халқига кенг имкониятлар ва ваколатлар берди. Асосий вазифа ана шу ваколат ва имкониятлардан тўғри, вақтида фойдалана билиш ҳисобланади.

Юқорида қайд қилинганидек, янги таҳрирдаги Конституция 1-моддаси суверенитет билан боғлиқ бўлган мамлакат бошқарувининг республика шаклини, Ўзбекистон демократик, ҳуқуқий, ижтимоий, дунёвий давлат эканлигини аниқ белгилаб қўйди.

2-§. Ўзбекистон – республика шаклидаги давлат

Конституциянинг 1-моддасида Ўзбекистон – бошқарувнинг республика шаклида эканлиги белгилаб, қонуний мустаҳкамлаб қўйилиши мамлакатимиз республика шаклидаги давлат эканлигини кўрсатади.

Умуман, дунёдаги барча мамлакатлар, бошқарув шаклига кўра, икки турда бўлади, яъни айрим мамлакатлар монархия бошқарувида, айрим мамлакатлар республика бошқарув шаклида мавжуд. Бошқарувнинг қайси шаклини танлаш, шу асосда яшаш мамлакатлардаги халқнинг хоҳиш-иродасига боғлиқ. Давлат бошқарувининг республика шакли монархияга нисбатан кейинроқ вужудга келган бўлиб,

³⁰ O'zbekiston boshqaruvning respublika shakliga egaligi yangi tahrirdagi Konstitutsiyaning 1-moddasida qayd qilindi.

кўпинча монархия бошқарув шакли халқ хоҳиш-иродасига тўғри келмай қолган, тараққиётга тўсқинлик қилган пайтларда республика шаклига ўзгартирилади. Масалан, Эрон, Италия, Франция аввал монархия давлати бўлган, ҳозир эса республикадир. Бу дегани бошқарувнинг монархия шакли ёмон (салбий), республика шакли яхши (ижобий) деган хулосани келтириб чиқармаслиги керак. Чунки шундай монархия давлатлари борки, масалан, Англия, Япония, Голландия, Шветсия ва ҳоказолардаги демократия республика давлатларидан кам эмас.

Мамлакатни монархия ёки республика шаклидаги бошқарув деб ҳисоблашга энг биринчи ва асосий сабаб давлат бошлиғининг қандай йўл билан лавозимга келишидир. Монархия давлатларида монарх – давлат бошлиғи умрбодга, авлоддан-авлодга ўтиш асосида лавозимга келса, республика шаклидаги давлатларда давлат бошлиғи фақат сайлов орқали ва маълум муддатга лавозимни эгаллайди. Сайлов ҳар хил бўлиши мумкин, давлат бошлиқлари айрим мамлакатларда умумхалқ томонидан, айрим мамлакатларда парламент томонидан, айрим мамлакатларда махсус ташкил қилинадиган органлар томонидан сайланади. Аксарият Республикаларда давлат бошлиғи Президент деб номланади.

Президентни монархдан фарқи у сайлаган халқ, орган олдида масъулиятли бўлади.

Давлат бошқарув шаклида давлат бошлиғининг лавозимга келиши усулидан ташқари, бошқа ҳокимият органларининг ташкил этилиши, шакллантирилиши ва фаолияти шакллари, ҳокимият тузилмаларининг бир-бири билан муносабати ўз хусусиятларига эга. Яъни уларга республика ёки монархия шакли таъсир қилади.

Ўзбекистон Республикаси ўз тараққиётини республика бошқарув шаклида кўрди ва республика бошқарув шаклини Конституцияда мустаҳкамлади.

Бу дегани, Ўзбекистонда давлат бошлиғи Президент бўлиб, у маълум муддатга, республика фуқаролари томонидан умумий, тўғридан-тўғри, тенг сайлов ҳукуки асосида, яширин овоз бериш йўли билан сайланади.

Республика бошқарув шаклининг бир неча турлари мавжуд, айрим манбаларда унинг икки тури³¹, айрим манбаларда уч тури³² кўрсатилади.

Ҳақиқатан ҳам ҳозирги давлатчилик тажрибасида республика-нинг уч тури: президентлик республикаси, парламентар республика, республиканинг аралаш шакли (ярим президентлик) учраб турибди.

Президентлик республикасида президент фуқаролар томонидан сайланади. Президентнинг якка ўзи парламент иштирокисиз ҳукуматни шакллантиради (айрим пайтларда ҳукуматни ҳам ўзи бошқаради), ҳукумат фақат президент олдида ҳисоб беради, парламент ҳукуматга ишончсизлик вотуми билдира олмайди, президент парламентни тарқатиш ҳукукига эга бўлмайди, ҳукумат аъзолари бир вақтнинг ўзида парламент аъзолари бўла олмайди. Бунга АКШ, Мексика давлатларини мисол қилиш мумкин.

Парламентар республикаларда президент парламент томонидан сайланади. Парламент сайловларида энг кўп овоз олган партия раҳбари ҳукумат бошлиғи лавозимини эгаллайди ва ҳукуматни тузади. Парламент ҳукумат фаолияти устидан тўлиқ назорат қилади. Ҳукуматга нисбатан ишончсизлик вотуми билдириш мумкин. Бундай ҳолда ҳукумат тўғридан-тўғри истеъфога чиқади. Президент ҳукумат таклифига кўра парламентни тарқатиб юбориши мумкин. Ҳукумат аъзолари парламент аъзолари орасидан сайланиб, парламентдаги ўрнини ҳам саклаб қолади. Бундай давлатларга Италия ва Германияни кўрсатиш мумкин.

Республиканинг аралаш шаклида (ярим президентлик) президент фуқаролар томонидан сайланади, ҳукуматни ўзи шакллантиради ва ҳукумат унга ҳисоб беради. Парламент ҳукуматга ишончсизлик вотуми билдириши мумкин. Президент парламентни тарқатиб юбориши мумкин. Ҳукумат аъзолари бир вақтнинг

³¹ U. Tojixonov, A. Saidov, X. Odilqoriyev. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquqi. – T.: «Sharq», 2001. Darslik. – T.: «Sharq», 2001. 240-bet.

³² Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. Учебник. – М.: «Norma», 1998. – С. 122–123.

Ўзида парламент аъзоси бўла олмайди. Парламент ҳукуматни назорат қилиш ваколатига, механизмига эга бўлади.

Агар юқоридагиларга эътибор берсак, Ўзбекистонда республиканинг аралаш (ярим президентлик) шакли хусусиятлар мавжуд эканлиги ҳақида тасаввурга эга бўламиз. Чунки Президент аҳоли томонидан сайланади, ҳукуматни тузишда Президент ва Олий Мажлис иштирок этади, ҳукумат Президент ва Олий Мажлис олдида жавобгар. Ҳукумат фаолиятини Олий Мажлис назорат қилади, Олий Мажлис ҳукуматга нисбатан ишончсизлик вотуми билдириши мумкин. Президент Олий Мажлис палаталарини тарқатиб юборишга ҳақли.

Дунёдаги барча мамлакатлар ўз давлат бошқарув шаклини белгилар экан, албатта, шу бошқарув шакли халқ иродасига мос бўлишини назарда тутди, тарихий анъаналарни ҳисобга олади, жаҳон тажрибаларидан фойдаланади.

Ўзбекистонда кейинги вақтларда эркинлаштириш доирасида амалга оширилган ислохотлар, давлат бошқарув шаклининг мукаммал бўлишига, демократик принципларга мос тушишига таъсир қилди. Президент, парламент, ҳукумат ваколатларининг қайта тақсимланиши, улар ўртасидаги алоқаларнинг чуқурлашуви бошқарув шаклининг мукаммаллашувига олиб келмоқда.

Мамлакатимиз мустақилликка эришган пайтдан то ҳозиргача бўлган даврда президент мақомининг ўзгариб бораётганлиги, унинг ваколатлари парламент ва ҳукуматга ўтиб бораётганлиги, демократлаштиришнинг чуқурлашиб бораётганини билдиради.

Президентнинг бир вақтнинг ўзида Вазирлар Маҳкамаси Раиси бўлиши тажрибасининг бекор бўлиши, кейинчалик Президентнинг ижро ҳокимияти бошлиғи бўлиш тажрибасининг бекор бўлиши давлат бошқарувини демократлаштиришнинг кўрсаткичидир.

3-§. Ўзбекистон демократик, ҳуқуқий, ижтимоий ва дунёвий давлат

Ўзбекистоннинг демократик давлат эканлиги кўплаб манбаларда кўрсатилган. Яъни халқ давлат органларини тузишда, фаолиятида, уларни назорат қилишда иштирок этса, бу демократик давлат. Бундай давлатда халқнинг фикри эътиборга олинади. 2023-йил 30-апрелда янги таҳрирдаги Конституцияни бевосита референдум йўли билан халқни ўзи қабул қилиши – демократиядир. Бундан ташқари, халқ факат Конституцияни қабул қилишда эмас, уни муҳокамасида ҳам фаол қатнашди. Асосий қонуннинг 65% матни халқ таклифи билан янгилангани ҳам демократия ифодасидир.

Қуйида Конституциянинг 1-моддасида белгиланган «ҳуқуқий давлат», «ижтимоий давлат», «дунёвий давлат» тушунчалари ҳақида қисқача маълумот берамиз.

Конституцияда Ўзбекистон ҳуқуқий, ижтимоий, дунёвий давлат деб белгиланиши билан давлат ўз зиммасига қатта мажбурият ва масъулият олди. Бу давлат ва фуқаро ўртасида мутлақо янги, фуқаро манфаати устуворлигига асосланган ижтимоий муносабатларни бўлишини тақозо этади.

Ҳуқуқий давлат – давлат ва жамият фаолиятида қонунийлик, қонун устуворлигига тўла амал қилишини, ҳуқуқ нормалари ҳар жаҳада энг ҳаётий, зарурий ҳодисага айланишини билдиради. Конституцияда белгиланган барча инсон ҳуқуқларини амалга ошириш учун етарли шароитлар яратилиш – ҳуқуқий давлатга хос асосий хусусиятдир.

Ҳуқуқий давлат – қонун ҳукмдорлиги, қонун олдида ҳаммани – мансаби, бойлиги, жамият ва олдидаги хизматларидан қатъи назар қонун олдида тенглигидир.

Ҳуқуқий давлатни характерловчи хусусиятлар: ҳокимиятнинг амалга оширишда ҳокимият бўлиниши принципларини амал қилиши; мустақил суд ҳокимиятининг мавжудлиги; кўп фикрлилиқ мавжудлиги; сўз-матбуот эркинлиги ҳисобланади.

Қадимда назария сифатида вужудга келган «хуқуқий давлат» тушунчаси тобора кўпроқ турли мамлакатларда ўз ўрнини топиб бормокда. Ўзбекистон ўз Конституциясида Ўзбекистонни «хуқуқий давлат» – деб эълон қилиб, шундай давлатлар каторига қўшилди³³.

Ижтимоий давлат – давлат мақомини аниқлашдаги мезон. Ижтимоий давлатда шахснинг ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш бўйича давлат алоҳида масъулиятга эга бўлади ва шу сабабли ўз фаолиятини маълум қисмини шу масалага қаратади. Давлатни фуқароларнинг ижтимоий ҳуқуқларини таъминлаш мажбурияти юқори даражада бўлади. Ижтимоий давлат мақомига эга давлат имкони борича аҳолини кам таъминланган, ночор қисмини иқтисодий томондан қўллаб-қувватлашни ўзининг вазифаси қилиб белгилайди. Камбағалликни қисқартиришга қаратилган Ўзбекистон давлатининг сиёсати ҳам ижтимоий давлат хусусиятига мос эди.

Ижтимоий давлат инсонларнинг меҳнати ва соғлигини муҳофаза этиш, иш ҳақини минимал кафолатланган миқдорини белгилаш, оила, оналик, оталик, ва болаликка, ногиронлар ва кекса кишиларга ёрдам беришни таъминлаш, давлат пенсиялари, нафақалари ва ижтимоий ҳимоянинг бошқа турларини кафолатлаш мажбуриятига эга³⁴. Конституциянинг 42, 45, 48-моддаларидаги нормалар давлатнинг ижтимоий характерида тўла мос келади³⁵.

Дунёвий давлат. Замонавий давлатларга нисбатан ишлатила-диган атама. Дунёвий давлатлар илоҳий қоидалар асосида эмас, табиат ривожланиши қонуниятлари асосида, жамият муносабатлари-дан келиб чиқадиган қонуниятлар асосида фаолият кўрсатади. Дунёвий давлатларда дин давлатдан ажратилган. Дунёвий давлат динга ҳал қилувчи куч деб қарамайди. У диндан холи фаолият кўрсатади. Дунёвий давлатда дин фуқароларнинг шахсий иши деб қаралади, у сиёсийлаштирилмайди. Давлат бошқаруви, таълим тизими, тарбия дин таъсирига туширилмайди.

Конституциянинг 35-моддасида «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар ким хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди» – деган қоида, шунингдек, 75-моддадаги «Диний ташкилотлар давлатдан ажратилган ҳамда қонун олдида тенгдирлар. Давлат диний ташкилотларнинг фаолиятига аралашмайди. Давлат қонунда белгиланган тартибда фаолият кўрсатаётган диний ташкилотлар фаолиятининг эркинлигини кафолатлайди» – деган нормалар давлатимиз дунёвий давлат эканлигини исботидир.

Дунёвий давлатда диний ташкилотлар илоҳий қонун-кўрсатмалар билан бирга давлат томонидан қабул қилинган қонунларга ҳам итоат этиши шарт.

4-§. Давлат ва фуқаро муносабатлари

Давлат ва фуқаро муносабати давлатчилик тарихида марказий масалалардан бири бўлиб келган. Давлат ва фуқаро муносабатини қандай ташкил қилишга давлат кимнинг манфаатини ҳимоя қилиши, кимнинг иродасини ифода этиши ҳал қилувчи омил бўлиб хизмат қилган.

Давлат ва фуқаро муносабати давлат суверенитетига нима алоқаси бор, деган савол туғилиши мумкин.

Айтиш мумкинки, бу муносабатни қандай ташкил қилишга давлат суверенитетининг тўғридан-тўғри алоқаси бор. Фақат давлат суверен давлат бўлгандагина фуқаролар билан ўзи хоҳлаганча, манфаатлар мутаносиблиги асосида муносабатни ўрнатиши мумкин.

Бундан ташқари, суверенитет фақат давлат суверенитети билан чекланмайди, халқ суверенитети ҳам мавжуд бўлиб, бу орқали халқ ўз иродасини амалга ошириш имкониятига эга бўлади.

³³ Ҳуқуқий давлат назарияси ва уни амалиётда қўлланishi ҳақида қarang: Turayev B.R. Ҳуқуқий давлат: G'oyalardan amaliyot sari. Toshkent, 2009-yil.

³⁴ Qarang: O'zbekiston yuridik ensiklopediyasi. T.: «Adolat», 2009-yil, 204-bet.

³⁵ Ijtimoiy davlat haqida to'la ma'lumot uchun qarang: Odilqoriyev X.T. Konstitutsiya va ijtimoiy davlatchilik. T.: «Yuridik adabiyotlar publish» 2022-yil.

Конституциянинг 2-моддасида давлат халқ иродасини ифода этиши, унинг манфаатларига хизмат қилиши қонуний мустаҳкамлаб қўйилган. Бу қоида давлат ва фуқаро муносабатини ташкил этишда асосий принцип ҳисобланади. Конституциянинг барча давлат ва фуқаро муносабатларига тааллуқли қоидалари, нормалари шу қоидага мос келиб, уни рўёбга чиқаришга қаратилади. Масалан, Конституциянинг 53-моддасидаги: «Давлат жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланиши ҳақида ғамхўрлик қилади», 54-моддасидаги: «Давлат инсон ҳамда фуқаронинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди» ёки 65-моддадаги: «Давлат ... истеъмолчиларнинг ҳуқуқлари устуворлигини ҳисобга олган ҳолда» – деган қоида фуқаро манфаатини ҳимоя қилишда давлат асосий масъул эканлигини кўрсатади.

Давлатнинг халқ иродасини ифода этиши (халқ бу Ўзбекистон фуқаролари), унинг манфаатларига хизмат қилиши, Конституциянинг 2-моддасида янада аниқлаштирилиб, давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар, деб белгилаб қўйилди. Сабаби давлат органлари (вакиллик, ижро, суд) давлатнинг аниқ вазифаларини ҳал қиладиган, шунга яраша давлат томонидан етарли ваколатлар билан таъминланган тузилмадир. Худди шунингдек, мансабдор шахслар ҳам давлат вакилидир. Давлат органлари ва мансабдор шахслар давлатнинг фуқаролар олдидаги масъулиятини амалий жиҳатдан бажарадиган давлат вакилидир. Давлат жуда кенг тушунча. Давлатнинг фуқаролар олдидаги масъулияти, умумий маънода, декларатив тушунчага ўхшаб қолади. Давлатнинг фуқаролар олдидаги масъулияти аниқ усуллар, механизмлар орқали ҳаётий воқеага айланиши мумкин. Бу эса давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг фуқаролар олдида масъулиятининг белгиланиши билан давлат масъулияти рўёбга чиқаришини билдиради.

Ўзбекистон Президентининг «Халқ давлат органларига эмас, давлат органлари халққа хизмат қилиши керак» деган даъвати ва бу принцип барча бўғиндаги раҳбарлар фаолиятида асосий қоидага айланиши керак деган сўзлари, давлат, давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг масъулиятини янада кучайтиришга қаратилди³⁶.

Собиқ Иттифок даврида қабул қилинган бирорта Конституцияда давлатнинг, давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг фуқаролар олдида масъуллигини белгиловчи (ҳатто декларатив характерда бўлса ҳам) қоида ва нормани учратмаймиз. Аксинча, уларда фуқароларнинг давлат олдидаги масъулияти ҳақида кўплаб нормалар мавжуд эди.

Давлат, давлат органлари, мансабдор шахсларнинг фуқаролар олдида масъуллиги фуқаролик жамиятининг ҳам асосий шартларидан, фақат фуқаролик жамиятидагина бундай масъуллик реал воқеага айланди.

Давлат органлари фаолияти қанчалик очик бўлиб, шунингдек, уларнинг фаолияти устидан самарали жамоатчилик назорати ўрнатилар экан, давлатнинг фуқаролар олдидаги масъулияти кучайиб боради ва давлат фуқаро муносабатида фуқаро манфаати устунлиги таъминланади.

Давлатнинг фуқаро олдидаги масъуллигининг Конституция нормасида белгиланиши билан иш тугамаган, давлат органлари, мансабдор шахсларнинг фуқаролар олдида масъуллиги бошқа жорий қонунларда ҳам мустаҳкамланган. Масалан, «Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида»ги Қонунда фуқароларнинг мурожаатларини аниқ муддатда кўриш зарурлиги белгиланган. Бундай ҳолатларни бошқа қонунларда ҳам кўриш мумкин.

Янги таҳрирда қабул қилинган Конституциянинг асосий ғояси инсон қадрини юксалтиришга қаратилиб, инсон ва давлат муносабатларида инсон манфаатини улуғлаш ҳисобланади. Бунини инсон ҳуқуқларининг кўпайганлиги, давлат мажбуриятларининг ошганлиги ҳам кўрсатади.

5-§. Давлат суверенитетининг амалий ифодаси, мамлакат чегараси ҳамда ҳудудининг дахлсиз ва бўлинмаслиги

³⁶ Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. – T.: «O'zbekiston», 2018. 2-tom, 31-bet.

Давлат суверенитети ҳар бир мамлакатга, ҳар қандай масалаларни мустақил ҳал қила олиш имкониятини беради. Энг аввало, давлатнинг мустақиллиги унга ўзининг миллий давлат тузилишини, маъмурий-худудий тузилишини, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари тизимини мустақил, халқ хоҳиш-иродасидан келиб чиқиб ҳал қилиш имкониятини беради.

Ўзбекистон Республикасида давлат тузилишининг унитар шакли ўрнатилган. Яъни республикада давлатнинг унитар шаклига ҳос барча белгилар мавжуд. Шу билан бирга Ўзбекистоннинг давлат тузилиши шаклини унитар деб эътироф этиш билан, унинг унитар давлат сифатида ўзига ҳос хусусияти мавжудлигини ҳам кўрамыз. Яъни мамлакатимиз таркибида суверен Қорақалпоғистон Республикаси мавжуд бўлиб, Ўзбекистон билан Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабати федератсия давлатида учрайдиган муносабатлар асосида бўлмасдан, Конституция доирасида тузиладиган шартномалар ҳамда битимлар билан тартибга солиниши белгилаб қўйилган. Ўзбекистон ўз маъмурий-худудий тузилишини айрим манбаларда учраб турадиган маъмурий-худудий бўлиниш асосида эмас, мамлакатни бошқаришнинг қулай бўлиши нуқтайи назаридан келиб чиқиб ҳал қилган. Яъни Ўзбекистон ҳудуди Қорақалпоғистон, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар ва қишлоқлар (овуллар) деб аталувчи ҳудудий бирликлардан ташкил топган. Ўзбекистон маъмурий-худудий бирликлар сифатида шуларни танлаб олган.

Ўзбекистон суверен давлат сифатида давлат ҳокимияти органлари тизими, уларнинг турлари, ҳатто номларини ҳам ўзи белгилаган. Бунда ҳокимиятнинг тизими қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши асос қилиб олинган бўлса, ҳар бир ҳокимият органининг номланишига, уларнинг ҳар бирининг тизими ўзига ҳос хусусиятларида тузилишига эътибор берилган. Ҳокимият органлари олий (марказий), маҳаллий органлардан иборат таркибда тузилган.

Қонунчилик ҳокимияти органи – Олий Мажлис бўлиб, у аввал бир палатали, сўнг икки палатали қилиб ташкил қилинган, ижро ҳокимияти Вазирлар Маҳкамасига юкланган. Дастлаб, ижро ҳокимиятини бошқариш Президентга тегишли бўлган бўлса, кейинчалик Президентнинг бу ваколати бекор қилинди. Ижро ҳокимиятининг марказий органлари сифатида вазирлик, кўмита, агентлик, компаниялар белгиланди.

Маҳаллий миқёсда ҳам давлат ҳокимияти вакиллик ва ижро ҳокимияти органлари ташкил қилинди. Вакиллик ҳокимияти халқ депутатлари Кенгашларига, ижро ҳокимияти ҳокимларга юкланиб, уларнинг иккаласига ҳокимлар бошчилик қилиши белгилаб қўйилди.

Ўзбекистон Республикаси ўзининг суд тизимини (Конституциявий суд, Олий суд, Олий ҳўжалик судлари) мустақил белгилади. Ҳар бир суднинг тизими ҳам алоҳида белгиланди.

Ўзбекистонда, бундан ташқари, бирор ҳокимият тизимига кирмайдиган, алоҳида вазифаларни бажарувчи давлат органлари ҳам фаолият кўрсатади, масалан, Марказий сайлов комиссияси, Прокуратура, Давлат хавфсизлик хизмати, Марказий банк ва бошқалар.

Юқоридагиларнинг барчасини Ўзбекистон мустақил равишда ўрнатган, ташкил қилган.

Ўзбекистон давлат суверенитетига эга бўлгач, ўзи мустақил равишда ички ва ташқи сиёсатни амалга ошира бошлади. Ўзбекистоннинг маъмурий-худудий тузилиши, давлат ҳокимияти тизимини, мустақил олиб бораётган ички ва ташқи сиёсатни дарсликнинг кейинги бобларида кенгрок ёритамиз.

Давлат суверенитетининг муҳим хусусиятларидан бири мамлакат чегара ва ҳудудининг дахлсизлигидир. Конституциядан «Ўзбекистоннинг давлат чегараси ва ҳудуди дахлсиз ва бўлинмасдир», деб мустаҳкамлаб қўйилган (3-модда).

Ҳақиқатан ҳам маълум ҳудуднинг бўлиши давлатнинг ажралмас хусусияти, шартидир. Давлат (мамлакат) аниқ бир ҳудудда фаолият кўрсатади. Ҳудуд эса маълум чегарага эга. Ана шу чегарани давлатнинг розилигисиз ҳеч ким, ҳеч қандай ички ва ташқи куч ўзгартира олмайди.

Ўзбекистон чегарасини ўзгартириш, чегара ўзгаришига сабаб бўлувчи республика таркибига янги давлат тузилмаларини қабул қилиш, уларни Ўзбекистон таркибидан чиқариш масаласи Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биргаликдаги ваколатига киради (93-модда 7-банд). Бошқа ҳеч ким, ҳеч қандай орган ёки тузилма чегара ўзгартириш ваколатига эга эмас.

Ўзбекистон чегараси аниқ белгиланган бўлиши билан бирга у дахлсиздир. Бу дегани уни ҳеч қандай йўл билан, ҳатто зўрлик ишлатиб ҳам ўзгартириш мумкин эмас. Ўз навбатида, Ўзбекистон ҳам ўз чегарасини бошқа давлатлар ҳудуди, чегараси ҳисобига кенгайтиришга уринмайди. Конституциянинг 17-моддасида бошқа давлатлар ҳудудий яхлитлиги, чегарасининг дахлсизлигини ҳурмат қилиш белгиланган.

Ўзбекистон суверен давлат сифатида ўз ҳудудининг бўлиниб кетишига йўл қўймайди. Ҳудуди бўлиниши учун қилинадиган ҳар қандай ҳаракатларга қарши тегишли чораларни кўради.

Ўзбекистоннинг суверенлиги ҳудуди, чегаралари дахлсизлигини барқарор сақлаш имконини берди. Расмий равишда мустақил республика ҳисобланиб, Иттифок таркибида турган вақтда, марказнинг кўрсатмаси, иродаси билан айрим ҳудудларни бошқа республикаларга ўтиб кетиш ҳоллари учраб турар эди. Бу бошқа республикалар мисолида ҳам тез-тез учраб турган. Республикалар чегара ва ҳудудларини Марказ ташаббуси билан, айрим ҳолларда фақат бир кишининг истаги билан осонгина ўзгартириш мумкинлигининг ўзи ҳар қандай республика расмий мустақил давлат ҳисобланса-да, аслида суверен ҳуқуқи бўлмаганлигини кўрсатувчи исботдир.

Ўзбекистон, ҳақиқатан ҳам, суверен давлат бўлгач, бундай ўзбошимчалик барҳам топди.

6-§. Давлат тили, бошқа миллатлар тили, урф-одатлари ва анъаналарининг ҳурмат қилиниши

Тил инсонни бошқа жонзотлардан ажратиб турувчи асосий воситадир. Бундан ташқари, у – миллатни аниқлашдаги асосий восита, кўрсаткич. Тилнинг ривожланиши, унинг давомийлиги, боқийлиги ундан фойдаланувчи миллатнинг маънавиятига боғлиқ. Лекин тил қўшимча ҳимоя қилинмаса, заифлашиб, оқибатда йўқолиб кетиши мумкин. Бунинг мисоли сифатида Иттифок даврини эслаш мумкин. Ўзбек тили шўролар даврида фақат турмушда ишлатиладиган тилга айланиб қолди. Натижада кўплаб ўзбек миллати вакиллари бошқа тилни яхши ўрганишга эътибор бериб, ўз она тилини эсан чикара бошлади. Ўзбек тили давлат миқёсида эмас, оилалардан ҳам сиқиб чиқарилди.

Шунинг учун Иттифокнинг охириги йилларида илғор фикрловчи зиёлилар, демократик кучлар ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш орқали ўзбек тилининг мавқеини сақлаб қолиш учун кураш олиб борди.

Ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш учун кураш мустақиллик учун курашнинг дебочаси бўлди. Натижада 1989-йил 21-октябрда «Давлат тили тўғрисида»ги Қонун қабул қилиниб, ўзбек тилига давлат тили мақоми берилди. Бу Иттифок даврида мустақиллик учун, суверенитет учун қилинган энг катта ҳаракат эди. Шу пайтдан бошлаб ўзбек тили ривожланишининг янги босқичи бошланди. Бу қонунга кейинчалик ўзгартиришлар киритилди.

Амалдаги Конституциямизнинг 4-моддасида: «Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ўзбек тилидир», – деб белгиланди. Бу қонунда «Давлат суверенитети» бобида бежиз белгиланмади. Маълумки, давлат тилига эга бўлиш суверен давлатга хос хусусият. Ўзбекистоннинг суверен давлат бўлиши, бир томондан, ўзбек тилининг таъминланиши, ривожланишига имкон яратса, ўз навбатида, аниқ тилнинг (ўзбек тилининг) давлат тили мақомига эга бўлиши суверенитетни таъминловчи восита ҳисобланади. Суверенитет ва давлат тили бир-бири билан боғлиқ ҳодисадир (категориядир).

Ўзбек тилининг давлат тили мақомига эга бўлиши, биринчидан, барча қонунлар, қонун ости ҳужжатлари давлат тилида тайёрланишини ва амал қилишини таъминлайди. Бу нарса фуқароларга қонунларни яхши тушуниш имкониятини яратади. Иккинчидан, барча давлат идораларида иш юритиш, ҳужжатларни тайёрлаш ўзбек тилида олиб борилишини таъминлайди. Бу ҳам аҳоли кўпчилик қисмининг давлат идораларида ўзи тушунадиган, биладиган тили орқали зарур ишларда, тадбирларда иштирок этишига имконият яратади. Учинчидан, ўзбек тилининг давлат тили ҳисобланиши бу тилни бошқа миллат вакиллари томонидан ҳам ўрганиш заруратини вужудга келтиради, ўзбек тили мамлакат доирасидан чиқиб, бошқа давлатлар ҳудудида ҳам ўз ўрнига эга бўлади. Ўзбекистон билан алоқа қилувчилар ўзбек тилини ўрганишга эътибор беради.

Халқаро муносабатларда, анжуманларда ўзбек тилида маърузалар қилиш ҳам Ўзбекистон суверенитетининг тўла ифодаси бўлади.

Ўзбекистон демократик жамият қурувчи қанчалар, тараққиётга ҳавф солувчи миллатчилик ва буюк давлатчилик шовинизмининг ҳар қандай кўринишларини рад этди ва булар мамлакатимизда ҳеч қачон бўлмаслигининг қораларини кўрди. Ўзбекистон қўп миллатли давлат ҳисобланади. Мамлакатда яшовчи барча миллат ва элатларнинг тенглигини таъминламай туриб, барқарорликка эришиб бўлмайди. Миллат ва элатларнинг тенглиги фақат қонунларда белгилаб қўйиш билангина эмас, амалда таъминланса, ижобий натижа беради. Миллат ва элатларнинг жамият ҳаётида тенглигини таъминлашда қўллаб-қувватловчи қонунлар мавжуд бўлиб, улар орасида барча миллат ва элатларнинг, биринчидан, тилларини ҳурмат қилиш ва унинг ривожланишига шароит яратиш, иккинчидан, миллат ва элатларнинг анъаналарини ҳурмат қилиш, уларнинг ривожланишига шароит яратиш таъсирли, кучли ва самарали воситадир.

Мамлакатимизда турли (рус, қozoқ, тожик, туркман) тилларда ўқиш-йўл қилинган мактабларнинг мавжудлиги, турли тилларда оммавий ахборот воситалари (журнал, газета, эшиттиришлар) фаолият кўрсатиши бунинг амалий ифодасидир. Фаолият кўрсатаётган турли миллатларнинг миллий-маданий марказлари, камчиликлари ташкил этаётгани миллатларнинг миллий анъаналари йўқ бўлиб кетмаслиги, уларнинг миллат сифатида яшаб, ривожланишига ёрдам беради.

Айрим собиқ Иттифок республикалари (Болтиқбўйи республикалари) каби Ўзбекистонда бошқа миллат ва элатларнинг тили, урф-одатларини чеклашга қаратилган ҳеч қандай уриниш йўқ ва бундай чеклашларни қонун ҳужжатларида ҳам учратмаймиз.

Ўзбекистон ўз тараққиётини мамлакатда яшовчи барча миллатларнинг тенглиги, миллий маданиятининг ривожланиши натижасида кўради.

Ўзбекистоннинг давлат суверенитети, барча миллатларнинг ривожланишига тенг имконият яратиш берган ва бу Конституцияда ўз ифодасини топган. «Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида истиқомат қилувчи миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратади», – дейилади Конституциянинг 4-моддасида.

Республикада яшовчи бошқа миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналарини ҳурмат қилиш, улар ҳақида ҳеч қандай чекловчи қоидалар йўқлиги ҳамда уларни ҳимоя қилиш ва ривожланишига олиб келувчи турли жараёнларни яратиш, тадбирларни белгилаш билан амалга оширилади.

«Ўзбек тили байрами»нинг қонун билан мустаҳкамланиши, тарихда биринчи марта БМТ Бош Ассамблеясининг 75-сессиясида Ўзбекистон Президенти ўзбек тилида нутқ сўзлаши ўзбек тилининг мақомини янада юксак даражага кўтарди. Бундай ҳолат, яъни халқаро анжуманларда, юқори даражадаги учрашувларда ўзбек тилининг қўлланиши кўпайиб бормокда.

7-§. Ўзбекистоннинг давлат рамзлари. Пойтахти

Ҳар қандай давлат ўзининг давлат рамзларига эга бўлиб, улар давлат мустақиллигини ифодаловчи белгилардир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 5-моддасида давлат рамзлари сифатида байроқ, герб ва мадҳия белгиланган. Давлат рамзларида мамлакат хусусиятлари, тараққиёт йўли акс эттирилиб, ҳар бирининг тузилиш шакли, мақсади, ишлатилиши алоҳида қонунлар билан тасдиқланади.

Давлат рамзларидан бири байроқ бўлиб, «Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисида»ги Қонун 1991-йил 18-ноябрда қабул қилинган³⁷. Байроқ мамлакатимиз ҳудудида илгари мавжуд бўлган қудратли салтанатлар байроғига хос бўлган энг яхлит анъаналарни давом эттирган ҳолда республиканинг табиатига хос бўлган хусусиятларни, халқимизнинг миллий ва маданий соҳалардаги ўзлигини акс эттирган. Байроқнинг кўриниши, ранги, ундаги белгиларнинг чуқур маъноси бор. Байроқдаги мовий ранг осмон ва мусаффо сув рамзидир. Оқ ранг тинчлик ва поклик тимсоли, яшил ранг Ўзбекистоннинг гўзал табиатини билдиради. Байроқдаги қизил чизиқлар ҳаёт манбаи – қон ифодасидир. Ярим ой ва юлдузлар осмонимиз мусаффолиги ва тинчлигини билдиради. Байроқлар қачон ва қайерда ўрнатилиши, байрам ва бошқа муносабатлар сабабли ўрнатилиши қонунда белгилаб қўйилган.

³⁷ O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1992-yil, 1-son, 27-moddasi.

Давлат рамзларидан яна бири герб бўлиб, у давлатнинг расмий эмблемаси ҳамдир. У муҳрларда, турли расмий ҳужжат нусхаларида, пул бирлигида акс эттирилади. Унинг кўриниши ва ишлатилиши ҳам махсус қонун билан белгиланиб, бундай қонун 1992-йил 2-июлда қабул қилинган³⁸.

Ўзбекистон гербининг марказида афсонавий Ҳумо қуши тасвири ўрин олган бўлиб, у бахт-саодат ва эрксеварлик рамзидир. Гербдаги саккиз қиррали юлдуз республикамизнинг собитқадамликлиги ва барқарорлиги тимсолидир. Ундаги қуёш йўлимизни ҳамиша ёруғ ва нурафшон бўлишини билдирса, олтин бошқоқ ризкимизнинг бус-бутун бўлиши орзумиз эканлигини билдиради. Гербдаги пахта Ўзбекистоннинг миллий бойлигига ишорадир. Бошқоқ ва пахтадаги тасма эса халқларимиз дўстлиги, ҳаёт ришталари орқали боғлиқ эканлигини кўрсатади.

Давлат рамзларидан яна бири мадҳиядир. Давлат мадҳияси фуқароларга ватанпарварлик ғоясини сингдирувчи қақирқидир. Мадҳия шеър ва мусика воситасида ифодаланади. Давлат мадҳияси тантанали маросимларда, давлат томонидан ўтказиладиган маросимларда ижро этилади. Мадҳия матни, мусикаси ва қўлланиш тартиби қонун билан белгиланган бўлиб, шундай қонун 1992-йил 10-декабрда қабул қилинган³⁹. Давлат рамзларининг аҳамияти, муҳимлиги ҳисобга олиниб, Жиноят кодексининг 215-моддасида давлат рамзларига ҳурматсизлик қилиш учун жиноий жавобгарлик белгиланган.

Давлатга хос белгилардан бири – бу давлат пойтахтининг мавжудлигидир. Пойтахт мамлакатнинг бош шаҳри ҳисобланади ва унинг алоҳида мақоми белгиланади.

Конституциямизнинг 6-моддаси пойтахт масаласига бағиш-ланиб, унга кўра, Ўзбекистон Республикасининг пойтахти – Тошкент шаҳри. Шу қонданинг ўзи Тошкент шаҳри мақомига таъсир қилади.

Пойтахт бош шаҳар ҳисобланиши билан бирга маъмурий марказ ҳамдир. Қондага асосан, пойтахтда давлат бошлиғи идораси (Президент Мақкамаси), ҳукумат, парламент ва марказий суд идоралари жойлашади. Молия муассасаларининг марказий идоралари марказда жойлашади. Пойтахт маълум бир вилоят ҳудудида жойлашса-да, у марказга бўйсунди, яъни у вилоятга тенг келадиган даража – маъмурий-ҳудудий тузилиш мақомига эгадир.

Ўзбекистоннинг пойтахти Тошкент шаҳри бўлиб, у пойтахтга тегишли барча белги ва хусусиятларга эга. Тошкент Ўзбекистоннинг энг катта (аҳоли сони, ҳудуди жиҳатидан ҳам) шаҳридир. У энг йирик сиёсий ва иқтисодий марказдир. Унда барча марказий давлат ва жамоат идораларидан ташқари, маданий-маърифий муассасаларнинг ҳам асосий қисми жойлашган. Мамлакатда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг 20 фоизга яқини пойтахт – Тошкентда ишлаб чиқарилади.

Тошкентда хорижий мамлакатларнинг ваколатхоналари, БМТ ва унинг тизимидаги ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ каби халқаро ташкилотлар, ЙЕХХТ ваколатхоналари жойлашган.

Кейинги вақтларда Тошкентда олиб борилаётган ишлар Тошкентнинг пойтахт сифатидаги кийёфаси, вазифаси ривожланишига таъсир кўрсатмоқда.

Ўзбекистон халқи ҳисобида давлатнинг суверенитетга эришиши натижасида ҳақиқий мустақиллик намоён бўлиши энг муҳим воқеадир.

Мамлакатимиздаги ҳамма ўзгаришларнинг асоси давлат суверенитетига эга бўлишлиқдир. Бу масала Конституцияда етарли даражада мустаҳкамланди.

Ҳозирги пайтда ҳам суверенитетни мустаҳкамлаш, у билан боғлиқ хавфсизликни, мамлакат чегараларини сақлаш ишлари устувор йўналишлардан бири ҳисобланади.

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятида тўла ҳуқуқли иштирокчига айланиши ҳам суверенитет натижасидир.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

³⁸ O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1992-yil, 1-son, 328-modda.

³⁹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1992-yil, 1-son, 52-modda.

1. Суверенитет нима?
2. Давлат суверенитети нима?
3. Ўзбекистон қачон давлат суверенитетига эга бўлди?
4. Ўзбекистоннинг суверенитетга эга бўлиши аҳамияти қандай?
5. Ўзбекистоннинг давлат суверенитети қандай масалаларни ҳал қилиш имконини беради?
6. Конституциянинг 1-моддаси нимага қаратилган?
7. Ўзбекистон чегараси ва ҳудудлари бўлинмас ҳамда дахлсизлигининг аҳамияти қандай?
8. Давлат тили ва суверенитет масаласи қандай боғлиқ?
9. Ўзбекистонда бошқа миллат, элатларнинг тили, урф-одатлари қандай муҳофаза этилади?
10. Қандай давлат рамзларини биласиз, уларнинг аҳамияти қандай?
11. Пойтахтнинг мақоми қандай?

В 606. ХАЛҚ ҲОКИМИЯТЧИЛИГИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

1-§. Ҳокимият тизимида давлат ҳокимияти

Ҳокимият ижтимоий категория (ҳодиса) бўлиб, кишилиқ жамиятининг барча даврида (хатто давлат бўлмаган даврда ҳам) мавжуд бўлган. Ҳокимият доимий равишда ижтимоий муносабатларга, шахсий муносабатларга таъсир қилиб келган.

Ҳокимият бошқаларга нисбатан устун туриш, бунинг учун кучга эга бўлиш ва бошқаларга нисбатан таъсир қила олишдир⁴⁰.

Агар ҳокимиятга тушуниш осон бўлган энг оддий таъриф берадиган бўлсак, у ижтимоий ҳодиса; кишилиқ жамиятининг барча босқичларида мавжуд бўлган ва жамият ривожланиши билан ривожланиб борган; ҳокимиятнинг ривожланиши жамият ривожига ёки аксинча, жамият ривожига ҳокимиятга таъсир этган; ҳокимият муносабатида икки томон: биринчиси – ҳокимият субъекти ёки ҳокимият эгаси, иккинчи томон – шу субъектга бўйсунувчи томон бўлади; ҳокимият, албатта, кучга эга бўлади. Умумлаштириб айтадиган бўлсак, ҳокимият бошқаларга нисбатан ҳуқуққа эга бўлиш, кучга эга бўлиш ва бошқаларга таъсир қилишдир. Бошқалар деганда, алоҳида шахс ёки шахслар, жамоа, оила, жамиятни тушуниш мумкин. Шунинг учун ҳокимиятнинг турлари, кўриниши турли-туман.

Инсонлар ўртасидаги муносабатларда ҳокимият онга асосланади ва у онгли ҳокимиятдир. Онга асосланмаган, инстинкт-га асосланган ҳокимият ҳам бўлиши мумкин: ҳайвонлар тўдасида кучли ҳайвон ўз таъсирини бошқаларга ўтказиши ҳам ҳокимиятдир.

Ҳозирги кунда давлат мавжуд бўлган даврда ҳам давлат ҳокимияти билан бирга бошқа ҳокимиятлар ҳам мавжуд. Оилада оила бошлиғи ҳокимияти, жамоат бирлашмаларидаги ҳокимият, диний ташкилотларидаги ҳокимият ва ҳоказолар.

Таъсир доирасига қараб, сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳокимият бўлиши мумкин.

Бу ерда асосий эътиборни сиёсий ҳокимиятга қаратамиз, чунки сиёсий ҳокимият давлат томонидан амалга оширилади. Давлат ҳокимиятининг таъсир доираси энг кенг ва кучли ҳокимиятдир. Унинг асосий белгиларидан бири ҳокимиятнинг амалга оширишда ошқора куч ишлатишнинг мавжудлиги, мажбурлов учун махсус органлардан фойдаланиш (милиция, армия, махсус хизматлар), ҳокимият таъсири, мамлакатнинг

⁴⁰ Ҳокимият масаласи «Давлат ва ҳуқуқ назарияси»да кенгроқ о'rganiladi.

барча ҳудудида ўз кучига эга бўлиши, унинг кўрсатмасини бажариш барча учун мажбурий эканлиги (давлат органлари, жамоат бирлашмалари, фуқаролар) ҳисобланишидир. Давлат ҳокимияти ўз ифодасини, эркини мажбурий равишда қонун, фармон, қарор асосида ҳаётга татбиқ қилади. Турли мажбурият воситаларидан фойдаланади. Давлат ҳокимияти фақат қонун асосида ташкил этилган органлар томонидан, қонунга асосан амалга оширилади. Давлат ҳокимияти қонунчилик ҳокимияти, ижро ҳокимияти, суд ҳокимияти орқали ижтимоий ҳаётга татбиқ қилинади. Давлат ҳокимияти яккабошчилик: монархия, диктатура шаклида ёки коллегиял (жамоа) асосда, яккабошчилик асосида иш олиб боровчи, халқ томонидан сайлаб қўйилган органлар томонидан амалга оширилади.

Давлат ҳокимияти қўлланиш методига қараб, ҳукмронлик, зўравонлик ёки демократик кўринишга бўлиниши мумкин.

Ўзбекистон демократик давлат бўлганлиги учун давлат ҳокимияти қонуний асосда сайлаб қўйилган органлар: президент, парламент, ҳукумат, судлар, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ва бошқа махсус муассасалар (прокуратура) томонидан амалга оширилади.

Улар томонидан амалга ошириладиган барча фаолият халқ манфаатига мос тушиши зарур. Амалга ошириладиган куч ишлатиш ва бошқа тазйиқлар ҳам халқ манфаати йўлида бўлишига ҳаракат қилинади.

Ўзбекистонда давлат ҳокимияти давлат мустақиллигини сақлаш, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, фуқаролар оқолиштирилигини таъминлаш, халқнинг фаровон турмуш тарзини юксалтириш вазифасидан келиб чиқиб, ўз фаолияти йўналишларини белгилайди ва ишни ташкил этади.

Юқоридагиларни умумлаштириб, давлат ҳокимияти учун хос қуйидаги белгиларни кўрсатиш мумкин.

Давлат ҳокимияти бошқа ҳокимиятлардан таъсир доирасининг кенглиги билан фарқ қилади. Яъни фақат давлат ҳокимиятигина мамлакатнинг барча ҳудудида, барча аҳолига таъсир қилади. Давлат ҳокимияти мамлакат ҳудудида яшаётган чет эл фуқаролари ҳамда фуқаролиги бўлмаган шахсларга ҳам таъсир қилади.

Давлат ҳокимияти махсус субъектлар, профессионаллар, давлат хизматчилари томонидан амалга оширилади.

Давлат ҳокимияти ҳамма учун умуммажбурий қоидалар яратади, уларни қўллайди ва ўзи ҳам ўрнатилган қоидаларга амал қилади.

Давлат ҳокимияти мажбуриятда реал кучга таянади, жазо чораларини қўллайди.

Давлат ҳокимияти доимий, узлуксиз амал қилади.

Давлат ҳокимияти халқ иродасига таянади.

2-§. Давлат ҳокимиятининг манбаи ва давлат ҳокимиятини амалга ошириш

Ҳозирги даврда жамият ҳаётини, фуқаролар тинчлиги, фаровонлигини давлатсиз, ҳокимиятсиз тасаввур қилиш қийин. Жамиятнинг маълум босқичида давлат йўқ бўлади, деган ғоялар хомхаёл эканлиги ҳозирги кунда аниқ бўлиб қолди.

Амалда барча давлатлар ўзини демократик давлат деб ҳисоблайди (диктатура, авторитар давлат бўлса ҳам) ва бу уларнинг Конституцияларида мустаҳкамлаб қўйилган.

Ўзбекистон ҳам ўз тараққиётини демократия билан боғлади ва Конституцияда Ўзбекистоннинг демократик республика эканлиги белгилаб қўйилди.

Демократия атамаси турли маъноларда ишлатилса ҳам, унинг маъзини «халқ ҳокимияти» тушунчаси ташкил этади.

Демократик давлат ҳокимият халққа тегишлилигини билдиради. Бунда ҳокимият нафақат халққа тегишли, балки ҳокимиятнинг ўзи халқдан вужудга келиши, унинг ягона манбаи халқ эканлиги билан характерланади.

Ўзбекистон – демократик давлат. Бу халқ ҳокимияти амал қилишини билдиради. Давлат сиёсий ҳокимиятини амалга оширадиган экан, халқдан ваколат олади. Конституциянинг «Халқ ҳокимиятчилиги» бобида «Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир», – деб белгиланган (7-модда).

Демократик жамият ҳисобланувчи Ўзбекистонда ҳокимият халққа тегишли. Ана шу ҳокимият самарали ишлаши, ундан барча манфаатдор бўлиши учун у тўғри ташкил қилиниши керак. Халқ ҳокимиятини тўғри ва самарали ташкил қилиш воситаларидан энг самаралиси ва синовдан ўтгани ҳокимиятни давлат ҳокимияти орқали амалга оширишдир. Чунки давлат узоқ йиллар давомида ҳокимиятни амалга ошириш билан шуғулланади ва катта тажриба тўплаган. Бу фаолиятни яхшироқ амалга ошириш мақсадида давлат фаолияти, тузилиши такомиллаштириб борилади.

Халқ давлат ҳокимиятини амалга оширувчи орган ва мансабдор шахсларни сайлашда, тайинлашда бевосита ёки вакиллари орқали иштирок этади. Улар халқ олдида масъулиятли ҳисобланади. Ваколатни халқдан олгач, ўзларининг фаолиятини халқ манфаатларига хизмат қилишга қаратади. Ўзбекистонда давлат фаолияти устидан жамоатчилик назоратини кучайтиришга қаратилган йўл ҳам халқ ҳокимиятини кучайтиришга қаратилгандир.

Халқнинг хоҳиш-истаги давлат сиёсатини белгилашда ҳал қилувчи ўрин эгаллайди.

Ўзбекистон Республикасида, барча демократик давлатлар сингари, давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Республика Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади (7-модда).

Демак, биринчидан, давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаши керак, иккинчидан, давлат ҳокимияти Конституция ва махсус қонунлар ваколат берган органлар томонидангина амалга оширилади. Конституция давлат ҳокимиятининг уч турдаги ҳокимият тармоқлари: қонунчилик, ижро, суд органлари томонидан амалга оширилишини белгиланган. Асосий қонунда давлат бошлиғи – Президент, қонунчилик ҳокимиятини амалга оширувчи Олий Мажлис ва унинг палаталари ваколатлари белгилаб қўйилган. Конституциядан ташқари яна бир нечта қонунлар мавжуд бўлиб, уларда давлат ҳокимиятини амалга оширувчи органлар ваколатлари белгиланган, жумладан, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида»ги, «Судлар тўғрисида»ги, «Конституциявий суд тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги, «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги қонунлар.

Бу Конституция асосида қабул қилинган қонунларда тегишли ҳокимият органларининг ваколатлари, уларни амалга ошириш усул ва воситалари, ҳокимиятни амалга ошириш жараёнида бир-бири билан муносабати, халқ олдидаги масъулияти белгилаб қўйилган.

Юқоридагиларга эътибор берсак, энг оддий хулоса шундан иборат бўладики, давлат ҳокимияти халқ манфаатига зид ҳаракат қилмаслиги ва ҳокимиятни қонун ваколат бермаган ҳеч қандай орган амалга оширмаслиги керак.

Давлат ҳокимияти фақат қонун ваколат берган органлар томонидан амалга оширилиши демократик ҳуқуқий давлат шартларидан биридир. Давлат ҳокимияти жамият ҳаётига кучли таъсир қилувчи восита экан, у ҳам турли таъсирлардан ўзини ҳимоя қилиши керак.

Бу, энг аввало, бошқа қонунда белгиланмаган органлар ва тартибда давлат ҳокимиятини амалга оширишга йўл қўймаслиги билан таъминланади.

Конституциямизнинг 7-моддасида: «Конституцияда назарда тутилмаган тартибда давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаш-тириш, ҳокимият идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш, ҳокимиятнинг янги ва мувозий таркибларини тузиш Конституцияга хилоф ҳисобланади ва қонунга биноан жавоб-гарликка тортишга асос бўлади», деб белгиланиб, бу масала ҳуқуқий томондан ҳал қилинган.

Бу ерда бир неча ҳаракат қонунсиз ҳисобланиб, тақиқланган. Булар, биринчидан, давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш. Бунда бир ҳокимият органининг бошқа ҳокимият органи ваколатини эгаллаб олиши ёки бошқа тузилмалар, жамоат бирлашмалари томонидан ҳокимият органларининг ваколатларини эгаллаб олиши назарда тутилган. Иккинчидан, асоссиз равишда ҳокимият идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки бутунлай тугатиш. Учинчидан, Конституция ва қонунларда кўрсатилгандан ташқари янги органлар тузиш. Бундай ҳаракатлар қонунга хилоф ҳисобланади. Сабаби ҳар қандай қонуний тузилмалар (органлар) фаолиятини тўхтатиш ёки тугатиш, ваколатларини

ўзлаштириш, янги органлар тузиш Конституциявий тузумга хавф солади, бошқарувни издан чиқаради, натижада, фуқаролар хавфсизлигига ва барқарорликка путур етказади.

Бундай ноқонуний тузилмаларни тузиш, қонуний давлат ҳокимияти органларининг фаолиятини тўхтатишга уриниш ҳоллари Ўзбекистонда бўлган. Наманганда бир гуруҳ кимсалар 90-йилларнинг бошида ўзларича тартиб ўрнатиш мақсадида қонунсиз тузилмалар тузиб, ҳокимият органлари ваколатларини эгаллаб, жазоловчи органларнинг ўрнини босишга ҳаракат қилишган. Натижада, Наманганда бебошлик вужудга келган, фақат қонуний ҳокимият органларининг аралашуви натижасида қонуний ҳокимият органларининг ўрнини босишга қаратилган ҳаракат ўз вақтида тўхтатиш ва қўллаб қон тўкилишларининг олди олинган.

Ҳокимият ваколатларини ўзлаштириш, фаолиятини тўхтатиш ёки тугатиш, ноқонуний тузилмалар тузиш оғир оқибатларга олиб келиши туфайли, ана шундай ҳолатларда қонунга биноан жавобгарликка тортишга асос бўлади. Бундай ҳаракатлар учун Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг махсус қисмида, «Ҳокимият, бошқарув ва жамоат бирлашмалари органларининг фаолият тартибига қарши жиноятлар» деб номланган бешинчи бўлимида жиноий жавобгарлик белгиланган⁴¹.

3-§. Давлат ҳокимияти тизимининг бўлиниши принципи

Ўзбекистон ўз тараққиётига жаҳон давлатчилиқ тараққиётидаги энг ижобий хусусиятларни, принципларни амалда қўллаш орқали эришишни мақсад қилиб қўйган.

Давлатни ташкил этиш, давлат ҳокимиятини амалга ошириш масаласида ҳам барча ривожланган мамлакатлар тажрибасида қўлланиб келаётган ва амалда ўзини оқлаган давлат ҳокимияти тизимининг ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципини Конституцияда мустахкамлаш ва амалда қўллаш йўлидан борди.

Ҳаётда ва юридик манбаларда «ҳокимият бўлиниши принципи» деган атама учраб туради. Аслида эса давлат ҳокимияти ягона, у бўлинмайди. Бўлиниш деганда, фақат давлат ҳокимияти тизимининг тармоқларга бўлиниши тушунилиши керак.

Агар давлат ҳокимиятини бир катта дарахт деб олсак, дарахтнинг шохлари шу ҳокимиятнинг тармоқларидир. Дарахт шохларга бўлиниши билан бутунлай бўлиниб кетмаганидек, ҳокимият тизимининг тармоқларга бўлиниши билан ҳокимиятнинг ягоналигига путур етмайди, чунки у бўлиниб кетмайди. Давлат ҳокимиятини алоҳида тармоқлар томонидан амалга оширилиши ҳокимиятнинг самарасини оширади. Чунки улар шу ишга ихтисослашган.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, 1991-йил 31-августда мустақилликнинг биринчи ҳуқуқий асоси «Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги Қонунида биринчи марта ҳокимият тизими ҳокимиятнинг бўлиниши принципида ташкил қилиниши кўрсатилган.

Кейинчалик Конституциянинг 11-моддасида «Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципига асосланади», – деб белгиланди. Шу асосда Ўзбекистонда ҳокимиятни амалга оширувчи органлар тизими барпо этилди.

Мамлакатимизда қонунчилик ҳокимияти Олий Мажлис, ижро ҳокимияти Вазирлар Маҳкамаси ва ҳокимлар, суд ҳокимияти Конституциявий суд, Олий суд ва ҳудудий тузилишлардаги судлар орқали амалга оширилади.

Ҳокимиятнинг бўлиниши принциpidан келиб чиқиб, ҳар бир алоҳида ҳокимият тузилмаларининг ваколатлари аниқ белгилаб қўйилади.

Ҳокимият бўлиниши принципи фақат ваколатларни аниқ белгилаб қўйишигина назарда тутмайди. Ҳокимият бўлиниши принципи:

⁴¹ O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi: (2024-yil 1-iyulgacha bo'lgan o'zgartish va qo'shimchalar bilan) T.: «Yuridik adabiyotlar publish», 2024.

ваколатларни бирор-бир орган ёки шахс қўлида ҳаддан ортиқ, асоссиз тўпланишига барҳам беради; ҳокимият тузилмаларининг бир-бирининг ваколатини эгаллаш, ишига асоссиз аралашувига чек қўяди; турли ҳокимият органлари бир-бирини назорат қилиб боришини таъминлайди.

Ҳокимиятнинг бўлиниши принципини жорий қилиш фақат ҳокимият тузилмаларини нормал, яхшироқ, малакалироқ ишлашини таъминлаш учунгина эмас, аввало, бу принцип ҳокимиятни тўғри ташкил қилиш натижасида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини тўла таъминлаш, манфаатларини кенгрок, тўларок ифодалашни мақсад қилиб қўяди. Чунки ҳар бир ҳокимият тузилмаси ўз вазифасини тўла ва малакали бажарса, ҳуқуқ бузилишларига барҳам берилади.

Ҳокимиятнинг бўлиниши принципи ҳокимият тузилмаларини бир-биридан холи, мустақил бўлишига имкон яратади. Демократик давлатда бу, айниқса, муҳимдир.

Ҳокимиятнинг бўлиниши принципи асло давлат ҳокимиятининг ягоналигига путур етказмайди. Ягона давлат ҳокимияти кучли функция ва вазифаларни амалга ошириш зарурлигидан келиб чиқиб, унинг қонунчилик, ижро этиш, суд фаолиятини кучли, шу соҳага ихтисослашган органлар олиб боришини назарда тутди. Уларнинг мустақиллиги эса ўзларига юкланган вазифаларни тўла бажариш имкониятини яратади.

Ҳокимиятнинг бўлиниши принципининг қонуний асослари мавжуд. Бу принципни янада кенгрок амалга жорий этиш учун қўллаб қўшимча тадбирлар ўтказилмоқда.

Мамлакатимизда икки палатали парламентга ўтиш, қўйи Қонунчилик палатасини профессионал асосда доимий ишловчи органга айлантириш ҳам, энг аввало, ҳокимиятнинг бўлиниши принципини чуқуррок жорий этишни кўзлаган.

Олиб борилаётган суд-ҳуқуқ тизимидаги ислохотлар ҳам ҳокимиятнинг бўлиниши принципи асосида судларнинг ҳақиқий мустақиллигига эришишни назарда тутди.

Давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципини маҳаллий давлат ҳокимияти органларига нисбатан ҳам жорий этиш маҳаллий давлат органлари ишини такомиллаштиришга олиб келиши ҳақидаги фикрлар ҳозирги кунда ўз исботини топмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ижро ҳокимиятининг бошлиғи ваколатининг бекор қилиниши ҳокимиятнинг бўлиниши принципини янада кенгрок қўллаш имкониятини яратади.

Демократия жараёнларининг ривожланиши, давлат қурилиши ва бошқарувини янада эркинлаштириш сиёсати ҳокимиятнинг бўлиниши принципини янада чуқур қўллаш имконини берди.

Янги таҳрирдаги Конституцияда Президентнинг айрим ваколатларини Сенатга ўтказиш, Қонунчилик палатасининг ваколатларини кенгайтириш, Вазирлар Маҳкамасини Парламент олдида масъулиятини кучайтириш орқали ҳокимият бўлиниши принципини қўллаш янада кучайтирилди. Бу ҳақда кейинги тегишли бандларда кенгрок тўхталамиз.

4-§. Ўзбекистон халқи. Халқнинг жамият ва давлат ҳаётидаги иштироки. Халқ номидан иш олиб бориш

Конституциянинг 8-моддасида: «Ўзбекистон халқини, миллатидан катъи назар Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади», деган қоида белгиланиб, унда «халқ» тушунчасига аниқ, қисқа, ҳуқуқий таъриф берилган.

«Халқ» тушунчасини аниқлаш ҳуқуқий муносабатларда муҳим ўрин эгаллайди. Чунки Ўзбекистонда кимлар яшайдан катъи назар давлат бошқарувида фақат халқ иштирок этади, халқ эса Ўзбекистон фуқароларидир. Ўзбекистон фуқароси бўлмаган шахслар, яъни хорижий мамлакат фуқаролари ёки фуқаролиги бўлмаган шахслар давлат бошқарувида, идора ишларида иштирок этмайди. Ўзбекистон халқи, яъни фуқароларигина давлат бошқарувида иштирок этади.

Ўзбекистон халқининг давлатни бошқариш ишларида иштироки уларнинг сиёсий ҳуқуқлари ҳисоблангани учун бундай ҳуқуқлар сиёсий ҳуқуқларга тааллуқли Конституция нормаларида белгилаб қўйилган. Конституциянинг 36-моддасига асосан, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эга. Бундай

иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади. Бу ерда халқнинг давлат ҳаётида иштирок этиш йўллари аниқ белгилаб қўйилган. Бундан ташқари, Конституциянинг 9-моддасида: « Жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумхалқ овозига – референдумга қўйилади», - деб белгиланган. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейинги даврда, ҳақиқатан ҳам, энг муҳим масалалар халқ муҳо-кама-сига тақдим этилганлигини, шунингдек, референдумга қўйилиб, ҳал қилинганлигини кўрамиз.

Буларни мисоллар билан кўрсатиш мумкин. Агар Конституциянинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнини кўрадиган бўлсак, ундан муҳим ҳеч нарса йўқ. Конституция лойиҳаси ишлангач, у узоқ вақт халқ муҳокамасига қўйилди. Муҳокама натижасида тушган фикр-мулоҳазалар асосида лойиҳага қўпгина тузатишлар, қўшимчалар киритилди. Муҳокама асосида халқ Конституцияни яратишда бевосита иштирок этиш имкониятига эга бўлди. Янги таҳрирдаги Конституцияни тайёрлашда эмас, уни қабул қилишда ҳам халқ референдум орқали иштирок этди. Ёки кейинги вақтда қабул қилинаётган қўплаб қонун лойиҳалари, албатта, халқ муҳокамасига қўйилди ва уларнинг истак-мулоҳазалари қонунларнинг қабул қилинишида инобатга олинди.

Ўзбекистон мустақил давлат бўлгач, давлат ривожланиш тарихида референдум деган ҳодиса (воқелик) учрайдиган бўлди. Унинг натижасида мустақиллигимиз халқ томонидан маъқулланди, Президентнинг ваколат муддати 5 йилдан 7 йилга ўзгартирилди, икки палатали парламент ташкил қилинди, ва ниҳоят янги таҳрирдаги Конституция қабул қилинди.

Демак, энг муҳим масалаларга халқ ўз муносабатини билдирди, халқнинг овози шу масалаларни ҳал қилишда асосий рол ўйнади.

Халқ давлат бошқарувида муҳокамаларда, референдумда иштирок этиш билан қатнашар экан, булар ҳақида аниқроқ тушунчага эга бўлиш зарур.

Умумхалқ муҳокамаси нима, умумхалқ овози (референдум) нима, деган саволлар тез-тез учраб туради.

Умумхалқ муҳокамасида маълум бир масала ёки лойиҳа оммавий ахборот воситалари орқали эълон қилинади. Халқ уни ўрганиб, ўз истак, мулоҳаза, таклифларини оммавий ахборот воситалари орқали билдиради ёки почта орқали ёки шахсан тегишли органларга етказди. Муҳокамада лойиҳанинг у ёки бу қоида, нормаларига ўзгартириш, бирор қўшимча киритиш, мавжуд норма, қоидаларни олиб ташлаш ҳақида фикр билдирилади, қандай фикр-мулоҳазаларни инобатга олиш ёки рад этиш тегишли орган, комиссия ваколатига қиради. Муҳокама бир неча кун, ҳафта ёки ойлаб давом этиши мумкин. Муҳокамада қанча одам иштирок этиши белгилаб қўйилмайди.

Умумхалқ овози (референдум) масалани узил-кесил ҳал қилиш учун ёки қонун лойиҳасини қабул қилиш учун ўтказилади. Бунда масала ижобий ҳал қилинади ёки рад этилади. Референдумда қанча халқ иштирок этиши, қанчасининг овоз бериши масаланинг ҳал қилинишини белгилайди. У сайловдаги каби овоз бериш орқали ҳал қилинади. Уни сайловдан фарқи, сайловда аниқ номзодларга овоз берилса, референдумда аниқ масалага овоз берилади.

Халқ давлат ҳаётида бошқа усуллар орқали ҳам иштирок этади. Масалан: сайлов орқали, давлат органларининг фаолиятини назорат қилиш орқали. Бу масалалар кейинги мавзуларда ўрганилади.

Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида»ги махсус Қонуни қабул қилинган бўлиб, унда нима учун референдум ўтказилиши, референдум предмети бўлмайдиган масалалар доираси, қандай ҳолларда референдум ўтказиш мумкин эмаслиги, референдум ўтказишнинг асосий принциплари ва референдум ўтказиш тартиби белгилаб қўйилган.

Қонунга асосан референдум ўтказиш ташаббуси ҳуқуқига: Республика фуқаролари, Олий Мажлиснинг палаталари, Ўзбекистон Президенти эга.

Фуқаролар референдум ўтказиш ташаббуси билан чиқадиган бўлса, бундай ташаббусни референдумда иштирок этувчиларнинг камида беш фоизи қўллаб-қувватласа, ташаббус амалга оширилади.

Референдум Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан тайинланади. Ўзбекистон Президенти референдум ўтказиш ташаббуси билан чиққан тақдирда, Олий Мажлисга мурожаат этиши ёки референдум ўтказиш тўғрисида ўз қарорини қабул қилиши мумкин.

Референдум ўтказишда сайловлар вақтидаги асосий принциплар, тартиблар қўлланади.

Референдум ўтказиш, унинг натижаларини аниқлаш, эълон қилишда Марказий сайлов комиссияси иштирок этади.

Референдумда қабул қилинган қарор республиканинг бутун ҳудудида мажбурий кучга эга бўлади ва давлат ҳокимияти томонидан тасдиқланиши шарт эмас.

Юқорида қайд этилганидек, халқ ўз хоҳиш-иродасини амалга оширишни давлатга топширган. Бу қонуний асосга эга. Лекин давлат жуда мураккаб тузилма, уни ҳаракатга келтирувчи, юргизувчи қўплаб мансаблар, органлар мавжуд. Халқ ҳокимиятнинг ягона манбаи бўлса-да, ҳамма вақт, ҳамма жойда тўғридан-тўғри ҳаракат қила олмайди. Бунинг имконияти ҳам йўқ. Шунинг учун халқ номидан ҳаракат қилувчилар доираси аниқ чегаралаб қўйилган.

Ўзбекистон Конституциясининг 10-моддасида: «Ўзбекистон халқи номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб бориши мумкин», – деб мустаҳкамлаб қўйилган. Бу шарафли ва масъулиятли вазифани Олий Мажлис билан Президент мамлакат ичкарисида ҳам, ташқи муносабатларда ҳам амалга оширади.

Нима учун фақат Олий Мажлис ва Президент?

Олий Мажлис ҳам, Президент ҳам халқ вакиллигининг олий кўриниши. Ўзбекистон Олий Мажлиси икки палатадан иборат бўлиб, қуйи палата – Қонунчилик палатаси халқ томонидан бевосита сайланган депутатлардан иборат бўлса, юқори палата – Сенатнинг аъзолари – сенаторлар халқ сайлаган маҳаллий Кенгаш депутатларидан ва Президент тайинлаган сенаторлардан иборат. Қуйи палата депутатларини сайлашда халқ бевосита иштирок этса, Сенатни шакллантиришда вакиллари орқали иштирок этади. Олий Мажлис олий вакиллик ва ягона қонунчилик органидир. Шунинг учун уларнинг халқ номидан иш олиб бориши асослидир.

Президент – давлат бошлиғи. Ўзбекистонда Президент бевосита халқ томонидан сайланади, у халқдан тўғридан-тўғри ваколат олади. Президентнинг бундай ваколатга эгалити Конституциянинг яна бошқа моддасида ҳам кўрсатилган: «Ўзбекистон Республикасининг Президенти: 109-модда 2-қисми: мамлакат ичкарисида ва халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси номидан иш кўради». Президентнинг ҳам халқ номидан, ҳам давлат номидан иш олиб боришининг маъноси бор. Чунки давлат халқ ҳокимиятини тасарруф этувчи тузилма бўлса, Президент халқ сайлаган, маъқуллаган давлат бошлиғи.

Конституция халқ номидан иш олиб боровчиларни аниқ белгилаб қўяр экан, шу билан бошқа ҳеч қандай тузилма бундай ваколатга эга эмаслигини ҳам кўрсатиб қўйган. Чунки жамиятда булардан ташқари бошқа ташкилот ва тузилмалар ҳам мавжуд.

Шунинг учун, Конституциянинг 10-моддаси иккинчи бандида: «Жамиятнинг бирон-бир қисми, сиёсий партия, жамоат бирлашмаси, ижтимоий ҳаракат ёки алоҳида шахс Ўзбекистон халқи номидан иш олиб боришга ҳақли эмас», – деб қайд қилинган. Бу қоида жамиятда ўзбошимчаликни, жамиятнинг бузилиб кетишини, ҳокимият учун ноқонуний курашларнинг олдини олади ва ҳеч қандай сиёсий кучларга имтиёз берилишига йўл қўймайди.

5-§. Сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрлар хилма-хиллиги

Бизнинг халқимиз расмий жиҳатдан сотсиалистик республика деб ҳисобланган давлатда яшаган. У давлатда қонун ҳукмронлиги эмас, мафкура ҳукмронлиги ўрнатилган эди. Мафкура ҳам ягона коммунистик мафкура бўлиб, у ўзбек халқи маънавиятига, турмуш тарзига, қадриятларига мутлақо зид эди. Шу сабаблардан тўғри ҳулоса чиқариб, мустақил давлатчилигимизни шакллантиришда, унинг ҳуқуқий асоси бўлмиш Конституция қабул қилинганда мафкура ҳукмронлигига, яъни яқка мафкуранинг жамиятда амал қилишига барҳам берилди.

Натижада Конституцияда: «Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади.

Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас», – деган қоида ўрнатилди (12-модда). Бу ижтимоий ҳаётдаги муносабатларда, Конституциявий тузумда мутлақо янги ривожланишни, тараққиётни таъминловчи муҳим омил эди.

Сиёсий институтлар хилма-хиллигининг амалий ифодаси сифатида жамиятда кўппартиявийлик вужудга келди. Нодавлат ташкилотлар тизими шаклланди ва улар ижтимоий ҳаётда ўз ўрнига эга бўлди.

Давлат сиёсий институтлар учун нормал сиёсий макон яратиб бериши, улар эса, ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини ифодалаши ва ҳимоя қилишга қодир бўлиши зарур.

Ўзбекистон Конституциясида мафкурага муносабат ҳам ҳукукий давлат назариясидан келиб чиқиб ҳал қилинган.

Мафкура – жамиятдаги муайян сиёсий, ҳукукий, ахлокий, диний, бадий, фалсафий, илмий қоидалар, фикрлар ва ғоялар мажмуидир⁴², деб эътироф этсак, албатта, у турли-туман бўлиши керак, деган хулоса пайдо бўлади. Барчага ягона мафкурани сингдириш уларнинг қарашларига зид ҳолат бўлади. Шунинг учун Ўзбекистонда мафкура ва фикрлар хилма-хиллиги Конституциявий даражада ўрнатилди. Бу ягона мафкуранинг ҳукмрон бўлишига йўл қўймайди. Бирон мафкуранинг давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши тоталитаризмга олиб келади.

Ижтимоий ҳаёт мафкуралар хилма-хиллиги асосида ривожланишининг белгиланиши мафкуранинг ажралмас қисми бўлиш фикрлар хилма-хиллигини таъминлайди.

Жамият ривожини таъминловчи асосий воситалардан бири фикрлар хилма-хиллиги, баҳс-мунозаралардир.

Сиёсий институтларнинг хилма-хиллиги фикрлар хилма-хиллигини таъминловчи воситалардандир.

Сиёсий, иқтисодий масалаларни тўғри ҳал қилишда турли фикрлар бўлиши, албатта, зарур. Фикрлар хилма-хиллиги ҳамма соҳада фойдалидир. Айниқса, турли фикрлилик парламент фаолиятида муҳим рол ўйнайди. Унинг натижасида мукамал қарорлар қабул қилинади, хато ва камчиликларга йўл қўйилмайди.

Фикрлар хилма-хиллиги амал қилмаган жамият, давлат инкирозга маҳкум бўлади. Бу собиқ Иттифок мисолида ўз исботини топган. Қайси мамлакатда эркин фикрлаш, хилма-хил қарашлар мавжуд бўлса, шу мамлакатларнинг ривожланаётганлигини кўриш мумкин. Шунинг учун мамлакатда барча жабҳаларда, ҳокимият микёсида, сиёсий фаолиятда фикрлар хилма-хиллиги бўлишига аҳамият берилмоқда. Бунинг натижасида фуқаролар ҳам жамиятда ўз ўрнига эга эканлигини ҳис қилади. Уларнинг фикри, сўзи инобатга олинишига ишонч ҳосил қилади, эркин шахс сифатида намоён бўлади.

Ўзбекистонда сиёсий институтлар ва фикрлар хилма-хиллиги Конституцияда ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас, деган қоида асосида қафолатланади. Бирор-бир мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилса, унда фикрлар хилма-хиллиги тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Чунки бунга ҳукмрон мафкура асло йўл қўймайди.

6-§. Ўзбекистонда демократия принциплари ва шакллари

Ижтимоий ҳаётда энг кўп ишлатиладиган сўз демократия бўлиб, унинг луғавий маъноси юнонча «демократия» – халқ ҳокими-яти, «демос» – халқ, «кратос» – ҳокимият сўзидан келиб чиқади.

Ҳозирги даврда мазкур атама асл маъносига таъсир қилмайдиган тарзда, турли тушунчаларга татбиқ қилинади. Баъзи манбаларда демократияга халқ ҳокимияти сиёсий либерализмга, фуқаролар тинчлиги ва эркинлигига асосланган инсон ҳуқуқларидан маҳрум қилмайдиган давлат тузилмасининг шакли сифатида

⁴² Milliy istiqlol g'oyasi. Darslik. – T.: «Akademiya», 2005. 35-bet.

қаралса⁴³, баъзи манбаларда демократияга халқни ҳокимият манбаси сифатида эътироф этган сиёсий тузум⁴⁴, деб қаралади.

Ҳар икки тушунча ҳам демократиянинг мазмунини очиб беради.

Конституциямизнинг 13-моддасида: «Ўзбекистон Респуб-лика-сида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий кадрият ҳисобланади.

Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади», – деб белгиланган.

Демократия тўғрисида турли фикрлар бўлгани сингари унинг белгилари, принциплари тўғрисида ҳам шунча фикрлар мавжуд. Айрим манбаларда демократиянинг белгиси, принциплари қаторига кўпчилик ҳокимияти ва унда озчиликнинг ҳуқуқини ҳурматлаш; асосий давлат органларининг сайлаб қўйилиши; фуқароларнинг эркинлиги ва сиёсий ҳуқуқларининг мавжудлиги; қонун устуворлиги; ҳокимият бўлиниши принципининг мавжудлиги кўрсатилса, бошқа манбаларда буларга қўшимча қилиб, ҳукуматнинг халқ иродаси билан тузилиши; фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатлари мавжудлиги; эркин ва ҳалол сайловларнинг мавжудлиги; одил судловнинг мавжудлиги; ҳукуматни Конституциявий чеклашнинг мавжудлиги; ижтимоий, сиёсий, иқтисодий либерализм мавжудлиги кўрсатилади. Булар демократиянинг қай даражада эканини кўрсатувчи белгилар ҳисобланади.

Жамиятда демократия қай даражада эканлигини белгиловчи камида учта мезон бор. Булар – халқнинг қарорлар қабул қилиш жараёнларидан қанчалик хабардорлигидир. Ҳукумат қарорларининг халқ томонидан қанчалик назорат қилиниши, оддий фуқаролар давлатни бошқаришда қанчалик иштирок этишидир. Бу мезонларда халқ ҳокимиятчилигини амалга оширишни таъминловчи асосий ҳолатлар кўрсатилган.

Демократиянинг принциплари тўғрисидаги тушунчага қайтсак, Ўзбекистонда демократия умуминсоний принципларга асосланиши Конституциямизда аниқ кўрсатиб қўйилган. Булар: инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқларнинг олий кадрият ҳисобланишидир. Шу принциплар асосида мамлакатимизда демократия амал қилади.

Демак, демократиянинг ҳамма жойда эътироф этилган принциплари бу – инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий кадрият ҳисобланишидир. Бошқа барча ҳодиса, воқеалар шуларга бўйсундирилади. Энг олий кадрият сифатида инсон ва унинг ҳуқуқларининг эътироф этилиши, демократиянинг умуминсоний принципи бўлиб, шу нарса Конституциямизнинг инсон ҳуқуқларига тааллуқли бошқа барча нормаларига ўз таъсирини кўрсатади.

Демократия ҳақида тўлароқ тушунчага эга бўлиш учун унинг шакллари ҳақида тасаввурга эга бўлиш лозим.

Демократиянинг умумеътироф этилган икки шакли мавжуд, биринчиси, бевосита демократия, иккинчиси, вакиллик демократияси. Булар халқнинг иродасини билдириши, давлат ишларида иштирокининг кўриниши, усуллариidir.

Бевосита демократия бир неча кўринишларда амалга оширилади. Булар: сайловда овоз бериш, сайланиш, сайлов кампаниясида турли тадбирларда иштирок этиш; умумхалқ муҳокамасида, референдумда иштирок этиш; турли органлар, мансабдор шахсларнинг фаолиятини назорат этиш; давлат органларига мурожаат қилиш ва бошқалар. Бевосита демократияда ҳар бир фуқаро давлат ишларида бевосита, тўғридан-тўғри иштирок этади.

Вакиллик демократияси – сайлов орқали президентни, депутатларни сайлаш ва уларга ўз номидан иш кўриш ваколатини беришда намоён бўлади.

⁴³ Энциклопедический юридический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1997. – С. 72.

⁴⁴ Юридический словарь. – М.: Olma Press, 2005. – С. 14.

Шунга эътибор бериш керакки, сайловда демократиянинг ҳар икки шакли намоён бўлади. Бевосита демократияда сайловда овоз беришда, сайлов тадбирларида иштирок этилса, вакиллик демократиясида сайлов натижасида фуқаролар номидан иш кўрувчи вакиллар вужудга келади.

Вакиллик демократиясининг ривожланишида сиёсий партиялар, нодавлат ташкилотлар муҳим рол ўйнайди.

Демократия ижтимоий ҳаётда ўз ўрнини тўла топиши, ундан барча баҳраманд бўлиши учун унинг ҳар икки шаклидан тўғри фойдаланиш, улар ўртасида барқарор мутаносибликка эришиш зарур.

7-§. Давлат ўз фаолиятида таянадиган принциплар

Янги таҳрирдаги Конституциянинг асосий руҳи демократия ва ижтимоий адолатга содиқликда намоён бўлади.

Конституциянинг 14-моддаси «Давлат ўз фаолиятини инсон фаровонлигини ва жамиятнинг барқарор ривожланишини таъминлаш мақсадида қонунийлик, ижтимоий адолат ва бирдамлик принциплари асосида амалга оширади» – деб белгиланган. Бу ерда аввалги Конституциянинг шундай моддасида белгиланган принциплар доирасини кенгайтганини «бирдамлик» давлат фаолияти принциплари қаторига қўшилганлигини кўрамиз.

Инсон ҳурмат қилинадиган жамиятда қонунийлик, ижтимоий адолат ҳаётий заруратга айланган. Қонунийлик, адолат принципларини ривожлантириш, ҳаётда тўла қўллаш, Ўзбекистоннинг 2022 – 2026-йилларга мўлжалланган Тараққиёт стратегияси мақсади сифатида ҳам кўрсатилди ва шу мақсадни рўёбга чиқарувчи вазифалар, тадбирлар белгиланди.

Қонунийлик барчани: давлат органлари, мансабдор шахсларни, фуқаролик жамияти институтларини, диний ташкилотларни, фуқароларнинг Конституция, қонун ва барча норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга бир хилда амал қилишидир. Унинг натижасида барчани қонун олдида тенглиги вужудга келади. Бу ҳуқуқий давлатнинг муҳим шартидир. Шунинг учун қонунийлик давлат фаолиятининг, давлат бошқарувининг асосий принципларидан деб эътироф этилади.

Ижтимоий адолат принципи. Қонунийлик бўлса-ю, адолат бўлмаса, бундан фуқароларга наф йўқ. «Куч адолатда» – деган Амир Темур ўғити ҳозирги замон давлатчилигида ҳам ўз ўрнига эга. Адолат бор жамият эса кучли жамиятдир.

Давлатнинг фаолияти, энг аввало, жамият фаровонлигини кўзлаши халқ хоҳиш-иродасига тўла мос тушади. Бу йўлда давлатнинг ташкилотчилик қobiliяти, ундан фойдаланиш алоҳида аҳамият касб этади.

Жамият фаровонлигига эришиш йўлида иқтисодий асосларни яратиш, бозор муносабатларини шакллантириш борасида давлатнинг ўтказаятган тадбирлари Конституциявий нормаларни ҳаётга татбиқ қилишдир.

Жамиятда адолат ўрнатилмаса, бошқа амалга оширилаятган тадбирлар ўз самарасини бермайди. Адолат ҳамма жабҳаларда: сиёсий ҳаётда, иқтисодиётда, турмушнинг барча муносабатларида ўрнатилиши зарур.

Ўзбекистон бир тузумдан бошқа тузумга ўтган давлат. Ушбу даврда одамларнинг моддий аҳволи ёмонлашувига олиб келадиган, номатлуб, кескин қарорлар қабул қилишга ҳам тўғри келган. Ана шундай пайтда аҳолининг кам таъминланган, ижтимоий ҳимояга муҳтож қисмини турли чоралар билан қўллаб-қувватлаш ижтимоий адолат принципига амал қилиш натижаси бўлди.

Умуман, Ўзбекистоннинг ривожланишини белгиловчи тамойиллар орасида кучли ижтимоий ҳимояни ташкил қилиш доимо ўзини сездириб туради.

Ижтимоий адолат принципининг намоён бўлиши, мамлакатимиз халқининг муносиб, фаровон ва эркин ҳаётини таъминлашга, ҳар бир киши ҳуқуқ ва имкониятларидан тўлиқ фойдаланиши учун зарур шароитлар яратишга ўз таъсирини кўрсатади⁴⁵.

⁴⁵ Ijtimoiy adolat haqida yana qarang: Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T. «O'zbekiston», 2-tom, 35-bet.

Адолат принципининг амал қилиши натижасида республикамизда осойишталик ва барқарорлик сақланиб турибди.

Адолат принцигига амал қилиш, уни ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида қўллашга эришиш давлатга жуда қимматга тушади. Бунинг учун жуда катта маблағ зарур бўлади.

Адолат принципини қўллаш орқали инсон қадрлари юксак бўлиши, халқпарвар давлат қуриш мумкин. Янги таҳрирдаги Конституцияда белгиланган давлат фаолиятининг асосий принциплари қаторига «бирдамлик» принципининг қўшилиши ҳозирги шароитда бирдамликни зарурлигидан келиб чиқди. Жамиятдаги барча кучларни, фуқароларнинг бирдамлигисиз, давлат билан жамият бирдам-лигисиз қўйилган мақсадларга эришиб бўлмайди. Жамиятда қарашлар, фикрлар ҳар хил бўлиши мумкин, турли гуруҳлар, сиёсий кучлар мақсадга эришишни турли йўллари билан қўрсатиши мумкин. Лекин умуммақсад йўлида ҳамкорлик, бирдамлик бўлиши албатта зарур. Жамиятда бирдамликни таъминлашга аввалги икки принцип: қонунийлик ва ижтимоий адолат принциплари катта таъсир қилади. Қонунийлик, ижтимоий адолат бор жойдагина бирдамлик бўлади. Ҳокимият билан фуқаро бирдамлиги ҳам, бир-бирини тушуниши, бир-бирини қўллаб-қувватлаши, ўзаро ишонч давлат фаолиятини ривожланишида муҳим рол ўйнайди.

Ҳокимият масаласи давлатчиликда муҳим масала бўлиб, ҳар қандай давлатнинг ажралмас қисмини ташкил этади. Давлат ҳокимиятининг қандай ташкил этилиши у таянадиган принципларга боғлиқ.

Ўзбекистон ҳуқуқий давлат қуришни мақсад қилиб қўйган экан, ўз фаолиятида қонунийлик, ижтимоий адолат ва бирдамлик принципларига таянади. Уларнинг реал бўлиши эса фуқаролар тақдирига тўғридан-тўғри таъсир қилади.

Амалдаги Ўзбекистон Конституциясида ҳокимиятнинг халқ манфаатига мос тарзда ташкил этилиши уни том маънода халқ ҳокимиятчилиги деб аташ учун асос бўлади.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ҳокимият нима?
2. Давлат ҳокимияти нима?
3. Давлат ҳокимиятининг манбаи ким?
4. Давлат ҳокимиятини кимлар амалга оширади?
5. Ҳокимиятни амалга оширишда нималар таъкидланади?
6. Ҳокимиятнинг бўлиниши принциплари нима?
7. Ўзбекистон халқи ким? Улар давлат ва жамият ҳаётида қандай иштирок этади?
8. Халқнинг номидан ким иш олиб боради?
9. Референдум нима, у қандай ташкил қилинади?
10. Сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрлар хилма-хиллиги нима учун керак?
11. Давлат таянадиган демократик принциплар нималардан иборат?
12. Демократия шакллари қандай?

ВИ 606. КОНСТИТУЦИЯ ВА ҚОНУННИНГ УСТУНЛИГИ

1-§. Конституция ва қонуннинг устунлиги ҳамда уларнинг тан олинishi ва бажарилиши шартлиги

Конституция ва қонуннинг устунлиги деганда, нимага нисбатан устунлик ва нима учун устунлик бўлишини аниқлаш лозим.

Конституция ва қонуннинг устунлиги бошқа қабул қилинадиган барча ҳужжатларга нисбатан (қонуности ҳужжатларига) қаратилади. Бундан ташқари, Конституциянинг қонунга нисбатан ҳам устунлиги мавжуд.

Конституциянинг қонунга нисбатан устунлиги деганда, бошқа бирорта қонун, уларнинг нормалари Конституцияга зид бўлмаслиги, қонуннинг устунлиги деганда эса, бошқа бирорта қонуности ҳужжатларнинг қонунга зид келмаслиги тушунилади. Қабул қилинадиган ҳар қандай бошқа ҳужжат Конституция, қонун нормаларини ўзгартиришни эмас, уларнинг амал қилишини таъминлаши зарур. Конституция ва қонуннинг устунлиги уларнинг ҳукукий табиатидан келиб чиқади.

Конституция олий юридик кучга эга алоҳида тартибда қабул қилинадиган давлатнинг асосий қонунидир. У халқ томонидан (референдум орқали) ёки олий вакиллик органи – Олий Мажлис (парламент) томонидан қабул қилинади. Ўзбекистоннинг 1992-йил 8-декабрда қабул қилинган Конституцияси Олий Кенгаш (парламент) томонидан, 2023-йил 1-майда кучга кирган янги таҳрирдаги Конституцияси референдум йўли билан қабул қилинган. Конституция Ўзбекистон ҳудудидида бирдек кучга эга. Ўзбекистонда қабул қилинган қонунлар ва бошқа норматив-ҳукукий ҳужжатлар Конституция асосида ва уни ижро қилиш учун қабул қилинади.

Ўзбекистон қонунлари энг муҳим ва барқарор ижтимоий муносабатларни тартибга солиш учун қабул қилинади.

Бу борадаги муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг «Норматив-ҳукукий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонуни асосида тартибга солинган бўлиб, «Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепсияси»да белгиланган устувор вазифаларнинг ижроси сифатида 2012-йил 24-декабрда ушбу қонуннинг янги таҳрири қабул қилинди ва унга 2021-йил 20-апрелда ўзгартириш киритилди. Қонунда норматив-ҳукукий ҳужжатларнинг турлари, уларнинг ким томонидан қабул қилиниши, бир-бири билан муносабатлари, ҳукукий экспертизадан ўтказиш тартиби белгилаб қўйилган⁴⁶.

Конституция ва қонуннинг устунлиги яна бу масала Конституцияда махсус белгиланганлигида ҳам кўринади. Конституциянинг ИИИ боби «Конституция ва қонуннинг устунлиги» деб номланиб, бу Конституциявий тузумнинг асослари, асосий принципи сифатида белгиланганлигини кўрсатади.

Конституциянинг устунлиги – бу Конституциянинг принципларидан биридир.

«Конституция ва қонун устуворлиги ҳамда қонунийлик тамойилларининг сўзсиз таъминлашини ипсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг муҳим кафолатидир»⁴⁷ деган сўзлар бу принцип моҳиятини кўрсатиб берган.

Конституция ва қонунлар ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Уларнинг барча қоидаларининг бажарилиши, бу қоидаларнинг бажарилиши шартлиги давлатга, давлат органларига, фуқароларга, жамоат бирлашмаларига, барча нодавлат ташкилотларига тааллуқлидир.

Конституция ва қонуннинг асосий хусусияти ҳам уларнинг қоидалари бажарилиши шартлигидир. Бунинг учун жамиятнинг барча аъзолари, тузилмалари Конституция ва қонунларни сўзсиз тан олиши керак. Конституция ва қонунларни тан олиш учун уларни билиш зарур. Конституция ва қонунлар жамият аъзоларига турли шаклдаги билимлар бериш, ташвиқот-тарғибот олиб бориш натижасида етказилади. Бунда таълим муассасалари ва оммавий ахборот воситаларининг роли катта.

Қонунларни тан олиш уларни сўзсиз бажариш демакдир. Қонунларни бажариш мажбурий, лекин улар онгли, ихтиёрий бажарилганда самараси кўпроқ бўлади.

⁴⁶ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlari to'plami. – T.: 2007. 96-102-betlar.

⁴⁷ Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T.: «O'zbekiston», 2018, 2-tom, 39-bet.

Конституция ва қонунларнинг устунлиги ва сўзсиз тан олинishi Конституциянинг ўзида Конституциявий қоида сифатида белгилаб қўйилган бўлиб, бу мазкур қонданинг аҳамиятини янада оширади (15-модда).

Конституция ва қонуннинг устунлиги деганда, уларнинг норма ва қондалари бошқа ҳар қандай ҳуқуқий ҳужжатлардан юқори туриши тушунилади. Бошқа барча ҳуқуқий ҳужжатлар фармон, қарор, фармойиш, буйруқ, йўриқнома, низомлар уларга мос бўлиши шарт.

Конституция ва қонуннинг устунлиги, бошқа қонуности ҳужжатлари билан Конституция ҳамда қонун нормалари орасида зиддиятлар, келишмовчиликлар келиб чиққанда, Конституция ва қонунларнинг амал қилиши билан таъминланади.

Конституция ва қонун устуворлигини таъминлашда, бирин-чидан, қонунларни билиш муҳим аҳамият касб этса, иккинчи муҳим шarti, қонунларни ҳурмат қилишдир. Бунга жуда катта ва кенг қамровли тушунтириш, ташвиқот-тарғибот олиб бориш билан бирга, шахсий ўрнак кўрсатиш орқали эришилади. Шахсий ўрнак кўрсатиш ҳар қандай ташвиқот ва тарғиботдан ҳам самарали бўлиши мумкин.

Ҳар бир шахс, у мансабдор шахси, давлат хизматчиси, оддий хизматчиси ёки оддий фуқароми, қонунларни ҳурмат қилиб, ҳар қандай ҳолда ҳам уларни бажарса, бу бошқаларга ибрат бўлиши мумкин.

Айниқса, мансабдор шахсларнинг қонунларнинг устунлигини эътироф этиши ва бажариши бошқа ходимларнинг ҳам қонунларга шундай муносабатда бўлишига олиб келиши мумкин.

Қонунларни бажармаслик, уларга риоя қилмасликни оқловчи ҳеч қандай баҳона, сабабларнинг бўлмаслиги қонун устуворлигини таъминлайди. Ҳеч нарса, яъни давлат манфаатими, жамоат манфаатими, жамоат бирлашмалари манфаатими қонун бузилишига олиб келмаслиги керак.

Конституция ва қонун устуворлигини сўзсиз тан олиш ҳуқуқий давлатнинг шarti ҳисобланади. Бу фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ижтимоий муносабатларни тўғри ташкил қилиш, Конституциявий тузумнинг барқарорлигини таъминлаш, бозор муносабатларини шакллантириш гаровидир.

Конституция ва қонуннинг устунлигини сўзсиз тан олиш Конституциявий қоида сифатида ўрнатилган бўлса-да, ҳаётда шу қоидага амал қилмаслик ҳоллари учраб туради. Бу қонунларни билмаслик ёки билиб туриб унга беписандлик билан қараш шахсий ҳамда идора манфаатларини устун қўйиш натижасида вужудга келади.

Идоравий манфаатларни устун қўйиш натижасида баъзи қонуности ҳужжатларини Конституция ва қонунларга зид тарзда қабул қилиш ҳоллари учраб, бу умумий манфаатга зарар етказиши мумкин.

Шунинг учун Конституция ва қонунларнинг устунлиги принципини бузиш ҳуқуқбузарлик ҳисобланиб, жавобгарликни келтириб чиқаради.

Конституция ва қонунларнинг устунлигини таъминлашда турли тузилмалар иштирок этиб, бунда Конституциявий суд алоҳида ўрин тутати.

«... белгиланган қонун устуворлиги принципи жамиятимизда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, барча ислохотларни самарали амалга оширишнинг муҳим кафолатидир»⁴⁸.

2-§. Конституция нормаларининг амал қилиши

Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Конституциясида Конституция ва қонуннинг устунлиги, амал қилиши, унинг нормаларининг аҳамияти, халқаро ҳуқуқ нормаларининг ҳуқуқ тизимимиздаги ўрни кенг, мукамал белгиланди.

Унга асосан (15-модда) Конституция мамлакатнинг бутун ҳудудида олий юридик кучга эга, тўғридан-тўғри амал қилади ва ягона ҳуқуқий маконнинг асосини ташкил этади. Бунга асосан Конституцияни нормаларини амал қилиши учун бошқа яна бир ҳужжат қабул қилиниши шарт эмас.

⁴⁸ Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. T.: «O'zbekiston», 2019, 1-tom, 105-106-betlar.

Ўзбекистон халқаро ҳуқуқнинг тўлақонли субъектидир. Шу туфайли кўплаб кўп томонлама, икки томонлама муносабатларда иштирок этади ва ўз манфаатидан келиб чиқиб халқаро шартномалар тузади. Конституцияда белгиланишича, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари халқаро ҳуқуқнинг умумий принциплари билан бир қаторда Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий тизимининг таркибий қисмидир.

Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида Ўзбекистон Республика қонунлари назарда тутилганидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаси қоидалари қўлланади (15-модда).

Ўзбекистон Конституциясининг бирорта қоидаси Ўзбекистоннинг ҳуқуқ ва манфаатларига, Конституциянинг биринчи бўлимида назарда тутилган асосий принцип ва нормаларга зарар етказадиган тарзда нафақат фойдаланиш, ҳатто талқин этилиши мумкин эмас.

Ўзбекистон қонунлари ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари Конституция асосида уни ижро этиш учун, ижронини қулай қилиш учун қабул қилинади. Бирорта қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат Конституциянинг принципларига ҳам, нормаларига ҳам зид бўлмаслиги, уларни қўлланишига тўсқинлик қилмаслиги керак.

Конституцияни ўзида бундай қоидаларнинг белгиланиши, Конституцияни устунлигини, қўлланишини таъминлайди.

3-§. Барчанинг Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўриши зарурлиги

Бу қонунийлик принциpidан келиб чиқади. Қонунийлик принципи давлат фаолияти принципи бўлиб, у ижтимоий ҳаётнинг тараққиётига ижобий таъсир килувчи шартдир.

Қонунийлик принципи орқали давлат ўз фаолиятини юритиб, ижтимоий муносабатларни тартибга солади.

Қонунийлик принципи – бу барча давлат органлари, мансабдор шахслар, хизматчилар, жамоат бирлашмалари, нодавлат ташкилотлари ва фуқароларнинг қонун ҳамда бошқа қонуний ҳужжатларга оғишмай амал қилишидир. Бундан қонунларга амал қилиш барчанинг вазифаси эканлиги тушунилади.

«Қонунийлик ва ҳуқуқ-тартибот тантана қилмаса, шахснинг ҳуқуқлари ва эркинликлари, қаттиқ интизом, ички уюшқоқлик ва масъулият устувор бўлмаса, қонунлар ва анъаналар ҳурмат қилинмаса, ҳуқуқий давлатни тасаввур этиб бўлмайди»⁴⁹, – деган сўзлар қонунийликнинг аҳамиятини аниқ кўрсатиб берган.

Давлат қонун яратар экан, аввало, шу қонунларга давлатнинг ўзи риоя қилиши зарур.

Давлат ҳокимиятининг амалга ошируви қонунчилик (вакиллик ҳокимияти), ижро, суд ҳокимияти, ўз фаолиятини ташкил этиши, ваколати, бир-бири билан муносабатида фақат қонунларга риоя қилади. Қонунларни бевосита ўзлари бажаради ёки уларнинг бажарилиши чораларини кўради.

Қонунийлик принципи осойишта ҳаёт, ривожланиш ва тараққиёт, юксак турмуш тарзи озуқасидир. Қонунийлик принципи амал қилганда ҳавфсизлик, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари таъминланади. Ҳар бир фуқаро ўз ўрнига эга бўлади.

Жамият ва фуқаролар фаровонлигининг муҳим шартларидан бири бозор муносабатлари бўлса, ана шу муносабатларда ҳам қонунийлик принципи амал қилади.

Давлатнинг иқтисодий соҳага аралашувини чекловчи, тадбир-корликни қўллаб-қувватловчи, мулк шаклларининг тенглигини таъминловчи, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи қонунларга амал қилиш – қонунийлик принципининг ажралмас қисмидир.

Оила муносабатларининг Конституция ва қонунлар билан тартибга солиниши, шу қонунларга риоя қилиш зарурлиги қонунийлик принципи доирасининг жуда ҳам кенглигини кўрсатади.

⁴⁹ Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqloli va taraqqiyot yo'li. – T.: «O'zbekiston», 1992. 17-bet.

Қонунийлик принципига амал қилиш қонунларнинг обрўсини кучайтиради.

Шунинг учун жамият аъзоларини фақат қонунларни ҳурмат қилиш руҳида тарбиялаш ўта муҳимдир. Бунда ҳам энг таъсирли, самарали чора шахсий ўрнатқдир.

Барча мансабдорлар, хизматчиларнинг мансаб дара-жасидан, жамият ва давлат олдидаги хизматларидан қатъи назар қонунларга риоя қилиши оддий фуқаролар учун катта ўрнатқ ва сабоқ бўлади.

Ўзи қонунларга риоя қилмайдиган, уни ҳар дамда бузадиган, четлаб ўтадиган раҳбарларни, бошқаларнинг қонунга риоя этиши ҳақидаги даъвати, кўрсатмаси ҳеч қандай натижа бермайди.

Қонунийликка эришишнинг кўплаб воситалари қаторида ҳар қандай қонун бузилишига (у каттами, кичикми) тегишли чора кўриш муҳим ўрин тутати.

Жамиятда қонун бузилишининг ҳар қандай кўринишига мурасасизлик қайфиятини шакллантириш, қонун бузилишларига қарши кўрилатган чораларни оммавийлаштириш, қонунийликни таъминлашда муҳим рол ўйнаши мумкин.

Бу, энг аввало, қонунийлик принципнинг амалий ифодасидир. Қонунлар турли қондаларни ўрнатади. Қонун қондалари халқ хоҳиш-иродасининг ҳужжатда акс этишидир. Ана шунинг учун ҳам уларга амал қилиш, қонунларга мувофиқ иш олиб бориш зарурдир.

Ривожланган мамлакатларнинг тажрибасига назар солсак, албатта, шу мамлакатда давлат фаолияти, унинг органлари фаолияти, мансабдор шахслар ва хизматчилар фаолияти, жамоат бирлашмалари, барча нодавлат ташкилотлари қонунларга мувофиқ иш кўрганининг гувоҳи бўламит.

Қонунга амал қилиш ривожланиш ва фаровонлик гарови эканлиги тажрибада исботланган. Шунинг учун Конституциянинг 15-моддасида: «Давлат ва унинг органлари, бошқа ташкилотлар, мансабдор шахслар, фуқаролик жамияти институтлари ҳамда фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш юритадилар», – деган қонда ўз ўрнини топган. Бу қондани қонунийлик принципининг асосий шарти дейиш ҳам мумкин.

Жаҳон давлатчилиқ тажрибасига ўзининг маълум ҳиссасини қўшган миллий давлатчилигимиз ривожланиш тарихида ҳам қонун ва белгиланган тартиб-қондаларга амал қилиш муҳим ҳисобланганлиги маълум.

Соҳибқирон Амир Темур давлатининг ривожланиши тартиб-қондаларга амал қилиш натижасида бўлганлиги, кейинчалиқ у барпо этган салтанатнинг тарқалиб кетиши ва ниҳоят мустамлака асоратига тушиб қолишимизда қонун-қондаларга риоя қилиш сусайганлиги сабаблардан бири бўлган.

Қонунларга мувофиқ иш кўрмаслик, оқибат натижада, ҳар қандай давлат органлари фаолиятининг бузилишига олиб келиб, бу давлат органларига нисбатан ишонсизликни келтириб чиқаради.

Қонунларга риоя қилмаслик қимгадир маълум вақт ёки муддат давомида манфаат келтириши мумкин. Лекин кейинчалиқ эса бу катта зарарлар келтириши, фуқаро, халқ манфаатига катта зиён етказиши мумкин.

Қонунга риоя этиш барча органлар учун зарур, айниқса, бу ҳуқуқ-тартибот органлари, қонунийликни таъминловчи органлар фаолиятида ўта зарурдир.

Қонунларда инсон ҳаёти, соғлиғи, бойлиги, ҳавфсизлиги ҳақидаги қондалар белгилангани учун уларга риоя қилмаслик инсон ҳаёти, соғлиғи, ҳавфсизлиги, бойлигига катта зарар етказади. Қонун ҳужжатларига риоя қилмаслик фақат бир расмий ҳужжатни бажармасликнинг ўзи эмас, у инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари, шаъни, кадр-қиммати, ҳавфсизлиги, мол-мулкига тааллуқли бўлганлиги учун уларга амал қилмаслик юқоридагиларнинг барчасига тажовуздир.

Жамиятда қонунларни қабул қилиш асосий мақсад эмас, унга амал қилиш асосий мақсад бўлиб қолиши зарур. Шунинг учун ҳам Конституция ва қонунларга риоя этиш зарур. Бу Конституциявий бурч ҳам ҳисобланади. Риоя этиш ихтиёрий амалга оширилмаганида мажбурлов чоралари орқали таъминланади.

Мавзунни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Конституциянинг устунлиги нима?
2. Қонуннинг устунлиги нима?
3. Конституция, қонун, норматив ҳужжатларнинг муносабати қандай?
4. Қонунийлик нима?
5. Қонунийлик принципи қандай таъминланади?

6. Конституция ва қонуннинг устунлиги қандай таъминланади?
7. Конституция ва қонунларга амал қилмаслик қандай оқибатларни келтириб чиқаради?
8. Конституция қоидаларини нотўғри талқин қилиш нимага олиб келади?
9. Ҳуқуқ тизимимизда халқаро ҳуқуқ нормаларининг ўрни қандай?

ВИИ 606. ТАШҚИ СИЁСАТНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

1-§. Ташқи сиёсат юритиш – давлатнинг муҳим вазифаси

Янги таҳрирдаги Конституцияга янги модда қўшилиши, «Ташқи сиёсат» деб номланган ИВ бобдаги аввалги битта (17-модда) моддани иккига ажратиб, 18-моддани қўшилиши билан бошланди. 18-моддага белгиланган асосий янгилик «Ўзбекистон Республикаси давлатлар ва халқаро ташкилотлар билан икки ва кўп томонлама муносабатларни ҳар тарафлама ривожлантиришга қаратилган тинчликсевар ташқи сиёсатни амалга оширади» – деган норма бўлиб, бу Ўзбекистонни ташқи сиёсат юритиш вазифаси кенг қиррали эканлигидан далолат беради.

Ҳар қандай давлатнинг ички ва ташқи функцияси мавжуд бўлиб, бу масала кенг равишда «Давлат ва ҳуқуқ назарияси» фанида ўрганилади.

Давлатнинг ташқи функцияси, ўз навбатида, ташқи сиёсат олиб бориш заруратини вужудга келтиради. Айниқса, ҳозирги «глобаллашув» даврида тўғри ташқи сиёсат олиб бориш давлатнинг муҳим вазифаси бўлиб қолмоқда.

Ҳар қандай давлатнинг ташқи сиёсати, мамлакат хавфсизлигини таъминлаш, халқ фаровонлигига эришиш, жаҳон ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрнини топишига қаратилгандир.

Ташқи сиёсат ҳарбий, иқтисодий, маданий алоқаларни вужудга келтиради ва мамлакат, халқ манфаатига хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, дунёдан ажралиб эмас, дунёдаги барча мамлакатлар билан тенглик асосида ҳамкорлик қилиш, жаҳон ҳамжамиятида ўз ўрнини топишига қаратилган ташқи сиёсат олиб бормоқда.

Ўзбекистоннинг ташқи сиёсати ўзаро ҳурмат, манфаатлар мувозанатига асосланади.

Юқорида тилга олинган ташқи сиёсатнинг асосий вазифаси миллий хавфсизликни, фуқаролар хавфсизлигини таъминлаш, мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш учун жаҳондаги имкониятлардан фойдаланиш, хорижий мамлакатларда қулай бозорлар топиш ҳисобланади.

Шу мақсадда (мудофаа мақсадида) Ўзбекистон ўз Қуролли Кучларини шакллантирди. Уларни замонавий қурол-яроғлар билан таъминлади. Бу борада бошқа давлатлар билан ҳамкорликни йўлга қўйди.

Ташқи сиёсат натижасида чет эл инвестицияларининг Ўзбекистонга келиши учун имконият ва шароитлар яратилмоқда. Кўплаб хориж давлатларнинг корхона ва ташкилотлари билан қўшма корхоналар ташкил қилинди ва бу иш давом этмоқда.

Ўзбекистоннинг ташқи сиёсати инсонпарварликка асосланган. Унинг натижасида мамлакатимиз турли табиий офатларга учраган давлатларга иқтисодий ёрдам кўрсатмоқда.

Ўзбекистоннинг ташқи сиёсатидаги энг асосий масала қўшни давлатлар билан тинч-тотув яшаш, кенг ҳамкорлик қилиш ҳисобланади. Лекин бу Ўзбекистоннинг узоқда жойлашган мамлакатлар билан алоқасига тўсқинлик қилмайди. Ҳозирги кунда Ўзбекистон дунёнинг барча жойларида, Африка, Америка, Европада жойлашган давлатлар билан ўзаро манфаатдорликда ҳамкорлик қилмоқда.

Ўзбекистоннинг ташқи сиёсатини белгилашда, юритишда Олий Мажлис ва Президент тегишли ваколатларга эга. Масалан, Олий Мажлис Конституциянинг 93-моддасининг тегишли бандларига биноан, ташқи сиёсатнинг асосий йўналишларини белгилайди ҳамда давлат стратегик дастурларини қабул қилади; халқаро шартномаларни ратификация ва денонсация қилади; Президентнинг уруш эълон қилиш тўғрисидаги фармонини тасдиқлайди; Олий Мажлис Сенати чет давлатлардаги дипломатик ҳамда бошқа вакилларни тайинлайди ва лавозимидан озод қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ташқи сиёсат соҳасида қуйидаги вазифа ҳамда ваколатларга эга: Ўзбекистоннинг суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этишга доир чораларни кўради; халқаро музокаралар олиб боради, шартнома, битимларни имзолайди, улар асосидаги мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлайди; дипломат ва бошқа чет эл вакилларида ишонч ёрликларини қабул қилади; дипломат ва бошқа вакилларни тайинлаш учун Сенатга тақдим этади; ташқи сиёсатнинг энг муҳим масалалари юзасидан Олий Мажлисга маъруза тақдим этади; ташқаридан ҳужум ёки тажовуз бўлганда ёки мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятидан келиб чиқиб, зарурат бўлса, уруш ҳолати эълон қилади. Олий Мажлис ва Президентнинг халқ номидан ташқи алоқаларда иштирок этишини аввалги бобларда айтиб ўтган эдик.

Ташқи сиёсатда Вазирлар Маҳкамаси ҳам иштирок этиб, Конституциянинг 117-моддасига асосан, Бош вазир халқаро муносабатларда Вазирлар Маҳкамаси номидан иш кўради.

Ташқи давлат сиёсатини йўлга қўйиш ва олиб боришда Ўзбекистон Ташқи ишлар вазирлиги муҳим рол ўйнайди⁵⁰.

2-§. Ўзбекистон – халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти

Давлат суверенитети ҳар қандай мамлакатга халқаро муносабатларнинг тўла субъекти бўлиш имкониятини яратади. Ўзбекистон ҳам давлат суверенитетига эришгач, шундай имкониятга эга бўлди. Ҳали Конституциямиз қабул қилинмасдан, мамлакатимизнинг суверенитетини эълон қилган, Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан 1991-йил 31-августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги тўғрисида»ги тарихий Конституциявий қонундаёқ, Ўзбекистон халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли аъзоси бўлиб, халқаро муносабатларда суверен давлат, халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида иштирок этади, деб белгилаб қўйилган.

Лекин ҳар қандай мамлакатнинг ўз ҳужжатларида суверен давлат деб белгилаб қўйишнинг ўзи уни халқаро муносабатларнинг субъекти деб ҳисоблаш учун етарли эмас. Ўзини суверен давлат деб эълон қилган давлатни бошқа давлатлар расман тан олиши зарур.

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини тез орада чет давлатлар тан олиб, дипломатик муносабатлар ўрнатди.

1992-йил 2-мартда Ўзбекистон дунёдаги энг нуфузли халқаро ташкилот – БМТга тўла ҳуқуқли аъзо сифатида қабул қилинди. Бу тарихий воқеа эди.

Давлатнинг БМТ аъзолигига қабул қилиниши шу давлатни бошқа БМТ аъзо давлатларининг ҳам давлат суверенитетини тан олиши ҳисобланади. БМТда давлатларнинг Ўзбекистоннинг шу ташкилотга қабул қилинишини ёқлаб овоз бериши ўз-ўзидан Ўзбекистонни тан олишидир.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон дунёдаги энг нуфузли халқаро ва минтақавий ташкилотларнинг жумладан, Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти, Қўшилмаслик ҳаракати, Парламентлараро Иттифок, Интерпол, Халқаро Олимпия Қўмитаси, Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти аъзосидир.

Ўзбекистоннинг ташқи сиёсат соҳасидаги йўли халқаро иқтисодий, савдо, молиявий ташкилотлар билан ҳамкорликка қаратилгандир. Шу асосда жаҳондаги энг нуфузли молия ташкилотлари ва банклари билан ҳамкорлик ўрнатилган.

Ўзбекистоннинг давлат суверенитетига эга бўлиши унинг мустақил ташқи сиёсат юритишига имконият яратди ва давлатнинг суверенлиги ташқи сиёсат олиб боришда яққол намоён бўлмоқда.

Ўзбекистоннинг халқаро ҳуқуқнинг тўла ҳуқуқли субъекти сифатидаги хусусиятлари қуйидагиларда яққол кўринади:

- халқаро ва минтақавий ташкилотларнинг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида тан олинганлиги;
- кўплаб хорижий мамлакатлар билан дипломатик ва консуллик муносабатларини ўрнатганлиги;

⁵⁰ Ўларнинг фаолияти «Ма'мурий ҳуқуқ» фанида кенг о'rganiladi.

- Ўзбекистоннинг жаҳонда мавжуд энг муҳим халқаро шартнома ва конвенсияларга қўшилганлиги, кўплаб икки томонлама шартнома ва келишувлар иштирокчиси эканлиги;
- мамлакатда халқаро ҳамкорликнинг ҳуқуқий базаси яратилганлиги.

Бундан ташқари, Ўзбекистоннинг дунёдаги энг муҳим муаммоларни ҳал қилиш бўйича, масалан, халқаро терроризмга қарши курашиш, наркотик моддаларни тарқатишга тўсқинлик қилиш, Осиёни ядро қуролидан холи зонага айлантириш, Афғонистондаги аҳволни тинч йўл билан ҳал қилиш ва унга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш, Орол денгизи ҳавзасидан вужудга келаётган оқибатларни бартараф этиш ва бошқа таклиф, тавсиялари халқаро миқёсда фойдали таклифлар сифатида эътироф этилмоқда.

Ўзбекистоннинг давлат суверенитетига эга бўлиши, у орқали мустақил ташқи сиёсат юритиши натижасида халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида фаолият юритиши, албатта, шарафли иш. Лекин Ўзбекистоннинг халқаро ҳуқуқнинг субъекти сифатида намоён бўлиши унинг зиммасига катта масъулият ҳам юклайди. Яъни халқаро ҳуқуқнинг тўла ҳуқуқли субъекти сифатида халқаро ташкилотларга қабул қилинган, кўп томонлама, икки томонлама шартномаларда иштирок этаётган экан, мамлакатимиз олдида шу шартномаларни бажариш юзасидан кўплаб мажбуриятлар ҳам вужудга келади. Уларнинг қай даражада бажарилишига қараб жаҳон ҳамжамиятида мамлакатимизга баҳо берилади, шу орқали унинг жаҳондаги ўрни аниқланади.

3-§. Ташқи сиёсат принципларининг Конституцияда мустаҳкамланиши

Юқорида қайд этилганидек, ҳар қандай давлатнинг ички ва ташқи функцияси мавжуд. Ташқи функция ташқи сиёсат орқали амалга оширилади. Давлатнинг ташқи сиёсати унинг мустақиллигига, географик жойлашувига, иқтисодий салоҳиятига ҳам боғлиқ бўлади. Унинг қандай сиёсат юритиши ички ривожланишига ҳам таъсир қилади.

Ўзбекистоннинг мустақиллиги ташқи сиёсатни мустақил, ўз миллий манфаатларидан келиб чиқиб белгилаш имкониятини вужудга келтирди. Бу Конституциявий тузумнинг муҳим қисми давлат суверенитетига тааллуқли бўлганлиги туфайли Конституциявий даражада мустаҳкамланди. Конституциянинг ИВ боби «Ташқи сиёсат» деб номланиб, унинг 17-моддасида ташқи сиёсат принциплари белгиланган.

Шу моддада белгиланган принципларни қуйидагича ажратиш мумкин:

- давлатларнинг суверен тенглигини эътироф этиш;
- куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик;
- мамлакатларнинг чегараларини ва дахлсизлигини эътироф этиш;
- чегараларнинг бузилмаслиги;
- давлатларнинг ҳудудий яхлитлиги;
- низоларни тинч йўл билан ҳал этиш;
- бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик;

халқаро ҳуқуқнинг умумеътироф этилган қоидаларини тан олиш. Булар биргаликда Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати принциплари тизимини ташкил этади ва мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамиятида тинч-тотув яшашини, ижодкорлик билан шуғулланишини таъминлайди.

Бу принципларнинг асосий мақсади Ўзбекистоннинг дунё ҳамжамиятида тинч-тотув яшашини таъминлаш ҳисобланади. Конституцияда белгиланган мазкур принциплар халқаро ҳужжатлар ва халқаро ҳуқуқ нормаларига тўла мос келади.

Мазкур принципларга амал қилиш Ўзбекистоннинг жаҳон миқёсида алоҳида мавқега эга бўлишини таъминлаб, тинч, осойишта жараёнда ички ривожланишига ижобий таъсир қилади. Чунки халқаро миқёсда тинчликка эришиш ички имкониятлардан, яратувчанлик йўлида фойдаланишга имкон беради.

Ўзбекистон мустақил давлат бўлгандан бошлаб бирор-бир мамлакатга ҳудудий эътирозлар қилмаганлиги, ўз навбатида, ўзининг мавжуд ҳудуди дахлсизлигини сақлаш учун, халқаро ҳуқуқ

доирасида ҳаракат қилаётганлиги мамлакатимизнинг Конституцияга амал қилиб иш кўраётганлигини кўрсатади.

Ўзбекистон Конституциясида давлатнинг фақат ички тартиби, вазифасини белгилаш билан чекланилмаганлиги, давлатнинг ташқи фаолияти ҳам Конституциявий даражада ўрнатилганлиги Конституциявий тузумнинг барқарорлигини таъминлаш ички ва ташқи омилларга боғлиқлигидан келиб чиқади.

Ўзбекистоннинг ташқи сиёсат принципларини қуйидагича тасаввур қилиш мумкин:

а) давлатнинг суверен тенглиги деганда, ҳар қандай давлат у қайерда жойлашганлигидан, аҳолисининг сонидан, давлат тузилиши ва бошқарув шаклидан, давлатнинг иқтисодий қудрати даражасидан қатъи назар халқаро муносабатларда улар билан бир хил муносабатда бўлиш, уларнинг суверен давлатлигини эътироф этиш, ҳурмат қилиш, зарур бўлса, тенг ҳамкорлик қилиш ҳисобланади;

б) куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик принципи турли қирғинбарот урушларнинг бўлишини олдини олади, кўплаб қон тўкилиши, вайронагарчиликка учраш хавфини бекор қилади;

д) чегараларнинг дахлсизлиги принципи. Ўзбекистон ўз Конституциясида ўзининг чегаралари дахлсизлиги, ажралмаслигини белгилаб, буни давлат суверенитетининг ажралмас хусусиятларидан бири сифатида ўрнатган. Худди шундай бошқа давлатларнинг чегаралари дахлсизлигини ҳам ҳурмат қилади. Ўз ҳудудини бошқа давлатлар чегараси ҳисобига кенгайтиришни мақсад қилиб қўймайди. Собик Иттифок даврида миллий чегараланиши натижасида вужудга келган қўшни мамлакатлар ва ўз чегараларини тан олади;

э) мамлакатимиз ташқи сиёсатининг муҳим принциплари қаторига яна низоларни тинч йўл билан ҳал қилиш ва давлатларнинг ички ишларига аралашмасликни киритиш мумкин;

ф) Давлатларнинг ҳудудий яхлитлигини бузилмаслиги принципи давлатнинг кичик бўлакларга бўлиниб кетишини олдини олади.

Ҳар қандай масалада келиб чиққан ёки келиб чиқиши мумкин бўлган низоларни тинч йўл билан ҳал этиш йўли танланган. Бу фаолият музокаралар олиб бориш, сабр-тоқат билан ишлашни тақозо этади. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда дипломатик соҳада ҳам маҳоратли, юқори малакали кадрлар тайёрланмоқда, улар тажрибаларга эга бўлмоқда ва натижада ҳар қандай низоларни тинч йўл билан ҳал этиш имкониятлари кенгаймоқда.

Ўзбекистон бошқа мамлакатларнинг ички ишларига аралашмаслик принципини дастуруламал қилиб олган ва уни амали-ётда тўлиқ қўлламоқда.

Юқоридаги принциплар Ўзбекистоннинг ташқи сиёсат принципларининг Конституциявий асослари бўлиб, уларнинг халқаро ҳуқуқнинг умумий эътироф этилган қоидаларига мос тушиши бу принципларга янада ҳаётийлик бағишлайди.

Шунингдек, Ўзбекистон ташқи сиёсатда халқаро ҳуқуқнинг бошқа умумий эътироф этилган қоидалари ва нормаларига асосланиши ҳам Конституцияда ёзиб қўйилган (17-модда).

4-§. Иттифоқлар тузиш, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириш

Ўзбекистон ташқи сиёсати, юқорида қайд этилганидек, мамлакатимиз хавфсизлигини таъминлашни мақсад қилиб қўяди. Шунинг учун Конституциянинг «Ташқи сиёсат» бобининг 18-моддасида: «Ўзбекистон Республикаси давлатнинг, халқнинг олий манфаатларидан, унинг фаровонлиги ва хавфсизлигидан келиб чиққан ҳолда иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириши ҳамда улардан чиқиши мумкин», – деб белгилаб қўйилган.

Демак, бу қоида Ўзбекистоннинг хавфсизлик мақсадида турли бирлашмаларга кириши мумкинлигини Конституциявий асосда мустаҳкамлайди.

1991-йил 21-декабрда Қозоғистоннинг Олмаота шаҳрида Озарбайжон, Арманистон, Беларус, Қозоғистон, Қирғизистон, Молдова, Россия, Тожикистон, Ўзбекистон, Украина давлат бошлиқлари учрашувида Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ) ташкил қилинди.

Бу Собик Иттифоқ таркибидан чикиб, мустақилликка эришган давлатларнинг дастлабки халқаро ташкилоти эди. Мазкур ташкилотнинг тузилиши аъзо мамлакатлар тақдирида ижобий рол ўйнайди. Ушбу ҳамдўстлик Собик Иттифоқ республикалари ўртасида турли қуролли тўқнашувлар, бир-бирига чегара хусусида эътирозлар билдириш каби масалаларнинг олдини олди. Ҳамдўстликнинг ташкил топиши Иттифоқ давлат – Югославиянинг тарқалиб кетишидаги каби қон тўкилишларининг олдини олди. Сиёсатчиларнинг таъкидлашича, агар МДХ тузилмаганда, Собик Иттифоқ ҳудудида Югославиядагиданда даҳшатли урушлар бўлиши ва у ҳозиргача давом этиши мумкин эди. МДХ сиёсий ташкилот бўлмай, ихтиёрий иқтисодий уюшма эди.

МДХ уюшмаси Ўзбекистонга шу уюшма аъзолари билан тенглик асосида икки томонлама алоқалар ўрнатишга катта имконият яратди.

МДХ уюшмаси доирасида коллектив хавфсизликни таъминлаш имконияти вужудга келди ва мамлакатимиз бу йўналишда ҳам иштирок этди.

2001-йил 15-июнда Хитой Республикасининг Шанхай шаҳрида Хитой, Россия, Қозоғистон, Тожикистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон давлат бошлиқларининг учрашувида янги ташкилот тузилиб, у Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти (ШХТ) деган ном билан халқаро муносабатларда ўз ўрнига эга бўла бошлади. Кейинчалик бу ташкилотга Ҳиндистон ва Покистон ҳам аъзо бўлди. Бу ташкилотнинг тузилиши ХХИ асрнинг бошланишидаги энг муҳим халқаро воқеалардан бири бўлди. Ташкилот доирасида аъзо давлатлар хавфсизликни бирга ҳал қилиш, бир-бирига ишончни, сиёсий, иқтисодий ва маданий соҳада ҳамкорликни кучайтиришга аҳд қилдилар.

Ҳозирги кунда бу ташкилот доирасида аъзо давлатлар иқтисодий, маданий масалаларда ҳамкорлик қилиб, анчагина ютуқларга эришдилар. Айниқса, бу ташкилот доирасида наркотрафик, терроризмга қарши кураш бўйича катта ишлар амалга оширилди. Тошкентда ташкилотнинг терроризмга қарши кураш минтақавий ижро қўмитаси қароргоҳи жойлашган, бу эса мамлакатимиз мазкур ташкилот фаолиятида тенг асосда иштирок этишини яна бир бор кўрсатади.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг (1992-йилдан 2000-йилгача) жуда кўплаб мамлакатлар билан ҳамкорликка киришди, тенг асосда шартномалар тузди⁵¹.

Энг муҳими, бошқа давлатлар қандай давлат бўлишидан қатъи назар тенглик асосида ҳамкорлик ўрнатиш асосий вазифа деб қаралди.

Кейинги пайтда Ўзбекистонни қўшни давлатлар билан, Германия, Хитой, Сингапур давлатлари билан алоқаси, ҳамкорлиги яхши йўлга қўйилди.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришган пайтдан то ҳозиргача олиб бораётган ва Конституцияга асосланган ташки сиёсати натижаси ҳозирги кунда аҳолининг тинч-тотув яшаётганида, ҳар қандай давлатлар билан тенглик асосида ҳамкорлик қилаётганида кўриниб турибди.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ташки сиёсат юритиш нима учун зарур?
2. Ўзбекистон халқаро ҳуқуқнинг тўла ҳуқуқли субъекти ҳисобланишига нималар таъсир қилди?
3. Ташки сиёсатнинг асосий принциплари тизими қандай?
4. Давлатларнинг суверен тенглиги қандай эътироф этилади?
5. Куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид қилмаслик принципи нима?
6. Чегараларнинг дахлсизлиги қандай эътироф этилади?
7. Низоларни тинч йўл билан ҳал қилишнинг аҳамияти қандай?
8. Бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик принципи нима?
9. Иттифоқлар тузиш ва турли уюшмаларга аъзо бўлишнинг мақсади нима?
10. Ўзбекистон қандай ташкилотлар таркибида иштирок этади?

⁵¹ Mustaqil O'zbekiston tarixi. Uchinchi kitob. – T.: «Sharq», 2000. 528–535-betlar.

Учинчи бўлим

ИНСОН ВА ФУҚАРОЛАРНИНГ АСОСИЙ ҲУҚУҚЛАРИ, ЭРКИНЛИКЛАРИ ВА БУРЧЛАРИ

ВИНИ 606. ШАХС ВА ФУҚАРОЛИККА ТААЛЛУҚЛИ УМУМИЙ ҚОИДАЛАР. ФУҚАРОЛИК

1-§. Шахснинг ҳуқуқий мақоми

Конституциявий ҳуқуқда шахснинг ҳуқуқий мақоми масаласи марказий масалалардандир. Ўзбекистон Конституциясида шахснинг ҳуқуқий мақомига тааллуқли нормалар етарли даражада мавжуд.

Шахс ҳуқуқий мақомининг қандай бўлишига, энг аввало, Конституциянинг 13-моддасидаги қоидалар таъсир этади. Бу шахснинг ҳуқуқий ҳолатини белгилашда бош принципдир. Унга асосан, инсон, унинг ҳаёти эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади. «Инсон» ва «шахс» тушунчалари, асосан, бир маънони беришини назарда тутсак, бу қоида инсонга ҳам тааллуқлидир.

Шахснинг ҳуқуқий мақоми деганда, шахснинг ҳуқуқлари, эркинликлари, бурчлари йиғиндиси тушунилади. Ҳар бир жамиятда шахс билан давлат ўртасида ўрнатилган муносабат шахснинг ҳуқуқий мақомига таъсир қилса, бошқа томондан шахснинг ҳуқуқий мақоми давлат характериға таъсир қилади.

Шахснинг ҳуқуқий ҳолати масаласида унинг Конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда бурчлари даражаси, миқдори муҳим рол ўйнайди. Шунингдек, шахснинг ҳуқуқий ҳолатини аниқлашда фуқаролик масаласи алоҳида аҳамиятга эга.

Бу масалалар Ўзбекистон Конституциясида етарлича тартибга солинган.

Шахснинг ҳуқуқий ҳолати Конституциянинг В боби (Умумий қоидалар) 19-модда 2-қисмида қуйидагича белгиланган: «Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, irqи, миллати, тили, дини, этикоди, ижтимоий келиб чиқиши, ижтимоий мавқеидан қатъи назар қонун олдида тенгдирлар». Бу шахснинг (биринчи навбатда, шахс фуқародир) мавқеини, тенглигини таъминловчи асосий ҳуқуқий нормадир. Бу ерда шахснинг тенглигига қонун олдидаги тенглик сифатида қаралмоқда. Ҳар бир кишининг қонун олдидаги тенглиги адолат принципининг ўзагидир.

Янги таҳрирдаги Конституцияда бу модда «Ўзбекистон Республикасида инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари халқаро ҳуқуқнинг умумётироф этилган нормаларига биноан ҳамда ушбу Конституцияга мувофиқ ётироф этилади ва қафолатланади. Инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ҳар кимга туғилганидан бошлаб тегишли бўлади» деган норма билан бойитилди.

Шахснинг қонун олдида тенглигига ҳеч қандай ҳолат (бу ҳолатлар Конституцияда санаб ўтилган) таъсир қила олмайди. Қонун олдида тенглик шахснинг ҳуқуқ, эркинликлардан фойдаланишда ҳам тенг эканлигини, шунингдек, бурчларни бажаришда ҳам тенглик бўлишини назарда тутди. Демак, бу норма шахснинг ҳуқуқий ҳолатини белгилашда асосий ўлчовдир.

Шу билан бирга, жамият ва давлатнинг инсонпарварлик моҳиятидан келиб чиқиб, Конституциянинг ўзида, адолат принципларига мос равишда, айрим шахсларга имтиёзлар белгиланиши ҳам кўрсатиб қўйилган. Бунда имтиёзлар фақат қонун асосида бўлиши алоҳида қайд қилинади (19-модданинг учинчи қисми).

Имтиёзлар қонун асосида бўлишининг, ижтимоий адолат принципларига мос тушиши, мамлакатда яшовчи ёрдамга муҳтож, жисмоний жиҳатдан заиф тоифали кишиларгагина имтиёз берилишини назарда тутди.

Конституцияга кўра, қонуний асосда Ўзбекистонда аёллар, болалар, ногиронлар, ёлғиз қариялар имтиёзга эга бўлиб, бу имтиёз, асосан, иқтисодий жиҳатдан қўлланади.

Шахснинг ҳуқуқий ҳолатини – ҳуқуқлар, эркинликлар ҳамда бурчлар йиғиндиси деган эдик. Бу масала, яъни ҳуқуқ ва бурчларнинг ўзаро боғлиқлигини Конституциянинг 20-моддаси қоидаларида ҳам кўриш мумкин. Унда қайд қилинишича, фуқаролар ва давлат бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқлари ва бурчлари

билан ўзаро боғлиқдир. Яъни фуқаро ҳуқуққа эга бўлса, уни таъминлаш бурчи давлатда бўлади. Фуқароларнинг Конституциявий бурчларга эга бўлиши, давлатни фуқаролардан шу бурчларга амал қилишини талаб қилиш ҳуқуқини келтириб чиқаради.

Конституциянинг шу моддаси қондалари яна фуқароларнинг Конституция ва қонунларда белгилаб қўйилган ҳуқуқлари дахлсиз эканлигини, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмаслигини белгилайди. Фуқароларнинг Конституциявий ва бошқа қонуний ҳуқуқлари дахлсизлиги Конституциявий асосда белгиланган. Демак, улардан маҳрум қилишга, чеклашга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Конституция фуқароларнинг ҳуқуқини фақатгина суд тартибида чеклашга рухсат беради. Чеклаш қонуний, асосли бўлиши керак ва суд қарорида асослантирилиши зарур. Фавқулодда ва ҳарбий ҳолатларда ҳам фуқароларнинг ҳуқуқлари чекланиши мумкин.

Шу моддада яна инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари бевосита амал қилиши, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, уларнинг мансабдор шахслари фаолиятининг моҳияти ва мазмунини белгилаши; давлат органлари томонидан инсонга нисбатан қўлланадиган ҳуқуқий таъсир чоралари мутаносиблик принципида асосланиши ва қонунларда назарда тутилган мақсадларга эришиш учун етарли бўлиши кераклиги; инсон ва давлат органлари ўзаро муносабатида юзага келадиган қонунчиликдаги барча зиддиятлар ва ноаниқликлар инсон фойдасига талқин этилиши белгилаб қўйилди.

Конституциянинг 21-моддаси белгиланган, ҳар бир инсон ўз шахсини эркин камол топтириш ҳуқуқига эгаллиги, ҳеч кимга розилигисиз қонунчиликда белгиланмаган мажбурият юклаш мумкин эмаслиги; инсон ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, жамият ҳамда давлатнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига путур етказмаслиги шартлиги халқаро ҳуқуқ нормаларига мосдир.

Албатта, айрим ҳолатларда инсон ҳуқуқларини чеклашга зарурат туғилади. Шунинг учун мазкур 21-модда бу масалани ҳам жаҳон тажрибасидан, халқаро ҳуқуқ қондаларидан келиб чиқиб қуйидагича ҳал қилди, инсонни ҳуқуқ ва эркинликлари фақат қонунга мувофиқ Конституциявий тузумни, аҳолининг соғлигини, ижтимоий ахлоқни, бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, жамоат хавфсизлигини ҳамда жамоат тартибини таъминлаш мақсадида зарур бўлган доирада чекланиши мумкин. Бундай ҳолат табиий офатлар, фавқулодда ҳолатлар, пандемия вақтларида бўлиши мумкин.

2-§. «Фуқаролик» тушунчаси. Ягона фуқаролик

Шахснинг ҳуқуқий ҳолатини аниқлашда фуқаролик муҳим омил эканлиги эътироф этилган қоида.

Ҳар қандай мамлакатда, жумладан, Ўзбекистонда яшовчи аҳолининг асосий қисми Ўзбекистон фуқароларидан иборат бўлиб, аҳолининг маълум қисми Ўзбекистон фуқароси бўлмаслиги мумкин. Улар Ўзбекистонда турли сабаблар билан яшаётган, ишлаётган, ўқиётган, сафарга келган, хорижий мамлакатлар фуқаролари ёки фуқаролиги бўлмаган шахслар бўлиши мумкин.

Шахс маълум давлатга мансуб бўлсагина у фуқаро ҳисобланади. Бу тегишли ҳужжатлар орқали расмийлаштирилади.

Фуқаролик – Конституциявий институт. Унинг асослари Конституцияда белгиланган.

Конституциянинг VI боби «Фуқаролик» деб номланган. Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона фуқаролик ўрнатилади.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги, унга қандай асосларда эга бўлганликдан қатъи назар ҳамма учун тенгдир.

Қорақалпоғистон Республикасининг фуқароси, айти вақтда, Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ҳисобланади» (Консти-тутсиянинг 22-моддаси).

Шу моддада фуқароликка эга бўлиш ва уни йўқотиш асослари ҳамда тартиби қонун билан белгиланади, деб кўрсатилган. Фуқаролик масаласи 2020-йилгача 1992-йил 2-июлдаги қонун билан тартибга солинган. Бу қонун эскириб қолгани учун Ўзбекистон Президентининг 2020-йил 24-январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида «...фуқаролик масалаларига оид қонунчиликни

такомиллаштириш орқали инсон ҳуқуқларини таъминлаш борасида навбатдаги муҳим қадам қўйиш зарурлигини ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда»⁵², деб қайд қилди ва 2020-йил 13-мартда «Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролиги тўғрисида»ги Қонун қабул қилинди. Қонуннинг 4-моддасида фуқароликнинг ҳуқуқий тушунчаси берилган бўлиб, унга асосан, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги шахс билан давлатнинг доимий сиёсий-ҳуқуқий алоқасини белгилайди, бу алоқалар уларнинг ўзаро ҳуқуқлари ва бурчларида ифодаланади. Демак, фуқаролик шахснинг давлатга ҳуқуқий мансублиги ва унинг натижасида фуқаро – шахс билан давлат ўртасида маълум муносабат, ўзаро ҳуқуқ ва бурчлар вужудга келади.

Ўзбекистонда якка фуқаролик ўрнатилган, якка фуқароликнинг сиёсий аҳамияти ҳам катта. Фуқаролик шахс билан давлат ўртасида сиёсий муносабатларни вужудга келтиради. Фуқаролик натижасида шахс маълум ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлибгина қолмай, маълум бурчларга ҳам эга бўлади. Натижада шахснинг давлат олдидаги масъулияти ошади.

Маълум мамлакатларда яшовчи ҳамма кишилар, албатта, фуқаро деб қаралмаслиги керак, мамлакатда яшовчилар аҳоли бўлиши мумкин. Аҳоли таркибига фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳамда чет эл фуқаролари ҳам киради. Уларнинг ҳуқуқий ҳолатида сезиларли тафовутлар мавжуд. Шахснинг маълум давлатда яшашининг ўзигина уни фуқаро деб ҳисоблашга асос бўлмайди, шахс фуқаро бўлиши учун шахс билан давлат ўртасида алоҳида муносабатлар мавжуд бўлиши керак. Фуқаролик давлат билан шахс муносабатларининг алоҳида тартибда амалга ошишини таъминлайди. Умумий асосда давлат қонун йўли билан ким шу давлатнинг фуқароси ҳисобланишини, фуқароликка эга бўлиш, уни йўқотиш асослари ва тартибини белгилаб қўяди. Ҳар бир шахснинг фуқаролиги алоҳида ҳужжатлар билан расмийлаштирилади. Ўзбекистонда бундай ҳужжат шахсларнинг паспортидир. Фуқаролик шахс билан давлатнинг барқарор муносабатларини вужудга келтиради.

Фуқаро ва давлат муносабатларини белгилашда халқаро ҳуқуқ нормалари ҳам эътироф этилади. Ўзбекистонда фуқароликни қуйидагича характерлаш мумкин.

Ўзбекистонда якка фуқаролик эътироф этилган. Конституция ва қонунда бу мустаҳкамланган. Ўзбекистон фуқаролари Ўзбекистон фуқаролигидан чиқмасдан туриб, бошқа мамлакатларнинг фуқаролигини қабул қилиши мумкин эмас ва аксинча.

Ўзбекистонда фуқаролик тенгликка асосланган, яъни фуқароликка эга бўлиш қандай асосларда бўлмасин (туғилиш билан бўладими, кейинчалик фуқароликка ўтганми) улар ҳамма соҳада тенгдир.

Ўзбекистонда фуқароликка эга бўлиш очиқ ва эркинликка асосланади. Яъни Ўзбекистон фуқаролигига эга бўлиш учун ортикча чекловлар ўрнатилмаган. Фуқароликнинг очиқлиги, эркинлиги, ҳар қандай Ўзбекистон фуқароси ўз хоҳиши билан Ўзбекистон фуқаролигидан воз кечиши мумкинлиги қонунларда мустаҳкамланган.

Ҳеч ким ўз қарашларига кўра фуқароликдан мажбурий равишда чиқарилиши мумкин эмаслигининг ўргатилиши фуқароликнинг муҳим принципларидан биридир. Фуқароликдан қарашлари, фикрлашига қараб мажбурий чиқариш Совет тузумида тез-тез қўлланадиган ҳодиса эди. Бу халқаро ҳужжатларга мутлақо зиддир. Чунки уларда фуқароликдан мажбурий чиқариш кўзда тутилмаган.

Ўзбекистон фуқаролари мамлакат ташқарисида яшаётган вақтларида уларнинг манфаатлари давлат томонидан ҳимоя қилинади. Чет мамлакатларда ҳам улар давлат ҳомийлигида бўлади.

Ўзбекистон фуқаролари келиб чиқиши, ижтимоий ва мулкӣ аҳволи, ирқи ва миллати, сиёсий ва бошқа эътиқодлари, машғулотларининг тури ва соҳаси ҳамда бошқа ҳолатлардан қатъи назар қонун олдида тенгдир.

Конституцияга асосан, Қорақалпоғистон Республикасининг фуқароси, айни вақтда, Ўзбекистон фуқароси ҳисобланади. Улар Ўзбекистон фуқаролигини олиш учун ҳеч қандай ҳаракат содир этмайди.

⁵² «Xalq so'zi», 2020-yil 25-yanvar.

Булардан келиб чиқиб, Ўзбекистонда фуқаролик қуйидаги принципларга таянади, дейиш мумкин:

- ягона фуқаролик, яъни икки ва кўп фуқаролик тан олинмайди;
- фуқароликда тенглик принципи мавжуд;
- фуқароликка эга бўлиш, фуқароликдан чиқиш ихтиёрийликка асосланади;
- фуқароликдан мажбурий чиқаришга йўл қўйилмайди;
- Ўзбекистон фуқаролари ҳуқуқлари, эркинликлари, манфаати мамлакат ташқарисида ҳам давлат томонидан ҳимоя қилинади.

3-§. Фуқароликка эга бўлиш

Фуқаролик Конституциявий-ҳуқуқий институтлардан ҳисобланади. Конституцияда фуқаролик асослари белгиланган бўлиб, фуқароликка эга бўлиш, уни йўқотиш қонун билан тартибга солиниши белгиланган. Бундай қонун 2020-йил 13-мартда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролиги тўғрисида»ги Қонундир. Мазкур қонун аввалги 1992-йил 2-июлдаги қонуннинг ўрнига қабул қилинди ва унда фуқаролик масалаларини ҳал қилишда халқаро ҳужжатлар қоидалари эътиборга олинди. Бу БМТ томонидан ҳам эътироф этилди.

Қонуннинг 5-моддасига асосан қуйидагилар Ўзбекистон фуқаролари ҳисобланади:

- а) 1992-йил 28-июл ҳолатига кўра Ўзбекистон Республикасида доимий яшаган, чет давлат фуқароси бўлмаган ва Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиш истагини билдирган шахс;
- б) Ўзбекистон ҳудудида яшаган ва 1992-йил 28-июлга қадар ўқиш учун Ўзбекистондан ташқарига чиқиб кетган ҳамда узлуксиз равишда таълим олган ёхуд ҳарбий хизматни ўтаган ва ўқиш ёки ҳарбий хизмат тугатганидан кейин бир йил ичида Ўзбекистонга қайтиб келган ҳамда Ўзбекистон Республикасида доимий рўйхатдан ўтган шахс, башарти унинг чет давлат фуқаролиги мавжуд бўлмаса;
- в) ушбу Қонун кучга кирган кунда Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига эга бўлган шахс;
- г) ушбу Қонунга мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигини олган шахс.

Демак, шахсни Ўзбекистон фуқароси ҳисоблаш учун қонун кучга кирганда шахслар Ўзбекистон ҳудудида доимий яшаётган бўлиши; бошқа давлатларнинг фуқароси бўлмаслиги; Ўзбекистон фуқароси бўлиш истагини билдирган бўлиши; маълум сабаблар билан шу даврда бошқа давлатлар ҳудудида яшаётган бўлса ҳам, лекин Ўзбекистонда туғилган бўлса ёки доимий яшаганлигини исбот қилса, бошқа давлатларнинг фуқароси бўлмаслиги асосий шарт ҳисобланади.

Қонуннинг 13-моддасида фуқароликни олиш асослари белгиланган бўлиб, унга асосан:

туғилганлик бўйича;

бола фарзандликка олинганда;

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига қабул қилиш ва уни тиклаш натижасида.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида ва ушбу Қонунда назарда тутилган бошқа асосларга кўра ҳам олинishi мумкин.

Ўзбекистон фуқаролигига эга бўлишнинг муҳим воситаларидан бири, фуқаролиги бўлмаган шахслар ёки чет эл фуқароларининг ўз ихтиёрларига кўра Ўзбекистон фуқаролигига ўтишидир. Бунда шахс Ўзбекистон фуқаролигига ўтишни ихтиёр қилади, унинг илтимоси тегишли тартибда кўриб чиқилиб, Республика Президенти томонидан фуқароликка қабул қилинади. Қонунга асосан, Ўзбекистон фуқаролигига қабул қилиш учун шундай истак билдирган шахслар олдига баъзи талаблар қўйилади.

Янги қонунда фуқароликка қабул қилишнинг уч хил тартиби белгиланган. Булар: умумий тартибда; соддалаштирилган тартибда; алоҳида тартибда қабул қилишидир⁵³.

Умумий тартиб қуйидаги ҳолларда амалга оширилади, агар у (шахс):

- а) чет давлат фуқаролигидан чиқишни расмийлаштирган бўлса;

⁵³ «O'zbekiston Respublikasining Fuqaroligi to'g'risida»gi Qonun, 18-modda.

б) фуқаролиги бўлмаган шахсга яшаш гувоҳномаси олинган кундан эътиборан ва Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига қабул қилиш тўғрисидаги илтимоснома билан мурожаат қилган кунга қадар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида узлуксиз беш йил давомида доимий яшаб келаётган бўлса;

д) тирикчиликнинг қонуний манбаига эга бўлса;

э) Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига риоя этиш мажбуриятини ўз зиммасига олса;

ф) давлат тилини мулоқот қилиш учун зарур даражада билса.

Ўзбекистонда беш йил доимий яшаш шarti Ўзбекистон фуқароси билан никоҳда бўлган шахсга татбиқ қилинмайди.

Фуқароликка қабул қилишнинг соддалаштирилган тартиби чет давлат фуқароси бўлган ёки фуқаролиги бўлмаган шахс ҳисобланган ватандошга нисбатан қуйидаги ҳолларда амалга оширилади, агар у:

а) Ўзбекистон Республикаси ҳудудида яшайдиган ва Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган, насл-насаб шажараси бўйича тўғри туташган лоақал битта ўзидан олдинги қариндошга эга бўлса;

б) тирикчиликнинг қонуний манбаига эга бўлса;

д) Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига риоя этиш мажбуриятини ўз зиммасига олса;

э) давлат тилини қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда мулоқот қилиш учун зарур даражада билса.

Қўриниб турибдики, бу ерда Ўзбекистонда маълум муддат яшаши керак деган жойи йўқ.

Шу қонданинг «а» бандида назарда тутилган шарт илм-фан ва илмий фаолият, техника, маданият ҳамда спорт соҳасида катта ютуқларга эга бўлган, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси учун манфаатли касбга ёхуд малакага эга бўлган ватандошга ва (ёки) унинг оила аъзоларига нисбатан ҳисобга олинмаслиги мумкин.

Фуқароликка қабул қилишнинг алоҳида тартибда Ўзбекистон Республикаси Президенти миллий манфаатлардан келиб чиқиб, чет давлатларнинг фуқароларига ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга юқоридаги талаблар қўлланмаган ҳолда фуқароликни бериши мумкин.

Бундан ташқари, қонуннинг 6-моддасида 1995-йил 1-январга қадар Ўзбекистон Республикаси ҳудудига кириб келган ва доимий рўйхатдан ўтган, чет давлат фуқаролигини қабул қилмаган ҳамда «Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролиги тўғрисида»ги 2020-йил 13-мартдаги Қонун кучга киргунига қадар фуқаролиги бўлмаган шахсга Ўзбекистонда яшаш гувоҳномаси асосида яшаб турган шахс истак билдирган тақдирда, Ўзбекистон Республикасининг фуқароси деб тан олиниши белгиланган. Уларнинг болалари ҳам Ўзбекистон фуқароси деб тан олинади.

Қонун айрим сабаблар билан фуқаролик йўқотилганда, фуқароликни тиклаш тартибини ҳам белгилайди⁵⁴.

4-§. Фуқароликни тугатиш

Фуқаролик – давлат томонидан тартибга солинади. Шунинг учун бу ҳақдаги қонун фуқароликка эга бўлиш асослари, бу борадаги имтиёزلарни белгилаш билан бирга фуқароликни тугатиш асосларини ҳам белгилаб қўйган. Қонуннинг 4-боби шу масалаларни тартибга солади.

Қонуннинг 23-моддасига кўра фуқаролик 2 хил асосда тугатилиши мумкин:

а) Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигидан чиқиш;

б) Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигини йўқотиш.

Фуқароликдан чиқиш ихтиёрий бўлиб, у шахснинг тегишли органларга берган илтимоси асосида амалга оширилади. Илтимосномага қуйидаги ҳужжатлар илова қилинади: сўровнома, паспорт ва (ёки) яшаш гувоҳномаси, никоҳ тузилганлиги ёки бекор қилинганлиги тўғрисидаги гувоҳнома, илтимосномада

⁵⁴ «O'zbekiston Respublikasining Fuqaroligi to'g'risida»gi Qonun, 22-modda.

бола кўрсатилган бўлса, унинг туғилганлик тўғрисидаги гувоҳномаси ва агар мавжуд бўлса паспорти, давлат божи (консуллик йиғими) тўланганлиги тўғрисида хужжат.

Ариза берувчининг Ўзбекистон фуқароси бўлган эри (хотини), ота-онаси ва қарамоғида бошқа шахслар бўлса, уларнинг мулкӣ эътирози йўқлиги ҳақида нотариал тасдиқланган хужжатлар тақдим этилиши шарт.

Ўзбекистон фуқароси қуйидаги ҳолларда фуқаролигини йўқотади:

а) шахс чет давлатнинг ҳарбий хизматига, хавфсизлик органларига, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларига, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларига хизматга кирганлиги оқибатида;

б) агар хорижда доимий яшовчи шахс етти йил мобайнида узрли сабабларсиз доимий консуллик ҳисобига турмаган бўлса;

д) агар Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиш била туриб ёлғон маълумотлар ёки сохта хужжатларни тақдим этиш натижасида амалга оширилган бўлса;

е) агар шахс чет давлатнинг фойдасини кўзлаб фаолият кўрсатган ҳолда ёки тинчлик ва хавфсизликка қарши жиноятлар содир этиш йўли билан жамият ҳамда давлат манфаатларига жиддий зарар етказган бўлса;

ф) агар шахс ихтиёрий равишда чет давлатнинг фуқаролигини олган бўлса;

г) агар шахс чет давлатнинг фуқаролигини туғилганлик бўйича ёхуд чет давлат фуқароси бўлган отасининг ёки онасининг фуқаролиги асосида, вояга етмаган ёшида олган бўлса ва йигирма бир ёшга тўлгунига қадар чет давлат фуқаролигидан чиқишни расмийлаштирмаган бўлса.

Ўзбекистон фуқаролигини йўқотганлик унинг эрининг (хотинининг) ва фарзандининг (болаларининг) фуқаролиги ўзгаришига сабаб бўлмайди.

5-§. Фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш

Шахс фуқаро бўлгач, фуқаро ва давлат ўртасида маълум муносабатлар орқали узвий боғланиш вужудга келади. Бу боғлиқлик ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар орқали мустаҳкамланади.

Фуқаронинг давлат олдидаги мажбуриятлари унинг Конституция ва қонунларда белгиланган бурчлари орқали амалга оширилса, ўз навбатида, давлатнинг фуқаро олдидаги мажбуриятлари ҳам Конституцияда белгиланган масъулияти орқали амалга оширилади.

Давлатнинг фуқаро олдидаги масъулиги Конституциявий тузум принциплари даражасига кўтарилганлиги (2-модда) мамлакат ичкарисида ҳам, ташқарида ҳам давлат фаолиятини фуқароларнинг ҳуқуқларини, манфаатини ҳимоялашга йўналтиришга асос бўлади.

Конституциянинг 23-моддасида бу масаланинг қонуний ифодаси ўз ўрнини топган. Унга асосан, «Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида ҳам, унинг ташқарисида ҳам ўз фуқароларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш ва уларга ҳомийлик кўрсатишни кафолатлайди».

Фуқароларни мамлакат ҳудудида ҳимоя қилиш турли воситалар орқали амалга оширилади. Булар:

фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг Конституция ва қонунларда белгилаб қўйилиши;

фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминловчи, бузилган ҳуқуқларни тикловчи давлат органлари тизимининг ўрнатилиши;

фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи нодавлат тузилмалари фаолиятига кўмаклашиш.

Аввал айтилганидек, фуқаролар ҳуқуқларини таъминлашда суд органларининг фаолияти алоҳидадир. «Судлар тўғрисида»ги Қонунда судларнинг асосий вазифаси фуқаролар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, деб кўрсатилган. Бошқа давлат органларининг фаолиятига тегишли қонунларда ҳам фуқароларнинг ҳуқуқлари, хавфсизлигини таъминлаш вазифаси мавжудлигини кўрамыз.

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги, Бош прокуратураси, Адлия вазирлиги таркибида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи махсус тузилмалар ташкил қилинган ва улар самарали фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистонда фуқаролар ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи миллий институтлар тизими яратилган. Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) ва Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон

Республикаси Миллий маркази инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда муҳим рол ўйновчи миллий институтлардандир⁵⁵.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ҳуқуқлари, манфаатлари нафақат мамлакат ичкарисиди, балки бошқа мамлакатлар ҳудудида ҳам давлат томонидан ҳимоя қилинади. Бу вазифани бевосита Ўзбекистоннинг чет мамлакатлардаги дипломатик ва консуллик идоралари бажаради. Ўзбекистон фуқаролари чет элларда суриштирув, тергов, суд органлари томонидан жавобгарликка тортилса, давлат уларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш, адвокатлар билан таъминлаш чораларини кўриши мумкин.

Буларнинг барчаси Конституциянинг 54-моддасида мустаҳкамланган «Инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш давлатнинг олий мақсадидир.

Давлат инсон ҳамда фуқаронинг Конституция ва қонуларда мустаҳкамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди», – деган қоида давлатга катта масъулият юклайди.

Давлатнинг фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш масъулияти мамлакат ичкарисиди ҳам, хорижий мамлакатларда ҳам амалга оширилади.

Фуқаролар ҳуқуқларини ҳимоя қилишда Омбудсман институти муҳим рол ўйнайди. 2004-йил 27-августда «Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) тўғрисида»ги Қонун янги таҳрирда қабул қилинди. Ушбу Қонунда Вакилни сайлаш тартиби такомиллаштирилди. Шунингдек, унинг ҳуқуқий мақоми бирмунча аниқлаштирилди. Унинг асосий вазифаси сифатида фуқароларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш белгиланди. Бундан ташқари, Вакилнинг ҳуқуқлари ва шикоятларни кўриб чиқиш чоғидаги ҳуқуқлари алоҳида тартибда белгиланди.

Худди шунингдек, 1996-йил 31-октябрдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони билан ташкил этилган Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда алоҳида ўринга эга. Унга қуйидаги вазифалар юклатилган:

инсон ҳуқуқлари бўйича миллий қонунчилик ва халқаро ҳуқуқ нормаларини амалга ошириш стратегиясини ишлаб чиқиш ва уларни амалга оширишга қўмаклашиш;

инсон ҳуқуқлари соҳасида халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик қилиш;

мамлакатда инсон ҳуқуқлари аҳволи ҳақида миллий маърузалар тайёрлаш ва бошқалар. Марказга фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятини ошириш, фуқароларни ҳуқуқий маълумотлар билан таъминлаш борасида ҳам қўплаб вазифалар юклатилган.

Тадбиркорлик билан шуғулланувчи фуқароларнинг ҳуқуқларини янада кенгроқ ҳимоя қилиш мақсадида, ҳар қандай ҳокимият органларидан холи институт – «бизнес омбудсман» ва Вазирлар Маҳкамасида Бош вазир ҳузурида тадбиркорлар мурожаатларини кўриб чиқувчи қабулхона ташкил этилди.

Кейинги пайтларда чет элларда ишлаётган ва яшаётган Ўзбекистон фуқароларини ҳимоя қилишни қучайтириш бўйича чора-тадбирлар кўрилмакда.

Мамлакатимизда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш механизминини янада такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020-йил 22-июндаги Фармони билан «Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикасининг Миллий стратегияси» тасдиқланди⁵⁶. Унда белгиланган вазифаларни амалга ошириш, янги таҳрирдаги Конституцияда инсон ҳуқуқларини белгилашга, кафолатлашга янгича ёндашув, мамлакатимизда инсон ҳуқуқлари халқаро талаб даражасида бўлишини таъминлайди.

6-§. Ўзбекистонда чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқларини таъминлаш

⁵⁵ Bulardan tashqari yana turli sohalar bo'yicha «Ombudsman» institutlari faoliyat ko'rsatadi. Bolalar huquqlari, tadbirkorlar huquqlari bo'yicha.

⁵⁶ «Xalq so'zi», 2020-yil 26-iyun.

Ўзбекистонда фақат Ўзбекистон фуқароларигина эмас, умуман, ҳар қандай шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари таъминланади. Шунинг учун Конституцияда фақат фуқаро эмас, шахс, унинг ҳаёти, қадр-қиммати, шаъни ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади, деб кўрсатилган.

Конституциянинг иккинчи бўлими «Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари» деб аталган бўлиб, ана шунинг ўзи ҳуқуқ ва эркинликлар фуқаро бўлмаганларга ҳам тааллуқли эканлигини кўрсатади.

Конституциянинг муқаддимасида Ўзбекистон халқаро ҳуқуқнинг умумётироф этилган қоидалари устунлигини тан олиши белгиланган. Халқаро ҳуқуқнинг умумётироф этилган қоидаларида эса ҳар қандай шахснинг, қайерда яшашидан, қайси мамлакат фуқароси бўлишидан қатъи назар ҳуқуқ ва эркинликлари таъминланиши белгиланган.

Халқаро ҳуқуқ қоидаларидан келиб чиқиб, Конституциямизга: «Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл фуқароларининг ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ таъминланади. Улар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, қонунлари ва халқаро шарт-номалари билан белгиланган бурчларни адо этадилар», деган қоида киритилган (24-модда).

Ўзбекистон иштирок этган халқаро ва икки томонлама шартномаларда инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилишга содиқлик мавжуд ва у мамлакатимизда турли сабаблар билан яшаб турган чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқларини таъминлашга асос бўлади.

Халқаро ҳуқуқ қоидаларини эътироф этиш мамлакатимиздаги чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга барча шахсий, иқтисодий ҳуқуқларидан фойдаланишга имконият яратилганлигини билдиради.

Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар яшаш, дахлсизлик, виждон эркинлиги, меҳнат қилиш, билим олиш ва ҳоказо ҳуқуқларга эга ва улар давлат томонидан таъминланади.

Суд органлари ва бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга чет эл фуқаролари ҳамда фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳам ҳуқуқларини таъминлаш, ҳимоя қилиш вазифаси юклатилган.

Ўзбекистонда истикомат қилувчи ва бошқа сабаблар билан Ўзбекистонда бўлиб турган чет эл фуқароларининг ҳуқуқлари шу мамлакатларнинг Ўзбекистондаги ваколатли органлари томонидан ҳам қўшимча ҳимоя қилинади, таъминланади. Бу борада хорижий мамлакатларнинг ваколатли органлари билан ҳамкорлик қилинади.

Юқорида тилга олинган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) мамлакатимизда яшаётган чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқларини таъминлашда иштирок этади. Унга бу борада тегишли ваколатлар ва вазифалар юкланган. «Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) тўғрисида»ги Қонуннинг 2-моддасига асосан, у Ўзбекистонда яшаётган чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқлари бузилиши юзасидан берилган шикоятларни кўриб чиқади. Шикоят юзасидан, уни ҳал қилиш мақсадида ўз текширувини ўтказadi. Шикоят асосли бўлса, чет эл фуқароси ёки фуқаролиги бўлмаган шахснинг талаби қондирилади, бу эса унинг ҳуқуқи бузилишининг олдини олади ёки ҳуқуқи бузилган бўлса, бузилган ҳуқуқи тикланади.

7-§. Фуқаролик масаласи билан шуғулланувчи давлат органлари

Фуқаролик масаласи Конституциявий институт бўлганлиги учун унга тааллуқли кўпгина масалалар Конституцияда белгиланган, буларга юқорида тўхталиб ўтдик. Фуқаролик масалаларини ҳал қилишда Ўзбекистон Республикаси Президенти алоҳида рол ўйнайди. Конституциямизнинг Президентнинг вазифа ҳамда ваколатлари белгиланган 109-моддаси 22-бандида Президентнинг Республика фуқаролиги масаласини ҳал қилиш ваколати кўрсатилган.

«Фуқаролик тўғрисида»ги Қонунга асосан, Ўзбекистон Республикаси Президенти республикамиз ҳудудида доимий яшовчи чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларни мамлакат фуқаролигига

қабул қилиш тўғрисида; чет элларда яшаётган ажнабий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон Республикаси Президентига тегишли илтимоснома билан мурожаат қилган тақдирда уларни Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиш тўғрисида; Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини тиклаш тўғрисида; Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқариш тўғрисида; Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини йўқотиш тўғрисида қарорлар қабул қилади.

Қонунда фуқаролик масаласини ҳал этишда ички ишлар органлари ва чет давлатда фаолият юритувчи консуллик муассасалари иштирок этиши белгиланган. Улар шахслардан Ўзбекистон фуқаролигига қабул қилиш, уни тиклаш ва ундан чиқиш масалаларига оид ҳужжатларни расмийлаштириш тўғрисида илтимосномаларни қабул қилади. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонуни фуқаролик масалаларини ҳал қилишда Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Фуқаролик масалалари комиссиясига алоҳида ўрин ажратилган. Комиссия Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги масалаларини ҳал этишга доир Конституциявий ваколатларини амалга ошириш мақсадида беш йил муддатга тузилади. Комиссия маслаҳат-қўмаклашувчи орган ҳисобланиб, унинг таркиби Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тасдиқланади. Комиссия раис, раис ўринбосари, котиб ва Комиссиянинг бошқа аъзоларидан таркиб топади. Комиссиянинг раиси, раис ўринбосари ва бошқа аъзолари унинг ишида жамоатчилик асосида иштирок этади. Комиссиянинг регламенти Президент томонидан тасдиқланади.

Комиссиянинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги масалаларига оид илтимосномаларни кўриб чиқиш, Ўзбекистон Республикаси Президентига фуқаролик масалалари юзасидан таклифлар киритиш;

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қабул қилинган фуқаролик масалаларига оид қарорларнинг ижро этилиши устидан назоратни амалга ошириш;

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ижросини таҳлил қилиш, Ўзбекистон Республикаси Президентига мазкур йўналишда аниқланган муаммоларни бартараф этишга қаратилган таклифлар киритиш;

фуқаролик масалалари бўйича халқаро амалиётни ва илғор хорижий тажрибани ўрганиш.

Комиссия:

юритувида турган иш юзасидан тегишли давлат органларидан Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги масалалари бўйича қўшимча ҳужжатлар ва материалларни талаб қилиб олиш;

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги масалалари бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлашда иштирок этиш, тегишли таклифларни Ўзбекистон Республикасининг Президентига киритиш;

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги масалалари юзасидан зарур бўлган қўшимча ахборот олиш учун ўз мажлисларига давлат органлари ва бошқа ташкилотларнинг вакиллари таклиф этиш ва қонунда кўрсатилган бошқа ҳуқуқларга эга.

Комиссиянинг заруратга қараб, лекин бир ойда камида икки марта ўтказиладиган мажлислари Комиссия ишининг ташкилий шаклидир.

Комиссиянинг мажлислари унинг аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисми ҳозир бўлганда ваколатлидир.

Комиссия мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг раиси, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг раиси, Ўзбекистон Республикаси Бош вазири ва Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори иштирок этиши ҳамда муҳокама этиладиган масалалар юзасидан маъруза қилиши мумкин.

Комиссия қарори мажлисда ҳозир бўлган Комиссия аъзолари умумий сонининг кўпчилиги овози билан қабул қилинади.

Ҳар бир мамлакатда яшаётган шахсларнинг мамлакат фуқароси бўлиши уларнинг тақдирига таъсир қилади. Фақат мамлакат фуқароларигина мамлакат сиёсий ҳаётида тўлақонли иштирок этади ва ижтимоий-иқтисодий жihatдан кучли ҳимояланади.

Шунинг учун давлатнинг фуқароликка қабул қилиш сиёсати ҳам, унинг демократик, инсонпарварлик хусусиятини намоён қилади.

Шу сабабли кейинги вақтда мамлакатимизда фуқароликка қабул қилиш кескин кўпайгани ижобий ҳолдир.

Мамлакатимизда 1991–2007-йилларда 482 нафар шахс Ўзбекистон фуқаролигига олинган бўлса, 2007-йилдан 2016-йил декабр ойига қадар бирор кишига ҳам фуқаролик берилмаган. 2016-йилдан 2020-йил 17-мартгача 13000 нафардан ортиқ шахсга Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги берилди. Амалдаги қонунга асосан эса, мамлакатимизда яшаётган 91500 нафар фуқаролиги бўлмаган шахснинг 47500 нафари қисқа муддатда фуқароликка ўтиш имконияти туғилди⁵⁷.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020-йил 24-январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида 50 мингга яқин юртдошларимизнинг фуқаролик билан боғлиқ узоқ йиллардан буён ечилмай келаётган муаммолари ҳал этилганлигини қайд этди⁵⁸.

Мавзун мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Шахснинг ҳуқукий ҳолати нима?
2. Шахс ҳуқукий ҳолатининг Конституциявий асослари қандай белгиланган?
3. Янги таҳрирдаги Конституциядаги асосий ҳолатлар нима?
4. Фуқаролик нима?
5. Шахс фуқаро бўлгач қандай имкониятларга эга бўлади?
6. Фуқароларнинг қонун олдида тенглиги нимани билдиради?
7. Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш мумкинми?
8. Ягона фуқаролик нима, унинг аҳамияти нимада?
9. Фуқароликка қандай эга бўлинади?
10. Фуқаролик қандай ҳолларда йўқотилади?
11. Фуқароларнинг ҳуқуқлари мамлакат ичкарисида ва ташқарисида қандай ҳимоя қилинади?
12. Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқлари қандай ҳимоя қилинади?
13. Фуқаролик тўғрисида қонунчиликда қандай янгиликлар ўрнатилди?

ИХ 606. ФУҚАРОЛАРНИНГ ШАХСИЙ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИ

1-§. «Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар» тушунчаси

«Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар» тушунчасини аниқлашдан аввал умуман, «ҳуқуқ», «еркинлик» деган тушунчаларни аниқлаш лозим. Ҳуқуқ давлат томонидан таъминланадиган, ҳимоя қилинадиган нимадир қилиш, амалга ошириш, муносиб яшаш шароитига эга бўлиш, зўрликлардан ҳимоя қилинишнинг табиий имкониятидир. Эркинлик эса – бирор-бир нарсда (хулқ-атворда, фаолиятда) қонун билан тақиқланмаган, бирор-бир чеклашнинг йўқлигидир. Яъни ҳуқуқда асосий масала имкониятга эга бўлиш, эркинликда эса, чеклашнинг йўқлигидир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари уч гуруҳга бўлиб мустаҳкамланган. Булар: «Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар», «Сиёсий ҳуқуқлар», «Иқтисодий, ижтимоий, маданий ва экологик ҳуқуқлар»⁵⁹.

⁵⁷ «Tarixiy adolatning yana bir tantanasi», «Xalq so'zi», № 56 (7558), 2020-yil 17-mart.

⁵⁸ Qarang: «Yangi O'zbekiston», 2020-yil 25-yanvar.

⁵⁹ Madaniy va ekologik huquqlar bo'lishligi yangi tahrirdagi Konstitutsiyada ko'rsatildi.

Фуқароларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари устувор ҳуқуқ ҳисобланади ва бу Ўзбекистон Республикаси Конституциясида биринчи ўринда берилганидан ҳам кўринади.

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар фуқароларнинг ҳаёти, соғлиғи, эътиқоди билан боғлиқдир. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар инсонни шахс сифатида намоён этувчи кўрсаткичдир.

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар, одатда, табиий ҳуқуқлар деб ҳам юритилади. Улар инсон туғилиши билан вужудга келади. Уларни давлат бермайди. Фақат давлат шу ҳуқуқларни таъминлайди ва шунга мажбур. Шахсий, яъни табиий ҳуқуқлар барча мамлакатларда мавжуд ва давлат томонидан таъминланади. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар халқаро ҳужжатлар билан ҳам ҳимоя қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ишлаб чиқишда ва қабул қилишда фуқароларнинг шахсий ҳуқуқлари белгиланган халқаро ҳужжатлар, жумладан, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси қоидаларига амал қилинди. Янги таҳрирда Конституция қабул қилишда шахсий ҳуқуқларга халқаро ҳужжатлар янада кенгроқ татбиқ қилинди. Энг муҳими, Конституцияда яшаш ҳуқуқи қайд қилиниб, бу ҳуқуқни таъминлашни давлат ўз зиммасига олганлигидир.

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар бошқа ҳуқуқлардан фарқ қилиб, уларни чеклаш мумкин эмас. Алоҳида ҳолларда чеклаш зарурати бўлса, бу Конституция асосида, унда кўрсатилган тартибда амалга оширилади. Яъни баъзи ҳолларда чеклаш қонунга асосан амалга оширилиши белгиланган.

Лекин шундай ҳуқуқлар борки, уларни асло чеклаш, улардан маҳрум қилиш мумкин эмас. Масалан, яшаш ҳуқуқи.

Шахсий ҳуқуқлардан барча шахслар, фуқаролигидан қатъи назар фойдаланади ва давлат ҳам барчага, фуқаролигидан қатъи назар шахсий ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланишга имкон яратади.

Конституцияга асосан шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар билан боғлиқ инсоннинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий кадрият ҳисобланиши ҳам бу ҳуқуқларнинг ҳуқуқ ва эркинликлар тизимида устувор ҳисобланишига олиб келади.

2-§. Яшаш ҳуқуқи.

Инсоннинг дахлсизлик ҳуқуқи ва эркинлиги

Инсоннинг ҳаёти, шахси ва эркинлиги дахлсиздир. Бу умумеътироф этилган қоида.

Инсон ҳаёти Конституцияда яшаш ҳуқуқининг белгиланиши ва ҳар томонлама таъминланиши билан кафолатланади.

Конституциянинг 25-моддасида: «Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг ажралмас ҳуқуқидир ва у қонун билан муҳофаза қилинади. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир.

Ўзбекистон Республикасида ўлим жазоси тақиқланади», – деб белгиланган.

Инсоннинг яшаш ҳуқуқи қонунлар билан ҳимоя қилинади. Яшаш ҳуқуқи ҳаёт кечириш билан боғлиқ бўлганлиги учун инсон ҳаётига ҳар қандай тажовуз қонунга асосан жазоланади. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида инсон ҳаётига қилинган тажовузларга жазо белгиланган. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси махсус қисми 1-боби «ҳаётга қарши жиноятлар» – деб номланган. Кодекснинг 97-моддасида қасддан одам ўлдириш учун, 98-моддада кучли руҳий ҳаяжон натижасида қасддан одам ўлдириш учун, 99-моддада онанинг ўз чакалоғини (боласини) ўлдирганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Худди шунингдек, Жиноят кодексида эҳтиётсизлик орқасида одам ўлдириш, зарурий муҳофаа чегарасидан чиқиб одам ўлдириш учун ҳам жиноий жавобгарлик белгиланган.

Оғир жиноят содир этган шахсларни ўлим жазоси орқали ҳаётдан маҳрум қилиш масаласи ҳам яшаш ҳуқуқи билан боғлиқ ҳодиса. Бу айрим давлатларда охириги чора тариқасида қўлланадиган жазо. Мамлакатимизда демократлаштириш жараёни чуқурлашиб бориши билан бу масалага ҳам ёндашув ўзгариб бормоқда. Ўзбекистон ХХИ асрга ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини эркинлаштириш вазифаси билан кириб келди. Бу борада 2001-йил иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 6-сессиясида қабул қилинган «Жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Жиноят-протсессуал кодекслари ҳамда Маъмурий

жавобгарлик тўғрисидаги кодексга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги Қонун⁶⁰ муҳим рол ўйнайди.

Умуман, Ўзбекистон мустақилликка эришгач, ўлим жазосини қўллашни камайитиришга ҳаракат қилди. Мустақилликка эришилган вақтда Жиноят кодексининг 30 дан ортиқ моддаларида ўлим жазоси белгиланган бўлса, 1994-йилда 13 та моддада, 1998-йилда 8 та моддада, 2001-йилда 4 та моддада ўлим жазоси қўзда тутилиб, ҳозирда бутунлай бекор қилинган.

2017 – 2021-йилга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегияси, 2022 – 2026-йилларга мўлжалланган Тараққиёт стратегияси вазифа мақсадлари асосида ўтказилган чора-тадбирлар натижасида инсоннинг яшаш ҳуқуқини, шундай яшаш эмас, муносиб шароитда яшаши учун имкониятлар кучайди.

Инсоннинг яшаш ҳуқуқи тўла-тўқис бўлиши, яшаши, ҳаёти давомида ҳаётдан тўла баҳраманд бўлиши ва ўз имкониятларидан тўла фойдаланиши учун унга, албатта, эркинлик ва дахлсизлик зарур.

Конституциянинг 26-моддасида «Инсоннинг шаъни ва қадр-қиммати дахлсиздир. Ҳеч нарса уларни камситиш учун асос бўлиши мумкин эмас.

Ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки инсон қадр-қимматини камситувчи муомалага ёхуд жазога дучор этилиши мумкин эмас.

Ҳеч кимда унинг розилигисиз тиббий ва илмий тажрибалар ўтказилиши мумкин эмас» – деб инсоннинг шаъни ва қадр-қиммати дахлсизлиги белгиланган. Аввал дахлсизлик, эркинлик масалалари Конституциянинг битта моддасида белгиланган бўлса, янги таҳрирдаги Конституцияда бу масалалар 2 та моддада белгиланди. 27-моддада, ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизликка эгалиги, ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши, ушлаб турилиши, қамоққа олиниши, қамоқда сақланиши ёки унинг озодлиги бошқача йўллар билан чекланиши мумкин эмаслиги, ҳибсга олиш ва қамоқда сақлаш фақат суднинг розилиги билан бўлишлиги, суднинг қарорисиз шахс 48 соатдан ортиқ ушлаб турилиши мумкин эмаслиги, шахсни ушлаш чоғида унга тушунарли тилда унинг ҳуқуқлари ва ушлаб турилиш асослари тушунтириш кераклиги муҳрлаб қўйилди.

Эркинлик шахснинг ўз ихтиёри бўйича яшаш, ҳаёт кечириш имконияти бўлиб, фақат шахс қонунларга итоат этиши зарур. Мамлакатимизда ҳар бир кишининг эркинлиги унинг шахсий дахлсизлиги билан таъминланади. Дахлсизлик дегани, шахснинг эркинлигини чекловчи ҳеч қандай ҳаракатларга йўл қўйилмаслигидир. Қонунда белгиланган асослардан ташқари, ҳеч кимнинг эркинлиги чекланиши, эркинликка зарар етказилиши мумкин эмас. Қонун тегишли ҳолларда кишиларнинг эркинлигини чеклашга йўл қўяди. Яъни улар жиноий ҳаракат содир этса ёки шундай ҳаракат содир этишда гумон қилинса, шахсни жамиятдан ажратишга зарурат туғилади. Лекин ҳар қандай эркинликни чеклаш қонунга асосан ва қонун ваколат берган органлар томонидан амалга оширилади. Ички ишлар органлари маълум муддатга шахсларни ушлаб туриши, суд органлари қамоққа олиш ҳақида санксия (розилик) бериши ва озодликдан маҳрум қилиш ёки бошқа эркинликни чекловчи жазолар бериши мумкин.

Авваллари протсессуал оддий қонунларда белгиланган инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини Конституция нормалари даражасида белгиланиши, бу ҳуқуқ ва эркинликларни Конституциявий (асосий) ҳуқуқ даражасига кўтарди. Бу эса уларнинг таъминланиш даражасини оширади. Бундан ташқари, дахлсизлик, эркинлик масалалари халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган бўлиб, уларни Конституциямизда акс эттирилиши Конституциямизни жаҳон ҳамжамияти олдида жозибadorлигини оширади.

3-§. Шахсни айбдор деб топиш. Судда ҳимояланиш имкониятлари. Малакали юридик ёрдам олиш

Янги таҳрирдаги Конституцияда шахсни айбдор деб топиш, унинг ҳимояси учун самарали имкониятлар яратиш, шахсни малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқлари, шахс қадр-қимматига зарар

⁶⁰ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 2001-yil, 9–10-son, 165-moddasi.

етказмайдиган тарзда кенг ва мукаммал белгиланди. Конституциянинг 28-моддасида асосан жиноят содир этишда айбланаётган шахс:

айби қонунда назарда тутилган тартибда ошкора суд муҳокамаси йўли билан исботланмагунча ва суднинг қонуний кучга кирган ҳукми билан аниқланмагунча айбсиз деб ҳисобланиши;

айбланувчига ўзини ҳимоя қилиш учун барча имкониятлар яратилиши;

айбдорликка оид барча шубҳалар, агар уларни бартараф этиш имкониятлари тугаган бўлса, гумон қилинувчининг, айбланувчининг, судланувчининг ёки маҳкумнинг фойдасига ҳал қилиниши;

гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи ўзини айбсизлигини исботлаши шарт эмаслиги, у исталган вақтда сукут сақлаш ҳуқуқидан фойдаланиши мумкинлиги;

ҳеч ким ўзига ва яқин қариндошларига қарши гувоҳлик беришга мажбур эмаслиги;

агар шахснинг ўз айбини тан олганлиги унга қарши ягона далил бўлса, у айбдор деб топилиши ёки жазога тортилиши мумкин эмаслиги;

озодликдан маҳрум этилган шахслар ўзига нисбатан инсоний муомалада бўлиниши ҳамда инсон шахсига ҳос бўлган шаъни ва қадр-қиммати ҳурмат қилиниши ҳуқуқига эгаллиги;

шахснинг судланганлиги ва бундан келиб чиқадиган ҳуқуқий оқибатлар унинг қариндошлари ҳуқуқларини чеклаш учун асос бўлмаслиги Конституциявий даражада белгиланди.

Шахсни айбини бўйнига олиши сабаблигина (бошқа далилларсиз) кўплаб кишилар жазога тортилиб умрлари хазон бўлгани, ҳаётдан кетганлиги фактлари амалиётга бўлган ва у энг мудҳиш воқеа эди. Чунки айбни бўйинга олиш билангина жазолашда мажбурлаб айбга иқроор бўлишга олиб келиш ҳоллари ҳам кўплаб учраган.

Ёки қариндошларини судлангани туфайли (улар қасддан ёки эҳтиётсизликдан жиноят содир қилиб судланганлигини ҳам аҳамияти йўқ) кўплаб кишилар ишга киришда ва бошқа ҳуқуқлардан фойдаланишда камситишга учраган.

Конституциянинг 28-моддаси қоидалари, жаҳон юриспру-денциясида қўлланадиган «айбсизлик презумпсияси» деган тушунчага тўла мос келади.

Конституциянинг шахсий ҳуқуқлар моддалари каторига «Ҳар кимни малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи»ни қўшилиши, инсон ҳуқуқлари соҳасида катта ютуқ.

Бу масала 29-моддада махсус белгиланди. Унда:

ҳар кимга малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи кафолатланиши, қонунда назарда тутилган ҳолларда юридик ёрдам давлат ҳисобидан кўрсатилиши;

ҳар бир шахс жиноят протсессининг ҳар қандай босқичида, шахс ушланганида эса унинг ҳаракатланиш эркинлиги ҳуқуқи амалда чекланган пайтдан эътиборан ўз танловига кўра адвокат ёрдамидан фойдаланиш ҳуқуқига эгаллиги;

гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи айбловнинг моҳияти ва асослари тўғрисида хабардор қилиниш, унга қарши ёки унинг фойдасига гувоҳлик бераётган шахсларнинг сўрок қилинишини талаб этиш, таржимон ёрдамидан фойдаланиш ҳуқуқига эгаллиги;

қонунни бузган ҳолда олинган далиллардан одил судловни амалга ошириш чоғида фойдаланишга йўл қўйилмаслик;

жиноят учун ҳукм қилинган ҳар ким қонунда белгиланган тартибда ҳукмни юқори турувчи суд томонидан қайта кўриб чиқилиши ҳуқуқига, шунингдек, афв этиш ёки жазони енгиллаштириш тўғрисида илтимос қилиш ҳуқуқига эгаллиги;

ҳуқуқбузарликлардан жабрланувчиларнинг ҳуқуқлари қонун билан муҳофаза қилиниши, давлат жабрланганларга ҳимояланишни ва одил судловдан фойдаланишни таъминлаши, уларга етказилган зарарнинг ўрни қопланиши учун шарт-шароитлар яратиши белгилаб қўйилди.

Протсессуал нормаларни Конституциявий даражага кўтарилиши аҳамияти катталиги сир эмас.

Мазкур модда нормалари фақат гумондор, судланувчи, айбдорни ҳуқуқларини ҳимоя қилмай, жиноий ҳаракатлар натижасида жабр кўрган, азият чекканларни ҳам ҳимоялаш воситасини белгиланган.

Конституцияга киритилган инсон шахси билан боғлиқ муҳим, ва янги ҳолатни 30-моддада кўрамиз. Унга асосан «Ҳеч ким расмий эълон қилинмаган қонун асосида ҳукм қилиниши, жазога тортилиши, мол-мулкидан ёки бирон-бир ҳуқуқидан маҳрум этилиши мумкин эмас.

Ҳеч ким айна бир жиноят учун такроран ҳукм қилиниши мумкин эмас».

4-§. Шахсий ҳаёт дахлсизлиги.

Еркин яшаш ҳуқуқи

Конституцияда инсоннинг шахсий ҳаёти дахлсизлигига, уни таъминланишига алоҳида эътибор берилди. Шахсий ҳаётсиз ҳаётни тасаввур қилиш қийин, ижтимоий ҳаёт билан бирга шахсий ҳаёт инсон тақдирида, ҳаёт кечиришида муҳим аҳамиятга эга. Конституция шахсий, оилавий сирларни сақлашни назарда тутиб, уни амалга ошиш чора-тадбирларини белгилаб қўйди. Конституциямизнинг 31-моддасига асосан, ҳар бир инсон шахсий ҳаётини дахлсизлиги, шахсий ва оилавий сирларга эга бўлиши, ўз шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга.

Ҳар бир шахс турли ёзишмалари, телефон орқали сўзлашувлари, почта, электрон ва бошқа хабарлари сир сақланиши ҳуқуқига эга. Ушбу ҳуқуқлар фақат қонунга мувофиқ ва суд томонидан чекланиши мумкин.

Шахс ўз шахсига доир маълумотларни ҳимоя қилиниши ҳуқуқига, нотўғри маълумотларни тузатилишини, ўзи тўғрисида қонунга ҳилоф йўл билан тўпланган ёки ҳуқуқий асосларга эга бўлмаган маълумотларни йўқ қилинишини талаб этишга ҳақлидир.

Ҳар бир шахс уй-жой дахлсизлиги ҳуқуқига эга. Уй-жойда яшовчиларнинг хоҳишига қарши равишда ҳеч ким уй-жойга киришга ҳақли эмас. Уй-жойга руҳсатсиз киришга, шунингдек, кўздан кечиришга, нарсаларни олишга фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда йўл қўйилади. Уй-жойда тинтув ўтказиш қонунга мувофиқ, суднинг қарорига асосан йўл қўйилади.

Конституциянинг 32-моддасида, қонуний асосда мамлакатимиз ҳудудида бўлиб турган шахснинг мамлакат бўйлаб эркин ҳаракатланиш, турар ва яшаш жойини танлаш ҳуқуқига эгаллиги белгиланган бўлиб, бунга фақат қонунда белгиланган ҳолатларда чекловлар ўрнатилиши белгиланган.

Шунингдек, ҳар ким Ўзбекистондан ташқарига эркин чиқиши, бундан қонунда белгиланган чекловлар мустасно эканлиги, Ўзбекистон фуқаролари Ўзбекистонга тўсқинликсиз қайтиш ҳуқуқига эгаллиги белгиланган.

5-§. Фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги

Бу масала Конституциянинг 33-моддаси нормалари билан тартибга солинган. Бу эркинликлар натижасида фуқаролар эркин фикр юритиши, ҳар қандай масала юзасидан ўз фикрини сўз орқали билдириши, танқид қилиши мумкин. Бу эркинлик натижасида шахс ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва тарқатиш ҳуқуқига эга. Бу айниқса илмий тадқиқотлар олиб боришда, унинг натижаларини оммалаштиришда муҳимдир. Бу эркинликни рўёбга чиқиши учун давлат Интернет жаҳон ахборот тармоғидан фойдаланишга зарур шарт-шароитларни яратиш мажбуриятини олади.

Шу моддада ахборотни олиш, излаш ва тарқатишга боғлиқ ҳуқуқни чеклаш мумкинлиги кўрсатилиб, бу ҳуқуқ фақат қонунга асосан ва унда кўрсатилган ҳоллардагина чеклашга учраши мумкинлиги аниқ кўрсатиб қўйилган. Унга асосан фақат:

Конституциявий тузумни, аҳолининг соғлиғини, ижтимоий ахлоқни, бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш;

жамоат хавфсизлигини таъминлаш, шунингдек, давлат сирлари ёки қонун билан қўриқланадиган бошқа сирларни ошкор этилишини олдини олиш мақсадида ва зарур бўлган доирада бу ҳуқуқ чекланади.

Бу модда шахс ва давлат, жамоат манфаатида мутаносибликни ўрнатган.

Юқоридагилар билан боғлиқ ва Конституцияга янги модда (34-модда) сифатида киритилган муҳим қоида «Давлат органлари ва ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, уларнинг мансабдор шахслари ҳар кимга ўз ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжатлар,

қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиш имкониятини таъминлаши шарт» лилигидир. Булар ахборот манбалари ҳисобланади.

Фуқароларнинг шахсий ҳуқуқ, эркинликларига тааллуқли янги қоидаларни ўрганар эканмиз, «дахлсизлик» кўп учратамиз.

Дахлсизлик Конституцияда:

инсоннинг кадр-қиммати, шаънига нисбатан;

эркинлик ва шахсига нисбатан;

шахсий ҳаётига нисбатан қўлланган, бу эса шахсий ҳуқуқ ва эркинликларни бошқа ҳуқуқ ва эркинликлардан фарқини кўрсатади.

«... фуқароларнинг фикр, сўз ва эътиқод эркинлигига доир Конституциявий ҳуқуқларни таъминлаш – ривожланган демократик давлат ва кучли фуқаролик жамиятининг барпо этишнинг муҳим шартидир»⁶¹.

6-§. Виждон эркинлиги

«... Виждон эркинлиги, миллатлараро тотувлик, динлараро бағрикенглик, мамлакатимизда ва хорижда фуқароларимизни кафолатли ҳимоя қилиш бундан буён ҳам давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бўлиб қолади»⁶², – деб эътироф этди Ш. Мирзиёев Конституция қабул қилинганлигининг 27 йиллигига бағишланган маросимдаги маърузасида.

Фуқароларнинг виждон эркинлиги орқали динга муносабат аниқланади. Мамлакатимиздаги барча шахслар учун (миллати, ирқидан қатъи назар) виждон эркинлиги кафолатланади. Бу Конституциянинг 35-моддасида қуйидагича ифодаланган: «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар ким хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбурий сингдиришга йўл қўйилмайди».

Демак, виждон эркинлиги қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

ҳар бир фуқароннинг хоҳлаган динига эътиқод қилиши;

– ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслиги;

– ҳеч қандай диний қарашларни мажбурий сингдирилишига йўл қўйилмаслиги.

Ҳар қандай динда инсонни маънавий-ахлоқий камол топишга, биродарлик, бағрикенгликка ундовчи ижобий маълумотлар (ғоялар) мавжуд. Шунинг учун ҳам динга эътиқод қилиш, унинг қоидаларига амал қилиш тақиқланмайди. Шунингдек, бирор-бир динга эътиқод қилиш учун даъватлар қилиш, тарғибот қилишга, маълум бир диннинг устунлигини кўрсатишга ҳам йўл қўйилмайди.

Виждон эркинлиги халқаро миқёсда эътироф этилган эркинлик бўлиб, у «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси»да ҳам мустаҳкамланган.

Виждон эркинлиги Конституциямиздан ташқари бошқа қонунларда ҳам белгиланган бўлиб, бу қонунлар фуқароларнинг Конституциявий виждон эркинлигини таъминлашни, кафолатлашни назарда тутди.

1998-йил 1-майда Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонуни янги таҳрирда қабул қилинди. 2008, 2018-йилларда бир неча ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди. Амалдаги Қонун 2021-йил 5-июлдаги қабул қилинган.

⁶¹ Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T.: «O'zbekiston», 2018, 2-tom, 36-bet.

⁶² «Xalq so'zi», 2019-yil 8-dekabr.

Ушбу Қонун ҳар бир шахснинг виждон эркинлиги ва диний эътиқод ҳуқуқини, динга муносабатидан қатъи назар фуқароларнинг тенглигини таъминлаш, шунингдек, диний ташкилотларнинг фаолияти билан боғлиқ муносабатларни тартибга солади.

Қонуннинг қоидалари фуқароларнинг хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки қилмаслик ҳуқуқини таъминлашни назарда тутиши билан бирга диний расм-русумлар, маросимларда қатнашиш ёки қатнашмасликка ўз ихтиёри билан ёндашишни кўзда тутди.

Виждон эркинлиги фуқароларга диний таълим олиш, дин намояндаси бўлиш имкониятларини ҳам беради. Фақат ҳеч ким ўз ихтиёрига зид тарзда диний таълимот олишга мажбур қилинмайди.

Динни ниқоб қилиб олиб, инсониятнинг ҳаётига хавф солувчи, онгини заҳарловчи турли ғояларни кишилар онгига киритишга ҳаракатлар тақиқланган бўлиб, бундай тақиқлар асло виждон эркинлигига зид бўлмай, аксинча, унинг тўла намоён бўлишига таъсир қилади.

Мамлакатимизда муқаддас диний байрамларимизни нишонлашнинг белгиланиши, кишиларнинг ибодат қилиши учун масжид ва черковларнинг фаолият кўрсатаётганлиги, диний билимлар олиш учун турли босқичда диний ўқув муассасаларининг мавжудлиги виждон эркинлигининг амал қилишидир.

Ҳаёт доим ривожланишда, шунинг учун ижтимоий муносабатлар ҳам ривожланади, янги муносабатлар вужудга келади. Бу эса қонунчиликни ўзгартириш заруратини туғдиради. Конституция қабул қилинганлигининг 27 йиллигига бағишланган маросимда Ш. Мирзиёев: «Бугунги кунда маҳаллий ва хорижий нуфузли экспертлар иштирокида биз «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонунни янги таҳрири устида иш олиб бормоқдамиз. Ушбу қонун фуқароларимизнинг виждон ва эътиқод эркинлиги борасидаги Конституциявий ҳуқуқларини тўла таъминлашга хизмат қилади»⁶³.

Фуқаро ва шахсларнинг шахсий ҳуқуқ ҳамда эркинликлари ҳуқуқ ва эркинликлар тизимида етакчи ўринда туради. Чунки бу ҳуқуқлар табиий ҳуқуқлар бўлиб, инсоннинг туғилиши билан вужудга келади. Давлат эса ана шу ҳуқуқларни таъминлашга мажбур. Шунинг учун бу вазифани бажариш мақсадида Ўзбекистон давлати барча чораларни кўрган. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар Конституциямизда кенг ва мукаммал белгиланди ва уларнинг амалга ошишини таъминловчи кучли тизим барпо этилди, ҳамда бу тизим мунтазам равишда такомиллаштирилади.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Фуқаронинг шахсий ҳуқуқи нима?
2. Фуқаронинг шахсий эркинлиги деганда нима назарда тутилади?
3. Нима учун шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар устувор ҳисобланади?
4. Яшаш ҳуқуқи нима?
5. Эркинлик ва шахсий дахлсизлик деганда нима тушунилади?
6. Шахс қачон айбдор деб топилади?
7. Шахснинг ҳуқуқи судда қандай ҳимояланади?
8. Турар жой дахлсизлиги нима?
9. Сўзлашув, ёзишмалар қандай сир сақланади?
10. Шахс ўз ҳуқуқ ва эркинлигини қандай ҳимоя қилади?
11. Яшаш жойини эркин танлаш ҳуқуқи нима?
12. Фикрлаш, сўз, эътиқод эркинлиги нима?
13. Ахборот олиш ҳуқуқи қандай таъминланади?
14. Виждон эркинлиги нима?

⁶³ «Xalq so'zi», 2019-yil 8-dekabr.

Х 606. СИЁСИЙ ҲУҚУҚЛАР

1-§. «Сиёсий ҳуқуқлар» тушунчаси

Сиёсий ҳуқуқлар фуқаролик билан боғлиқ бўлиб, у тегишли давлатнинг фуқароларига давлат ва жамият ишларини бошқариш имкониятини беради. Сиёсий ҳуқуқларга фақат мамлакат фуқароси эга бўлиши мумкин.

Сиёсий ҳуқуқлар орқали фуқаролар тегишли давлат органларини тузиш, уларнинг ишида иштирок этиш, давлат органлари ва мансабдорлар фаолиятини назорат қилиш, қонунлар яратилишида иштирок этиш, сиёсат ва давлат фаолияти ҳақида ўз фикрларини билдириш имкониятига эга бўлади.

Агар шахсий ҳуқуқлар инсоннинг ажралмас ҳуқуқи бўлиб, ундан инсон фуқаролигидан қатъи назар фойдаланса ва давлат ҳар қандай ҳолларда уларни таъминлашга мажбур бўлса, сиёсий ҳуқуқлар давлатнинг характерида келиб чиқиб, ўз фуқаролари учунгина ўрнатилади. Давлат қанчалик демократик бўлса, сиёсий ҳуқуқлар кўпроқ бўлади ва улардан фойдаланиш кенгроқ бўлади. Аксинча, давлат нодемократик бўлса, сиёсий ҳуқуқлар доираси тор бўлади ва мавжуд ҳуқуқларни ҳам турли воситалар билан чеклаш ҳоллари учраб туради.

Сиёсий ҳуқуқлар, энг аввало, давлатни бошқаришда иштирок этиш, давлат фаолиятига таъсир этиш имкониятини яратувчи ҳуқуқлар бўлгани учун уларнинг миқдори, амалга ошириш чора-тадбирлар доираси қандай бўлишини давлат белгилайди.

Шахсий ҳуқуқлардан фарқ қилиб, сиёсий ҳуқуқларга, асосан, маълум ёшга етган фуқаролар эга бўлади. Шунингдек, сиёсий ҳуқуқлардан фойдаланишда айрим ҳолларда чегаралар ўрнатилиши мумкин. Масалан, сайлаш ҳуқуқи 18 ёш қилиб белгиланган бўлса, яна сайловларда суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар, шунингдек, суд ҳукми билан озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган шахслар сайланиши мумкин эмас. Шунингдек, оғир ва ўта оғир жиноятлар содир этганлик учун суднинг ҳукмига кўра озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган шахслар сайловда иштирок этиш ҳуқуқидан фақат қонунга мувофиқ ҳамда суднинг қарори асосида маҳрум этилиши мумкин. (Конституциянинг 128-моддаси). Сайланиш ҳуқуқидан фойдаланиш учун ҳам маълум ёшга етган бўлиш керак. Масалан, Ўзбекистон Республикасида фуқаролар Олий Мажлис депутатлигига 25 ёшдан, Президентликка 35 ёшдан сайланиш ҳуқуқига эга. Бундан ташқари, сайлов қонунларида ҳарбий хизматчилар, диний арбоблар учун ҳам қонун доирасида чеклашлар ўрнатилган.

Сиёсий ҳуқуқларни амалга оширишда ўрнатиладиган айрим чеклашлар бошқа хорижий мамлакатлар қонунчилигида ҳам мавжуд.

2-§. Фуқароларнинг давлат ва жамият ишларида иштирок этиш ҳуқуқи

Сиёсий ҳуқуқлар фуқароларнинг давлат ва жамият ишларида иштирок этишини таъминлайди. Конституциянинг 36-моддасида: «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эга. Бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш⁶⁴ ва давлат органларини демократик тарзда шакллантириш, шунингдек, давлат органларининг фаолияти устидан жамоатчилик назорати воситасида амалга оширилади», – деб белгиланган.

Демак, фуқароларнинг давлат ва жамият ишларидаги иштироки, энг аввало, давлат ва жамиятни бошқаришда намоён бўлади. Яъни бу – давлат ва жамият ишларини бошқариш ҳуқуқидир. Ана шу ҳуқуқ турли шакллар, воситалар орқали рўёбга чиқарилади.

⁶⁴ «O'zbekiston Respublikasining referendumi to'g'risida»gi Qonunga 2023-yil 18-dekabrda qonun bilan jiddiy o'zgartish va qo'shimchalar kiritildi.

Конституциянинг ўзида қайд қилинишича, фуқаролар давлатни бошқаришда бевосита ҳамда вакиллари орқали иштирок этади. Фуқароларнинг давлатни бошқаришдаги иштирокини таъминловчи ҳуқук, энг аввало, сайлов ҳуқуқидир.

Ўзбекистон фуқаролари маълум ёшга етгач, сайлов ҳуқуқидан фойдаланади. Бу сайлаш ҳуқуқи ва сайланиш ҳуқуқидир. Сайловларда фуқароларнинг бевосита иштирок этиш ҳуқуқи ҳам, вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқи ҳам таъминланади. Агар фуқароларнинг сайловда овоз бериши, сайлов комиссиялари фаолиятида иштирок этиши бевосита иштирокига мисол бўлса, фуқаролар томонидан сайланган депутатлар, Президент халқ номидан иш кўриши сабабли халқнинг вакиллари орқали иштирокига мисол бўлади.

Сенаторларни фуқаролар тўғридан-тўғри сайламаса-да, улар ҳам вакиллик ифодасидир, уларни халқ сайлаган депутатлар ўз орасидан сайлайди. Давлат органлари ишида ҳамма фуқароларнинг бевосита иштирок этишига имконият йўқ, шунинг учун бир гуруҳ фуқаролар ёки шахслар давлат органларида давлатни бошқаришда бевосита иштирок этса, (депутат, Сенатор, Президент), бир гуруҳ фуқаролар уларнинг вакили сифатида иштирок этади (яна депутатлар, сенаторлар, Президент).

Фуқаролар давлат ва жамият ҳаётига тааллуқли муҳим масалалар юзасидан референдумда (овоз беришда) иштирок этиш, қонун лойиҳалари муҳокамасида иштирок этиш орқали ҳам давлат ва жамият ишларида иштирок этган ҳисобланади. Ўзбекистонда охириги референдум 2002-йил 27-январда ўтказилиб, унда Парламентнинг икки палатали структурасига ўтиш, Президентнинг ваколат муддатини беш йилдан етти йилга ўзгартириш масаласи ҳал қилинди. Референдумда ҳам сайловдаги каби маълум ёшга етган фуқаролар иштирок этади. 2023-йил 30-апрелдаги референдум натижасида Ўзбекистонни янги таҳрирдаги Конституцияси қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республика-сининг референдуми тўғрисида»ги Қонуни 2001-йил 30-августда янги таҳрирда қабул қилинган бўлиб, унга асосан, референдум халқ иродасининг бевосита ифодаси ҳисобланди.

Мамлакатимизда фуқароларнинг давлат ва жамият ишларидаги иштироки ҳуқуқини таъминловчи воситалардан бири ўзини ўзи бошқариш фаолияти ҳисобланади. Ўзини ўзи бошқариш органлари бутун мамлакат ҳудудида қишлоқ, шаҳарча ва шаҳардаги маҳаллаларда тузиладиган фуқаролар йиғини бўлиб, улар барча 18 ёшга етган фуқароларни камраб олади. Фуқаролар фуқаролар йиғини ишида иштирок этиб, унинг органларини тузишда қатнашади ва шу асосда жамият ишларида иштирок этади.

Мамлакатимизда фуқаролик жамияти шаклланиб бориши билан фуқароларнинг жамият ва давлат ишларида иштирок этиш йўллари кенгайиб бормоқда.

2017 – 2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлан-тириш-нинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида жамоатчилик бошқаруви тизимини такомил-лаштиришга, жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг замонавий шаклларини ривожлантиришга алоҳида аҳамият қаратилди.

2022 – 2026-йилларга мўлжалланган Тараққиёт стратегиясида жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг механизмларини такомиллаштириш белгиланди.

Давлат органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратининг ўрнатилиши, фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқариш ҳуқуқларини амалга ошириш воситаларидан бири сифатида эътироф этилган ва бу Конституцияда ўз ифодасини топди.

«Жамоатчилик назорати ҳуқуқий асосларининг Конституция-вий мустаҳкамланиши, уни давлат ва жамият қурилишини энг муҳим институтларидан бирига айланишига, жамиятда халқ ҳокимиятини таъминлашнинг ҳуқуқий механизмларини кучайишига хизмат қилади»⁶⁵.

⁶⁵ Hakimov R. «Davlat hokimiyati tarmoqlari o'rtasida muvozanatni ta'minlashning huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish». Yuridik fanlari doktori (Doctor of Sciences) ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiyasi. T. 2018. 34-bet.

Бу фуқаролар давлат ва жамият ишларида фақат давлат органларини тузишда иштирок этиш билан чегараланмай, уларнинг фаолиятини назорат қилишда ҳам қатнашишини кўрсатади.

Янги таҳрирдаги Конституцияга, давлат бошқарувига тааллуқли муҳим қўшимча 37-моддада ифодаланган бўлиб, унга асосан «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари давлат хизматига киришда тенг ҳуқуққа эгадирлар.

Давлат хизматини ўташ билан боғлиқ чекловлар қонун билан белгиланади». Давлат хизматчилари – халқни таркибий қисми, вакиллари. Уларнинг фаолияти орқали ҳам халқ давлат ишларида билвосита қатнашади. Давлат хизматчилари давлат бошқарувида малакали, касбий асосда, хизматига ҳам олиб қатнашади. Давлат хизматчилари қондага кўра, мамлакат фуқаролари бўлади. Истисно тариқасида қонуний асосда, тегишли органлар рухсати билан чет эл фуқаролари ҳам давлат хизматчиси бўлиши мумкин. Давлат хизматини ўташдаги чекловлар қонун билан белгиланади деган қоида, махсус қонун бўлишини тақозо этади. Шундай қонунлардан бири 2022-йил августда қабул қилиниб, шу йил ноябрда қучга кирган «Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида»ги қонундир.

3-§. Ўзбекистон фуқароларининг давлат хизматига киришда тенг ҳуқуқлиги

Давлат хизмати, давлат бошқаруви билан боғлиқ институт. Давлат хизмати давлатнинг фаолияти бўлиб, у давлат хизматчилари томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Конституциясига сиёсий ҳуқуқлар қаторида давлат хизматига киришда Ўзбекистон фуқароларининг тенг ҳуқуқлилиги Конституциявий даражада мустаҳкамланди.

Ўзбекистонда 2022-йил 8-августда «Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида»ги Қонун қабул қилинди. «Давлат фуқаролик хизмати» Давлат хизматининг таркибий қисми ҳисобланади.

Қонунда мазкур қонун амал қилмайдиган ташкилот ва муассасалар аниқ кўрсатиб қўйилди (3-модда). Шу моддада кўрсатилганлардан ташқари ташкилот ва муассасалардаги хизматчилар давлат хизматчиси ҳисобланади.

Ким давлат фуқаролик хизматчиси ҳисобланиши эса махсус реестр билан белгиланади. Давлат фуқаролик хизмати лавозимларининг реестри Ўзбекистон Президенти томонидан тасдиқланади.

Давлат хизматига киришда фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги, хизматга очиқ танлов асосида қабул қилиш орқали таъминланади.

Мамлакатимизда давлат хизматчиларини танлаш, малакасини ошириш, захирага олиш, ротация қилишни амалга оширишга раҳбарлик қилувчи орган – Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги давлат хизматини ривожлантириш агентлиги ҳисобланади⁶⁶.

Давлат хизматига киришда Конституцияга асосан фуқаролар тенг ҳуқуқлилиги белгиланар экан, бу дегани давлат хизматига киришда фақат фуқароликка эга бўлишни ўзига етарли эмас. Чунки бу ўта масъулиятли, алоҳида билим ва тажриба, малака талаб қилинадиган лавозимлардир. Шунинг учун адолатли очиқ танлов тенг ҳуқуқлиликка зид эмас. Аксинча танлов фуқароларни давлат хизматига киришга интилиши, уларни билими, малакаси юқори даражада бўлишини таъминлайди.

Давлат хизматчиларига алоҳида одоб-ахлоқ қоидалари қўлланилади. Шунингдек, уларнинг хизматига қараб, рағбатлантириш, ижтимоий қўллаб-қувватлаш, шу билан бирга, уларни жавобгарлиги масалаларига ҳам жиддий ёндашилади.

Давлат хизматининг турлари хилма-хил, давлат фуқаролик хизмати эса шулардан биридир.

⁶⁶ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 3-oktyabrdaqi «O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi davlat xizmatini rivojlantirish agentligi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-4472-sonli Qarori // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 04.10.2019-y., 07/19/4472/3906-son.

Давлат хизматига танлов – кадрларни танлашда қатъий ва бир хилда, маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик, таниш-билишчилик, шахсий садоқат каби иллатларни йўқотишга ёрдам беради. Булар бошқарувдан энг ёмон иллат – коррупцияга ҳам зарба беради.

Конституциянинг 28-моддасидаги «шахснинг судланганлиги ва бундан келиб чиқадиган ҳуқуқий оқибатлар унинг қариндошлари ҳуқуқларини чеклаш учун асос бўлиши мумкин эмас» – деган қоида каби шахсий ҳуқуқлар қаторига кирилади. Бу давлат хизматига киришдаги тенг ҳуқуқлиликка боғлиқ. Чунки шу пайтгача ана шу ҳолат, яъни қариндош уруғларни судланганлиги фуқароларнинг давлат хизматига киришда ғов бўлиб келар эди.

Энди бундай чекловлар йўқ бўлиши малакали, ташаббускор кадрларнинг давлат хизматига кириш имкониятини оширади.

4-§. Митинглар, йиғилишлар ва намойишларда иштирок этиш ҳуқуқи

Ҳар қандай мамлакатнинг (жамиятнинг) тараққиёти ҳам, таназзули ҳам фуқаролар фаолиятига боғлиқ. Мамлакатда бўлаётган сиёсий воқеаларда, иқтисодий жараёнларда, халқаро масалаларда фуқаролар кузатувчи сифатида эмас, шу жараёнларнинг иштирокчиси сифатида ўз ўрнини топса, жамият ривожланади ва бу ривожланиш фуқаролар тақдирига ижобий таъсир қилади. Демак, фуқароларнинг сиёсий фаоллик асосида жамият ҳаётида иштирок этиши заруратдир.

Фуқароларнинг сиёсий фаоллиги уларга Конституция ва қонунлар асосида бериладиган ва қафолатланган сиёсий ҳуқуқлар орқали таъминланади.

Фуқароларнинг сиёсий фаоллиги уларга берилган айрим ҳуқуқлар орқали амалга оширилади.

Жаҳон мамлакатлари тажрибасида фуқароларнинг жамият ва давлат тараққиётига таъсири турли шаклларда амалга оширилади. Фуқаролар воқеа-ҳодисаларга таъсир этувчи воситаларга эришиш учун узок вақт кураш олиб боришган, натижада уларга митинг, намойиш, йиғилиш ўтказиш ҳуқуқи берилган.

Ўзбекистон Конституциясида ҳам демократиянинг ажралмас хусусиятларидан бўлган ва фуқаролар фаолиятини таъминловчи митинг, намойиш, йиғилиш ўтказиш ҳуқуқи мустаҳкамлаб қўйилган. 38-моддада: «Фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳокимият органлари фақат хавфсизлик нуқтайи назаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ёки тақиқлаш ҳуқуқига эга», – деб белгиланган. Бу модда янги таҳрирдаги Конституцияга ҳеч қандай ўзгаришсиз киритилди.

Шу модданинг мазмунига эътибор берсак, биринчидан, митинг, йиғилиш, намойиш фуқароларнинг ижтимоий фаоллигини намоён қилиш усуллари ҳисобланади. Иккинчидан, митинглар, йиғилишлар, намойишлар фақат қонунга асосан ўтказилади.

Митинг, йиғилиш, намойишлар ўтказиш натижасида бошқа кишиларнинг, фуқароларнинг манфаати, ҳуқуқи бузилмаслиги керак. Масалан, шундай тадбирлар ўтказилиши натижасида транспорт ҳаракати тўхтаб қолса ёки фуқаролар ўзлари учун зарур машғулотлар билан шуғулланиш имкониятидан маҳрум бўлса, буни бошқа фуқароларнинг манфаатига зарар келтирувчи ҳаракат деб қараш мумкин.

Митинг, йиғилиш, намойишлар вақтида қонун доирасидан чиқиб кетиш натижасида турли-туман зарарли ҳолатлар, яъни мол-мулкларнинг нобуд бўлиши, фуқароларга жисмоний зарар етказиш ҳоллари учраб туради. Ёки кўпчилик тўпланган вақтда уларни тартибли ушлаб туриш имконияти бўлмай қолиши натижасида чегарадан чиқиб кетиш оқибатида хавфсизликка зиён етказилиши мумкин.

Бу ҳолатни кейинги вақтда араб мамлакатларида бўлаётган воқеалар ҳам тасдиқлайди.

Шунинг учун Конституциянинг ўзида ҳокимият органлари хавфсизлик нуқтайи назаридангина митинг, йиғилиш, намойишлар ўтказишни тўхтатиб қўйиши, тақиқлаши мумкинлиги белгиланган.

Митинг, йиғилиш, намойиш ўтказиш ташкилотчилари бу тадбирлар нима учун, қайерда, қачон ўтказилиши ҳақида ҳокимият органларига хабар бериши ва тадбир ўтказишга уларнинг розилигини олиши қонун доирасида белгиланган.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 201, 202-моддаларида, Жиноят кодекси 217-моддасида: «Йиғилишлар, митинглар, кўча юришлари ёки намойишлар ўтказиш тартибини бузиш» учун жавобгарлик белгиланган.

Митинг, йиғилиш ва намойишларнинг хавфсизликка ҳамда фуқаролар манфаатига зарар етказмаслиги нуқтайи назаридан, уларни ўтказишга рухсат бериш ёки тўхтатиш, тақиқлаш тартиби бошқа мамлакатларнинг қонунларида ҳам учрайди.

5-§. Жамоат бирлашмаларига бирлашиш ва оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқи

Фуқаролар давлат ва жамият ишларида турли воситалар орқали иштирок этади. Шулардан бири – фуқароларнинг турли жамоат бирлашмалари, ҳаракатларини ташкил қилиш, уларга аъзо бўлиб кириш ҳуқуқларидир.

Конституциянинг 39-моддаси биринчи қисмида фуқаролар қасаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгалиги мустаҳкамланган.

Ташкилот, корхона, муассасаларда фуқаролар ўзларининг иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш, меҳнат шaroитларини яхшилашни йўлга қўйиш мақсадида қасаба уюшмаларига бирлашади.

Фуқаролар ўз сиёсий қарашлари, манфаатларидаги умумийлик асосида сиёсий партияларга бирлашади ва уларнинг фаолияти орқали мамлакат сиёсий ҳаётида иштирок этади.

Ўзбекистон демократик ҳуқуқий давлат қуришни шунчаки вазифа қилиб қўймасдан, демократик давлатга ҳос барча хусусиятларнинг бўлиши чораларини кўрди. Жумладан, яқка партия ҳукмронлигига барҳам берилди ва кўп партияли тизим шакллантирилди. Ҳозирги кунда мамлакатимизда: Ўзбекистон Халқ демократик партияси, «Адолат» сотсиал-демократик партияси, «Миллий тикланиш» демократик партияси, Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати – Ўзбекистон Либерал демократик партияси ҳамда Ўзбекистон экологик партияси фаолият кўрсатмоқда.

Кўппартиявийлик тизими фуқароларнинг сиёсий партияларга аъзо бўлиш ҳуқуқини таъминлабгина қолмасдан, ҳар бир фуқарога ўз қарашларига мос равишда сиёсий партияга аъзо бўлиш имкониятини беради. Бу фикрлар хилма-хиллиги, фикрлаш эркинлиги ғояларини амалда таъминлайди.

Сиёсий партияларнинг президентликка, вакиллик органларига номзод кўрсатиш ҳуқуқига эгалиги, вакиллик органларида партия фракцияларини тузиш мумкинлиги фуқароларга сиёсий партиялар орқали жамият ва давлат ишларида реал иштирок этиш имкониятини беради. Бундан ташқари, фуқаролар жинслари, ёшлари, ўзларининг касби, қобилиятига қараб ҳам жамоат бирлашмаларига уюшиши мумкин. Булар: Ўзбекистон ёшлар иттифоқи, «Ёзувчилар», «Бастакорлар», «Журналистлар» уюшмаларидир. Жамоат бирлашмаларидан ташқари, фуқаролар маълум мақсад ва вазифаларни амалга ошириш учун оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эга.

Фуқаролик жамиятининг ривожланиб бориши, мамлакат олдида янги вазифаларни вужудга келиши, демократик институтлар тизимини кенгайтиб боришини, янги оммавий ҳаракатлар ва нодавлат-нотижорат ташкилотларни вужудга келишини тақозо этади. 2017-йилда қабул қилинган Ҳаракатлар стратегияси мамлакат ҳаётидаги энг муҳим ҳужжатлардан бири бўлиб, келажагимиз ундаги вазифаларни амалга оширишга боғлиқ. Шунинг учун унда қўйилган вазифаларни самарадорлигини таъминлаш мақсадида 2017-йил 14-февралда янги нодавлат-нотижорат ташкилот – «Тараққиёт стратегияси» маркази ташкил этилди. Вазирлар Маҳкамасининг 2019-йил 13-февралдаги қарори билан «Юксалиш» умуммиллий ҳаракати ташкил этилиб, унга хориждаги миллатдошларимизни ислохотларга жалб этиш вазифаси юклатилди.

2022 – 2026-йилларга мўлжалланган Тараққиёт стратегиясида сиёсий партияларнинг фаолиятини янада такомиллаштириш вазифаси белгиланди.

Конституциянинг 39-моддаси иккинчи қисмида баён қилинган: «Сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек, ҳокимиятнинг вакиллик органларида озчиликни

ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва кадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас», деган қоида эса сиёсий ҳуқуқларга барча фуқаролар бир хилда эгалитини билдиради ва ҳуқуқлар амалга ошишининг кафолати бўлиб хизмат қилади. Бу модда ҳам ўзгаришсиз ўтказилди.

6-§. Ваколатли органларга мурожаат этиш ҳуқуқи

Фуқароларнинг давлат ва жамият ишларида иштирок этиш шаклларида бири давлат органларига, муассасаларига, мансабдор шахсларга, халқ вакилларига мурожаат этиш ҳуқуқидир.

Мурожаат орқали фуқаролар давлат ва жамият ишларида бевосита иштирок этади.

Ваколатли давлат органларига фуқароларнинг мурожаат этиш ҳуқуқи Ўзбекистон мустақиллиги натижасида Конституциявий ҳуқуқ мақомида мустаҳкамланди. Совет Иттифоқи давридаги Консти-тутсияларда бундай ҳуқуқ кўзда тутилмаган эди. Ҳатто бу масала қонунлар асосида ҳал қилинмай, фармонлар билан ҳал қилинган эди.

Фуқаролар мурожаати орқали давлат ва жамият ҳаётига таъсир этишининг муҳимлиги ҳисобга олиниб, шу ҳуқуқ Конституциявий даражада мустаҳкамланди.

Конституциянинг 40-моддасида: «Ҳар ким бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда давлат органларига ҳамда ташкилотларига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига, мансабдор шахсларга ёки халқ вакилларига аризалар, таклифлар ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқирилиши шарт», – деб белгиланган.

Бу моддадаги қўшимча (янгилик) мурожаат қилинувчи субъектлар қаторига фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва мансабдор шахсларни қўшилганлигидир.

Буларни кенгрок ёритадиган бўлсак, фуқаролар якка тартибда ёки бошқа фуқаролар билан биргаликда ваколатли органларга, муассасаларга, халқ вакилларига мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Мурожаатлар турлича бўлиб (мурожаат турлари), улар ариза, таклиф ёки шикоят кўринишида бўлиши мумкин.

Аризалар орқали фуқаролар ўзларининг турли ҳуқуқларини рўёбга чиқаришни сўрайди. Масалан: ишга кириш, ишдан бўшаш, ўқишга кириш, таътил олиш, таъминот олиш ва ҳоказолар.

Таклифлар орқали фуқаролар кўпинча ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш йўллари, ишлаб чиқаришни такомиллаштириш, ўқув жараёнини такомиллаштириш, бошқарув тизимини такомиллаштириш, қондаларни такомиллаштириш, атроф-муҳитни соғломлаштириш, моддий ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини билдиради.

Шикоятлар орқали бузилган ҳуқуқларини тиклаш, айбдорларга чора кўриш, зарарни қоплаш талаб этилади. Аризанинг асосини илтимос ташкил этса, шикоятнинг асосини талаб ташкил этади. Шикоятлар орқали содир этилган ёки содир этилаётган, этилиши мумкин бўлган қонунсиз ҳаракатлар тўғрисида хабарлар берилиши мумкин.

Фуқароларнинг мурожаатлари ёзма ёки оғзаки бўлиши, улар алоқа воситалари орқали, оммавий ахборот воситалари орқали тақдим қилиниши ёки шахсан топширилиши мумкин.

Конституцияда мурожаатларни кўриш тартиби ва муддати қонун асосида ҳал қилиниши белгиланган. Ўзбекистонда фуқароларнинг мурожаатларини кўриш тартиби ва муддати, бу борадаги ваколатли органлар, мансабдор шахсларнинг ҳуқуқ-буричлари махсус қонун билан белгиланган⁶⁷.

Фуқароларнинг мурожаат қилиш ҳуқуқи амалга ошишида энг муҳим масала – мурожаат қандай ҳал қилинишидан қатъи назар вақтида асосли, ишончли жавоб олиш ҳисобланади. Вақтида ва ишончли жавоб олинмаса, такрор мурожаатлар, юқори органларга мурожаатлар сони ортиб боради.

⁶⁷ O'zbekiston Respublikasining «Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to'g'risida»gi Qonuni 2017-yil 11-sentyabrda yangi tahrirda qabul qilingan.

Фуқароларнинг мурожаатларини кўриш тартиби суд органларида ўзига хос жиҳатларга эга бўлиб, бу масала Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодексда белгиланган.

Фуқаролар мурожаат қилиш ҳуқуқидан бошқаларга тўхмат қилиш, бошқарув тартибларини издан чиқаришда фойдаланмаслиги, ғаразли ниятларни амалга оширишга уринмаслиги керак. Шундай ҳоллар бўлса, айбдор шахслар жазоланади.

Фуқароларнинг мурожаатларига кейинги вақтда эътибор янада кучайтирилди. Бунга мисол қилиб, Ўзбекистон Президентининг 2016-йил 28-декабрдаги «Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари билан ишлаш тизимини тубдан такомиллаштиришга доир чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони кўрсатиш мумкин.

Мурожаатлар билан ишлаш ва уларнинг аҳамиятини «Халқ қабулхоналари» ва «Президентнинг виртуал қабулхонаси»нинг ташкил қилиниши янада юқори поғонага кўтарди.

Фуқароларнинг мурожаат қилиш ҳуқуқи Конституциянинг «Сиёсий ҳуқуқлар» бобида шу турдаги ҳуқуқлар тизимида берилган.

Умумий қоидаларга асосан сиёсий ҳуқуқлардан факат фуқаролар фойдаланиши керак. Лекин бу ерда шу қоида истисно тариқасида амал қилмайди. Сабаби мурожаат қилиш ҳуқуқи давлат ишида иштирокни таъминлашдан анча кенгроқ вазифаларни, яъни иқтисодий турмуш, ўзининг кадр-қиммати, шаънини химоя қилишни ҳам кўзлайди.

Аввалги бобларда Ўзбекистон Республикасининг «Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) тўғрисида»ги Қонунида Омбудсман чет эл фуқаролари ҳамда фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг мурожаатларини кўриши мумкинлиги белгиланганини кўрдик. Чет эл фуқаролари факат ариза ва шикоятлар билан мурожаат қилиши мумкин. Таклиф билан мурожаат қила олмайди. Таклиф давлат ҳаётига тегишли масалалар бўйича берилади.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар орқали фуқаролар нимага эришади?
2. Кимлар сиёсий ҳуқуқларга эга?
3. Конституцияда қандай сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар белгиланган?
4. Янги таҳрирдаги Конституцияда қандай янги ҳуқуқ белгиланди?
5. Давлат ва жамият ишларини бошқаришда фуқаролар қандай иштирок этади?
6. Фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини қандай шаклларда амалга оширади?
7. Қандай ҳолларда митинг, намойиш ва йиғилишлар ўтказиш тўхтатилиши ёки тақиқланиши мумкин?
8. Ўзбекистонда жамоат бирлашмалари қандай мақсадда ташкил қилинади?
9. Жамоат бирлашмаларининг қандай турлари бор?
10. Фуқароларнинг мурожаат қилиш ҳуқуқи қандай ҳуқуқ ва у қандай таъминланади?
11. Мурожаатнинг қандай турлари мавжуд?

ХИ БОБ. ИҚТИСОДИЙ, ИЖТИМОИЙ, МАДАНИЙ ВА ЭКОЛОГИК ҲУҚУҚЛАР

1-§. «Иқтисодий, ижтимоий, маданий ва экологик ҳуқуқлар» тушунчаси

1992-йил 8-декабрда қабул қилинган Конституцияда ИХ боби 7 та моддадан иборат бўлиб «Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар» деб аталган. Янги таҳрирдаги Конституция маданий ва экологик ҳуқуқлар бўлиши назарда тутилди ва жами 13 та моддадан иборат бўлди.

Фуқароларнинг нормал ҳаёт кечириши, табиий ва маънавий бойликлардан фойдаланиши, билим олиши, меҳнат қилиши, соғлиғини сақлаши учун тегишли имкониятлар бўлиши шарт. Бу имкониятлар давлат томонидан яратилади ва улардан фойдаланиш учун қонун доирасида ҳуқуқлар ўрнатилади. Бундай ҳуқуқ-ларнинг асосийлари Конституцияда белгиланади.

Фуқароларнинг мулкка эгалик қилиш, меҳнат қилиш, дам олиш, нафақа олиш, тиббий хизматдан фойдаланиш, билим олиш, илмий ва техникавий ютуқлардан фойдаланиш, маданият асарларидан, экологик имкониятлардан фойдаланиш ҳуқуқлари «Иқтисодий, ижтимоий, маданий ва экологик ҳуқуқлар» деб белгиланган. Бу ҳуқуқлар давлат томонидан ўрнатилиб, давлатнинг иқтисодий қудрати ошиб бориши, имкониятларнинг кенгайиши натижасида кенгайиб боради. Бу ҳуқуқлардан фойдаланиш орқали фуқаролар ўз яшаш шароитини ўзи таъминлайди. Тегишли ҳуқуқлар иқтисодий, ижтимоий, маданий, экологик муносабатларни тартибга солади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг IX боби «Иқтисодий, ижтимоий, маданий ва экологик ҳуқуқлар» деб аталиб, унинг алоҳида моддаларида белгиланган қоидалар фуқароларнинг турмуш тарзи нормал бўлишини кўзда тутди.

Ўзбекистон Конституциясида белгиланган бу ҳуқуқлар доираси, қўлланиш тарзи ҳеч қандай демократик давлатлардан кам эмас ва белгиланган қоидалар халқаро ҳужжат нормаларига ва уларда белгиланган талабларга мос.

Ўзбекистон фуқаролари учун белгиланган айрим иқтисодий ҳуқуқлар, Ўзбекистоннинг демократик йўлдан бораётганлиги, жаҳон тажрибасига таяниш, бозор муносабатларига асосланган жамият қуриш мақсадининг ҳақиқий исботини кўрсатади. Масалан, «Мулкдор бўлиш ҳуқуқи». Айрим иқтисодий ҳуқуқлар эса, юқоридаги ҳолатларга асосан янгича мазмунда, шароитга мос равишда талкин қилинди. Масалан, «Меҳнат қилиш ҳуқуқи». Собиқ тузум даврида ҳам «Меҳнат қилиш ҳуқуқи» бўлса-да, албатта, меҳнат қилиш бурч сифатида ҳам белгилаб қўйилган эди. Бу эркин меҳнат қилиш тамойилига зид эди.

Мамлакатимизда Конституцияда белгиланган иқтисодий-ижтимоий ҳуқуқлардан фойдаланиш натижасида фуқаролар ўз ҳаётини ўзи хоҳлаганча қуриш, моддий неъматлардан фойдаланиш имкониятлари кенгайиб бормоқда.

2-§. Мулкдор бўлиш ҳуқуқи

Мулкдор бўлиш ҳуқуқига Ўзбекистон фуқаролари ва мамлакатимизда яшовчи бошқа шахслар мустақиллик натижасида эришди, деб айтилса хато бўлмайди. Чунки собиқ тузум даврида қабул қилинган бирорта Конституцияда бундай ҳуқуқ йўқ эди. Сотсиалистик тузум, умуман, хусусий мулкни инкор этар эди. Мулк эса хусусийлик билан бевосита боғлиқ.

Собиқ тузумда жамиятдаги нотенгликни хусусий мулкка эга бўлиш келтириб чиқаради, мулк кишини киши томонидан эксплуатация қилиш, эзиш сабаби деб кўрсатилади эди. Аслида эса мулкка эга бўлиш, мулкдор бўлиш инсонларнинг эркинлиги, ҳар нарсада ўз фикри бўлишини таъминловчи воситадир.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон мулк масаласига, унга эгалик қилиш масаласига бошқача, аниқроғи, тўғри ёндашди. Мамлакатда олиб борилаётган мулкдорлар синфини шакллантириш сиёсати ҳам ҳар бир кишини бойитиш ва у орқали мамлакатнинг иқтисодий қудратини оширишни кўзлайди.

Конституциянинг 41-моддасида: « Ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли.

Банк операцияларининг, омонатларнинг ва ҳисобварақлар--нинг сир тутилиши, шунингдек, мерос ҳуқуқи қонун билан кафолатланади», – деб белгиланган.

Бу моддадаги қоидалар бирданига бир неча масалани ҳал қилган.

Биринчи, ҳар бир кишининг мулкдор бўлиши, яъни мулкка эга бўлишини; иккинчи, мулкнинг ажралмас қисми бўлган банкка қўйилган омонатларни ва ҳисоб варақаларни сир сақлашини; учинчи, мулк билан боғлиқ масала – мерос ҳуқуқининг қонун билан кафолатланишини.

Мулкка эга бўлиш ҳар бир инсоннинг фақат фаровон ҳаёт кечиришини эмас, эркинлигини, келажакка ишонч билан қарашини, авлодлар олдида обрўсини таъминловчи шартлардан ҳисобланади. Республикаимизда мулкдор бўлиш ҳуқуқи Конституциядагина белгиланиб қолмасдан, шу ҳуқуқни рўёбга

чиқарувчи, аниқроғи, кишилар мулкдор бўлишини таъминловчи кўплаб ҳуқукий ҳужжатлар қабул қилинди ва тадбирлар ўтказилди.

Иқтисодий ислохотларнинг турли босқичларида амалга оширилган турли мулкларни давлат тасарруфидан чиқариб, хусусийлаштириш, тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш ва яратилган бошқа шароитлар натижасида аҳолининг кўплаб қисми мулкка эга бўлди ва жамиятда барқарорлик шартларидан бири бўлган мулкдорлар табақаси шаклланди ва ривожланмоқда.

Мулкий масалаларни тартибга солувчи Ўзбекистон Респуб-ликасининг «Фуқаролик кодекси» нормалари мулк масалаларини белгилашга, бозор шароитидан келиб чиқиб ёндашди ва мулкдор бўлиш ҳуқуқининг кафолатларини кучайтирди. Энди мулк фақат меҳнат қилиш эвазига орттирилган даромадлар билан чекланмай (собик тузум давридаги каби), бошқа турли қонуний фаолият турлари орқали ҳам мулкка эга бўлиш мумкинлиги қонунда мустаҳкамланди.

Қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонунига кўра, банклар мижозларнинг банкдаги омонатлари миқдоринигина эмас, амалга оширган ҳар қандай банк операциялари ҳисоб рақамларини сир сақлаш мажбуриятини олади.

Худди шунингдек, «Мерос ҳуқуқи қонун билан кафолатланади», деган Конституциявий қондан амалга татбиқ этиш учун қонунчилигимизда аниқ ва кенг нормалар мавжуд. Мулкдорнинг мулки васият бўйича ёки қонунда белгиланган тартибда меросхўрга қолдирилиши мерос ҳуқуқининг кафолатидир.

Мулкдор қонунсиз мулкдан маҳрум қилиниши мумкин эмас.

3-§. Меҳнат қилиш ҳуқуқи. Мажбурий меҳнатнинг тақиқланиши

Меҳнат ҳар қандай шароитда ҳам даромад манбаидир. Аксарият кишилар ўз турмушини меҳнат орқали вужудга келадиган даромадлар ҳисобига қуради. Шунинг учун меҳнат қилишга бўлган ҳуқуқнинг Конституцияда белгиланиши ва бошқа қонунлар асосида унинг таъминланиши фуқаролар ва жамият учун муҳим масаладир.

Ҳар бир меҳнатга лаёқатли шахсни шу ҳуқуқ билан таъминлаш ва ишсизликдан ҳимоялаш давлатнинг асосий вазифаларидан биридир.

Янги таҳрирдаги Конституцияда меҳнат ҳуқуқи кенг, мукамал ва янгича талқин қилинди. Унга асосан «Ҳар ким муносиб меҳнат қилиш, касб ва фаолият турини эркин танлаш, хавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб берадиган қулай меҳнат шароитларида ишлаш, меҳнати учун ҳеч қандай камситишларсиз ҳамда меҳнатга ҳақ тўлашнинг белгиланган энг кам миқдоридан кам бўлмаган тарзда адолатли ҳақ олиш, шунингдек, ишсизликдан қонунда белгиланган тартибда ҳимояланиш ҳуқуқига эга.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг кам миқдори инсоннинг муносиб турмуш даражасини таъминлаш зарурати ҳисобга олинган ҳолда белгиланади.

Ҳомиладорлиги ёки боласи борлиги сабабли аёлларни ишга қабул қилишни рад этиш, ишдан бўшатиш ва уларнинг иш ҳақини камайтириш тақиқланади» (42-модда). Бу модданинг нормалари фақат меҳнат қилиш, эркин касб танлаш ва адолатли меҳнат шароитида ишлаш, ишсизликдан ҳимояланишдан ташқари қатор қулайликларни белгилади. Буларга:

меҳнат шароити хавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб бериши;

меҳнат учун ҳақ камситишларсиз, ҳамда меҳнатга ҳақ тўлашнинг белгиланган энг кам миқдоридан кам бўлмаган тарзда адолатли ҳақ олиш кабилар бўлиб, Конституцияда меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг кам миқдори муносиб турмуш даражасини таъминлайдиган даражада бўлиши, ҳомиладор ва болалик аёлларнинг алоҳида ҳуқуққа эгаллиги белгилаб қўйилди.

Конституциянинг яна бошқа моддалари ҳам меҳнат муносабатига боғлиқ бўлиб, 43-моддада, давлат фуқароларнинг бандлигини таъминлашлиги, уларни ишсизликдан ҳимоя қилиши, камбағалликни қисқартириш чорасини кўриши белгиланган. Бу ердаги камбағалликни қисқартириш чораларини кўриши фуқароларнинг ижтимоий ҳуқуқларига ҳам тааллуқлидир. 44-моддада яна бир муҳим меҳнат муносабатларига боғлиқ ва зарур ижтимоий муносабат ҳал қилинган. Унга кўра, суд қарори билан

тайинланган жазони ижро этиш тартибидан ёки қонунда назарда тутилган бошқа ҳоллардан ташқари мажбурий меҳнат тақикланади. Айниқса, бу модда болаларни меҳнатини тақиклашга алоҳида эътибор бериб, болалар меҳнатининг болани соғлиғига, хавфсизлиғига, ахлоқига, ақлий ва жисмоний ривожланишига хавф солувчи, уни таълим олишига тўсқинлик қилувчи ҳар қандай шакллари тақикланиши белгиланган.

Меҳнат қилиш ҳуқуқи натижасида ҳар бир шахс мамлакат қонунлари билан тақикланмаган ҳар қандай ишни қилиши, ўзига маъқул фаолият билан шуғулланиши мумкин. Меҳнат қилиш ҳуқуқининг мавжудлиги шундай имкониятни вужудга келтиради.

Меҳнат қилиш ҳуқуқи орқали шахслар давлат органлари, ташкилот, корхона, муассасаларида, жамоат бирлашмаларида, нодавлат нотижорат ташкилотларида, тижорат ташкилотларида, шахсий ҳўжалигида меҳнат қилиши мумкин.

Бозор муносабатларига хос хусусиятлардан бири ишсизликдир. Бирор-бир давлат бу муаммодан холи эмас, ишсизлик барча давлатларда учрайди. Ҳеч қандай давлат аҳолининг барчасини иш билан таъминлай олмайди. Лекин ишсизликдан ҳимоя қилиш, иш билан таъминлаш чора-тадбирларини кўриш давлат вазифасидир. Меҳнат қиламан деганларни иш билан таъминлаш, бунинг учун иш ўринларини яратиш, тадбиркорлик фаолиятига ёрдам бериш давлат зиммасида бўлиб қолаверади.

Эркин касб танлаш ҳуқуқини амалга ошириш учун ҳам давлат кўплаб ишларни амалга оширади. Ҳозирги пайтда олий ўқув юртларида, техникумларда халқ ҳўжалиги, бошқарув учун етарли кадрлар тайёрланиши йўлга қўйилган.

Меҳнат ҳуқуқининг амал қилиши натижасида кўплаб меҳнат муносабатлари вужудга келади, яъни ишга кириш, нормал шароитларда ишлаш, меҳнатни муҳофаза қилиш; ишдан бўшаш ёки бўшатиш ва бошқалар. Меҳнат қилиш ҳуқуқининг амалга ошиши доирасидаги шундай муносабатлар меҳнат қонунчилиги, яъни Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси билан тартибга солинади. Бу қонун 2023-йилда янги таҳрирда қабул қилинди.

4-§. Дам олиш ҳуқуқи

Ҳар бир инсон сарфлаган куч-ғайратини, ақлини, албатта, қайта тиклаши, янги меҳнат фаолиятини бошлаганда (жисмоний, ақлий) етарли иш қобилиятига эга бўлиши керак. Бунинг учун ҳар бир киши маълум вақтда дам олиши керак. Шунинг учун дам олишга бўлган ҳуқуқ ҳам Конституциявий даражада мустаҳкамланган.

Конституциянинг 45-моддасида: «Ҳар ким дам олиш ҳуқуқига эга. Ёлланиб ишловчиларга дам олиш ҳуқуқи иш вақтининг давомийлигини, дам олиш ва ишланмайдиган байрам кунларини, ҳақ тўланадиган ҳар йилги меҳнат таътилини белгилаш орқали таъминланади», – деб белгиланган. Конституция нормаси мазмунига эътибор берсак, дам олиш ҳуқуқи, аввало, иш вақтига, меҳнат фаолиятига боғлиқлигини кўрамиз. Турли тоифадаги меҳнат қилувчиларнинг иш ҳажми, меҳнат шароити, жисмоний ёки ақлий меҳнат фаолияти турларида қараб бир иш куни тутагандан кейинги иш куни бошлангунча бўлган вақт фуқароларнинг ўз ихтиёрида бўлиб, шу пайтда улар хоҳлаганча дам олади. Ҳафта тугаши билан ҳам айрим соҳаларда бир кунлик, айрим соҳаларда икки кунлик дам олиш белгиланади.

Меҳнат қилувчилар меҳнат куни, меҳнат стажи, меҳнат шароитлари ҳисобга олинган ҳолда йиллик таътил (дам олиш) олиш ҳуқуқига эга. Бу дам олиш ҳуқуқининг яна бир муҳим хусусияти унга ҳақ тўланади. Ходим қонунда белгиланган муддатда меҳнат таътилида бўлиб, дам олаётганда шу муддатга ҳақ олади.

Иш вақти, дам олиш вақти муддатлари, меҳнат таътилига ҳақ тўлаш меҳнат қонунчилиги асосида амалга оширилади. Қонунчиликда кимлар, қайерда қанча ишлаши, қанча муддатдаги таътилга чиқиши, унга қанча ҳақ тўланиши белгиланган. Айрим тоифадаги ходимларга умумий белгиланган иш вақтидан бошқачароқ вақт миқдорлари белгиланган. 16 ёшдан 18 ёшгача бўлган ходимларга ҳафтасига 36 соатдан, И ва ИИ гуруҳ ногиронлари бўлган ходимларга ҳам ҳафтасига 36 соатдан ошмаган иш ҳафтаси

белгиланади. Зарарли иш жойларида ишловчи ҳамда 3 ёшгача фарзанди бўлган ходимларнинг ҳам иш вақти қисқартирилган ҳолда белгиланади. Педагог ходимларнинг ҳам иш ҳафтаси қисқартирилган.

Меҳнат таътиллари ҳам турли тоифадаги ва ёшдаги ходимлар учун турлича белгиланган бўлиб, улар 24 кундан 48 кунгача бўлиши мумкин.

Мамлакатимизда турли саналар, воқеалар билан боғлиқ кунлар байрам деб эълон қилиниб, дам олиш куни ҳисобланган. 1-январ – Янги йил, 8-март – Хотин-қизлар куни, 21-март – Наврўз байрами, 9-май – Хотира ва қадрлаш куни, 1-сентябр – Мустақиллик куни, 1-октябр – Ўқитувчи ва мураббийлар куни, 8-декабр – Конституция куни⁶⁸, Рўза ва Қурбон ҳайити диний байрамларининг биринчи кунлари дам олиш куни ҳамда Янги йил, Мустақиллик куни ва Наврўз байрамларида Президент Фармонида асосан қўшимча дам олиш кунлари тақдим этилади. Буларнинг барчаси фуқароларнинг дам олиш ҳукуқи рўёбга чиққанлигидир.

5-§. Ижтимоий таъминот олиш ҳукуқи

Фуқароларнинг меҳнат қилиш қобиляти йўқолганда ёки пасайганда давлат уларни қўллаб-қувватлаши, халқаро ҳужжатлар талабидан, давлатнинг инсонийлик ғоясига содиқлик принциpidан келиб чиқади.

Киши ўзининг куч-қувватини, ақлини, қолаверса, уларнинг маълум қисмини давлат идора, корхона, муассасаларида меҳнат қилишга сарфлаш билан нафақат ўзининг моддий эҳтиёжини қондиради, шу билан бирга, давлатга унинг корхона, ташкилот, муассасаларининг ривожланишига, моддий жиҳатдан мустаҳкамланишига ҳам ҳисса қўшади. Шунинг учун кишилар қариганда ёки бошқа сабаблар билан вақтинча ёки бутунлай меҳнат қобилятини йўқотганда, давлат томонидан қўллаб-қувватланади. Конституцияда фуқароларнинг ижтимоий таъминот олиш ҳукуқи белгиланиши фуқароларни ижтимоий томондан қўллаб-қувватлашнинг ҳукуқий асоси ҳисобланади. Конституциянинг 46-моддасида бу қуйидагича белгиланган: «Хар ким қариганда, меҳнат қобилятини йўқотганда, ишсизликда, шунингдек, боқувчисини йўқотганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот ҳукуқига эга.

Қонунда белгиланган пенсиялар, нафақалар ва бошқа турдаги ижтимоий ёрдамнинг миқдорлари расман белгиланган энг кам истеъмол харажатларидан оз бўлиши мумкин эмас». Бу ердаги энг муҳим қўшимча ишсизликда ҳам нафақа олиш ҳукуқига эга бўлишидир.

Бу Конституциявий нормага асосан ижтимоий таъминот олиш ҳукуқига қариганда, яъни маълум ёшга етганда; меҳнат лаёқатини йўқотганда; боқувчисидан маҳрум бўлганда ҳамда қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда эга бўлинади. Бу масалалар ҳукуқий жиҳатдан Меҳнат кодекси, «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида» Қонун ва бошқа ҳукуқий ҳужжатлар билан тартибга солинади.

Фуқаролар қариганда қарилик пенсиясини олиш ҳукуқига эга, қарилик пенсиясини олиш ҳукуқи эркаклар учун 60 ёш, аёллар учун 55 ёш қилиб белгиланган ҳамда қонунлар айрим тоифа ходимларига бундан-да қисқартирилган ёшларда қарилик пенсиясини олиш ҳукуқига эга бўлишни белгилайди. Масалан, 5 ва ундан кўп бола парваришлаган аёллар 50 ёшдан, айрим фаолият турларида меҳнат қилувчи эркаклар 55 ёшдан, аёллар 50 ёшдан шундай ҳукуққа эга бўлади.

Фуқаролар меҳнат лаёқатини йўқотганда таъминот олиш ҳукуқига ҳам турли шароитларда эга бўлади. Бундай таъминот турлари вақтинчалик меҳнат қобилятини йўқотганда ёки бутунлай меҳнат қобилятини йўқотганда вужудга келади.

Конституция ёш болаларнинг тўла-тўқис вояга етишини назарда тутган ҳолда боқувчисини йўқотиш ҳолларида тегишли шахсларнинг ижтимоий таъминот билан қўллаб-қувватланишини назарда тутди.

Шунингдек, Конституцияда, қонунда кўзда тутилган бошқа ҳолларда ҳам фуқаролар ижтимоий таъминот олиш ҳукуқига эгаллиги белгиланган. Бу фарзанд туғиш ва уни маълум ёшигача парвариш қилиш

⁶⁸ 2023-йилдан қасба уйushmaları ходимларининг кунини байрам (дам олиш) кунини деҳ белгиланди.

муддатидаги нафақа; табиий офат ёки бошқа фалокатлар туфайли жиддий иқтисодий ва бошқа зарар кўрганларга бериладиган нафақалар; кам таъминланганларга бериладиган нафақалар ва ҳоказолардир.

Мамлакатимиз иқтисодий кудратининг ортиб бориши, фуқароларнинг ижтимоий таъминот ҳуқуқи кенгайиб боришига, ижтимоий таъминлаш имконияти кучайиб боришига ўз таъсирини кўрсатади. Буни пенсия ва бошқа таъминот миқдорларининг босқичма-босқич ошиб бораётганлигидан кўриш мумкин. Бундан ташқари, пенсия таъминотини янада такомиллаштириш учун қўшимча чоралар кўрилмоқда. Пенсия жамғармалари тузилган.

Умуман, ижтимоий таъминот ижтимоий қўллаб-қувватлашнинг бир тури бўлиб, ижтимоий қўллаб-қувватлаш эса Президент илгари сурган мамлакат ривожланишини таъминловчи беш принципдан биттаси.

«Енг муҳими, бу – кекса авлод вакиллари ва ижтимоий ҳимояга муҳтож фуқаролар тўғрисидаги ғамхўр-лиқдир»⁶⁹.

6-§. Уй-жойга эга бўлиш ҳуқуқи

Бу ҳуқуқ Конституцияга янгитдан киритилди. Халқимизда «Ватан» сўзини уй-жойга, яшаш маконига ишлатиш одати бор. Уй-жой – кичик Ватан. Инсон унда дунёга келади, улғаяди, ҳаётни барча аччиқ-чучуқларини тотиб кўради ва дунёдан кетади. Уй-жой бизда мустаҳкам оиланинг асоси, яшаш макони. Уй-жойсиз тўла оилани, фаровон турмушни тасаввур қилиб бўлмайди.

Шунингдек, уй-жойга эга бўлиш ҳамма вақт ҳам осон бўлмайди. Унинг учун маблағ керак, маблағ топиш учун меҳнат қилиш керак. Шулардан келиб чиқиб инсонни уй-жойга эга бўлиш ҳуқуқи янги таҳрирдаги Конституцияда асосий ҳуқуқлар сифатида мустаҳкамланди. Бу мулк ҳуқуқи билан ҳам боғлиқ масаладир.

Конституциянинг 47-моддасида:

«Ҳар ким уй-жойли бўлиш ҳуқуқига эга.

Ҳеч ким суднинг қарорисиз ва қонунга зид тарзда уй-жойидан маҳрум этилиши мумкин эмас. Уй-жойидан маҳрум этилган мулкдорга уй-жойнинг қиймати ҳамда у кўрган зарарларнинг ўрни қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда олдиндан ҳамда тенг қийматда қопланиши таъминланади.

Давлат уй-жой қурилишини рағбатлантиради ва уй-жойга бўлган ҳуқуқнинг амалга оширилиши учун шарт-шароитлар яратади.

Аҳолининг ижтимоий жиҳатдан эҳтиёжманд тоифаларини уй-жой билан таъминлаш тартиби қонун билан белгиланади» – белгиланган.

Бу, биринчидан, бор уй-жойдан асоссиз маҳрум бўлиш ҳолларига чек қўяди. Сир эмас, мамлакатимизда «снос» деб аталган, уй-жойни жамоат, давлат манфаати учун олиб қўйиш ҳоллари ёки арзимас тўлов қилиб уй-жойларни бузиб юбориш ҳолларидан азият чекканлар мавжуд бўлган.

Иккинчидан, энди уй-жой факат суднинг қарорига асосан, уй-жой бузилишидан келадиган зарар тўла қоплангандан сўнг бузилади. Тўлов реал ҳолатдан келиб чиқиб белгиланади. Охир-оқибатда шахс ҳеч қандай иқтисодий зарар кўрмаслиги керак.

Учинчидан, давлат уй-жой қурилишини доимий равишда рағбатлантириб, уй-жойга бўлган ҳуқуқни рўёбга чиқишини таъминлаш чораларини кўриб боради.

Бу яқка тартибда ёки кўп қаватли уйлар қуриш учун ер майдонлари ажратиш, уларни сув, газ, электр энергияси билан таъминлаш ва қурилиш учун кредитлар ажратишда намоён бўлади.

Тўртинчидан, бу аҳолини эҳтиёжманд қисмини арзон уй-жой билан таъминлаш, имтиёзли кредитлар беришда кўринади. Бу масала юзасидан зарур норматив ҳужжатлар мавжуд.

7-§. Соғлиқни сақлаш ва малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқи

⁶⁹ Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T.: «O'zbekiston», 2018-yil, 2-tom, 35-bet.

1992-йил 8-декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Конституциясининг 40-моддасида: «Ҳар бир инсон малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқига эга»лиги шу икки қаторли нор-мада белгиланган эди.

Бу ҳуқуқ инсоннинг ҳаётга, яшашга бўлган ҳуқуқининг қўшимча қафолатидир. Инсон соғ-саломат, жисмоний камчиликсиз яшаса, бахтли ҳаёт кечириши мумкин. Инсон ўз соғлиғига ўзи турли йўллар билан ғамхўрлик қилади ва бунда давлатнинг кўмағига, ёрдамига таянади.

Давлат инсоннинг соғлиғини ҳимоя қилиб, уларга малакали тиббий хизматдан фойдаланишга имконият яратиб беради. Бу ҳуқуқ амал қилганда мамлакатда инсон саломатлигини сақловчи, тикловчи муассасаларнинг малакали, билимли мутахассислар тизими (касалхона, поликлиника, санаторийлар) фаолият кўрсатади. Улар замонавий техник воситалар орқали жиҳозланади. Инсон саломатлигини тикловчи, сақловчи муассасаларни таъминлашни давлат ўз зиммасига олади. Фуқароларга тез ёрдам кўрсатиш хизмати таъминланади.

Бу ҳуқуқнинг амал қилиши натижасида ҳар бир киши тиббий муассасаларга ўз муаммолари билан мурожаат қилиши ва улардан тегишли ёрдам, маслаҳат олишга ҳақлидир.

Соғлом фуқаролар ҳар бир мамлакатнинг энг қимматли бойлиги ҳисобланади. Шунинг учун ҳам соғлиқ учун давлат масъул ва ўз вазифасини бажариш учун тегишли чораларни кўради. Бундай чоралар қаторида аҳоли ўртасида профилактика, эмлаш ишлари олиб борилади.

Ўзбекистонда 2005-йилнинг «Сиҳат-саломатлик йили» деб белгиланиши асосида тиббий хизмат кўрсатиш чораларининг амалга оширилиши, тиббиётни ислоҳ қилиш бўйича ўтказилаётган тадбирлар инсонларнинг тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқини кенгайтириб, тиббий хизматнинг янада малакали бўлишини таъминлашга қаратилган эди.

Мамлакатимизда 2006-йил «Ҳомийлар ва шифокорлар йили» деб белгиланиб, унда кўзда тутилган тадбирлар ҳам тиббиёт соҳасини такомиллаштиришга, тиббиёт ходимларининг малакасини ошириш, турмуш шароитини яхшилашга, тиббий ёрдамга муҳтожларга янада кенгроқ имкониятлар яратилишини таъминлаган.

Янги таҳрирдаги Конституцияда, соғлиқни сақлаш ва малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқи анча кенг ва мукамал мустаҳкамланди. Конституциянинг 48-моддасида «Ҳар ким соғлиғини сақлаш ва малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари тиббий ёрдамнинг қафолатланган ҳажмини қонунда белгиланган тартибда давлат ҳисобидан олишга ҳақли.

Давлат соғлиқни сақлаш тизимини, унинг давлат ва нодавлат шакллари, тиббий суғуртанинг ҳар хил турларини ривожлантириш, аҳолининг санитария-эпидемиологик осойишталигини таъминлаш чораларини кўради.

Давлат жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш, аҳоли ўртасида соғлом турмуш тарзини шакллантириш учун шарт-шароитлар яратади» – деб кенг равишда шахснинг ҳуқуқларини ва давлатнинг мажбуриятларини аниқ белгилаб қўйди.

Бу ерда муҳим масала шахс маълум миқдордаги тиббий хизматни қафолатланган асосда бепул олади. Давлат тиббий хизмат кўрсатиш шакллари ривожлантириш чорасини кўради, тиббий суғуртани амалиётга жорий этишни таъминлайди ва соғлом турмуш тарзи учун шароит яратиб бериши муҳим аҳамиятга эга.

Давлатимизнинг соғлом авлод учун қайғуриши ва бу борада қилаётган ишлари бошқа давлатлар учун ҳам ибрат бўлиши мумкин. Ўзбекистон мустақил давлат бўлгач, орден ва медалларни таъсис этар экан, «Соғлом авлод учун» орденининг биринчи орденлар қаторида таъсис этилиши ҳам мамлакатнинг инсон соғлиғи учун, тиббиёт соҳасидаги ҳуқуқларни таъминлаш учун алоҳида эътибор бераётганлигини кўрсатади.

«Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисида», «Психиатрия ёрдами тўғрисида», «Вич (ОИВ инфекцияси) инфекциясига қарши курашиш тўғрисида»ги (2013-йилда янги таҳрирда қабул қилинди) «Аҳолини сил касаллигидан муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунлар ва бошқа қабул қилинган ҳуқуқий ҳужжат ва давлат

дастурлари фуқароларнинг малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқларини таъминлашнинг ҳуқуқий асосларидир.

Мамлакатимизда соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш ва бу борадаги ишларнинг давом эттирилиши натижасида сезиларли ва катта аҳамиятли ишлар олиб борилмоқда, натижада, кўплаб соғлиқни сақлаш муассасалари замонавий тиббий техника воситалари билан таъминланди; аҳолига хизмат кўрсатиш сифати яхшиланиб бормоқда.

Буларнинг амалий ифодасини Республикамиз аҳолисининг умр кўриш кўрсаткичи юқорилаб бораётганлигида, болалар ва оналар ўлими камайиб бораётганлигида, болаларни турли касалликларга қарши эмлаш давлат ҳисобидан амалга оширилаётганлигида кўриш мумкин.

«...биз учун энг катта бойлик бўлган аҳоли саломатлигини сақлашга онд Конституциявий нормалар ижросини таъминлаш давлат сиёсатининг энг устувор йўналишига айланиши лозим»⁷⁰.

8-§. Экология соҳасидаги ҳуқуқлар

Экология – ҳаётнинг давомийлиги, инсоннинг соғлом турмуш кечириши, табиий озукага эга бўлиши ва ундан фойдаланиши, ернинг унумлиги, ҳаво, сувнинг софлиги, соғлом авлодни вужудга келиши ва яшаши билан боғлиқ масалалар. Табиат соф яратилган. Дунёда турли жонзотларнинг кўпайиб бориши, ишлаб чиқариш, саноат тармоқларининг ривожланиши, транспортни ривожланиши, табиий бойликлардан унумсиз, чексиз фойдаланиш экологияни бузилишига олиб келмоқда. Бунда инсон фактори муҳим рол ўйнамоқда.

Шу сабабли экология, атроф-муҳит, табиатнинг софлиги, табиийлигини сақлаш дунё миқёсида муҳим масала ва муаммо бўлиб қолмоқда.

Ўрта Осиёда жойлашган йирик сув манбани – «Орол денгизи»нинг қуриб бориши қандай салбий оқибатлар олиб келаётганини, уни олдини олишга қаратилган ишлар катта иқтисодий ресурсларни сотиб юбораётганлигини кўриб турибмиз.

Экологиядаги муаммоларни маълум миқдорда ҳал қилиш, табиатни соғломлаштиришга инсонни иштирокини таъминлаш мақсадида, инсон экологик ҳуқуқларга эга бўлиши зарурати вужудга келди ва шу мақсадда янги таҳрирда қабул қилинган Ўзбекистон Конституциясида «экологик ҳуқуқлар»га ўрин берилди. Конституциянинг 49-моддасида «Ҳар ким қулай атроф-муҳитга, унинг ҳолати тўғрисидаги ишончли ахборотга эга бўлиш ҳуқуқига эга.

Давлат фуқароларнинг экологик ҳуқуқларини таъминлаш ва атроф-муҳитга зарарли таъсир кўрсатилишига йўл қўймаслик мақсадида шаҳарсозлик фаолияти соҳасида жамоатчилик назоратини амалга ошириш учун шарт-шароитлар яратади.

Шаҳарсозлик ҳужжатларининг лойиҳалари қонунда белгиланган тартибда жамоатчилик муҳокамасидан ўтказилади.

Давлат барқарор ривожланиш принципига мувофиқ, атроф-муҳитни яхшилаш, тиклаш ва муҳофаза қилиш, экологик мувозанатни сақлаш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади.

Давлат Оролбўйи минтақасининг экологик тизимини муҳофаза қилиш ҳамда тиклаш, минтақани ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан ривожлантириш юзасидан чоралар кўради» – белгиланди.

Бу ерда фуқаронинг ҳуқуқи, қулай (яъни тоза) атроф-муҳитга эга бўлиш ҳамда унинг (атроф-муҳитнинг) ҳолати ҳақида ишончли ахборотга (маълумотга) эга бўлишдир. Мазкур моддада давлат фуқароларнинг шу ҳуқуқларини амалга ошириш, таъминланиши учун айрим мажбуриятларни зиммасига олади.

Булар:

шаҳарсозлик фаолияти соҳасига жамоатчиликни жалб қилиш (бунинг учун шароит яратиб бериш);

шаҳарсозлик ҳужжатларининг лойиҳаларини жамоатчилик муҳокамасидан ўтказишни ташкил қилиш;

⁷⁰ Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T.: «O'zbekiston», 2018. 2-tom, 34–35-betlar.

атроф-муҳитни яхшилаш, тиклаш ва муҳофаза қилиш, экологик мувозанатни сақлаш бўйича чоратadbирларни амалга ошириш;

ва махсус, Оролбўйи минтақасининг экологик тизимини муҳофаза қилиш ҳамда тиклаш, минтақани ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан ривожлантириш юзасидан чоралар кўришда намоён бўлади.

Мамлакатимизда Оролбўйи минтақасида экологик офатни қисқартириш бўйича муҳим ишлар олиб борилмоқда. Қилинаётган ишларни мувофиқлаштириш учун махсус Президент маслаҳатчиси лавозими ташкил этилган.

9-§. Таълим олиш ҳуқуқи

Таълим инсонни юксак даражага кўтарибгина қолмасдан, у мамлакатни ҳам юксалтиради. Жаҳон тажрибаси ҳам фақат таълим орқалигина кўплаб муаммоларни ҳал қилиш мумкинлигини кўрсатади. Билимли кишиларнинг қobiliяти ва ютуқлари билан кўп мамлакатлар ривожланмоқда. Шунинг учун ҳар бир узоқни кўзловчи мамлакат ўз фуқароларининг билимли бўлишидан манфаатдор ва шу йўлда ҳаракат қилади. Фуқароларнинг билимли бўлишига эса таълим тизими қандай йўлга қўйилганлиги, унга қандай шароит-имкониятлар яратилганлиги таъсир қилади. Бунда таълим тизимининг қандайлиги ҳал қилувчи рол ўйнайди.

Ўзбекистонда ҳар бир шахснинг таълим олиш ҳуқуқини таъминлаш мақсадида мукамал таълим тизими шакллантирилди ва такомиллаштирилмоқда. 1992-йил 8-декабрда қабул қилинган Консти-тутсиянинг 41-моддасида: «Ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга.

Бепул умумий таълим олиш давлат томонидан кафолатланади.

Мактаб ишлари давлат назоратидадир», – деб таълим (билим) олиш ҳуқуқи қисқа баён қилинган эди.

Ҳозирги пайтда таълимнинг жаҳон мамлакатларининг ривожланишидаги ўрни ҳисобга олиниб, янги таҳрирдаги Конституцияда таълимга тааллуқли муносабатлар учун 4 та модда ажратилди ва ҳуқуқий нормалар ҳам кўпайтирилди.

Конституциянинг 50-моддасида:

«Ҳар ким таълим олиш ҳуқуқига эга.

Давлат узлуксиз таълим тизими, унинг ҳар хил турлари ва шакллари, давлат ва нодавлат таълим ташкилотлари ривожланишини таъминлайди.

Давлат мактабгача таълим ва тарбияни ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратади.

Давлат бепул умумий ўрта таълим ва бошланғич профессионал таълим олишни кафолатлайди. Умумий ўрта таълим мажбурийдир.

Мактабгача таълим ва тарбия, умумий ўрта таълим давлат назоратидадир.

Таълим ташкилотларида алоҳида таълим эҳтиёжларига эга бўлган болалар учун инклюзив таълим ва тарбия таъминланади» – деб таълим муносабатлари кенг ва мукамал белгиланди.

Ҳар кимга таълим олиш ҳуқуқи берилар экан, уларни рўёбга чиқариш учун давлат юксак масъулият, мажбуриятларни зиммасига олади.

Конституцияда нормасида таълим узлуксиз тизимга эгаллиги, уни ҳар хил турлари ва шакллари бўлишлиги, давлат таълими ташкилотлари билан бир қаторда нодавлат таълим ташкилотлари ҳам бўлишлиги Конституцияда қайд қилинди. Муҳими, мактабгача таълим, тарбия, умумий ўрта таълим давлат назоратида қолдирилди.

Конституциянинг 51-моддаси фуқаролар олий таълим олиш ҳуқуқини белгилайди. Унга асосан «фуқаролар давлат таълим ташкилотларида танлов асосида давлат ҳисобидан олий маълумот олишга ҳақли.

Олий таълим ташкилотлари қонунга мувофиқ академик эркинлик, ўзини ўзи бошқариш, тадқиқотлар ўтказиш ва ўқитиш эркинлигига эга». Умумий ўрта таълим олиш ҳуқуқи ҳаммага тегишли бўлса, олий таълим танловдан ўтганлар учун давлат ҳисобидан, қолганларга ўз ҳисобидан таъминланади.

Янги таҳрирдаги Конституциянинг диққатга сазовор томонларидан бири – унинг махсус нормаси билан ўқитувчи мақомини алоҳида, юқори даражада белгилаш бўлди. Конституциянинг 52-моддасида

«Ўзбекистон Республикасида ўқитувчининг меҳнати жамият ва давлатни ривожлантириш, соғлом, баркамол авлодни шакллантириш ҳамда тарбиялаш, халқнинг маънавий ва маданий салоҳиятини сақлаш ҳамда бойитишнинг асоси сифатида эътироф этилади.

Давлат ўқитувчиларнинг шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш, уларнинг ижтимоий ва моддий фаровонлиги, касбий жиҳатдан ўсиши тўғрисида ғамхўрлик қилади» – деб мустаҳкамланди ва жамият, давлатнинг ривожлантирувчи куч сифатида ўқитувчи меҳнати, фаолияти эътироф этилди. Бу ҳақиқатда ҳам исботланган, умумэтироф этилган ҳақиқат. Япония, Сингапур давлатларининг ривожини таълим, уни таъминловчи ўқитувчи эканлиги, шунга мос равишда уларнинг мавқеи юқори даражага кўтарилганлиги ҳозирда бутун дунёга маълум.

Конституциянинг 53-моддасида белгиланган эркинликни таълим ҳуқуқини давоми ҳисоблаш мумкин. Шу сабабли бу масалани мазкур бандда қисқача ёритишни тўғри бўлади деб ҳисобладик. Шу моддада «Ҳар кимга илмий, техникавий ва бадиий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланади. Интеллектуал мулк конун билан муҳофаза қилинади.

Давлат жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланиши ҳақида ғамхўрлик қилади» – деб белгиланган. Бу моддадаги асосий янгилик, интеллектуал мулк ҳуқуқини ҳимоя қилинишини асосини Конституцияда белгиланишидир.

Шу модданинг иккинчи бандида белгиланганидек, жамиятнинг маданий, илмий ва техник ривожланишига ғамхўрлик қилишни давлат ўз зиммасига олар экан, бу вазифа фуқароларга илм-техника, маданий соҳада эркинлик бермасдан таъминланиши мумкин эмас.

Жамиятнинг ривожланиши унинг ҳар бир аъзоси ўз имко-ниятларидан қанчалик тўла ва кенг фойдаланишига боғлиқ. Ижод натижасидагина фан-техника ютуқларига эга бўлиш мумкин. Турли соҳаларда тегишли қобилиятга эга шахсларга ўз қобилиятини тўла намоён қилиш имконияти яратиб берилгандагина, ижобий натижага эришиш мумкин.

Бу имконият эса шу соҳадаги ҳуқуқларнинг кафолатла-нишидир.

Илмий-техникавий ижод эркинлиги орқали мамлакатимизда аҳамиятли кашфиётлар, ихтиролар, хорижий мамлакатлар билан ҳамкорлик қилиш, мамлакатни жаҳонга кўрсатиш имконияти вужудга келади.

Фуқаролар маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи орқали маданият, санъат намуналаридан фойдаланиб, маънавий озука олиш билан ўз эҳтиёжларини қондирмоқда. Шу билан бирга, маданият, санъат соҳасидаги ютуқлар жаҳонга намоён қилинмоқда.

Давлат жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланишига ғамхўрлик қилар экан, бу соҳада ижодкорлар, муаллифлар, ихтирочи, кашфиётчиларнинг ҳуқуқларини самарали ҳимоялаш тизимини яратган.

Муаллифлар, ихтирочилар, кашфиётчилар ҳуқуқи давлат томонидан ҳимоя қилиниши орқали уларнинг натижасидан, аввало, муаллиф, кашфиётчи, ихтирочилар манфаатдор бўлса, уларнинг меҳнати натижалари жамиятнинг ривожланишига тўғридан-тўғри ижобий таъсир қилганлиги сабабли бундан давлат ҳам манфаатдордир.

Ижодкорлар, муаллифлар, ихтирочилар, кашфиётчилар ҳуқуқлари ҳимоя қилиниши билан бирга, улар давлат томонидан турли рағбатлантиришларга ҳам эга бўлади. Бу ҳам ижод эркинлиги кафолатидир.

Ўзбекистонда иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар Конституцияда алоҳида тур ҳуқуқлар сифатида кўрсатилган ва фуқароларнинг Конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари тизимининг ажралмас қисмидир. Бу ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланиш орқали фуқаролар ўзларининг турмуш шароити фаровонлигини таъминлайди. Давлатнинг иқтисодий қудрати қанчалик кучли бўлса, иқтисодий ҳуқуқлардан фойдаланиш имконияти ҳам шунча кенгайиб боради.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Аввалги Конституцияда белгиланган «Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар» боби нима учун «Иқтисодий, ижтимоий, маданий ва экологик ҳуқуқлар» деб номланди?

2. Бу ҳуқуқларнинг аҳамияти нимада?
3. Мулкдор бўлиш ҳуқуқи нима, мулк қандай ҳимоя қилинади?
4. Меҳнат қилиш ҳуқуқи янги талқинда қандай белгиланди?
5. Дам олиш ҳуқуқи қандай белгиланди?
6. Ижтимоий таъминот ҳуқуқи нима, у қандай таъминланади?
7. Уй-жойга эга бўлиш ҳуқуқини аҳамияти нимада?
8. Соғлиқни сақлаш ва малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқи қандай белгиланган?
9. Экология билан боғлиқ қандай ҳуқуқлар белгиланди?
10. Таълим олиш ҳуқуқи нима, у ўз ичига нималарни олади?
11. Илмий-техникавий ижод эркинлиги нима?
12. Янги таҳрирдаги Конституцияда бу ҳуқуқларни белгилашдаги асосий хусусиятлар нималарда кўринади?

ХИИ БОБ. ИНСОН ҲАМДА ФУҚАРОНИНГ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИ КАФОЛАТЛАРИ

1-§. Кафолатлар тизими

Янги таҳрирдаги Конституцияда инсон ҳуқуқларини кенгайтириш, кўпайтириш билангина чекланиб қолинмай, уларни кафолатлари кенгайтирилди. Бу, биринчидан, белгиланган кўпчилик моддаларда аввалгидек фақат ҳуқуқ, эркинлик кўрсатиб қолинмай, уларни амалга ошириш йўллари, аввало давлатнинг мажбуриятлари аниқ белгилаб қўйилди. Буни 29, 33, 34, 43, 47, 48, 49, 52- моддаларда кўриш мумкин. Иккинчидан, Конституциянинг кафолатлар ҳақидаги Х бобида кафолатга тааллуқли нормалар кўпайтирилди ва аниқлаштирилди.

Ҳақиқатда ҳам, ҳуқуқ ва эркинликлар масаласида энг муҳими, Конституцияда белгиланган ҳуқуқ ва эркинликларни кафолатлаш, яъни амалга ошишини таъминлашдир. Бунинг учун мукаммал тизим яратилиши керак. Ҳуқуқ ва эркинликларнинг кафолатлари Конституцияда белгиланган ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлашни назарда tutувчи ҳуқуқ нормалари ва махсус механизмдан иборат бўлади. Ҳуқуқий нормалар мавжуд бўлса-да, уларнинг амалга ошишини таъминловчи механизм бўлмаса, ҳуқуқ ва эркинликлар коғозда қолиб кетаверади.

Ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлаш масаласи жамиятни ривожлантиришдаги устувор вазифа деб қаралиши, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини сўзда ёки коғозда эмас, амалий ҳаётда жорий қилиш зарурлиги Президентнинг «**Ҳаммамиз яхши тушунамизки, қонунларни қабул қилиш – бу ишнинг бир қисми, ҳолос**»⁷¹ – деган сўзларида кўринади.

Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикасининг Консти-тутсияси инсон ҳуқуқларини халқаро нормаларга мос равишда белгилар экан, уни кафолатлашга алоҳида эътибор берган.

Конституциянинг ўзида «Инсон ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатлари» учун махсус боб мавжудлигини ўзи кафолатга эътиборнинг кучли эканлигини кўрсатади. Барча мамлакатлар Конституциясида ҳам кафолатлар учун махсус боб ажратилмаган. Конституциямизнинг кўплаб моддаларида ҳуқуқ ва эркинликлар шунчаки белгилаб қўйилмай, уларнинг кафолатланиши махсус кўрсатилган. Буни ХИИ бобни бошланишида тилга олиб ўтдик. Давлатчиликда инсон ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатлари қуйидагилардан иборат бўлади.

Ҳуқуқ ва эркинликларнинг ҳуқуқий кафолати. Бу – ҳуқуқ ва эркинликларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамланиши ҳамда уларни таъминлашга, амалга оширишга қаратилган бошқа ҳуқуқий ҳужжатларнинг мавжудлиги ҳисобланади.

⁷¹ Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. T.: «O'zbekiston», 2019, 1-tom, 107-bet.

Ҳуқуқ ва эркинликларнинг сиёсий кафолати. Бу – ҳуқуқ ва эркинликларнинг давлат томонидан таъминланиши. Ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлашга қаратилган тегишли махсус ваколатли давлат тузилмаларининг тузилиши ва фаолият кўрсатиши.

Ҳуқуқ ва эркинликларнинг иқтисодий кафолати. Бу – ҳуқуқ ва эркинликларни иқтисодий томондан таъминлаш, уларнинг амалга ошириш учун зарур моддий-молиявий манбаларни вужудга келтириш.

Агар давлатда етарли иқтисодий, моддий, молиявий манбалар, имкониятлар бўлмаса, ҳуқуқларни амалга ошириш учун шароит бўлмайди. Давлат иқтисодий томондан қанчалик кучли бўлса, ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланиш имконияти ҳам шунча кучайиб боради.

Таълим олиш, таъминот олиш, тиббий хизматдан фойдаланиш имкониятларининг кенгайиши давлатнинг иқтисодига бевосита боғлиқ.

Булардан ташқари, ҳуқуқ ва эркинликларнинг кафолатланишида жамоатчилик назорати ҳам алоҳида ўрин тутиб, бунда нодавлат ташкилотлар ҳам иштирок этади.

Демак, ҳуқуқ ва эркинликларнинг кафолатлари деганда, уларни таъминлаш, амалга ошириш учун етарли асослар ва зарур механизм мавжудлиги тушунилади.

Ҳуқуқ ва эркинликларнинг кафолатлари тизими ҳуқуқий, сиёсий, иқтисодий асослардан ва уларнинг амалга оширилиши таъминлай оладиган механизмдан иборат бўлади.

2-§. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашда миллий ҳуқуқ тизимининг ўрни

Инсон ҳуқуқлари масаласи давлатнинг нафақат ички масаласи, балки халқаро аҳамиятга ҳам эгадир. Инсон ҳуқуқларини таъминлашда халқаро ташкилотлар, улар томонидан қабул қилинган ҳужжатлар алоҳида рол ўйнайди.

Лекин ҳар бир шахс, инсон, асосан, бирор-бир мамлакат ҳудудида яшайди ва кўпинча маълум мамлакатнинг фуқароси ҳисобланади. Шунинг учун алоҳида шахслар, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашда давлат марказий ўринда туради.

Давлат бунинг учун, энг аввало, инсонларнинг ҳуқуқини таъминловчи ҳуқуқ тизимини яратади. Яъни инсон ҳуқуқларини таъминловчи ҳуқуқ тизими миллий ҳуқуқ тизимининг таркибий қисми ҳисобланади.

Мамлакатимизда инсон ҳуқуқларини таъминловчи миллий ҳуқуқ тизимида Ўзбекистон Конституцияси алоҳида ўрин тутаяди.

Конституцияда инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари мустаҳкамланади, уларни таъминлаш йўллари белгиланади. Конституция инсонларга тегишли барча ҳуқуқларни қайд қила олмайди, фақат инсон учун энг зарур ҳаётий ҳуқуқ ва эркинликларни мустаҳкамлаб қўяди. Конституциямиз ишлаб чиқиётган вақтда инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро аҳамиятга эга асосий ҳужжатлар: «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси», «Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида»ги халқаро пакт, «Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида»ги халқаро пакт ва унга қўшимча (факултатив) Протоколларнинг қоидаларидан кенг фойдаланилди. Бундан ташқари, инсон ҳуқуқларига тааллуқли халқаро ҳужжатлар: «Хотин-қизларга нисбатан камситишнинг барча шакллариغا барҳам бериш тўғрисида»ги Конвенсия, «Бола ҳуқуқлари тўғрисида»ги Конвенсия ва бошқа ҳужжатларга қўшилиш билан мамлакатимиз ўз зиммасига шу ҳужжатлар кўрсатмаларини бажариш ва ҳужжат қоидаларини миллий қонунчилигимизга сингдириш мажбуриятини олди.

Агар халқаро ҳужжатлардаги қоидалар мамлакатларнинг бажариши учун кўрсатма бўлса, ҳар бир мамлакат, жумладан, Ўзбекистон миллий қонунчилигида ана шу кўрсатмаларни амалга ошириш чоралари ҳам белгиланади ва шу билан инсон ҳуқуқларини таъминлаш реал воқеликка айланади.

Инсон ҳуқуқлари, уларнинг асосийлари Конституциямизда кўрсатилган бўлиб, уларни таъминлаш йўллари ҳақида Конституцияда кўрсатмалар бўлса, шу ҳуқуқларни янада кенгроқ таъминлаш имконияти Конституция асосида қабул қилинган бошқа қонунларда белгиланган.

Мамлакатимизнинг инсон ҳуқуқларини таъминловчи қонунлари қаторига Сайлов ва Меҳнат кодекслари, «Фуқаролик тўғрисида»ги, «Таълим тўғрисида»ги, «Ижтимоий таъминот тўғрисида»ги ва қўшлаб бошқа қонунларни кўрсатиш мумкин.

Улар Конституцияда қайд қилинган инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқларини таъминлаш механизмларини ҳам яратган.

Булардан ташқари, кўплаб норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, идоравий ҳужжатлар инсон ҳуқуқларини таъминлашда муҳим рол ўйнайди ва миллий ҳуқуқ тизимини бойитади.

Мамлакатимизда қабул қилинаётган ҳар қандай норматив-ҳуқуқий ҳужжат инсон ҳуқуқлари, манфаатлари устуворлиги принципини таъминлашни назарда тутати.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёев инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг муҳим қафолати сифатида, Конституция ва қонун устуворлиги, қонунийлик принципини таъминлашни кўрсатади⁷².

3-§. Ҳуқуқ ва эркинликларнинг давлат томонидан таъминланиши

Давлатнинг асосий вазифаси ҳуқуқ ва эркинликларни белгилаб қўйиш билан чекланмайди. Бу масалада муҳими, ҳуқуқ ва эркинликларни давлат томонидан таъминлашдир. Бу борада давлат ўз зиммасига катта масъулият олади.

Давлатга баҳо беришда мамлакат қонунларида ҳуқуқ ва эркинликларнинг белгилаб қўйилиши ҳолатидан ташқари, уларнинг амалга ошириш учун қандай имкониятлар яратиб берганлиги эътиборга олинади.

Айрим ҳуқуқ ва эркинликларни белгилаш давлатнинг ихтиёри бўлса, айрим ҳуқуқларни таъминлаш унинг тўғридан-тўғри мажбурияти ҳисобланади. Бунга мисол қилиб яшаш ҳуқуқи, дахлсизлик ҳуқуқи ва бошқаларни келтириш мумкин.

Давлатнинг фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш вазифаси, мақсади (мажбурияти) Конституцияда белгиланган бўлиб, Конституциянинг 54-моддасида «Инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш давлатнинг олий мақсади» – деб янги норма белгиланди. Шу модданинг 2-қисмида, «Давлат инсон ҳамда фуқаронинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди», – деб қайд қилинган. Бу борада давлат тегишли ва етарли ваколатларга эга.

Давлат томонидан ҳуқуқ ва эркинликларни таъминловчи қонунчиликнинг яратилиши, ҳуқуқ ва эркинликларни таъминловчи органлар тизимининг ўрнатилиши ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлашга қаратилган фаолиятдир. Барча ҳокимият тармоқларидаги давлат органларида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш вазифаси ҳамда ваколати мавжуд.

Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини давлат томонидан таъминлашни амалга ошириш тизимида Ўзбекистон Президенти алоҳида рол ўйнайди. Чунки у фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилишининг кафили эканлиги Конституциянинг 109-моддаси 1-бандида белгиланган. Бу билан Президентга жуда катта масъулият юкланган. Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари давлат томонидан таъминланишини кўплаб ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар амалга оширади. Булар: Адлия вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Прокуратура ва бошқалардир. Бу органлар фуқаролар ҳуқуқларини таъминлашда махсус тузилмалари фаолиятига таянади. Адлия вазирлигининг «Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш», «Тадбиркорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш» ва бошқа бошқармалари бевосита инсон ҳуқуқларини таъминлаш вазифасини бажаради.

Булардан ташқари, турли ҳокимият тармоқларида ҳуқуқ ва эркинликларни таъминловчи махсус органлар мавжуд, масалан, Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман), ҳукумат тизимидаги Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш Миллий маркази. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тизими кенгайиб, янги институтлар вужудга келмоқда. Бунга мисол сифатида Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича вакил (бизнес омбудсман), бола ҳуқуқлари бўйича вакил лавозимлари таъсис этилганлигини

⁷² Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T.: «O'zbekiston», 2018. 2-tom, 39-bet.

кўрсатиш мумкин. Хулоса чиқариш мумкинки, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш масъулияти давлатга тегишли бўлиб, у бу ишга барча давлат органларини, миллий институтларни жалб қилиш билан бирга нодавлат ташкилотларнинг ҳам фаолиятдан фойдаланади. Бу борада, яъни инсон ҳуқуқларини таъминлашда давлат ва нодавлат ташкилотлари ўзаро ҳамкорлик қилади.

4-§. Асосий ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилиш воситалари

Бу масала Конституциянинг 55-моддасида батафсил белгиланди. Унинг нормаларига кўра, ҳар ким ўз ҳуқуқ ва эркинликларини қонунда тақиқланмаган барча усуллар билан ҳимоя қилишга ҳақли. Яъни адвокат ёрдамидан фойдаланиш, далиллар, ҳужжатлар тақдим этиш, гувоҳлар кўрсатиш ва ҳоказо.

Шахсни ҳуқуқини ҳимоя қилиш тизимида энг таъсирли восита – суд орқали ҳуқуқ ва эркинлигини ҳимоя қилишдир. Шунинг учун ҳар ким суд органларига мурожаат қилиш, давлат органлари ва ташкилотларнинг, мансабдор шахсларнинг қонунга ҳилоф қарорлари, ҳаракатлари ва ҳаракатсизлиги устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқига эга. Бу ҳуқуқ Конституция нормаси билан кафолатланган.

Ҳар кимга бузилган ҳуқуқ ва эркинликларини тиклаш учун судга мурожаат қилиши, бундай мурожаат белгиланган муддатларда суд томонидан ҳолисона кўриб чиқирилиши кафолатланган.

Суд шикоятни кўриб чиқиб, масала мурожаат қилинувчи фойдасига ҳал бўлса, давлат органлари, мансабдор шахсларнинг қонунсиз қарорлари, ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги натижасида етказилган зарар давлат томонидан қопланиш ҳуқуқи кафолатланган.

Судга мурожаат қилиш тартиби, мурожаат қилиш муддатлари, судда ишни кўриш тартиби қонунларда белгилаб қўйилган. Фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда судлардан катта умид қилинмоқда. Шунинг учун суд органлари фаолиятини тако-миллаштириш, уларнинг мустақиллигига эришиш, адолат посбонига айлантириш учун катта ишлар қилинмоқда.

«Бундан кўзланган мақсад – фуқароларимизнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишда қонуний ва адолатли қарор чиқарилишини сўзсиз таъминлайдиган ягона суд амалиётини шакллантиришдан иборат»⁷³.

Конституциянинг 55-моддаси 4-қисмида шахснинг ҳуқуқ, эркинлигини ҳимоясини кучли воситаси сифатида (бу мутлақо янги норма) халқаро органларга мурожаат қилиш ҳуқуқи кафолатланди. Унга асосан ҳар ким Ўзбекистон қонунчилигига ва халқаро шартномаларга мувофиқ, агар давлатнинг ҳуқуқий ҳимояга доир барча ички воситалардан фойдаланиб бўлинган бўлса, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилувчи халқаро органларга мурожаат этишга ҳақли. Фуқаро давлат ҳокимият органлари, одил судлов, Конституциявий судловга мурожаат қилиб улардан қоникарли, асосли жавоб олмаса, натижадан рози бўлмаса, халқаро органларга мурожаат қилиш имкониятига эга бўлди.

Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи миллий институтлар тизими мавжуд. Миллий институтлар шу масалага, яъни инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, тиклашга ихтисослашган ва шу фаолият уларнинг асосий ва бирдан-бир фаолияти ҳисобланади. Миллий институтлар давлат ва нодавлат шаклида тузилиши мумкин.

Ўтган даврда Президент таъкидлаганидек, «Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтларимиз тизимини такомиллаштириб бориш ҳам эътиборимиз марказида бўлди»⁷⁴.

Конституциянинг 56-моддасида «Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлар инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг мавжуд шакллари ҳамда воситаларини тўлдиради, фуқаролик жамиятини ривожлантиришга ва инсон ҳуқуқлари маданиятини юксалтиришга кўмаклашади.

⁷³ Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. T.: «O'zbekiston», 2019. I tom, 427-428-betlar.

⁷⁴ Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T.: «O'zbekiston», 2018. 2-tom, 17-bet.

Давлат инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлар фаолиятини ташкил этиш учун шарт-шароитлар яратади» – деб белгиланган. Бундан кўринадики:

миллий институтлар мамлакатда мавжуд инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш шакллари тўлдирди;
жамиятнинг ривожланишига, ҳуқуқий маданиятнинг юк-салишига кўмаклашади;
уларнинг фаолиятини ташкил қилишга давлат кўмаклашади.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи тизимга «Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман)», «Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази»⁷⁵ қиради. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи миллий институтлар тизими кейинги пайтда ташкил этилган «Болалар ҳуқуқи бўйича вакил», «Тадбиркорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи вакил», ҳамда айрим нодавлат ташкилотлар ҳисобига кенгайиб бормоқда. Адабиётларда турли идоралар (давлат идоралари) таркибида тузилган инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи тузилмалар ҳам миллий институтлар тизимига киритилган⁷⁶.

5-§. Алоҳида тоифадаги (меҳнатга лаёқатсизлар, ёлғиз кексалар, ногиронлар, ва аҳолининг ижтимоий жиҳатдан эҳтиёжманд қисмлари) кишиларини ҳимоя қилиш

Дунёдаги барча мамлакатларда бўлганидек бизнинг мамлакатимизда алоҳида эътиборга лойиқ, ижтимоий, иқтисодий томондан эҳтиёжманд, кўшимча ёрдамга муҳтож шахслар яшайди. Булар: меҳнатга лаёқатсиз ва ёлғиз кексалар; ногиронлиги бўлган шахслар; аҳолини ижтимоий жиҳатдан ёрдамга муҳтож бошқа тоифалари. Бу бошқа тоифага вояга етмаганларни киритиш мумкин. 1992-йил 8-декабрдаги Конституциянинг бу масалага бағишланган 45-моддаси бунини «Вояга етмаганлар, меҳнатга лаёқатсизлар ва ёлғиз кексаларнинг ҳуқуқлари давлат ҳимоясидадир» – деб қисқа белгилаган эди. Янги таҳрирдаги Конституциямизнинг 57-моддаси масалани 3 қисмдан иборат нормалар билан белгилади. Унга асосан «Меҳнатга лаёқатсиз ва ёлғиз кексалар, ногиронлиги бўлган шахслар ҳамда аҳолининг ижтимоий жиҳатдан эҳтиёжманд бошқа тоифаларининг ҳуқуқлари давлат ҳимоясидадир.

Давлат аҳолининг ижтимоий жиҳатдан эҳтиёжманд тоифаларининг турмуш сифатини оширишга, жамият ва давлат ҳаётида тўлақонли иштирок этиши учун уларга шарт-шароитлар яратишга ҳамда уларнинг асосий ҳаётий эҳтиёжларини мустақил равишда таъминлаш имкониятларини кенгайтиришга қаратилган чораларни кўради.

Давлат ногиронлиги бўлган шахсларнинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий соҳалар объектлари ва хизматларидан тўлақонли фойдаланиши учун шарт-шароитлар яратади, уларнинг ишга жойлашишига, таълим олишига кўмаклашади, уларга зарур бўлган ахборотни тўсқинликсиз олиш имкониятини таъминлайди».

Бу ерда энг муҳим жиҳат, тегишли тоифадаги шахсларнинг ҳуқуқлари давлат ҳимоясидадир деб таъкидлаш билан чекланилмасдан, шу тоифадаги шахсларни ҳуқуқини амалга оширишда, уларнинг нормал ҳаёт кечириши учун зарур чора, шароитларни яратишда давлат қиладиган ишлар, давлат масъулияти ҳам Конституциявий нормада белгиланганлигидир.

Бу модданинг мазмуни яна шундан иборатки, алоҳида тоифадаги шахслар – вояга етмаганлар барча ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланишидан ташқари, кўшимча равишда уларнинг ҳуқуқлари давлатнинг алоҳида ҳимоясидадир. Бу эса уларнинг ҳуқуқларини таъминловчи, ҳимоя қилувчи кўшимча чора-тадбирлар мавжудлигида кўринади. Мазкур тоифадагиларнинг ҳуқуқларини таъминлашга, ҳимоя қилишга қаратилган қонунлар мавжудлигида кўринади. Масалан, «Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикасида ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонун ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар мавжуд.

⁷⁵ Bular haqida batafsil ma'lumot uchun qarang: Mualliflar jamoasi, Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi va O'zbekistonda inson huquqlarini himoya qilish milliy tizimi. T.: «O'zbekiston», 2010, 169-251-betlar.

⁷⁶ O'sha manba, 220-250-betlar.

Мамлакатимизда ёшларга оид сиёсат давлат фаолиятининг устувор йўналиши эканлиги юқорида тилга олинган қонунда мустақамланган бўлиб, унинг мақсади ёшларнинг ижтимоий шаклланиши ва ҳимояланишини таъминлаш, уларнинг ижодий иқтидорларидан фойдаланиш ва ёшлар учун ҳамма шарт-шароитларни яратишдан иборат⁷⁷.

Вояга етмаганлар йўлдан адашиб, ноқонуний ҳаракат, жиноят содир этган пайтларда ҳам уларга нисбатан жазо тайинлашда ўзгача тартибларнинг белгиланганлиги уларнинг ҳуқуқини алоҳида ҳимоя қилиш натижасидир.

Ўзбекистон олиб бораётган сиёсат ҳар бир кишини, жумладан, меҳнатга лаёқатсизлар, ёлғиз кексаларнинг ҳам тўлақонли ҳаёт кечиришини, иқтисодий ва сиёсий турмушда фаол иштирок этишини таъминлашга қаратилган. Бундай шахсларнинг тиббий хизматдан фойдаланиш, меҳнат қилиш, билим олиш, дам олиш ҳуқуқлари алоҳида имтиёзлар белгиланиши билан янада кучли ҳимоя қилинади.

Давлатимиз бошлиғи ўз фармонлари билан мунтазам равишда бундай тоифадаги кишиларга имтиёз берувчи, ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи тадбирларни белгилаб келмоқда.

Ўтган ҳар бир йилни маълум номлар билан белгилашда ҳам, энг аввало, шундай кишиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга эътибор берилади. Жумладан, «Ҳомийлар ва шифокорлар йили» деб номланган 2006-йилда ҳам шу муносабат билан белгиланган тадбирларда вояга етмаганлар, ногиронлар, ёлғиз кишиларга имтиёзларни кенгайтириш орқали уларнинг ҳуқуқларини ҳимоялашни кучайтириш кўзда тутилган.

Конституциянинг 57-моддаси нафақат вояга етмаганлар, ногиронлар, ёлғиз кексаларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилишни, балки унинг ғояси ва мақсади аҳолининг барча ночор қатламларини, кексалар, ногиронлар, етим-есирлар, кўп болали оилалар, ўқувчи ёшларнинг давлат томонидан муҳофазага бўлган ҳуқуқларини таъминлашни ҳам назарда тутди.

6-§. Хотин-қизлар ва эркакларнинг тенг ҳуқуқчилиги

Конституциянинг 19-моддаси фуқароларнинг жинсидан қатъи назар қонун олди-да тенглигини ўрнатган бўлса, Конституциянинг 58-моддасида:

«Хотин-қизлар ва эркаклар тенг ҳуқуқлидирлар.

Давлат хотин-қизлар ва эркакларга жамият ҳамда давлат ишларини бошқаришда, шунингдек, жамият ва давлат ҳаётининг бошқа соҳаларида тенг ҳуқуқ ва имкониятларни таъминлайди» – деб белгиланган.

Хотин-қизлар ва эркакларнинг тенг ҳуқуқчилигини амалда таъминлаш мақсадида кўплаб ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинган ва тадбирлар белгиланган.

Булар, бир томондан, аёлларга билим олиш, касб эгаллаш, меҳнат қилиш, меҳнатига ҳақ тўлашда, мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол иштирок этишлари учун эркаклар билан тенг имкониятлар яратилган бўлса, иккинчи томондан, аёлларнинг оиладаги ўрни, жисмоний имкониятлари ҳисобга олиниб, уларнинг меҳнат қилиши, соғлиғини сақлаши учун қулай шароитлар ва имтиёзлар белгиланишида кўринади.

Икки нарса, бир томондан, тенг имкониятлар, иккинчи томондан, аёлларга қўшимча шароит ва имтиёзлар яратилиши билан аёлларнинг тенг ҳуқуқчилиги таъминланмоқда.

Аёлларга билим олиш, меҳнат қилиш, сиёсий ҳаётда иштирок этиш ҳуқуқи, имконияти берилиб, бу ҳуқуқларнинг амалга ошиши учун қўшимча имтиёзлар берилмаса, бундай тенг ҳуқуқчилик аёлларга фойда келтиришдан кўра уларни қийнаб қўяди. Сабаби аёлларнинг оиладаги вазифаси жуда катта ва жисмоний қобилияти ҳам эркакларники сингари эмас. Агар аёллар оила ишларига етарлича вақт ажрата олмаса, уларнинг энг муҳим вазифаси – бола тарбияси зарар кўради. Бу жамият учун ҳам зарарлидир. Шунинг учун имтиёзлар аёлларнинг оиладаги ўрнига ҳар томонлама қулайлик яратишни кўзлайди.

⁷⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Xalq so'zi, 2017-yil, 23-dekabr.

Аёлларнинг оиладаги юмушларини енгиллаштиришга қара-тилган тадбирлар натижасида турли тармоқларда меҳнат қилувчи аёлларнинг салмоғи ортиб бормоқда. Айниқса, ижтимоий соҳада, таълим, соғлиқни сақлаш соҳаларида улар етакчи ҳисобланади.

Президент Шавкат Мирзиёевнинг 2019-йил июн ойида Олий Мажлис Сенатидаги нутқида:

«Мени кишиларимизнинг онгида пайдо бўлган стереотип кўп ўйлантиради. Одатда биз аёлни авваламбор она, оила кўрғонининг кўрикчиси сифатида ҳурмат қиламиз. Бу, шубҳасиз, тўғри. Аммо бугун ҳар бир аёл оддий кузатувчи эмас, балки мамлакатда амалга оширилаётган демократик ўзгаришларнинг фаол ва ташаббускор иштирокчиси ҳам бўлиши керак», – деб таъкидлади.

Давлатимиз аёлларнинг давлатни бошқариш ишларида кўпроқ иштирокини таъминлаш, раҳбарлик лавозимларига жалб қилиш учун ҳам тегишли имтиёзлар яратмоқда. Сайлов қонунчилигига ўзгартириш киритилиб, сиёсий партиялардан кўрсатилаётган номзодларнинг камида 30 фоизи аёллардан иборат бўлишининг белгиланиши муносабати билан вакиллик органлари таркибининг маълум қисмини аёл депутатлар ташкил этди. Олий Мажлис Сенат раиси, Бош прокурор ўринбосари аёл киши эканлиги, қўмиталарнинг раислари орасида, ҳукумат таркибида аёлларнинг мавжудлиги аёллар билан эркаклар тенг ҳуқуқлилигининг кафолати натижасидир.

Биргина 2019-йилда «Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида»ги ҳамда «Хотин-қизларни тазйиқлар ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Ўзбекистон республикасининг қонунлари қабул қилинди. «Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида»ги қонунда давлатимизда гендер тенглик қонунийлик, демократизм, хотин-қизлар ва эркакларнинг тенг ҳуқуқлилиги, жинс бўйича камситишга йўл қўйилмаслиги, очиқлик ва шаффофлик принциплари асосида олиб борилиши белгиланди.

«Хотин-қизларни тазйиқлар ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонун билан давлат сиёсатининг асосий йўналишлари белгиланди. Жумладан, хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш соҳасидаги гендер сиёсати юритилади. Давлат дастурлари ҳамда стратегиялари ишлаб чиқиладди ва амалга оширилади. Жамиятда хотин-қизларга нисбатан тазйиқлар ва зўравонликка нисбатан муросасизлик муҳити яратилади. Хотин-қизларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда қонуний манфаатлари тазйиқлар ва зўравонликдан ҳимоя қилиниши таъминланади. Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш, қонунийликни мустаҳкамлашга эътибор қаратилади. Хотин-қизларга нисбатан тазйиқлар ва зўравонликнинг олдини олиш, уларни аниқлаш, уларга чек қўйиш учун самарали ташкилий-ҳуқуқий механизмлар яратилади. Хотин-қизларга нисбатан тазйиқлар ва зўравонлик содир этилишига олиб келадиган сабаб ҳамда шарт-шароитларни бартараф этиш чоралари кўрилади.

Ҳуқуқ ва эркинликлар қонунларда мустаҳкамлаб қўйилиб, уларнинг амалга ошиши, таъминланиши учун қўшимча чоралар кўрилмаса, кафолатлар тизими бўлмаса, унда ҳуқуқ ва эркинликлар қоғозда қолиб кетаверади. Давлатимиз фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини Конституция ва қонунларда белгилаш билан уларнинг амалга ошишини таъминловчи кучли кафолатлар тизимини ҳам яратган ва уни такомиллаштириш бўйича мунтазам иш олиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси Махсус қисми ВИИ бобининг «Фуқароларнинг Конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши жиноятлар» деб номланиши, кўплаб ҳаракатлар учун жиноий жавобгарликнинг белгиланиши ҳам ҳуқуқ ва эркинликлар давлатнинг алоҳида эътиборида эканлигини кўрсатади ва кафолатларни кучайтиради.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ҳуқуқ ва эркинликларнинг кафолатлари деганда нимани тушунасиз?
2. Ҳуқуқ ва эркинликлар кафолатлари тизими нима?
3. Қандай кафолат турлари мавжуд?
4. Ҳуқуқ ва эркинликлар давлат томонидан қандай таъминланади?
5. Ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилувчи, таъминловчи қандай тузилмалар мавжуд (Миллий тизим нима)?

6. Ҳуқуқ ва эркинликлар суд томонидан қандай ҳимоя қилинади?
7. Судга шикоят қилиш ҳуқуқи нима ва у қандай ҳолларда амалга оширилади?
8. Мамлакат аҳолисининг ҳимояга муҳтож қисмининг ҳуқуқи қандай ҳимоя қилинади?
9. Хотин-қизлар ва эркаклар тенг ҳуқуқлилиги қандай таъминланади?
10. Фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатлари ҳақида Конституцияда алоҳида боб мавжудлигининг аҳамияти нимада?
11. Ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлашда нодавлат ташкилотларнинг иштироки қандай?

ХИИИ боб. ФУҚАРОЛАРНИНГ АСОСИЙ БУРЧЛАРИ

1-§. «Асосий бурчлар» тушунчаси

Давлатда фуқароларнинг ҳуқуқий ҳолати фақат уларнинг ҳуқуқлари мавжудлиги билангина эмас, балки уларнинг аниқ белгиланган бурчлари мавжудлиги билан ҳам белгиланади.

Бурч – ижтимоий ҳаётда зарур категориядир. Айниқса, фуқаро ва давлат муносабатларини тўғри ташкил этишда, манфаатлар муштарақлигини таъминлашда бурч зарур бўлиб, у давлатда ҳам, фуқароларда ҳам бўлади. Мамлакатда бурчлар жамият, фуқаролар, давлат манфаатидан келиб чиқиб, ўрнатилади. Бу ерда фуқароларнинг бурчи, аниқроғи, асосий бурчи тўғрисида фикр юритамиз.

Мамлакат қонунларида фуқароларнинг бурчлари ўрнатилиб, улар фуқароларнинг ҳуқуқлари бузилмаслиги, давлат манфаатларига зиён етмаслиги нуқтайи назаридан белгиланади.

Бурч, асосан, қоидалардан келиб чиқади, у доимий ёки муддатли бўлади; давлат томонидан белгиланади ва бажарилиши талаб этилади. Бурч ихтиёрий бажаришга ҳавола қилинади, ихтиёрий бажарилмаганда жиноий, маъмурий жазолар қўлланади.

Бурчни бажариш барча учун мажбурий, айрим бурчлар эса, алоҳида фуқароларга тааллуқлидир. Масалан, ҳарбий хизматни ўташ бурчи ҳаммага ҳам тааллуқли эмас. Худди шунингдек, қонунда белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни ҳеч қандай даромадга эга бўлмаганлар тўламайди.

Фуқароларга яшаш, меҳнат қилиш, билим олиш ва бошқа фаолиятлари бўйича кўплаб бурчлар белгиланган.

Конституцияда эса жамият ва давлат ҳаёти учун умумий ва энг зарур, қилиниши мажбурий ёки қилиш мумкин бўлмаган хатти-ҳаракатлар бурч сифатида белгиланган. Шунинг учун улар мазмун, амал қилиш доираси, аҳамияти нуқтайи назаридан асосий бурчлар деб аталади. Фуқароларнинг «Конституциявий бурчи» ёки «асосий бурчи» бир маънода ишлатилади ва тушунилади. Асосий бурчларнинг бажарилишидан жамият аъзолари, давлат бирдек манфаатдордир. Яна бурчлар ихтиёрий тўла бажарилганда жамият ривожланишига ижобий таъсир қилади.

Ўзбекистон Конституциясининг ХИ боби «Фуқароларнинг бурчлари» деб номланган ва олти моддани ўз ичига олади. Бу бурчлар сиёсий, иқтисодий, шахсий масалаларга тааллуқли, бажарилиши мажбурий хатти-ҳаракатлардир.

«Фуқароларнинг бурчи» боби янги таҳрирдаги Конституцияда деярли (51-моддадаги қўшимчадан ташқари) ўзгармай қолган бандир.

«Асосий қонунимиз билан барча фуқаролар зиммасига Конституция ва қонунларга амал қилиш, бошқаларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилиш мажбурияти юклатилган»⁷⁸.

Конституцияда жавобгарлик тўғридан-тўғри белгиланмай, бурчларни бажармаганлик учун жиноят қонунчилиги ва маъмурий қонунчиликда жазолар белгиланган. Бурчларни бажармаганлик учун жазо турлари ва миқдори қонунларда белгиланган доирада суд томонидан белгиланади.

⁷⁸ Mirziyoyev Sh. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. (kirill alifbosida). T. «O'zbekiston», 2019. 3-tom, 82-bet.

2-§. Конституцияда белгиланган бурчларни бажариш. Конституция ва қонунларга риоя этиш

Конституцияда белгилаб қўйилган ҳар қандай бурч фуқаролар учун бажарилиши шарт бўлган мажбуриятдир. 59-моддада: «Барча фуқаролар Конституцияда белгилаб қўйилган бурчларини бажарадилар», деб белгиланган қоида Конституциявий бурчларнинг бажарилиши шарт эканлигини кўрсатиб, барча Конституциявий бурчларнинг бажарилишини таъминлашга қаратилган умумий ва раҳбарий қоида ҳисобланади. 60-моддада эса бу бурч янада аниқлаштирилган ва доираси кенгайтирилган. Унга асосан, «Фуқаролар Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа инсонларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдирлар».

Демак, биринчидан, ҳар бир фуқаро нафақат Конституцияга, балки барча қонунларга риоя этишга мажбур. Бу қонунийлик принципнинг мазмун ва моҳиятига мос келиб, ана шу принципнинг амалга ошишини таъминлашни назарда тутди. Иккинчидан, ҳар бир фуқаро бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдир. Шахс ва фуқароларнинг ҳуқуқий ҳолатига тааллуқли Конституция нормаларида ҳам, фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг давлат ва жамиятнинг манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари шарт, дейилган қоида мавжуд (Конституциянинг 21-моддаси). Ана шу қоида Конституциянинг асосий бурч тўғрисидаги нормаларида ҳам белгиланиб, унинг мажбурийлигига алоҳида Конституциявий мақом берилган.

Фуқароларнинг шахсий ҳуқуқларини белгиловчи Конституция нормаларида ҳар кимга ўз шаъни ва обрўйига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралаштиришдан ҳимояланиш ҳуқуқи, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга фақат давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларигина мажбур бўлмасдан, ҳар бир фуқаро ҳам мажбур эканлиги ҳақида нормалар мавжуд.

Конституцияда белгиланган бурчлар жамият ва давлатнинг ривожланиши асосларидан ҳисобланувчи Конституция ва қонунларга тўла ва оғишмай амал қилиш зарурлигини, шу асосда ижтимоий ҳаётни ривожлантиришни таъминлашни назарда тутди.

Конституция ва қонунларга риоя қилмаслик хавфсизликка, фуқаролар манфаатига, давлат бошқарувида, умуман, Консти-тутсиявий тузумга катта ва жиддий зарар етказди.

Шунинг учун Конституцияга ва қонунларга амал қилмаслик, уларни ҳар қандай йўллар билан бузиш ҳолатларига нисбатан турли жиноий ва маъмурий жазолар белгиланади. Қонунларда Конституция ва қонунлардаги бурчларни бажармаганлик учун жазо чораларининг белгиланиши Конституциявий бурчлар таъминланишининг кафолати ҳисобланади.

3-§. Тарихий, маънавий ва маданий меросларни авайлаб-асраш

Мамлакатнинг бойлиги фақат иқтисодий бойликлардангина иборат эмас. Ўзбекистон ўзининг тарихий ёдгорликлари, маънавий ва маданий мероси билан ҳам оламга машҳур.

Тарихий ёдгорликларни асраб-авайлаб, келажакка етказиш орқали авлодларга ўтган замондаги маданият, қудрат, ақл-заковат медалари тақдим қилинади.

Маънавий-маданий мерослар орқали халқимиз ўзлигини англайди, уларнинг меvasидан баҳраманд бўлади.

Ўзбекистон – тарихий ёдгорликларга бой ва маънавий-маданий қадриятлар кучли шаклланган мамлакат. Шунинг учун уларни янада яхшироқ сақлаш ва келажакка тақдим қилиш мақсадида Конституциянинг 61-моддасида: «Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий, маданий, илмий ва табиий меросини асраб-авайлаши шарт», – деган Конституциявий бурч белгилаб қўйилган.

Тарихий ёдгорликлар, маданий ёдгорликлар, музейлар, шу жумладан, тарихий китоб, қўлёзмалар, фото, кино, фотоҳужжатлар, архив материаллари тарихий, маданий ва маънавий бойликларимиз ҳисобланади.

Самарқанд, Бухоро, Хива каби шаҳарлар дунёдаги тарихий ва маданий ёдгорликларга энг бой шаҳарлар ҳисобланади. Тарихий ва маданий ёдгорликлар давлат ҳимоясига олинган (Конституциянинг 61-моддаси).

Конституциянинг 61-моддасида кўрсатилган бойликларни сақлашни таъминлаш мақсадида, мамлакатимизда етарли ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинган. Бунга 2001-йил 30-августда қабул қилинган «Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида»ги, «Маданий бойликларнинг олиб чиқилиши ва олиб кирилиши тўғрисида»ги қонунларни кўрсатиш мумкин.

Конституциядаги бурчларни ва юқоридаги қонунлар талабини бузганлик учун жиноят ва маъмурий қонунчилигимизда етарли даражада жазолар белгиланган.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, тарихий, маданий ва маънавий ёдгорликларни сақлашга алоҳида эътибор бериб келмоқда. Мустақиллик йилларида Имом ал-Бухорий, ат-Термизий, Баҳоуддин Нақшбанд ва бошқа улуғ кишиларнинг сағаналари таъмирланди. Мотуридий, Хўжа Аҳрор Валий, Бурҳониддин Марғиновий, Аҳмад Фарғоний меросларини халққа етказиш учун тадбирлар белгиланди.

Тарихий, маданий ва маънавий мерос ҳисобланувчи объектлар, мулклар давлат тасарруфида бўлиб, уларни хусу-сийлаштириш мумкин эмас.

Конституция нормасидан келиб чиқиб, ҳар бир фуқаро маданий, тарихий, маънавий ёдгорликлардан ўзининг турли эҳтиёжларини қондиришда фойдаланар экан, уларга эҳтиёткорона муносабатда бўлиши, уларни сақлаш нафақат Конституциявий бурч, балки авлодлар олдидаги бурч эканлигини унутмаслик керак.

4-§. Атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш

Табиатнинг ҳар бир нарсаси инсон ҳаёти учун зарур манбадир. Инсоннинг соғлиғига, қанча умр кўришига табиий муҳит ҳам таъсир қилади, албатта. Ана шу таъсир ижобий бўлиши учун атроф-муҳит соғлом бўлиши керак. Атроф-муҳитнинг соғлом бўлиши ҳар бир кишига боғлиқ. Шунинг учун Конституциянинг 62-моддасида: «Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар», деган қоида мустаҳкамланган.

Табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш халқимизга хос хусусият. Оқар сувларни ифлослантirmаслик, ахлат тушган жойларни тозалаб қўйиш, яшаш жойини озода сақлаш каби амаллар муқаддас динимиз таълимотларида ҳам мавжуд бўлиб, унга узоқ вақтлар ихтиёрий амал қилинган.

Афсуски, собиқ тузум давридаги тартиб-қоидалар, турмуш шароити халқимиз онгидан кўплаб ижобий урф-одатларни, қарашларни чиқариб юборди, табиатга, атроф-муҳитга беписандлик билан қарашга ўргатди, ҳатто табиат бойликлари, атроф-муҳитга жинояткорона ёндашишни оддий ҳол қилиб қўйди.

Мустақилликка эришгач, атроф-муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлмасдан, тегишли натижаларга эришиш мумкин эмаслиги эътироф этилган ҳолда баъзи бурчлар Конституцияда мустаҳкамланди.

Ўзбекистон Конституцияси асосида, кўплаб қабул қилинган қонунлар, атроф табиий муҳитни сақлаш чораларини белгилаб, мазкур бурчни таъминлашни назарда тутди.

Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги, «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги, «Йер ости бойликлари тўғрисида»ги, «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, «Ўрмон тўғрисида»ги қонунлар, Ер кодекси ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар табиатни, атроф-муҳитни муҳофаза қилишни назарда тутди. Атроф-муҳитга тааллуқли қонунлар миқдори кўплигининг ўзи атроф-муҳитга жиддий муносабатда бўлинаётганлигини кўрсатади.

Атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш мажбурияти фақат атрофни тоза сақлаш, экологияни бузмаслик, табиат неъматларига зарар келтирмасликкина эмас, табиатнинг барча бойликларига (Йер ости манбалари, ҳайвонот дунёси) эҳтиёткорона муносабатда бўлишни назарда тутди. Чунки уларнинг барчаси табиат қисми ва ҳаётини манбалардир.

5-§. Солиқ ва йиғимларни тўлаш

Мамлакатимизда бозор муносабатларини шакллантириш, бозор иқтисодиёти тамойилларини ҳаётга татбиқ қилиш ҳуқуқий муносабатларда янги жиҳатларни вужудга келтирди ва уларни Конституцияда мустаҳкамлаш зарурати вужудга келди.

Шу туфайли Конституцияда фуқароларнинг янги ҳуқуқлари сингари (мулкдор бўлиш ҳуқуқи) янги бурчлари ҳам белгиланди.

Давлат ўз эҳтиёжлари ва фуқароларнинг турли эҳтиёжларини қондириш учун етарли иқтисодий имкониятга эга бўлиши зарур. Шу мақсадда давлат бюджети шакллантирилади. Давлат бюджети турли манбалардан шаклланиб, улар ичида солиқлар алоҳида ўрин тутди. Солиқлар тўлаш фақат корхона, ташкилотларнинг (юридик шахсларнинг) бурчи бўлиб қолмасдан, бундай бурч фуқароларга (жисмоний шахсларга) ҳам юклатилган.

Конституциянинг 63-моддасида: «Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлаши шарт.

Солиқ ва йиғимлар адолатли бўлиши ҳамда фуқароларнинг Конституциявий ҳуқуқларини амалга оширишига тўсқинлик қилмаслиги керак», – деб белгиланган. Моддани иккинчи қисми, янги таҳрирдаги Конституцияда киритилди.

Демак, фуқаролар, албатта, солиқ ва йиғимларни тўлаши керак ва бу тўловлар (солиқ, йиғимлар) қонунга биноан амалга оширилади.

Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг турлари Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси 23-моддасида белгиланган бўлиб, унга кўра, Ўзбекистон Республикасида юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи; жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи; кўшилган қиймат солиғи; аксиз солиғи; ер қаридан фойдаланувчилар учун солиқлар ва махсус тўловлар; сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ; мол-мулк солиғи; ер солиғи; ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи; транспорт воситаларига бензин, дизел ёқилғиси ва газ ишлатганлик учун олинадиган солиқлар амал қилади.

Шунингдек, ижтимоий жамғармаларга мажбурий тўловлар; Республика йўл жамғармасига мажбурий тўловлар; давлат божи; божхона тўловлари; айрим турдаги товарлар билан чакана савдо қилиш ва айрим турдаги хизматларни кўрсатиш ҳуқуқи учун йиғим сингари мажбурий тўловлар жорий қилинган.

Конституцияда солиқларни тўлашнинг бурч қилиб белгиланганлиги уни бажармаганлик учун жавобгарликни ҳам юзага келтиради.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси 184-моддасида солиқлар ёки бошқа мажбурий тўловларни тўлашдан бўйин товлаганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган.

Мамлакатимизда бозор муносабатлари шаклланиши натижасида солиқ тўғри-сидаги қонунчиликка ҳам ўзгартиришлар киритилиб, солиқ тизимини такомиллаштиришга, солиқ тўлаш юкини енгил-лаштиришга ҳаракат қилинмоқда. Солиқ тизими фуқароларнинг даромад манбалари чекламаслигини, ишлаб чиқариш орқали ва бошқача олинадиган даромадларнинг доимий ортиб боришидан манфаатдор бўлишини назарда тутди.

6-§. Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилиш ва ҳарбий хизматни ўташ

Кўп ҳолларда ватанни ҳимоя қилиш, ҳарбий ва муқобил хизматни ўташ битта бурч деб қаралади. Аслида, улар бошқа-бошқа бурч. Масалан, ватанни ҳимоя қилиш барча фуқароларга тегишли, доимо бўлса, ҳарбий хизматни ўташ шу ишга яроқли фуқароларга тегишли бўлиб, у маълум вақт доираси билан ҳам чегараланади.

Конституциянинг 64-моддасида: «Ўзбекистон Республика-сини ҳимоя қилиш Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросининг бурчидир. Фуқаролар қонунда белгиланган тартибда ҳарбий ёки муқобил хизматни ўташга мажбурдирлар», – деб белгиланган.

Ватанни ҳимоя қилиш муқаддас бурч бўлиб, у фуқароларнинг жинси, ёши ва бошқа хусусиятларидан қатъи назар барча фуқароларга тааллуқли. Бу бурчнинг амал қилиш вақти ҳам чегараланмаган, у доимий амалда бўлади. Ватанни ҳимоя қилиш бурчига фуқаролар Қуролли Кучлар сафида бўладими, бошқа ердами, ундан қатъи назар амал қилиши шарт. Мамлакат ичкарисида ҳам, ташқарисида ҳам бу бурч бажарилади.

Мамлакатнинг тараққиёти, хавфсизлиги, фуқаролар хавфсизлиги мамлакатнинг мустақиллигига боғлиқ бўлса, мустақилликни сақлаш воситаларидан бири – ватанни ҳимоя қилиш бурчининг тўла бажарилиши ҳисобланади.

Ҳарбий хизматни ўташ бурчи ҳам ватанни ҳимоя қилишни мақсад қилиб қўйса-да, бу бурчларни бажариш шартлари алоҳида қонунларда белгилаб қўйилади. Ўзбекистон Республикасининг «Мудофаа тўғрисида»ги, «Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида»ги қонунлари бу бурчларни ўташ шароитларини белгилайди.

Уларда ҳарбий хизматга чақириш учун белгиланган ёш, соғлиғига қўйиладиган талаб, мажбурий ҳарбий хизмат муддати, хизматчиларга яратиладиган шартлар, кимлар ҳарбий хизмат ўташдан бутунлай ёки вақтинча озод қилиниши белгиланган.

Ҳарбий хизматга чақиришда фақат давлат манфаати эмас, фуқаролар манфаати, онла манфаати эътиборга олинishi қонунларда белгиланган. Жумладан, мажбурий ҳарбий хизматга 18 ёшдан 27 ёшгача, шу ишга яроқли (соғлиги жиҳатидан) фуқаролар жалб қилинади.

Ўқув юртларида ишдан ажралган ҳолда таълим олувчилар, тергов, суриштирув ўтказилаётганда ишга дахлдор фуқароларнинг ҳарбий хизматга чақирилиши кечиктирилади. Туғишган ака-укаларидан бири муддатли ҳарбий хизматни ўташ даврида ҳалок бўлганлар, яққа-ягона ўғил фарзанд бўлган болалар ҳарбий хизматдан озод этилади. Амалдаги қонунчиликка асосан мажбурий хизмат муддатлари ҳам аниқ белгилаб қўйилган.

Конституцияда белгиланган бурчларни бажариш мамлакат тараққиётининг гарови ҳисобланади. Конституцияда белгиланган бурчларнинг ҳар бири бошқа фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини бузмаслик, манфаатига зиён етказмаслик атроф-муҳитни соғлом сақлаш, мамлакат иқтисодини ривожлантириш ва энг муҳими, Ватанни ҳимоя қилиш орқали мамлакат мустақиллигини сақлашни кўзда тутати. Бурчларни бажариш фуқароларга ҳавола қилиниб, улар ихтиёрий бажарилмаса, мажбурлов чоралари орқали бажарилади. Конституцияда белгиланган бурчларнинг бажарилиши аҳолининг ҳуқуқий онги, ҳуқуқий билимига боғлиқ бўлиб, ундан давлат ҳам, барча фуқаролар ҳам манфаатдордир.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 225-модда-сида: «Ҳарбий ёки муқобил хизматдан бўйин товлаш» учун жиноий жавобгарлик ва жазо белгиланган.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Бурч нима, нима учун у асосий ёки оддий бўлади?
2. Нима учун Конституция ва қонунларга риоя этилиши шарт?
3. Кишиларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари, шаъни ва кадр-қимматини ҳурмат қилиш деганда нимани тушунаси?
4. Тарихий, маънавий ва маданий меросларни авайлаб-асраш нима учун зарур?
5. Атроф-муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш нима учун зарур?
6. Солиқ ва йиғимлар тўлаш бурчининг аҳамияти қандай?
7. Ватанни ҳимоя қилиш бурчи нима?
8. Ҳарбий хизмат ўташ бурчи кимларга тааллуқли?
9. Конституцияда кўрсатилган бурчларни бажармаслик қандай оқибатларга олиб келади?
10. Бурчларнинг ихтиёрий бажарилиши нималарга таъсир қилади?

Тўртинчи бўлим

ЖАМИЯТ ВА ШАХС

ХИВ 606. ЖАМИЯТНИНГ ИҚТИСОДИЙ НЕГИЗЛАРИ

1-§. «Иқтисодий негиз» тушунчаси

Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги иқтисодий муносабатларни ҳам янгирақ ташкил қилиш имкониятини яратди. Аввалги тузумда иқтисодиёт тўла давлат таъсирида бўлиб, бозор муносабатлари принципларини мутлақо рад этар ва марказлашган режалаштириш асосига қурилган эди. Бу собиқ тузумнинг охириги йилларида ўзининг барча салбий оқибатларини яққол намоён қила бошлади. Иқтисодиётнинг издан чиқиши, инкирозга учраши натижасида турмуш учун энг зарур нарсаларга тақчиллик вужудга келди.

Ўзбекистон ўз олдига фуқаролик жамиятини қуришни мақсад қилиб қўйган. Бу жамият кишилар томонидан ташкил қилинади ва эркинлик, ўзини ўзи бошқариш принципларига таянади. Фақат кишиларнинг фаолияти давлат томонидан маълум кафолатланган бўлишини тақозо этади, бу кафолатлар эса сиёсий соҳада бўлгани каби, иқтисодий соҳаларда ҳам зарур бўлади. Давлат инсон ҳуқуқ ва эркинликларидан келиб чиқувчи маълум кафолатларни мустаҳкам-лаб, улар амал қилишининг маълум тартибларини белгилайди.

Бундай жамиятда давлат жамиятнинг иқтисодий тузумини ўрнатмайди, фақат унинг асосий негизларини ҳимоя қилади.

Ўзбекистон жаҳондаги мамлакатларнинг ривожланиш тажрибасини ўрганиш, таҳлил қилиш ва баҳо бериш натижасида бўлажак иқтисодиёт бозор муносабатлари асосида бўлишини белгилади ва бу муносабатларда ҳам ўзига хос жиҳатларни қўллади. Мамлакатимизнинг иқтисодий муносабатлари аниқ илмий назария асосида ташкил қилинишига катта эътибор берилди.

2017 – 2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлан-тиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида Ўзбекистон иқтисодиётини ташкил этиш ва ривожлантиришнинг муҳим йўналишлари белгиланди⁷⁹.

Ўзбекистон Президенти иқтисодиётни ташкил қилишнинг бу муҳим йўналишларини ҳаётга татбиқ қилиш, улардан қўлланадиган натижаларга 2017-йил 12-декабр, 2018-йил 28-декабр ва 2020-йил 24-январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаларида батафсил тўхталиб ўтди.

2022 – 2026-йилларга мўлжалланган Тараққиёт стратегиясида ИИЙ-йўналиш – «Миллий иқтисодиётни жадал ривожлантириш ва юқори ўсиш суръатларини таъминлаш» деб белгиланиб, унда 16 та мақсад ва уларни бажариш вазифалари белгиланди⁸⁰.

Ўзбекистон Конституциясининг ХИЙ боби «Жамиятнинг иқтисодий негизлари» деб номланган ва унда Ўзбекистон иқтисодиёти бозор муносабатларига таяниши ҳамда иқтисодиётнинг аниқ негизлари белгилаб қўйилган.

Унинг 65-моддасида «Фуқаролар фаровонлигини оширишга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат бозор муносабатларини ривожлантириш ва ҳалол рақобат учун шарт-шароитлар яратади, истеъмолчиларнинг ҳуқуқлари устуворлигини ҳисобга олган ҳолда иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини кафолатлайди.

Ўзбекистон Республикасида барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлилиги ва ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилиниши таъминланади.

Хусусий мулк дахлсиздир. Мулкдор ўз мол-мулкидан қонунда назарда тутилган ҳоллардан ва тартибдан ташқари ҳамда суднинг қарорига асосланмаган ҳолда маҳрум этилиши мумкин эмас», - деб белгиланди.

⁷⁹ Qarang: Harakatlar strategiyasi. Asosiy jadal taraqqiyot va yangilanish sari. T., 2017.

⁸⁰ O'sha joyda.

Бу ерда эътиборли жиҳат, иқтисодиёт фуқароларнинг фаровонлигини оширишга (таъминлашга) қаратилганлиги бўлиб, унинг негизини хилма-хил шаклдаги мулклар ташкил топиши, давлат иқтисодиётни бошқармай бозор муносабатини ривожлантириш ва ҳалол рақобат учун шарт-шароитлар яратишидир. Шунингдек, мазкур модда нормаларида истеъмолчиларнинг ҳуқуқини устуворлиги, иқтисодий, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлиги сақланиб қолинган.

Шунингдек, барча мулк шакллари тенг ҳуқуқлиги, ҳимоя қилиниши, хусусий мулкни дахлсизлиги, мулкдор мулкидан тегишли асосларсиз, суд қарорисиз маҳрум қилинмаслиги принциплари белгиланган.

Давлат ана шу принципларни амалга оширишни таъминлайди ва жамият иқтисодий негизларининг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш вазифасини бажаради⁸¹. Шундай қилиб, Ўзбекистоннинг иқтисодий негизлари, бу – хилма-хил мулк шакллари турли қонунга мувофиқ ташкил қилинадиган иқтисодий фаолият, барча мулкларни баб-баравар муҳофаза қилиш механизмларидан иборатдир.

Бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг иқтисодий бошқариш фаолияти чекланади. Шу сабабли Ўзбекистон Президенти «...иқтисодиётни бошқаришда давлат аралашувини кескин камайитириш лозим»⁸², деб аниқ кўрсатма берган.

2-§. Мулк шакллари, уларнинг тенг ҳуқуқлиги

Ўзбекистон Конституциясининг 65-моддаси қоидаларидан келиб чиқилса, Ўзбекистонда мулк турли шаклларда мавжуд бўлиши аён бўлади. Конституциянинг шу нормаси асосида мамлакатда хусусий мулк ва умуммиллий бойлик ҳисобланувчи давлат мулки мавжудлигини кўриш мумкин. Умуммиллий бойлик ҳисобланувчи объектлар Конституцияда бевосита давлат мулки деб аталмаса-да, бошқа қонунларда уларнинг давлат мулки мақоми кўрсатиб қўйилган.

Конституциянинг шу моддасида мулк шакллари билан бирга уларнинг тенг ҳуқуқлиги, дахлсизлиги ҳам ўрнатиб қўйилган.

Ўзбекистонда мулк муносабатларни Фуқаролик кодекси тартибга солади⁸³. Мазкур кодекснинг 167-моддаси «Мулк шакллари» деб номланиб, унда Ўзбекистон Республикасида мулк хусусий ва оммавий мулк шаклида бўлади, деб белгиланган. 168-моддасида фуқаролар, юридик шахслар ва давлат мулк ҳуқуқининг субъектлари сифатида эътироф этилиб, мол-мулк фуқаро, юридик шахс ёки давлатнинг мулки бўлиши мумкинлиги белгиланади.

Кодекснинг 16-боби «Хусусий мулк», 17-боби «Оммавий мулк»га бағишланган. Кодекс нормаларига асосан, хусусий мулк ҳуқуқи шахснинг қонун ҳужжатларига мувофиқ қўлга киритилган мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқидир. Хусусий мулк бўлган мол-мулкнинг миқдори ва қиймати чекланмайди. Бу ерда мулк қонун ҳужжатларига мувофиқ қўлга киритилган, деган сўзнинг маъноси кенг. Чунки қонун ҳужжатларида мулкни қўлга киритишнинг қўплаб йўллари кўрсатилган, масалан, сотиб олиш, хусусийлаштириш, асраш, мерос олиш, ҳадя олиш, ютиб олиш ва бошқалар.

Қонун билан ман отилган айрим ашёлардан ташқари, ҳар қандай мол-мулк хусусий мулк бўлиши мумкин.

Мулкка бўлган ҳуқуқнинг вужудга келиш асослари Фуқаролик кодексида белгиланган.

⁸¹ А. Azizxo'jayev va boshq. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga sharhlar. – T.: «O'zbekiston», 2008. 211–213-betlar.

⁸² Mirziyoyev Sh. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. (kirill alifbosida). T. «O'zbekiston», 2019. 3-tom, 20-bet.

⁸³ O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. (2024-yil 21-fevralgacha bo'lgan o'zgartish va qo'shimchalar bilan) T.: «Yuridik adabiyotlar publish», 2024. 89–125-betlar.

Мулкнинг иккинчи тури – оммавий мулкдир. Республика мулки ва маъмурий-худудий тузилмалар мулкидан (мунитсипал мулк) иборат бўлган давлат мулки оммавий мулкдир, яъни оммавий давлат мулкига нисбатан қўлланадиган атама.

Ер, ер ости бойликлари, сув, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий бойликлар, давлат ҳокимияти ва бошқаруви республика органларининг мол-мулки, давлат аҳамиятига эга бўлган маданий ва тарихий бойликлар, республика бюджетининг маблағлари, олтин захираси, давлатнинг валюта фонди ва бошқа фондлари республика мулкидир, шунингдек, корхоналар ва бошқа мулкӣ комплекслар, ўқув, илмий тадқиқот муассасалари ва ташкилотлари, интеллектуал фаолият натижалари, башарти улар бюджет ёки давлатнинг ўзга маблағлари ҳисобидан яратилган ёки сотиб олинган бўлса, республика мулки бўлиши мумкин.

Республика мулки ҳисобланган мол-мулкни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Президенти, ҳукумати ёки улар махсус вакил қилган органлар, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, тасарруф қиладилар.

Республика мулки бўлган мол-мулкни давлат юридик шахсларга хўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқи асосида бириктириб қўйиши мумкин.

Республика мулки республика бюджетига тушадиган солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловлардан, шунингдек, қонунларда назарда тутилган асосларга мувофиқ бошқа тушумлар ҳисобидан вужудга келади.

Республика мулки объектлари қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда ва шартлар асосида хусусий мулк қилиб берилиши мумкин (214-модда).

Қонунга асосан оммавий (давлат) мулк Республика (умумдавлат) ва мунитсипал (маҳаллий) мулкка бўлинади.

Давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг мол-мулки маҳаллий бюджет маблағлари, мунитсипал уй-жой фонди ва коммунал хўжалик, корхоналар ва бошқа мулкӣ комплекслар халқ таълими, маданият, соғлиқни сақлаш муассасалари, шунингдек, бошқа мол-мулк мунитсипал мулк бўлади. Бундай мулкларни, қонунда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, маҳаллий ҳокимият органлари ёки улар вакил қилган органлар тасарруф этади. Мунитсипал мулк хўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқи асосида юридик шахсларга бириктирилиб қўйилиши мумкин.

Мунитсипал мулк маҳаллий бюджетга тушадиган солиқлар, йиғимлар ва бошқа тўловлардан, шунингдек, қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа асосларга мувофиқ тушумлар ҳисобига вужудга келади. Мунитсипал мулк объектлари қонунда белгиланган тартибда хусусий мулкка ўтказилиши мумкин (125-модда).

Мулк шакллари давлат томонидан тенг муҳофаза қилинади. Улар тенг мавқега эга.

3-§. Хусусий мулкнинг дахлсизлиги ва давлат томонидан муҳофаза этилиши

70 йил давомида фаолият кўрсатган сотсиалистик тузум «хусусий мулк» деган тушунчани мутлақо рад этди ва иқтисодий фаолият умуммиллий давлат, жамоат мулкига таянишини эътироф этди. Шу билан бирга шахсий мулк деган тушунча ҳам турмушга киритилиб, у ҳеч қандай даромад келтирмайдиган, факат шахсий эҳтиёж сифатида фойдаланиладиган, ўта чекланган мулк ҳисобланар эди. Хусусий мулк сотсиалистик тузумга ёт бўлган, буржуа тузумига хос ва унинг таянчи, ҳар қандай ҳақ-ҳуқуқсизликнинг, эксплуатациянинг асоси деб ҳисобланар эди.

Сотсиализм, унинг ғоялари охир-оқибат тамом бўлди, ўзининг ҳаётий эмаслигини кўрсатди. Умумий мулк ғояси асосида ишлаб чиқаришни ташкил қилиш самара бермади. Аксинча, бозор муносабатларига асосланган давлатлар ривожланиб, халқнинг турмуш даражаси юксалиб борди.

Шунинг учун Ўзбекистон мустақилликка эришиб, иқтисодий муносабатларни ташкил қилар экан, бу борада янгилик яратишга ҳаракат қилмай, бутун дунёда тан олинган ва иқтисодий ривожланган, фаровон

турмушни таъминлаш қондаларига таянишга ҳаракат қилди. Шу туфайли иктисодиётнинг негизини хилма-хил шакллардаги мулк шакллари ташкил қилиши, мулк шаклларида бири ҳисобланувчи хусусий мулк давлат томонидан муҳофаза қилиниши Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилди. Ана шу мақсадда Конституциянинг ўзида ва бошқа моддалар ҳамда бошқа қонун ҳужжатларида тегишли қондалар белгиланди.

Масалан, Конституциянинг 65-моддасида мулкдор фақат қонунда белгиланган тартибда мулкидан маҳрум этилиши мумкинлиги, 41-моддада ҳар бир шахс мулкдор бўлиш ҳуқуқига эга эканлиги, банкка қўйилган омонатлар ва ҳужжатлар сир тутилиши ва мерос ҳуқуқи қонун билан кафолатланиши белгилаб қўйилди. Жуда кўп сонли қонунларда хусусий мулкни ҳимоя қилиш тартиби белгиланди.

Хусусий мулкка зарар етказганлик, мулкка бўлган ҳуқуқларни бузиш учун турли жавобгарлик белгиланди.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида мулкни босқинчилик, товламачилик, талончилик, ўзлаштириш ёки растрата йўли билан талон-торож қилиш, фирибгарлик, ўғрилиқ йўли билан эгаллаганлик (164-169-моддалар) учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Бундан ташқари, мулкни кўриқлашга виждонсизларча муносабатда бўлиш, мулкни қасддан nobud қилиш ёки унга зарар етказиш, транспорт воситаларини олиб қочиш учун (172, 173, 267-моддалар) жиноий жавобгарлик белгиланган.

Жиноят кодексининг бу моддалари аввалги тузумдаги каби сотсиалистик мулкни қонунсиз эгаллаш учун алоҳида оғирроқ жазо, шахсий мулк учун алоҳида енгилроқ жазо ўрнатмай, умуман мулкни назарда тутган ва бу хусусий мулкнинг бир хилда муҳофаза этилишини кўрсатади.

Мамлакатимизнинг йигирма йиллик тарихини кўрадиган бўлсак, хусусий мулкни ривожлантириш йўли олиб борилаётганлигини, бунга мисол қилиб, тадбиркорлар ҳуқуқининг алоҳида тартибда ҳимоя қилиниши, ўрта ва кичик бизнесни ривожлантириш чоралари кўрилаётганлиги, оммавий мулкни хусусийлаштириш изчиллик билан амалга оширилаётганини кўрсатиш мумкин.

Конституциянинг 66-моддасига асосан «Мулкдор ўзига тегишли бўлган мол-мулкка ўз хоҳишича эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Мол-мулкдан фойдаланиш атроф-муҳитга зарар етказмаслиги, бошқа шахсларнинг, жамият ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонуний манфаатларини бузмаслиги керак».

Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар натижаси ҳам мулкка эгалик ҳиссини шакллантиришга қаратилганида кўринади. Амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлардан кутилаётган натижа мулкка эгалик ҳиссини уйғотиш экан, бунга эришишнинг самарали йўлларида бири мамлакатимизда тадбиркорликни ривожлантириш, унга қулай шароитлар яратиб беришдир. Шунинг учун Президент тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш бўйича ишлар жадал давом эттирилиши, фақат фаол тадбиркорлик, тинимсиз меҳнат ва интилиш орқали тараққиётга, фаровон ҳаётга эриша олишимиз ҳақида аниқ кўрсатиб берди⁸⁴.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида бу масалага алоҳида тўхталиб шундай деди: «Биринчи навбатда, хусусий мулкнинг ҳуқуқ ва ҳимоясини мустаҳкамлашимиз, ҳар қайси хусусий мулкдор қонуний йўл билан қўлга киритган ёки яратган ўз мулкнинг дахлсизлигига асло шубҳа қилмаслигини таъминлайдиган ишончли кафолатлар тизимини яратишимиз зарур. Ҳар бир тадбиркор, аввало, шунинг аниқ-равшан билиб олиши керакки, давлат хусусий мулкдор ҳуқуқларининг ҳимоячиси⁸⁵».

⁸⁴ Mirziyoyev Sh. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. (kirill alifbosida). T.: «O'zbekiston», 2018, 3-tom, 19–22-betlar.

⁸⁵ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. T.: «O'zbekiston», 2010. 48-bet.

Маърузада бозор иқтисодиётининг негизи ҳисобланувчи хусусий мулкка нисбатан давлат томонидан берилаётган асосий кафолатларни мустаҳкамловчи «Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонунни ишлаб чиқиб, қабул қилиш зарурлиги таъкидландики, бу қонун хусусий мулкнинг дахлсизлиги ва ҳимоясини янада кучайтиради.

Бу сиёсат бундан буён ҳам давом этади. **«...тадбиркорлик фаолиятининг эркинлиги, хусусий мулк дахлсизлигини амалда таъминлаш бундан буён ҳам давлат сиёсатида устувор йўналиш бўлиб қолади»⁸⁶.**

2022 – 2026-йилларга мўлжалланган Тараққиёт стратегияси мақсадларида ҳам хусусий мулкни ҳимоялаш, унинг дахлсизлигига эришиш кўрсатилган.

4-§. Иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлиги

Бозор иқтисодиёти муносабатлари, иқтисодий фаолият эркин бўлишни назарда тутди.

Бу, энг аввало, иқтисодиётга давлат муносабати қай даражада бўлиши масаласидир. Иқтисодий фаолиятнинг эркин бўлиши унга давлат таъсири даражасига боғлиқ.

Мамлакатда хусусий мулкчилик етакчи ўринда турадиган кўп укладли иқтисодни барпо этиш мақсади белгиланди. Бунинг учун, энг аввало, эркин тадбиркорлик учун иқтисодий ва ҳуқуқий шарт-шароит яратиш зарурлиги, кичик ва ўрта бизнесни кенг ривожлантириш учун ҳамма йўлни очиб бериш лозимлиги кўрсатилди.

Узоқ йиллар давомида давлат иқтисодни бошқарган, шунинг учун бирданига унинг иқтисодга аралашувини чеклаш анча мушкул иш бўлиши табиийдир. Дастлабки даврларда эркин иқтисодий фаолият олиб бориш, тадбиркорлик фаолиятининг ривожланишига тўсқинликлар учраб туриши ҳам табиийдир. Шу туфайли иқтисодиётни эркинлаштириш, энг аввало, иқтисодий фаолият олиб боровчи субъектларнинг эркинлигини, мустақиллигини таъминлаш, бунинг учун тадбиркорлик фаолияти йўлидаги тўсиқ ва чеклашларга барҳам бериш чора-тадбирларини назарда тутди.

Ҳозирги пайтга келиб бозор иқтисодиётининг энг муҳим йўналтирувчиси ҳисобланган тадбиркорлик тегишли суръатлар билан ривожланмаётгани аниқ бўлди. Шавкат Мирзиёев Олий Мажлисга Мурожаатномасида бунинг сабабларини кўрсатиб берди. Унинг асосий сабаби сифатида уларга эркинлик берилаётганлиги, асосиз текширувлар кўплиги қайд қилинди. **«Очигини айтганда, тадбиркорликнинг эркин ривожланишига ўзимиз – давлат идоралари йўл қўймаймиз. Ҳеч кимга керак бўлмаган тартиб-тамойиллар ҳамон сақланиб қолмоқда, жойларда кўпгина амалдорлар фақат ўз шахсий манфаатини ўйлаб иш кўрмоқда»⁸⁷.**

Мамлакатимизни истикболи тадбиркорликка боғлиқлиги, унинг натижасида янги иш ўринлари вужудга келиши, бутун жамиятга наф келтирадиган инсонлар гуруҳи шаклланиши президент Ш. Мирзиёев томонидан эътироф этилиб, 2018-йил юртимизда «Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили»⁸⁸ – деб эълон қилинди ҳамда уларга муносиб шароит яратиш асосий вазифамиз эканлиги алоҳида қайд қилинди.

Ҳозирги вақтда тадбиркорликни ривожлантириш борасида кенг қўламли ишлар олиб борилмоқда, жумладан, тадбиркорликка рухсат берувчи ҳужжатларни расмийлаштиришга кўмаклашиш, низоларни судда ҳал қилиш, ҳуқуқий саводхонликни ошириш бўйича хизматлар тизими кучайтирилди. Ўзбекистон

⁸⁶ Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T.: «O'zbekiston», 2018. 2-tom, 37-bet.

⁸⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. «Xalq so'zi». 2017-yil 23-dekabr.

⁸⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. «Xalq so'zi». 2017-yil 23-dekabr..

Президенти ҳузурида тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича вакил институти жорий этилиб, унинг вазифа ва ваколатлари қонун билан белгилаб қўйилди.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил 22-декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида тадбиркорлик барча бизнес таърифлари учун солиқ юкини камайтириш, тадбиркорлик субъектларига ягона солиқ тўловини маълум муддатга кечиктириш тартибини жорий этиш масалалари илгари сурилди.

Тадбиркорликни ривожланишига тўсқинлик қилаётган ҳолатлар мавжуд бўлиб, унга қарши кураш чоралари белгиланди. Текширишлар ўтказишга рухсат берилиши электрон ахборот тизимига ўтиш, уни назорат қилиш Бош прокуратурага юклаш, тадбиркорлар ҳуқуқини ҳимоя қилишда Савдо-саноат палатасининг масъулиятини кучайтириш белгиланди.

2018-йилда давлат дастури доирасида 21 триллион сўм ва 1 мил-лиард долларга тенг 76 мингта лойиҳа амалга оширилганлиги⁸⁹ тадбиркорликни ривожлантиришдаги катта кўрсаткичдир.

Президентнинг: **«Яна бир бор алоҳида таъкидлаб айтмоқчи-ман: тадбиркор йўлига тўсик бўлишни давлат сиёсатига хиёнат деб қабул қилиш керак»**⁹⁰, – деган сўзлари тадбиркорликнинг жамиятимиз ҳаётидаги ўрнини яққол кўрсатади.

Амалдаги Конституциямиз аввалги амал қилган Конституциялардан фарқ қилиб, меҳнат қилиш эркинлигини, шунингдек, иқтисодий фаолият юритиш, тадбиркорлик билан шуғулланиш эркинлигини белгиланган экан, шуни амалга ошириш учун тинимсиз меҳнат қилиш, пухта тадбирлар ўтказиш лозим.

Янги таҳрирдаги Конституция иқтисодий негизни белгилашда замон талабларини, иқтисод ташқи ҳамкорлик асосидагина ривожланиши мумкинлигини эътироф этган ҳолда Конституциянинг 67-моддасида «Давлат қулай инвестициявий ва ишбилармонлик муҳитини таъминлайди.

Тадбиркорлар қонунчиликка мувофиқ ҳар қандай фаолиятни амалга оширишга ва ўз фаолияти йўналишларини мустақил равишда танлашга ҳақли.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида иқтисодий макон бирлиги, товарлар, хизматлар, меҳнат ресурслари ва молиявий маблағларнинг эркин ҳаракатланиши кафолатланади.

Монопол фаолият қонун билан тартибга солинади ва чеклана-ди», – деган нормалар киритилди.

5-§. Истеъмолчилар ҳуқуқларининг устунлиги

Бозор муносабатларига асосланган иқтисодиётда иқтисодий фаолият, тадбиркорлик, меҳнат қилиш эркинлиги давлат томонидан таъминланади ва мулкнинг барча шакллари бир хилда муҳофаза қилинар экан, бунда истеъмолчининг ҳуқуқлари устунлиги инobatга олинади, бу қоида Конституциявий қоида сифатида Конституциямизнинг 53-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган.

Сабаби истеъмолчи бу, энг аввало, инсонлардир. Демократик жамиятда барча масалада инсон манфаати устуворлиги таъминланади. Бу принцип Конституциявий тузум асосларидан бири сифатида ҳам эътироф этилади. Конституциямизнинг 13-моддасига биноан, мамлакатимизда инсон ва унинг ҳуқуқлари олий кадрият ҳисобланади. Ана шу принципнинг амалий ифодаси истеъмолчининг ҳуқуқлари устувор бўлишини тақозо этади.

Шундан сўнг истеъмолчи ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган қонунчилик такомиллаштирилди, кучайтирилди, истеъмолчи ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи органлар тизими такомиллашди, бу борада жамоатчилик назорати кучайтирилди. Истеъмолчига ўз ҳуқуқларидан фойдаланиш, ҳуқуқ бузилишлари содир этилса, уни тиклаш учун зарур билимларни бериш мақсадида ҳуқуқий тарғибот ишлари олиб

⁸⁹ Mirziyoyev Sh. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. (kinill alifbosida). T.: «O'zbekiston», 2018, 3-tom, 6-bet.

⁹⁰ Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T.: «O'zbekiston», 2018, 2-tom, 37-bet.

борилди. Жаҳон тажрибасидан маълумки, истеъмолчи ҳуқуқлари соғлом рақобат бор жойда яхшироқ, тўлароқ таъминланади. Рақобат эса муносабатларнинг асосидир.

6-§. Мулкка эгалик қилиш ва мулкдан махрум қилиш асослари

Конституциянинг 41-моддасига биноан, ҳар бир шахс мулк-дор бўлиш ҳуқуқига эга. Яъни мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи – Конституциявий ҳуқуқ. Мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи орқали шахс-нинг турмуш шароити моддий жиҳатдан таъминланади. У ҳаёт кечириши учун зарур манбаларга эга бўлади. Мулкка эгалик қилиш асоси деганда, биринчи навбатда, у Конституциявий асосга эга эканлигини кўрсатиш мумкин.

Мол-мулкнинг турлари Фуқаролик кодексида белгиланган. Кодекснинг 169-моддасида мулк ҳуқуқининг объектлари белгиланган бўлиб, унга асосан, ер, ер ости бойликлари, сувлар, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий ресурслар, корхоналар, ашёлар, шу жумладан, бинолар, квартиралар, иншоотлар, асбоб-ускуналар, хомашё ва маҳсулот, пул, қимматли қоғозлар ва бошқа мол-мулк, шунингдек, интеллектуал мулк объектлари мулк бўлиши мумкин.

Конституциянинг 68-моддасида умуммиллий бойликлар рўйхати берилган бўлиб, унга кўра, ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойлик ҳисобланади. Демак, улар хусусий мулк объекти бўла олмайди. Қолган барча мулклар хусусий мулк бўлиши мумкин. Оммавий мулк объектлари Фуқаролик кодексининг 214-моддасида янада аниқроқ, кенгроқ мустаҳкамлаб қўйилган. Кодекснинг 207-моддасига асосан, хусусий мулк ҳуқуқи шахснинг қонун ҳужжатларига мувофиқ тарзда қўлга киритган мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқидир. Хусусий мулк объектлари чегараланган, лекин кодекснинг шу моддасида унинг миқдори ва қиймати чекланмаслиги белгилаб қўйилган.

Кодекснинг 209-моддасида: «Қонун билан ман этилган айрим ашёлардан ташқари ҳар қандай мол-мулк хусусий мулк бўлиши мумкин», деб белгиланган.

Мулк ҳуқуқи қонунга биноан меҳнат фаолияти, тадбиркорлик ва бошқа ҳўжалик фаолияти, мол-мулкни яратиш, кўпайтириш, битимлар асосида қўлга киритиш, давлат мол-мулкни хусусийлаштириш, мерос олиш ва бошқа қонуний асосларда вужудга келади (ФК, 178-модда).

Қонуний йўл билан вужудга келган хусусий мулк дахлсиз ва у давлат томонидан ҳимоя қилинади.

Конституциянинг 65-моддасига асосан, мулкдор (яъни хусусий мулк эгаси) мулкидан фақат қонунда назарда тутилган ҳоллардагина маҳрум қилиниши мумкин.

Фуқаролик кодексининг 199-моддасида мол-мулкни мулкдордан олиб қўйиш асослари белгилаб қўйилган. Унга асосан, мол-мулкни мулкдордан олиб қўйишга қонунларда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда мулкдорнинг мажбуриятлари бўйича ундирув ана шу мол-мулкка қаратилган тақдирда, шунингдек, натионализатсия, реквизиция ва мусодара қилиш тартибида йўл қўйилади.

Қарзни ундириш тартиби, қимматбаҳо металллар ва тошларга мулк ҳуқуқининг вужудга келиши ҳамда бекор бўлиш ҳусусиятлари; натионализатсия, реквизиция, мусодара қилиш ва бошқа ҳолатлар натижасида мулкни олиб қўйиш Фуқаролик кодексининг «Мулк ҳуқуқининг вужудга келиши ва унинг бекор бўлиши» деб номланган 15-боби қоидалари билан тартибга солинган.

Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 23-моддасида маъмурий жазо турлари қаторида маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли ҳисобланган ёки бевосита шундай нарса бўлган ашёни ҳақини тўлаш шарти билан олиб қўйиш ва маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли ҳисобланган ёки бевосита шундай нарса бўлган ашёни мусодара қилиш кўрсатилган. Кодекснинг 26-27-моддалари шу масалаларни тартибга солади. Мусодара суд органлари, божхона ва солиқ органлари томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасида суд-ҳуқуқ соҳасида олиб борилаётган ислохотлар, жазоларни либераллаштириш натижасида Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида белгиланган жиноий жазолар қаторидан мол-мулкни мусодара қилиш жазоси чиқариб ташланди. Бу жазо сотсиалистик тузумга

хос бўлиб, қўшимча жазо сифатида белгиланар эди. Унинг натижасида жиноят содир этган шахснинг ўзигина эмас, оила аъзолари ҳам иқтисодий қийин аҳволга тушиб қолар эди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан илгари сурилган мулкий масалалардаги ҳар қандай жазони маъмурий тартибдан суд орқали қўллашга ўтиш ҳақидаги таклиф хусусий мулк ҳуқуқини янада тўлароқ ҳимоя қилишга олиб келди.

7-§. Умуммиллий бойликлар ва улардан фойдаланиш ҳамда муҳофаза қилиш

1992-йил 8-декабрдаги Конституциянинг 55-моддасида: «Йер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир», – деган норма билан чекланган эди.

Янги таҳрирдаги Конституциянинг шу масалага тегишли 68-моддаси биринчи қисмида шу норма сақлаб қолиниб, унинг иккинчи қисмига «Йер қонунда назарда тутилган ҳамда ундан оқилона фойдаланишни ва уни умуммиллий бойлик сифатида муҳофаза қилишни таъминловчи шартлар асосида ва тартибда хусусий мулк бўлиши мумкин», – деган норма киритилди.

Умуммиллий бойликлар, энг аввало, инсон қўли билан яратилмаган, табиат билан, она замин – ер билан боғлиқ манбалардир, улар жонли мавжудот яшаши учун зарур бирламчи қийматлардир. Уларсиз ҳаёт бўлмаслиги мумкин. Шунинг учун ҳам Конституциямизда «Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдир», – деган асосий бурч белгилаб қўйилган.

Умуммиллий бойликлар, қонунга асосан, оммавий мулк шаклига киритилган. Оммавий мулкнинг республика мулки ҳисобланувчи мулклар қаторида умуммиллий бойликлар мулк объекти сифатида белгиланган. Фуқаролик кодексининг 214-моддаси республика мулки объектларини белгилар экан, улар қаторига: ер ости бойликлари, сув, ҳаво бўшлиқлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий бойликларни киритган.

Умуммиллий бойлик ҳисобланувчи ҳар бир объект алоҳида махсус қонунлар билан тартибга солинади ва муҳофаза қилинади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси ердан фойдаланиш, муҳофаза қилиш тартибларини ўрнатган. Унинг 1-моддасида: «Йер умуммиллий бойликдир, Ўзбекистон Республикаси халқи ҳаёти, фаолияти ва фаровонлигининг асоси сифатида ундан оқилона фойдаланиш зарур ва у давлат томонидан муҳофаза қилинади», – деб белгиланган. Шу модданинг ўзида ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг асосий вазифаси ердан фойдаланишни, ерларни муҳофаза қилишни белгилаш эканлиги кўрсатилган.

Қонуннинг XII боби ерни муҳофаза қилишга бағишланган бўлса, 90-моддаси ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик белгиланишини мустаҳкамлаган.

Умуммиллий бойлик ҳисобланувчи бошқа объектлар тўғрисида ҳам махсус қонунлар мавжуд. Бундан ташқари, умуммиллий бойликлардан нотўғри фойдаланиш, уларга зарар етказганлик учун маъмурий, жиноий жавобгарликлар белгиланган. Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексидан «Табиий ресурсларга эғалик ҳуқуқини бузиш» (60-модда), «Йерлардан ҳўжасизларча фойдаланиш ёки уларни яроксиз ҳолга тушириш» (65-модда), «Йер бериш тартибини бузиш» (66-модда), «Йер ости бойликларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш талабларини бузиш» (70-модда), «Сув захираларини муҳофаза қилиш қоидаларини бузиш» (72-модда), «Сувдан фойдаланиш ва сув истеъмоли қоидаларини бузиш» (74-модда), «Ўрмон фонди ерларидан фойдаланиш қоидаларини бузиш» (77-модда), «Қизил китобга киритилган ўсимликларни йиғиш» (81-модда), «Ўрмон учун фойдали фаунани йўқ қилиб юбориш» (83-модда), «Ифлос-лантирувчи моддалар ва биологик организмларнинг атмосфера ҳавосига чиқариб ташлаш, унга зарарли физикавий таъсир кўрсатиш ёки атмосфера ҳавосидан белгиланган талабларни бузган ҳолда фойдаланиш» (86-модда) учун ва 90, 92, 93, 94-моддаларда ҳайвонот дунёсига зарар келтирганлик учун маъмурий жазолар белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг Махсус қисми 4-бўлими «Экология соҳасидаги жиноятлар», 14-боби «Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги жиноятлар»

деб номланиб, ундаги моддаларда умуммиллий бойликлардан фойдаланиш тартибини бузганлик, уларга зарар етказганлик учун жавобгарлик белгиланган.

Янги тахрирдаги Конституциядаги муҳим янгилик ерни умуммиллий бойлик сифатида эътироф этган, уни муҳофаза қилиш зарурлигини эътироф этган ҳолда, шу ҳолатларни таъминловчи шартлар асосида ва тартибда у хусусий мулк объекти бўлиши мумкинлигини белгилаганликда кўринади.

Бу бозор муносабатларига мос келади ва тадбиркорликнинг ривожланишига, мулкдорлар синфининг шаклланишини тезлаштиради.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Иқтисодий негиз ва иқтисодий фаолият нима?
2. Ўзбекистонда қандай мулк шакллари мавжуд?
3. Мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлилиги қандай таъминланади?
4. Хусусий мулк нима, унинг объектлари нималар?
5. Оммавий мулк нима? Унинг объектлари нималар?
6. Хусусий мулкнинг дахлсизлиги давлат томонидан қандай муҳофаза қилинади?
7. Тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлиги қандай таъминланади?
8. Истеъмолчи ким? Нима учун унинг ҳуқуқлари устувор?
9. Мулкка қандай эгалик қилинади?
10. Мулкдан маҳрум қилиш асослари қандай?
11. Ер қандай шарт ва тартиб асосида хусусий мулк бўлиши мумкин?

ХВ 606. ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ИНСТИТУТЛАРИ

1-§. Фуқаролик жамияти институтларининг тизими, турлари, вазифаси

Конституциянинг ХИИИ бобининг номи «Жамоат бирлаш-малари»дан «Фуқаролик жамияти институтлари» га ўзгартирилди. Ҳақиқатда ҳам жамоат бирлашмалари ҳозирги кунга келиб фуқаролик жамияти институтларига айланди ва шунга мос равишда вазифалари такомиллашди, мавқеи кучайди. Янги тахрирдаги Конституцияда уларнинг тизими, турлари, асосий вазифалари белгилаб қўйилди. Ҳозирги шароитда жамият ва давлат бошқарувини, фуқаролар ҳуқуқи, манфаатини самарали ҳимоя қилишни, жамоатчилик назоратини амалга оширишни фуқаролик жамияти институтларисиз тасаввур қилиш қийин. Бу институтлар фуқаролик жамиятининг асосини ташкил этади.

Фуқаролик жамияти институтлари тизими Конституциянинг 69-моддасида қуйидагича белгиланган: «Фуқаролик жамияти институтлари, шу жумладан, жамоат бирлашмалари ва бошқа нодавлат нотижорат ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, оммавий ахборот воситалари фуқаролик жамиятининг асосини ташкил этади.

Фуқаролик жамияти институтларининг фаолияти қонунга мувофиқ амалга оширилади».

Демак, фуқаролик жамияти институтлари тизимига жамоат бирлашмалари, нодавлат нотижорат ташкилотлар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари киради ва улар жамиятнинг асосини ташкил этади. Давлат бу ташкилотларнинг фаолиятини тартибга солишчи қонунлар қабул қилади. Ҳозирги кунда сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат ташкилотлар ҳақида қонунлар мавжуд. Давлат фуқаролик жамияти институтлари фаолиятига аралашмаган ҳолда уларга кўмаклашади. Кейинги пайтда давлат ва фуқаролик жамияти институтлари билан ижтимоий ҳамкорлик ривожланмоқда. Конституциянинг 72-моддасида «Давлат нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларга жамият ҳаётида иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратади.

Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятига аралашishiга, шунингдек, нодавлат нотижорат ташкилотларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашishiга йўл қўйилмайди», – деб белгиланиб, давлат билан нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳамкорлиги, муносабатининг асослари Конституциявий даражада мустахкамланган.

Конституцияда жамоат бирлашмаларининг тизими (турлари) ҳам белгилаб қўйилган. Конституциянинг 70-моддасига асосан, жамоат бирлашмалари тизимига касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, олимларнинг жамиятлари, хотин-қизлар ташкилотлари, фахрийлар, ёшлар ва ногиронлиги бўлган шахслар ташкилотлари, ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ҳамда фуқароларнинг бошқа бирлашмалари жамоат бирлашмалари сифатида эътироф этилади.

Шу модданинг ўзида «Жамоат бирлашмаларини тарқатиб юбориш, уларнинг фаолиятини тақиқлаб ёки чеклаб қўйиш фақат суд қарори асосидагина амалга оширилади», – деб белгиланди. Бу моддада аввали қаби жамоат бирлашмаларига белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилиш деган талаб чиқариб ташланди.

Конституция асосида қандай ҳолда, қандай бирлашмаларни тузиш мумкин эмаслиги, фаолияти тақиқланиши аниқ белгилаб қўйилди.

71-модданинг нормаларига асосан:

Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилувчи;

давлат суверенитетига, ҳудудий яхлитлигига ва хавфсизлигига қарши чикувчи;

урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ҳамда диний адоватни тарғиб қилувчи;

фуқароларнинг Конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларига, аҳолининг соғлиғига, ижтимоий ахлоққа тажовуз қилувчи сиёсий партияларнинг, бошқа нодавлат нотижорат ташкилотларининг, шунингдек, миллий ва диний белгиларига кўра сиёсий партияларнинг, ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг ташкил этилиши ва фаолияти тақиқланади.

Мазкур модданинг охириги қисмида, шунингдек, махфий жамиятлар ва бирлашмалар ташкил этиш тақиқланиши кўрсатиб қўйилди.

2-§. Касаба уюшмаларининг жамиятдаги ўрни

Конституция ҳолатидан кўриниб турибдики, фуқаролик институтлари (жамоат бирлашмалари) тизими кенг. Бу тизимга қирувчи бирлашмалар тури ҳам кўп. Лекин Конституцияда жамият ҳаётида иштирок этувчи, сиёсий ҳаётга таъсир қилувчи, аҳолининг кўпчилигини қамраб олган жамоат бирлашмаларининг фаолиятигина Конституцияда алоҳида-алоҳида белгилаб қўйилган. Шулардан бири касаба уюшмаларидир.

Конституциянинг 73-моддасида: «Касаба уюшмалари ходимларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларини ва манфаатларини ифода этадилар ва ҳимоя қиладилар. Касаба уюшмаларига аъзо бўлиш ихтиёрийдир», – деб мустахкамланган.

Шунинг ўзи, яъни касаба уюшмалари вазифасининг Конституцияда белгиланиши, унинг жамоат ташкилотлари тизимида, жамиятда муҳим рол ўйнашини кўрсатади.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар жамоат бирлашмаси тизимида алоҳида ўринга эга Касаба уюшмалари фаолиятини ҳам такомиллаштиришни такозо этади. Шунинг учун 2019-йил 6-декабрда Ўзбекистон Республикасининг «Касаба уюшмалари тўғрисида»ги янги қонун қабул қилинди. Қонуннинг асосий мақсади Республикамизда меҳнат муносабатларини тубдан ислоҳ қилиш; фуқароларнинг Конституциявий меҳнат ҳуқуқларини тўла рўёбга чиқариш; бандлик масаласини ҳал этиш; камбағалликни қисқартиришда касаба уюшмаларининг фаолиятини кучайтиришга қаратилди. Шу асосда касаба уюшмалари аҳолининг қонуний даромад топишига, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши учун қулай шароитлар яратишда, мажбурий меҳнатга барҳам беришда фаол иштирок этади.

Президент Ш. Мирзиёевнинг Ўзбекистон касаба уюш-малари Федератсиясининг саккизинчи қурултойи иштирокчиларига табригида: «Жонажон Ўзбекистонимиз янги уйғониш ва тараққиёт даврига қадам қўйган, ана шу юксак мақсад йўлида буюк ишлар амалга оширилаётган ҳозирги кунда халқимизни

янада катта марралар сари сафарбар этишда касаба уюшмаларининг роли ва таъсири тобора ортиб бормоқда»⁹¹ – деган сўзлари касаба уюшмаларига берилган тўғри баҳодир.

2023-йилдан бошлаб касаба уюшмалари ходимлари кунининг белгиланиши ва уни байрам (дам олиш кuni) деб эълон қилиниши ҳам уларнинг ролини ошиб бораётганини кўрсатади.

Касаба уюшмалари фаолиятининг асосий принциплари қуйидагилардан иборат: қонунийлик; ихтиёрийлик; камситишга йўл қўймаслик; мустақиллик ва ўзини ўзи бошқариш; тенг ҳуқуқлилик; ошкоралик ва очиқлик.

Улар қонунга асосан қуйидаги ҳуқуқларга эга:

Ходимларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш масалаларини ҳал қилишда иштирок этади;

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва техник жиҳатдан тартибга солиш соҳасидаги норматив ҳужжатлар лойиҳаларини ишлаб чиқишда иштирок этади;

Жамоа музокараларини олиб боришга ҳамда жамоа шартномалари ва келишувларини тузишда иштирок этади;

Бандликка қўмаклашади;

Ходимларни ижтимоий ҳимоя қилишда иштирок этади;

Ахборот олиш ҳуқуқига эга;

Меҳнатни муҳофаза қилишда қатнашади;

Жамоатчилик назоратини амалга оширишда иштирок этади;

Меҳнат низоларини кўриб чиқишда ходимларнинг манфаат-ларини ҳимоя қилади ва бошқа қонун ҳужжатларда белгиланган ваколатларга эга.

3-§. Сиёсий партияларнинг ҳокимиятни амалга оширишдаги иштироки

Сиёсий партиялар, Конституциянинг 70-моддасига биноан, жамоат бирлашмалари тизимига кирувчи жамоат бирлашмаларидан биридир.

Конституциянинг 74-моддасида сиёсий партияларнинг мақоми Конституциявий асосда мустаҳкамлаб қўйилган. Унга асосан: «Сиёсий партиялар турли ижтимоий табақа ва гуруҳларнинг сиёсий иродасини ифодалайдилар ва ўзларининг демократик йўл билан сайлаб қўйилган вакиллари орқали давлат ҳокимиятини тузишда иштирок этадилар. Сиёсий партиялар ўз фаолиятининг молиялаштирилиши манбалари ҳақида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига ёки у ваколат берган органга белгиланган тартибда ошкора ҳисоботлар тақдим этадилар». Бу модданинг мазмунидан келиб чиқсак, сиёсий партиялар:

мамлакатдаги турли табақа ва гуруҳларнинг сиёсий иродасини ифодалайди (демак, бу сиёсий ташкилот);

демократик сайловларда иштирок этади;

демократик сайлов натижасида турли органларга (Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси, маҳаллий кенгашлар) сайланган вакиллари орқали давлат ҳокимиятини тузишда (ҳукуматни), амалга оширишда иштирок этади.

Бошқа жамоат бирлашмалари бундай ваколатга (мақомга) эга эмас.

Сиёсий партиялар давлат ҳокимиятини тузишда иштирок этар экан, ўз-ўзидан уларнинг шу органлар фаолиятида иштирок этиши, уларнинг фаолиятини назорат қилишда иштирок этишини вужудга келтиради.

Сиёсий партия мамлакатдаги кучли тузилмалардан бўлиб, жамият тарақ-киётига таъсир кўрсатади. Шунинг учун уларнинг фаолиятини молиялаштириш очиқ, ихтиёрий бўлиши керак. Сиёсий партиялар фаолиятдан мамлакат душманлари фойдаланиши, уларни нотўғри йўлга бошлаши мумкин. Бу, асосан,

⁹¹ «Yangi O'zbekiston», 2020-yil 12-noyabr.

сиёсий партияларнинг фаолиятини молиялаштириш асосида амалга оширилади. Шу-нинг учун Конституцияда сиёсий партиялар фаолиятини молиялаштириш ахволи, йўллари ҳақида Олий Мажлисга ҳисоб бериб туриш белгиланган.

Конституция нормаларидан ташқари, сиёсий партиялар фаолияти ҳақида бир нечта жорий қонунлар мавжуд. Жумладан, «Сиёсий партиялар тўғрисида», «Сиёсий партияларни молия-лаштириш тўғрисида»⁹² қонунлар.

«Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонуннинг 1-моддасида сиёсий партияларга шундай таъриф берилган: «Сиёсий партия Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг қарашлар, манфаатлар ва мақсадлар муштараклиги асосида тузилган, давлат органларини шакллантиришда жамият муайян қисмининг сиёсий иродасини рўёбга чиқаришга интилувчи ҳамда ўз вакиллари орқали давлат ва жамият ишларини идора этишда қатнашувчи кўнгилли бирлашмасидир».

Қонун сиёсий партияларни тузиш, фаолият кўрсатиш принципларини, унга аъзолик масаласи, фаолият кафолатларини, фаолиятини тўхтатиш, тугатиш, сиёсий партияларнинг ҳуқуқларини, вакиллик органлари таркибида фракциялар (гуруҳлар) тузиш, сиёсий партияларнинг мулки масалаларини батафсил тартибга солади.

Сиёсий партияларнинг Президент, вакиллик органларига сайловларда иштирок этиш ҳуқуқлари тегишли органларга сайлов тўғрисидаги қонунларда белгиланган.

Сиёсий партияларнинг давлат ҳокимиятидаги иштирокининг энг муҳимларидан бири президентликка, вакиллик органларига депутатликка номзод кўрсатишдир. Сиёсий партияларнинг ҳокимият ишларида иштирокининг яна бир шакли Қонунчилик палатаси таркибидаги партия фракциялари, маҳаллий Кенгашлардаги партия гуруҳлари фаолияти орқали кўринади.

2008-йил 1-январдан кучга кирган «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизатсия қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Конституциявий қонун мамлакат ҳаётида ҳам, сиёсий партиялар ҳаётида ҳам муҳим воқеа бўлди.

Қонуннинг 2-моддасида Қонунчилик палатасида сиёсий партияларнинг фракцияларини тузиш, рўйхатга олиш тартиби, фракция тузишдан мақсад, фракциялар мавқеи (кўпчилик), блоклар тузиш, парламентда ўзини муҳолифат деб эълон қилиш, муҳолифатчиларнинг ҳуқуқлари белгилаб қўйилди.

Қонуннинг 3-моддасида сиёсий партиялар фракцияларининг Қонунчилик палатаси Спикери ўринбосарларини сайлашдаги роли (номзод кўрсатиши, ҳар бир фракция ўз вакилига эга бўлиши) белгиланган.

Қонуннинг 4-моддасида сиёсий партиялар фракцияларининг Бош вазирни лавозимига тайинлашдаги иштироки мустаҳкам-ланган⁹³. Бу тартиб кейинчалик ўзгарди.

Қонуннинг 5-моддасида Бош вазирни муддатидан аввал лавозимидан озод қилишдаги партия фракциялари иштироки белгиланди.

Унга асосан, Қонунчилик палатасидаги сиёсий партиялар фракцияларини Ўзбекистон Республикаси Президенти кўриб чиқиши учун тақдим этган ташаббусига биноан, агар бундай ташаббусни палатадаги етакчи партия фракцияси қўллаб-қувватласа ҳамда мазкур ташаббус Президент томонидан Олий Мажлис палаталарига овозга қўйилганда депутатлар ва сенаторлар умумий сонининг учдан икки қисмидан кўпрогининг овозини олса, Президент Бош вазирни лавозимидан озод этиш тўғрисида қарор қабул қилади.

Қонуннинг 6-моддасида вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокими лавозимига номзод тегишли Кенгашга тасдиқлаш учун Президент томонидан Кенгашдаги сиёсий партия гуруҳлари билан маслаҳатлашиб, тақдим қилиш тартиби белгиланди.

⁹² O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlari to'plami. – T.: 2007. 70–81, 205–209-betlar.

⁹³ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlari to'plami. – T.: 322–324-betlar.

Қонуннинг 7-моддасига кўра, вилоят ва Тошкент шаҳар Кенгашлари депутатлари гуруҳлари ҳокимнинг қоникарсиз фаолияти устидан Ўзбекистон Республикаси Президентига асослантирилган хулосалар тақдим этиш ҳуқуқига эга бўлади. Бундай ташаббус етакчи партия гуруҳи томонидан қўллаб-қувватланса, Президент бу ташаббусни халқ депутатлари Кенгаши муҳокамасига киритади ва муҳокама натижаларига мувофиқ қарор қабул қилади.

Президент концепсиясидаги қонунчилик ташаббусига биноан Конституцияга ўзгартириш киритилди. «Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддаларига қўшимчалар киритиш тўғрисида (78, 80, 93, 96 ва 98-моддаларида)»ги қонунга асосан (2011-йил 18-апрелда Президент томонидан имзоланган), Конституциянинг 98-моддаси янгича таҳрирда баён қилинди. Унга асосан, Бош вазир номзоди Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасига сайловда энг кўп депутатлик ўрнини олган сиёсий партия ёки тенг миқдордаги энг кўп депутатлик ўринларини қўлга киритган сиёсий партия томонидан таклиф этилади.

Амалдаги Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми билдирилиб, у истеъфога чиққанда янги Бош вазир номзоди Президент томонидан Қонунчилик палатасидаги барча сиёсий партиялар фракциялари билан маслаҳатлашувлар ўтказилгандан сўнг Олий Мажлисга кўриб чиқиш ва тасдиқлаш учун тақдим этилади.

Бундай тартибларнинг ўрнатилиши сиёсий партияларнинг ролини ошириб, уларнинг ҳокимиятни амалга оширишдаги иштирокини кенгайтирди.

Ҳозирги даврда партиялар орасида рақобатни таъминлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу тўғридан-тўғри парламент ролини кучайтириш воситаси эканлиги, президент томонидан эътироф этилди⁹⁴.

Жамоат бирлашмалари, туридан қатъи назар халқнинг эркин фаолияти ва ижтимоий ҳаётдаги иштирокини таъминлаш воситаси ҳисобланади. Бу ташкилотларнинг самарали фаолиятдан фуқаролар ҳам, давлат ҳам манфаатдор. Фуқаролар уларнинг фаолияти орқали жамият ишларида, давлатни бошқаришда иштирок этса, ўз қарашларини баён этиб, манфаатларни тўла ҳимоя қилса, давлат ўзининг айрим функцияларини уларга ўтказиб, муҳим масалаларни ҳал қилишга жалб этади. Яъни жамиятни бошқаришда жамоат бирлашмаларига таянади. Давлат жамоат бирлашмалари фаолиятига ёрдам бериб, улар билан тўғри ва самарали муносабат ўрната олса, тараққиёт тезлашади, фаровон турмуш яратилади.

4-§. Давлат ва диний ташкилотлар муносабати

Ўзбекистон дунёвий давлат бўлиб, бу – давлат ва дин муносабатига таъсир қилади. Бу энди Конституцияда ҳам мустаҳкамланди.

Ўзбекистон аҳолисининг кўпчилиги Ислом динига эътиқод қилади. Собик Иттифокнинг охириги йилларида Ислом динига қарши катта ва асоссиз курашлар олиб борилди. Аҳолининг виждон эркинлиги бузилди. Шунинг учун марказ Ислом динига, динга эътиқод қилувчиларга қарши асоссиз кураш олиб бораётган бир пайтда, ҳали мустақиллик эълон қилинмасдан, Ўзбекистон Иттифок таркибида турган вақтда, 1991-йил 14-июнда мамлакатимизда биринчи марта «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонун қабул қилинган бўлса, вақт ўтиши билан қонун 1998-йил 1-майда янги таҳрирда қабул қилинди. Бугунги кунда Президент кўрсатмаси асосида қонун янги таҳрирда қабул қилинган.

Бу Қонун ҳар бир шахснинг виждон эркинлигини, диний эътиқод ҳуқуқини, динга муносабатидан қатъи назар фуқароларнинг тенглигини, шунингдек, диний ташкилотларнинг фаолияти билан боғлиқ муносабатларни тартибга солиди ва диннинг давлатдан ажратилганлигини қонуний мустаҳкамлаб қўйди.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Конституцияси қабул қилинишида бу масалага алоҳида эътибор берилди.

Конституциянинг 35-моддасида виждон эркинлиги фуқароларнинг шахсий ҳуқуқлари қаторида мустаҳкамланди.

⁹⁴ Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T. «O'zbekiston», 2018-yil, 2-tom, 95–96-hetlar.

Конституциянинг «75-моддасида давлат билан диний ташкилотлар муносабатининг Конституциявий асоси белгилаб қўйилди. Унга асосан: «Диний ташкилотлар давлатдан ажратилган ҳамда қонун олдида тенгдирлар. Давлат диний ташкилотларнинг фаолиятига аралашмайди.

Давлат қонунда белгиланган тартибда фаолият кўрсатаётган диний ташкилотлар фаолиятининг эркинлигини кафолатлайди».

Демак, диний ташкилотлар ва бирлашмалар (улар қайси динга мансублигидан катъи назар) давлатдан ажратилган, яъни мустақил фаолият юритади:

диний бирлашма ва ташкилотлар ҳам бошқа жамоат бирлашмалари қаторида қонун олдида тенг, яъни қонунларга итоат этадилар;

давлат диний бирлашма ва ташкилотлар фаолиятига аралашмайди.

Давлатнинг диний ташкилотлар фаолиятига аралашмаслиги, уларнинг фаолияти назорат қилинмайди, деган гап эмас.

Конституциянинг ўзида диний ташкилотларнинг қонун олдида тенглиги ўрнатилган экан, бу уларнинг фаолиятига аралашмаган ҳолда назорат қилиш мумкинлигини кўрсатади.

Мамлакатимиз халқининг аксарияти Ислом динига эътиқод қилади, шунингдек, бошқа динларга эътиқод қилувчилар ҳам мавжуд. Ўз-ўзидан турли динга мансуб диний ташкилот, бирлашмалар тузилган бўлиб, улар қонун олдида тенг.

Давлат ва қонуннинг барча диний ташкилот ва бирлашмаларга нисбатан бўлган бир хил талаби ва муносабати диний конфессиялар ўртасидаги тинчлик-тотувликни таъминлайди.

Давлат диний ташкилотлар зиммасига ўзининг вазифасини юкламайди, шунингдек, диний ташкилот ва бирлашмалар ҳам давлат вазифаларини бажаришга уринмайди, даъво қилмайди.

Қонун-қоидаларга асосан, диний ташкилот ва бирлашмаларнинг Конституциявий тузумга қарши душманлик, нафрат, миллатлар ўртасида адоват келтириб чиқаришга, ахлоқий негизлар ва фуқаровий тотувликни бузишга қаратилган, вазиятни беқарорлаштирувчи бўҳтон, уйдирмалар аҳоли ўртасида ваҳима уйғотувчи хабарларни тарқатиши, жамият, фуқаро, давлат манфаатларига зид фаолият олиб бориши тақиқланади.

Дин ниқоби остида давлат органлари, мансабдор шахсларга бирор-бир йўл билан тазйиқ ўтказиш, яширин диний фаолият олиб бориш асло мумкин эмас.

Давлат билан диний ташкилот ва бирлашмаларнинг муносабати ҳар қандай диннинг инсонпарварлик, ахлоқий, тарбиявий ғояларидан жамият ривожига унумли фойдаланишга асосланади. Дунёвий ва диний таълимотларнинг ижобий жиҳатларидан фойдаланиб, тарбия ишларининг олиб борилишида диний ташкилот ва бирлашмаларнинг тўғри муносабати катта рол ўйнайди.

Давлат ва дин муносабатларида диннинг фойдали жиҳатларидан, унинг маънавиятга ижобий таъсиридан, ахлоқий-тарбиявий таъсиридан, инсонларни камтарлик, камсуқумлик, ҳалоллик, покликка ундайдиган бошқа қадриятлар сифатида фойдаланиш ва диндан ғаразли мақсадларда фойдаланиш, диндан сиёсат, давлат ишларига аралаштишга бўлган ҳаракатларни тақиқлаш, шундай ҳоллар бўлса, уларга чора кўриш алоҳида аҳамиятга эга.

Давлат, шунингдек, миллатлараро, диний можаролар, қонли тўқнашувларнинг олдини олиш, уларни тўхтатишда диннинг ҳаётбахш ўғитларидан фойдаланади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 2162-моддасида диний ташкилотлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларни бузганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган.

Давлатнинг динга нисбатан тўғри муносабати туфайли бугунги кунда республикаimizдаги барча динлар тинч-тотув фаолият кўрсатмоқда ва шу динларга эътиқод қилувчилар орасида тотувлик, ҳамжиҳатлик бўлишига ўз ҳиссасини қўшмоқда.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Фуқаролик жамияти институтлар тизими қандай?
2. Касаба уюшмаларининг вазифаси нималардан иборат?

3. Жамоат бирлашмаларининг вазифаси, тизими, турлари қандай?
4. Сиёсий партияларнинг ҳокимиятни амалга оширишдаги иштироки нималардан иборат?
5. Ёшлар оммавий ташкилотининг тутган ўрни қандай?
6. Қандай жамоат бирлашмалари тузиш мумкин эмас?
7. Жамоат бирлашмаларининг фаолияти қандай қўллаб-қувватланади?
8. Диний ташкилот ва бирлашмаларнинг ўрни қандай?
9. Қандай ҳолда жамоат бирлашмалари фаолияти тўхтатилади, тақиқланади?
10. Давлат билан жамоат ташкилотларининг муносабати нималарга асосланади?
11. Жамоат бирлашмаларига аъзо бўлиш тартиби қандай?

ХВИ БОБ. ОИЛА, БОЛАЛАР ВА ЁШЛАР

1-§. Оила – жамиятнинг асосий бўғини

Оила жамиятнинг қуйи асосий бўғинидир. У – инсоннинг ҳаётга келиши, тарбияланишидаги асосий макон. Оила бир неча кишиларни биргаликда яшаш жойи. Оила тўлиқ бўлиши учун ота-она ва фарзандлар бўлиши шарт. Уларнинг бирортасисиз ҳам оила бўлиши мумкин. Лекин бундай оилада етишмовчилик бўлади. Ҳар бир оила маълум хонадонга мос бўлади.

Оила қуришдан асосий мақсад турли жинс вакилларининг биргаликда ҳаёт кечириши ва фарзанд кўриш ҳисобланади.

Оила ўз ички муносабатларига асосланади. Оиланинг ички муносабатлари қонун ҳужжатларига, миллий ва ахлокий қадриятларга асосланади. Оилавий муносабатлар табиий, иқтисодий, маънавий эҳтиёжни қондириш зарурати юзасидан вужудга келади.

Ҳар қандай жамиятнинг мустаҳкамлиги, ривожини оилага боғлиқ. Чунки жамиятда бўладиган ижтимоий муносабатларнинг дастлабки элементи оилада вужудга келади ва шаклланади. Оиладаги катталарнинг бири-бири, бошқалар билан атроф-муҳит, мол-мулкка бўлган муносабати ёшларнинг шу масалаларга муносабатининг шаклланиши учун ўрнак бўлади. Оиладаги тарбиянинг бошқа тарбиялардан фарқи, афзаллиги тарбия у ерда фақат ўргатиш, ўқитиш, таъкидлаш билангина эмас, барча нарсаларда катта ёшдагиларнинг кичик ёшдагилар учун ўрнак кўрсатиши орқали олиб борилади.

Нима мумкин ва нима мумкин эмаслиги, меҳнатга, мол-мулкка муносабат, овқатланиш, дам олиш, катталарга муомала, ҳурмат, кичикларга ғамхўрлик қилишнинг дастлабки сабоғи оилада олинади. Бола бошқа муассасаларга тарбия, билим олиш учун берилгунга қадар ҳаёт алифбоси ҳақидаги маълумотни оиладан олади.

Оиладаги тарбия кишиларнинг ахлоқига, ҳуқуқига ўчмас қондаларни сингдиради. Инсон тарбиясида ҳеч қандай бошқа тузилмалар оиланинг ўрнини боса олмайди. Чунки у ердаги тарбияга сут, қон сингари муқаддас ашёлар таъсир қилади.

Шуларнинг барчаси эътиборга олиниб, бизнинг халқимизга хос оиладаги ижобий жиҳатларни мустаҳкамлаш ва ривожлантиришни таъминлаш учун 1992-йил 8-декабрдаги Конституциямизда оила учун махсус ХИВ боб ажратилди. Бундай ҳолатни – оилага махсус боб ажратилишини бошқа мамлакатлар Конституциясида учратмаймиз. У ерларда оилага ҳам давлат ва жамиятнинг муносабати ўзгача. Бизда оила жамиятнинг ажралмас қисми ва мавжуд бўлиши шарт масала деб қаралади ва албатта, унда икки жинснинг, эркак ва аёлнинг бирлашуви бўлиши, бу бирлашув орқали дунёга янги инсонлар келиши назарда тутилади.

Ана шулардан келиб чиқиб, Конституциянинг 63-моддасида: «Оила жамиятнинг асосий бўғинидир...», – деган қоида ўз аксини топган эди. Конституцияда оиланинг жамият бўғини сифатида эътироф этилиши оиласиз жамият кемтик бўлишини, ривожланиш хавф остида қолишини кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти 2011-йил декабр ойида Конституция кунига бағишланган йиғилишдаги маърузасида 2012-йилни «Мустаҳкам оила йили» деб эълон қилар экан, оила ҳақида шундай сўзларни айтган: «Онгини яшайдиган ҳар бир одам яхши англайдики, бу ёруғ оламда ҳаёт бор экан, ҳаёт абадийлиги, бебаҳо неъмат бўлмиш фарзанд бор. Фарзанд бор экан, одамзод

хамиша келажакни ўйлаб, эзгу орзу ва ниётилар билан яшайди. Янги йилга мапа шундай пом беришимиз азал-азалдан халқимиз учун муқаддас бўлмиш оилани ҳаётимиз таянчи ва суянчи, жамиятимизнинг ҳал қилувчи асосий бўғини деб қабул қилишимиз замирида, ҳеч шубҳасиз, жуда катта маъно-моҳият мужассам. Чунки оила соғлом экап – жамият мустаҳкам, жамият мустаҳкам экан – мамлакат барқарор»⁹⁵.

Янги таҳрирдаги Конституцияда ХИВ бобнинг номи «Оила, болалар ва ёшлар» деб номланди ва аввалгидек 4 та модда эмас, 5 та моддадан иборат бўлди. Табиий равишда бу нормаларни кўпайганидан, тартибга солинадиган масалалар доирасини кенгайтганидан далолат беради.

Дунёда ҳозир кўплаб мамлакатларда оила инкирозга учрамоқда. Ноанъанавий (бир хил жинслар) оилалар кўпаймоқда. Болалар отасиз ёки онасиз катта бўлмоқда. Бу албатта инсон тарбиясига, шаклланишига таъсир қилади. Унинг натижаси эса жамият ривожига таъсир қилади. Шулардан келиб чиқиб, оила, болалар, ёшлар, ота-она – фарзанд муносабатларига мамлакатимизда жиддий ёндашилмоқда, бу эса янги таҳрирдаги Конституцияда ўз ифодасини топди.

2-§. Оиланинг жамият ва давлат ҳимоясида бўлиши

Янги таҳрирдаги Конституциянинг 76-моддасида «Оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда у жамият ва давлат муҳофазасидадир» – деб белгиланди.

Жамиятнинг яшаш, ривожланиш шартларидан бири унинг бўғини, аниқроғи, асосий бўғини – оила жамият ва давлат томонидан доимий ва самарали муҳофазага олинсагина, тегишли мақсадга эришиш мумкин. Ҳар бир киши ўз ҳаётининг узок вақт давом этиши учун соғлиғини қандай муҳофаза қилиш устида қайғурса, бу иш учун маблағларини аямаса, инсонпарвар, оқил, узокни кўзловчи жамият ҳам ўзининг ҳаётини чўзиши, ривожланиши учун оилага худди шундай муносабатда бўлади ва оилани муҳофаза қилади. Конституциянинг 76-моддасида оила жамиятнинг асосий бўғини сифатида кўрсатилиши билан бирга оила ҳақидаги қоида давом эттирилиб, оила жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эгаллиги белгиланган. Яъни оила, бир томондан, жамият томонидан, иккинчи томондан, давлат томонидан муҳофаза қилинади. Конституция қоидаси жамият ва давлатга оилани ҳимоя қилиш мажбуриятини юклайди.

Жамият оилалардан иборат экан, ўз-ўзидан маълумки, жамият мустаҳкамлиги оиланинг мустаҳкамлигига боғлиқ ва оиланинг мустаҳкам бўлишидан жамият манфаатдор. Шунинг учун оилани ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилишни жамият ўз зиммасига олади.

Жамият оилаларни қўллаб-қувватлашда, уларни муҳофаза қилишда катта имкониятларга эга давлат хизматидан фойдаланади.

Оилани қўллаб-қувватлаш, муҳофаза қилиш давлатнинг Конституциявий бурчидир. Давлатнинг оилага ғамхўрлиги қонун асосига қурилган бўлиб, аввало у, Оила кодексида белгиланган.

Бундан ташқари, оилани қўллаб-қувватлаш мақсадида Ўзбе-кистон Республикаси Президенти ва ҳукумати кўплаб ҳужжатлар қабул қилган. Оилани муҳофаза қилиш ва қўллаб-қувватлашда уларни моддий томондан қўллаш, уларга моддий ёрдам бериш чора-тадбирларининг кўрилиши муҳимдир.

Давлатимиз боқувчисини йўқотган, кўп болали оилаларга моддий ёрдам беришни ўз вазифаси ҳисоблайди ва бунинг амалий чораларини кўради. Бундай оилаларга фарзанд кўриш ва тарбиялаш учун оналарга бериладиган маблағлар йилдан-йилга кўпайиб бориши бунинг мисolidир. Оилаларга турар жой қуриш учун ер участкаларининг ажратилиши, қўшимча манба бўлиши учун томорқалар билан таъминланиши доимий тадбирлар қаторига киритилган.

1998-йилнинг «Оила йили» деб эълон қилиниши ҳар бир оилани давлат томонидан ҳимоя қилиш чораларини кучайтириб, оилаларнинг мустаҳкамланишида катта самара берди. «Оила йили» муносабати билан белгиланган тадбирлар натижасида давлат оилаларга жуда катта моддий ёрдам кўрсатди.

⁹⁵ Karimov L.A. Bizning yo'limiz – demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va modernizatsiya jarayonlarini izchil davom ettirish yo'lidir. T. «O'zbekiston», 2012-yil, 85-bet.

Бозор иқтисодиёти шароитида оилаларга, айниқса, серфарзанд, кам таъминланган оилаларга давлат тарафидан кўрсатилган ёрдам туфайли оилалар қаттиқ зарбаларга учрамади ва турмушда ўз вазифасини бажаришдан четланмади.

2012-йил мамлакатимизда «Мустаҳкам оила йили» деб эълон қилинди. Шу муносабат билан оилани давлат томонидан қўллаб-қувватлаш янада кенгайди. Оилани ҳимоя қилиш механизми кучайди⁹⁶.

«Мустаҳкам оила йили» муносабати билан давлат идоралари, нодавлат ташкилотлари, хайрия жамғармалари биргаликда ишлаб чиққан дастурда оилани давлат томонидан қўллаб-қувватлашни кучайтириш кўзда тутилди.

Мамлакатимизда оилага алоҳида муносабат халқимиз қадриятдан, маънавияти ва маданиятидан келиб чиқади. Чунки жамият, миллат ривожини, раванглигини кўп жиҳатдан оилага боғлиқ. Шунинг учун оилани мустаҳкамлаш, уни ҳимоя қилиш давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Амалга оширилаётган тадбирлар ҳам бунини гувоҳидир.

Ўзбекистон Президентининг «Жамиятда ижтимоий-маънавий муҳитни соғломлаштириш, маҳалла институтини янада қўллаб-қувватлаш ҳамда оила ва хотин-қизлар билан ишлаш тизимини янги даражага олиб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисида» 2020-йил 18-февралдаги фармони оилани давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ҳамда муҳофаза қилишда муҳим қадам бўлди.

Бу фармон асосида, биринчидан, махсус давлат органи орқали оилани қўллаб-қувватлаш, оила ва хотин-қизлар билан ишлаш йўлга қўйилса, иккинчидан, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг асосий вазифалари сифатида оила билан ишлаш белгиланган бўлиб қўйилди. Чунки маҳалладаги Фуқаролар йиғини оилага энг яқин тузилмадир. Фармон асосида ташкил қилинган Маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш вазирлиги оилани қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш соҳасида ягона давлат сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари билан ҳамкорлик ўрнатиш бўйича ваколатли давлат бошқарув органи қилиб белгиланди. Шунингдек, фармонга асосан маҳаллада фуқаролар йиғини раисининг оила, хотин-қизлар ва ижтимоий-маънавий масалалар бўйича ўринбосари лавозими киритилди.

Энди бундан буён оилани қўллаб-қувватлашда махсус давлат идора органи ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳамкорлик асосида иш олиб боради.

Оила институтини ривожлантириш ва такомиллаштириш бўйича янгидан қабул қилинадиган қонунлар ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар бугунги ва эртанги кун талабларига жавоб бериши, амалдаги қонун ҳужжатларига киритиладиган ўзгартириш ва қўшимчалар эса оила мақомини кучайтириши, унинг жамиятдаги ўрнини англашга ёрдам бериши, оилани давлат томонидан, бошқа фуқаролик жамияти институтлари томонидан қўллаб-қувватлашни кучайтириш кўзланган асосий мақсадлардан.

Кейинги пайтларда оилага муҳим институт сифатида қаралиб, уни мустаҳкамлаш учун алоҳида эътибор берилмоқда. Жумладан, 2018-йил 2-февралда Ўзбекистон Президенти «Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» Фармон қабул қилди. 2018-йил 27-июнда эса Ўзбекистон Президентининг «Ўзбекистон Республикасида оила институтини мустаҳкамлаш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори қабул қилинди. Бу муҳим ҳужжатлар оила институтини давлат томонидан ҳимоялашни янада кучайтиради.

3-§. Никоҳ тузиш асослари

Мамлакатимизда оила тузиш асоси никоҳ ҳисобланади. Никоҳ оила тузишнинг қонуний шартини бўлиб, у Конституцияда белгиланган. Конституциянинг 76-моддаси иккинчи қисмида «Никоҳ Ўзбекистон халқининг анъанавий оилавий қадриятларига, никоҳланувчиларнинг ихтиёрий розилигига ва тенг ҳуқуқлилигига асосланади» – деб белгиланган.

⁹⁶ Бу ҳақда қarang. //«Xalq so'zi», 2011-yil 8-dekabr.

Оиланинг асоси никоҳ бўлса, никоҳ, биринчидан, халқнинг анъанавий қадриятларига (бу дегани эркак ва аёл ўртасида бўлиши), томонларнинг мутлақ розилигига, иккинчидан, тенг ҳуқуқлилигига асосланади. Шундан хулоса қилиб айтилса, никоҳ тузиш асослари томонларнинг розилиги (ихтиёрийлик) ва томонларнинг – эр ва хотиннинг тенг ҳуқуқлигидир. Никоҳланувчиларнинг розилиги ҳақиқий бўлиши, бирор томоннинг розилиги ҳар қандай тазйиқ, қўрқитиш, куч ишлатиш орқали олинмаслиги керак.

Ўзбекистонда никоҳ муносабатлари махсус қонун билан тартибга солиниб, унда ҳам никоҳ тузишнинг баъзи асослари белгиланган. Унга асосан, никоҳ тузишга келган шахслар, албатта, қарама-қарши жинс вакиллари (еркак ва аёл) бўлиши керак. Никоҳ тузиш учун маълум ёшга етган бўлиши⁹⁷ талаб этилади.

Бундан ташқари, никоҳ тузиш учун никоҳланувчилар соғлом бўлиши талаб этилади. Сабаби никоҳ натижасида қурилган оилалар, албатта, фарзанд кўришни мақсад қилиб қўяди. Дунёга соғлом фарзанд келиши учун ота ва она соғлом бўлиши керак.

Шу масалани ҳал қилиш учун Ўзбекистон ҳукумати «Никоҳланувчи шахсларни тиббий кўрикдан ўтказиш тўғрисидаги Низом»ни тасдиқлаган. Кўрикдан ўтказиш никоҳланувчининг соғлигини аниқлаш билан бирга уларнинг руҳий касалликлар ва ОИТС касалликлари билан оғримаганлигини аниқлашдан иборатдир. Чунки бу касалликлар никоҳланувчиларнинг биридан-бирига, фарзандларига ўтиши ва оғир оқибатларга олиб келиши мумкин. Тиббий кўрикдан ўтиш тартиби бузилиб никоҳ тузилса, унда бундай никоҳ бекор қилиниши мумкин.

Оилада соғлом авлод вужудга келишини таъминлаш мақсадида қонунга асосан якин қариндошларнинг никоҳ тузиши тақиқланади. Бундай ҳолда ҳам тиббиёт нуқтайи назаридан носоғлом фарзандлар дунёга келиши мумкин.

Никоҳ тузишда никоҳланувчиларнинг ҳуқуқи тенглиги асосида оилада бир эр ва бир хотин бўлиши мумкинлиги белгилаб қўйилган. Қонунларимиз кўп хотинликка йўл қўймайди. Бу масала бир кишини фақат бир киши билан никоҳда бўлиши мумкинлигини, аввалги никоҳ бекор қилинмасдан бошқа никоҳ тузиш мумкин эмаслигини билдиради.

Ўзбекистонда тегишли давлат органлари томонидан рўйхатга олинган никоҳгина қонуний саналади ва эътироф этилади. Бундай орган Адлия вазирлиги тизимидаги фуқаролик ҳолатлари далолатномаларини ёзиш органларидир (ФХДЁ).

Бу органлар томонидан қонуний асосларда берилган ҳужжат никоҳни исботловчи ҳужжат тариқасида эътироф этилади.

Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 230-моддасида Фуқаролик ҳолати актлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун маъмурий жавобгарлик белгиланган.

Оила қуришда эркак ва аёл тенглиги уларнинг фамилия танлашида ҳам кўринади. Эр-хотиннинг ихтиёрий розилиги билан бир хил фамилия танланиши ёки ҳар ким ўзининг фамилиясида қолиши мумкин. Кейинги барча муносабатларда ҳам эр-хотин бир хил ҳуқуқлардан фойдаланади.

Конституциянинг юқоридаги моддаси учинчи қисмида «Давлат оиланинг тўлақонли ривожланиши учун ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий ва бошқа шарт-шароитлар яратади», – деб давлатга катта масъулият юкланган. Конституцияда оила халқнинг оилавий қадриятларига асосланади деган қонданинг мавжудлиги ва Ўзбекистон дунёвий давлат эканлиги сабабли никоҳни давлат органлари томонидан рўйхатга олиниши билан бирга унга қўшимча – исломий одатлардан фойдаланишга тўсқинлик қилинмайди. Унга кўра никоҳ Аллоҳнинг энг яхши амалларидан ҳисобланиб, никоҳланувчилар розилиги билан уламолар томонидан никоҳ ўқилиб, давлат рўйхатга олиш ҳолатини янада инсонлар қалбида муҳрлайди.

4-§. Ота-онанинг фарзандлар олдидagi мажбурияти

⁹⁷ O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi, 15-modda.

Ота-онанинг фарзандлар олдидаги бурчининг Конституциявий даражада мустақамланиши ёш авлодга бўлган эътиборни кўрсатади. Ота-она фарзанд кўргач, уни вояга етказиши, тарбиялаши шарт. Тарбиясиз, етарли таъминотсиз фарзанд жамиятда ўз ўрнини топиши у ёқда турсин, жамият учун хавфли шахсга айланади.

Конституциянинг 77-моддасида ота-она мажбурияти анча кенг ва аниқ белгилаб қўйилди. Унга асосан, «Ота-оналар ва уларнинг ўрнини босувчи шахслар ўз фарзандларини вояга еттунига қадар боқиши, уларнинг тарбияси, таълим олиши, соғлом, тўлақонли ва ҳар томонлама камол топиши хусусида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар».

Фарзандни боқиш деганда, вояга етгунча барча моддий эҳтиёжларини қондириш, яшаши учун энг зарур имкониятларни яратиш тушунилади. Бу – овқатлантириш, кийинтириш, болаларни яшаши учун зарур жиҳозлар билан таъминлаш, ўқитиш, ўқиш ва билим олиши учун зарур ўқув қуроллари ва жиҳозлар билан таъминлашдир.

Бунда ҳар бир ота-она ўз моддий имкониятларидан келиб чиқиб, тегишли шароитларни яратади.

Ота-онанинг муҳим ва машаққатли мажбурияти болани тарбиялашдир. Мактабгача бола тўла ота-она ихтиёрида бўлади. Айрим болалар мактабгача тарбия муассасаларида бўлиши ҳам мумкин. Бола мактабгача ота-она ихтиёрида бўлганда, боланинг тарбиясига фақат ота-она жавобгар. Шу даврдан бошлаб болада атрофдаги ва оиладаги ҳодиса, воқеаларга муносабат шакллана бошлайди. Шунинг учун бола онгида фақат ижобий қарашлар шаклланиши учун ота-она катта ишлар олиб бориши, барча яхши ишлар, одатлар, ҳислатлар, воқеалар ҳақида болага тушунчалар бериши, телевизордаги болалар учун кўрсатувларга уларни жалб қилиши жуда ҳам муҳим. Бола тарбиясида уларни табиатга, ўсимлик ва ҳайвонларга яхши муносабатда бўлиш руҳида тарбиялаш алоҳида рол ўйнайди. Тарбия натижасида ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига дўстлик руҳини вужудга келтириш зарур. Бола тарбияси натижасида уларнинг бир-бирига, катталарга ҳурмати, маҳалла, Ватанга ҳурматининг бошланғич асослари вужудга келади.

Бола тарбиясида, энг муҳими, нафақат тушунтириш, ўргатиш, балки шахсий ўрнатқ кўрсатишдир. Бола учун ота-онанинг юриш-туришидан ўрнатқ олиш, уларга тақлид ҳисси жуда кучли. Ана шу нарсадан тўғри фойдаланиш зарур.

Болани боқиш ва вояга етказиш мажбуриятида болаларни ўқитиш, ўқиши учун зарур шароитларни яратиш, боланинг қобилиятига қараб билим беришни амалга ошириш, ўқув даргоҳидаги ишларини кузатиб туриш муҳим ҳисобланади.

Оила бузилиб, ота-она ажрашган ҳолда ҳам ота-она мажбурияти бекор бўлмайди. Бола ким билан қолишидан қатъи назар иккала томон ҳам бола учун ғамхўрлик қилиши шарт. Бу ихтиёрийлик асосида бўлмаса, мажбурий тарзда алимент ундириш билан амалга оширилади.

Бола вояга еттунига қадар барча эҳтиёжларини имконият даражасида қондирган ота-оналар мажбуриятни адо этган ҳисобланади. Оталик, оналик мажбуриятларини бажармаганлар қонун асосида ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинади.

Вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда 2020-йил 25-февралдаги «Бола ҳуқуқлари қафолатлари тўғрисида»ги Қонун муҳим аҳамиятга эга.

Кейинги пайтларда мамлакатимизга турли диний оқимларнинг кириб келиши ва уларнинг хуружлари, наркомания қасофатининг пайдо бўлиши улардан фарзандларимизни сақлаш чораларини кенгрок кўришни тақозо этмоқда. Бу эса яна тарбияга эътиборни кучайтириш, барча кучни унга сарфлашни, бу ишда мактаб, маҳалла ҳамкорлигини ўрнатиш заруриятини келтириб чиқаради.

5-§. Ота-онасизларга давлат ғамхўрлиги

Давлат ота-оналарга фарзандларини вояга етгунча боқиш, тарбиялаш мажбуриятини юклаш билан бирга ота-онасиз болаларни боқишни, тарбия қилишни, ўқитишни ўз зиммасига олади. Бу Конституциянинг 77-моддасидан: «Давлат ва жамият етим болаларни ҳамда ота-онасининг васийлигидан маҳрум бўлган болаларни боқишни, тарбиялашни, уларнинг таълим олишини, соғлом, тўлақонли ва ҳар

томонлама камол топишини таъминлайди, шу мақсадда хайрия фаолиятини рағбатлантиради», – деган қонда асосида ўз фаолиятини амалга оширади.

Вояга етгунга қадар давлат ва жамият қарамоғида бўладиган, уларнинг ёрдамига муҳтож болалар деганда, етим болаларни (ота-онаси вафот этган болаларни), ота-онанинг васийлигидан маҳрум бўлган (ота-оналари ташлаб кетган ёки ота-оналик ҳуқуқидан тегишли тартибда маҳрум қилинганлар) болаларни назарда тутамиз. Бундай ёрдамга муҳтож болаларни давлат турли тадбирлар белгилаб, мунтазам равишда улар ҳаётда ўз ўринларини топиши учун зарур шароит яратиб беради.

Бола ота-онасиз бўлса, «Меҳрибонлик» уйларига, махсус муассасаларга жойлаштирилади. Турли сабабларга кўра болаларнинг ота-онасидан тарбия олиш имконияти бўлмаса, бола оилаларга фарзандликка берилади ёки унга вояга етгунча васийлик ҳамда ҳомийлик белгиланади.

Мамлакатимизда кўплаб «Меҳрибонлик» уйлари мавжуд бўлиб, уларда етим болалар вояга етгунларига қадар давлат томонидан яратилган имкониятлардан фойдаланиб, келажак ҳаётга тайёргарлик кўришади.

Ҳозирги кунда кўплаб оилалар етим болаларни асраб олиб, уларнинг тарбияси билан шуғулланмоқда.

Бундай тажриба, яъни ота-онасиз етим болаларни ўз оиласига олиб фарзандларидек тарбиялаш, топганини баравар баҳам кўриш халқимиз маънавиятига хос бўлиб, урф-одатга айланган.

Иккинчи жаҳон уруши даврида уруш натижасида ота-онасидан ажраган кўплаб болалар Ўзбекистонда ўз оилаларини топган. Айниқса, оддий темирчи Ш. Шоматмуродов 14 нафар етим болани тарбиялаб, жаҳон аҳлининг таҳсинига сазовор бўлган.

Ўша даврдаги етим болаларни боқувчи оилаларга давлат эътибори билан ҳозирги кундаги етим болаларни тарбияловчи оилаларга давлат эътибори бутунлай бошқача. Ҳозир етим болаларни боқувчи оилалар давлат ва жамият томонидан доимий кўмак олиб туради.

Мамлакатимиз аҳолиси сонига нисбатан бошқа мамлакатларга қараганда «Меҳрибонлик» уйлари камлиги, бизда ота-онасизлар кўплаб оилаларда тарбия олиши билан характерланади.

Ота-онасиз, етим болаларга жамият ва давлат ғамхўрлигини амалга оширишда турли жамғармалар ҳам катта рол ўйнайди. Бундай жамғармалар Ўзбекистонда етарлича. Булар жумласига «Меҳр-шафқат ва саломатлик», «Соғлом авлод учун» жамғармалари киради. Давлат томонидан қўллаб-қувватланувчи бу ташкилотлар жамият номидан етим-есирларни боқиш, тарбиялаш, ўқитиш ишларига катта ёрдам бермоқда.

Конституцияга асосан, дунёга келган фарзанд ота-онанинг насл-насабидан ва фуқаролик ҳолатидан қатъи назар қонун олдида тенгдирлар.

Конституциянинг «Оналик, оталик ва болалик давлат томонидан муҳофаза қилинади», – деган 78-моддаси қондалари, фарзандларга тенг ҳуқуқлилик ва тенг имконият бўлишини назарда тутди ҳамда ҳар қандай ҳолда оналик, оталик ва болаликнинг давлат томонидан ҳимояга олинишини кўрсатувчи яна бир муҳим ҳуқуқий асосдир.

Ота-онасизлар жамият ва давлатнинг кўмаги остида ҳаётда ўз ўрнини топмоқда. Давлат етим-есирларга фақат умумий таълим олишда имтиёз ва имкониятлар яратишга қарамай, уларни таълимнинг бошқа босқичларида қўллаб-қувватламоқда. Ўқув юртларига ўқувчи қабул қилишда ота-онасизларга тегишли ҳужжатлар асосида имтиёзлар берилган. Ана шу имтиёздан фойдаланиб, кўплаб ота-онасизлар ўзлари учун зарур касбларга эга бўлмоқда. Улар ўқув муассасалари томонидан иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватланмоқда.

2006-йилнинг «Ҳомийлар ва шифокорлар йили» деб эълон қилиниши, у бўйича қабул қилинган ҳужжатлар ва белгиланган тадбирлар ота-онасиз болаларни боқиш, тарбиялаш, ўқитиш учун катта имкониятлар яратишни назарда тутган эди. Бу ҳам давлат ва жамиятнинг ўз вазифасига жиддий қарашини кўрсатмоқда.

Бозор муносабати натижасида мамлакатимизда мулкдорлар кўпайиб бормоқда, улар ҳам ўз маблағларининг маълум қисmini ихтиёрий равишда ота-онасиз болаларнинг тарбиясига сарфламоқда.

6-§. Вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандларнинг ота-она олдидаги мажбурияти

Вояга етган фарзандларнинг ота-она олдида кўплаб мажбуриятлари бўлиб, бу мажбуриятлар ота-онага ғамхўрлик қилишни назарда тутди. Бу бурч нафақат Конституциявий бурч, у халқимиз қон-қонига сингган, ахлоқий қоидаларга мос урф-одатимиз ҳамдир.

Азалдан ота-онага ғамхўрлик қилинган, уларни ранжитган фарзандлар қораланган, қарғишга қолган, улардан ҳамма юз ўтириб, яккалаб қўйган. Ана шу ахлоқий қоида Конституцияда қоида сифатида мустаҳкамланган, энди ноқобил фарзандларни нафақат қоралаш, қарғаш, яккалаб қўйиш эмас, қонун йўли билан жазолаш имкони туғилди.

Конституциянинг 80-моддасида: «Вояга етган меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар», – деган қоида белгиланди.

Вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналарига улар биргаликда яшайдими, алоҳида яшайдими (қайерда яшайдан қатъи назар), бундан қатъи назар ғамхўрлик қилишга мажбур.

Фарзанднинг ота-онага ғамхўрлиги нималардан иборат? Энг аввало, ота-онанинг нормал яшаши учун тўлиқ имконият яратиш. Бу турар-жой билан, озиқ-овқат (йегулик), кийим-бош билан таъминлаш. Ота-оналарнинг соғлиғи ҳақида ғамхўрлик қилиш, уларни тиббий хизматга муҳтожлигида тиббий хизматдан фойдаланишини таъминлаш.

Иқтисодий томондан ғамхўрликнинг ўзигина ота-она эҳтиёжини қондирмайди, унга қўшимча равишда маънавий жиҳатдан ҳам ота-она қўллаб-қувватланиши керак.

Фарзандлар ота-она эҳтиёжини ихтиёрий равишда қондирмаса, унда уларга мажбурлов чоралари қўлланади. Моддий мажбурлов чоралари бу фарзандлардан ота-она ҳисобига мажбурий тўлов (алимент) ундиришдир.

Меҳнатга лаёқатли, иқтисодий имкониятлари етарли, турар-жой масаласида қийинчилиги йўқ фарзандларнинг ота-оналарини қариялар уйига жойлаштириши халқимизда энг ёмон уят иш, ориятсизлик деб қораланади.

Афсуски, халқимиз маънавиятига хос бўлмаган шундай ҳолатлар аҳён-аҳёнда бизда ҳам учраб туради. Шунинг учун ёшларга таълим-тарбия беришда, фарзандларнинг ота-она олдидаги бурчининг фақат ҳуқуқий жиҳати эмас, унинг маънавий ва ахлоқий жиҳати ҳам эътибор берилиб, халқимизнинг узок йиллар давомида тўплаган энг яхши хислатларига таяниш зарур. Фарзандларнинг ота-она олдида мажбуриятини бажармаслигига фақат юридик жавобгарлик билан таъсир қилмай, бу инсон хусусиятига хос бўлмаган ҳолат. Энг тубан инсонларгина шундай қилиши мумкинлигини, ота-онасини хор-у зор қилган инсонларнинг икки дунёда ҳам юзи қора бўлиши ва энг муҳими, ҳайвондан фарқи бўлмаслиги ўқувчиларга етказилиши керак.

Оила муносабатларининг Конституциявий асосда ҳал қилиниши, Конституцияда унга алоҳида боб ажратилиши, бизда оилага бўлган жиддий муносабатнинг исботидир. Оилани мустаҳкамлаш бу жамиятни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш эканлиги давлатнинг оилага бўлган муносабатини белгиловчи асосий ҳолатдир. Инсон ўз саломатлигини сақлашга ҳаракат қилганидек, жамият ҳам оилани мустаҳкамлашга ҳаракат қилади, чунки жамият соғлиғи оила соғломлигига боғлиқ. Оилалар соғлом бўлса, жамият ҳам соғлом бўлади.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, фарзандларни ота-она олдидаги бурчини Конституциявий даражада мустаҳкамланиши Ўзбекистонга хос хусусиятдир.

7-§. Фарзандларнинг қонун олдида тенглиги.

Ёшларнинг рағбатлантирилиши

Қандай ота-онадан дунёга келиш фарзанд учун фарқи йўқ. Бу танловсиз вужудга келадиган ҳодиса. Шунинг учун қандай ота-онадан вужудга келиши фарзанд тақдирига таъсир қилмаслик керак. Ҳамма қонун олдида тенг деган асосий принцип фарзандларга ҳам тааллуқли.

Шу масала Конституциянинг 78-моддасида оқилона ҳал қилинган. Унга кўра «Фарзандлар ота-онасининг насл-насаби ва фуқаролик ҳолатидан қатъи назар қонун олдида тенгдирлар». Қонун олдида тенглик эса ижтимоий ҳаётдаги тенглик бўлиб, унинг натижасида болалар давлат ва жамиятда ўрнатилган қулайликлардан, имкониятлардан, ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида фойдаланади. Фарзанд тақдирига, уларнинг қонун олдида тенглигига ота-онанинг фуқаролиги ҳам таъсир қилмайди.

Бу ҳуқуқни ва болаларнинг қонуний манфаатларини таъминлаш борасида давлатимиз катта масъулият олган, бу Конституциянинг 78-моддаси, учинчи қисмида қуйидагича ифодаланган: «Давлат ва жамият болаларда ҳамда ёшларда миллий ва умуминсоний кадриятларга содиқликни, мамлакатидан ҳамда халқнинг бой маданий меросидан фахрланишни, ватанпарварлик ва Ватанга бўлган меҳр-муҳаббат туйғуларини шакллантириш тўғрисида ғамхўрлик қилади». Бу ғамхўрлик реал бўлиши учун давлат турли усуллардан фойдаланади ва мазкур ишга маблағ сарфлайди.

Конституциянинг 79-моддаси ҳам давлатнинг болалар ва ёшларни рағбатлантиришга тегишли нормалардан иборат. Консти-тутсиянинг аввалги нормаларида давлатнинг инсон ҳуқуқларини таъминлаши ҳақида маълумот берилган эди. 79-модданинг биринчи қисмида давлат ёшларнинг шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий, экологик ҳуқуқларини таъминлаши, уларнинг жамият ва давлат ишларида фаол иштирок этишини рағбатлантириши алоҳида белгилаб қўйилган. Бундан ташқари, шу модданинг иккинчи қисмида, давлатнинг ёшларнинг интеллектуал, ижодий, жисмоний ва ахлоқий жиҳатдан шаклланиши ҳамда ривожланиши учун, уларнинг таълим олишга, соғлиғини сақлашга, уй-жойга, ишга жойлашишга, бандлик ва дам олишга бўлган ҳуқуқларини амалга ошириш учун шарт-шароитлар яратиши белгилаб қўйилади.

Булардан оддий хулоса қилинса, давлат инсон олдида масъул, уларни турли соҳаларда қўллаб-қувватлайди ва тегишли шароит яратишга масъул, давлатнинг ёшлар олдида масъуллиги, ёшларга эътибори икки карра кўпроқдир.

Янги таҳрирдаги Конституция нормаларининг яна бир муҳим хусусияти, аввал Конституцияда «Оналик ва болалик давлат томонидан муҳофаза қилинади», – деб белгиланган бўлса, янги таҳрирдаги Конституцияда «Оналик, оталик ва болалик давлат томонидан муҳофаза қилинади», – деб мустахкамланди (78-модда, 3-қисм). Бу билан оила тўла муҳофазага ўтди.

Мавзунини мустахкамлаш учун саволлар:

1. Оила нима?
2. Нима учун оила жамиятнинг асосий бўғини?
3. Оила давлат ва жамиятнинг қандай ҳимоясида бўлади?
4. Оила институтини ривожлантириш учун нималар қилинмоқда?
5. Мамлакатимизда оилага бағишланган қандай йилларни биласиз?
6. Никоҳ нима?
7. Никоҳ тузиш асослари қандай?
8. Ота-онанинг фарзандлар олдидаги мажбурияти нималардан иборат?
9. Ота-онасизларга давлат қандай ғамхўрлик қилади?
10. Фарзандларнинг ота-оналар олдидаги мажбурияти нималардан иборат?

ХВИИ боб. ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИ

1-§. Жамият ҳаётида оммавий ахборот воситаларининг ўрни

Конституцияда оммавий ахборот воситалари учун алоҳида бир бобнинг ажратилиши уларнинг жамият ҳаётидаги ўрни юқори эканлигидан далолат беради.

Оммавий ахборот воситалари жамиятдаги энг кучли, жамият тараққиётининг қандай бўлишини белгиловчи воситалардандир.

Оммавий ахборот воситалари орқали инсон онгига таъсир қилинади. У орқали Конституцияда белгиланган турли фикрлилик, фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳисобланган сўз эркинлиги, эркин фикр билдириш рўёбга чиқади.

«Фуқароларнинг фикр, сўз ва эътиқод эркинлигига доир Конституциявий ҳуқуқларини таъминлаш ривожланган демократик давлат ва кучли фуқаролик жамиятини барпо этишнинг муҳим шартидир»⁹⁸.

Бунда энг муҳим восита оммавий ахборот воситалари ҳисобланади. Шунинг учун улар олдида салмоқли вазифалар қўйилмоқда.

Оммавий ахборот воситалари вазифаларини кўрадиган бўлсак, улар:

аҳолида тегишли фикрларни шакллантиради;
бўлаётган воқеалар тўғрисида маълумот бериб боради;
кўп фикрлилик, сўз, фикр эркинлигини таъминлайди;
турли идоралар, сиёсий институтлар манфаатини ифодалайди;
фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилади;
демократик жараёнларнинг чуқурлашувига ҳисса қўшади.

Оммавий ахборот воситалари жамият билан бирга ривожланади. У давлат томонидан қўллаб-қувватланган, етарли ҳуқуқий асослар билан таъминлангандагина ўз вазифасини тўла бажариши мумкин. Шунинг учун оммавий ахборот воситалари, уларнинг фаолияти мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлардан четда эмас. Уларнинг фаолияти доимий такомиллашувга муҳтож.

Кейинги йилларда оммавий ахборот воситаларининг ролини ошириш, фаолиятини такомиллаштириш учун кўпгина ишлар қилинди.

Оммавий ахборот воситаларининг жамиятдаги ўрнини юксалтириш, матбуот, телевидение, радио фаолиятини янада либераллаштириш, уларнинг мустақиллиги ва эркинлигини амалда таъминлаш масалалари ҳаётимизни ислоҳ қилиш ва янгилаш борасида олдимизга қўйган беш устувор вазифа ва йўналишлардан бири этиб белгиланиши, оммавий ахборот воситаларининг жамият ҳаётида муносиб ўрин эгаллашини таъминлади.

Оммавий ахборот воситалари мамлакатда олиб борилаётган ислохотларни, либераллаштириш сиёсатини тарғиб қилиш, уларнинг моҳиятини аҳолига етказиш билан бирга, уларнинг фаолиятига ҳам ислохотлар, либераллаштириш сезиларли таъсир қилмоқда.

2017 – 2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида, 2022 – 2026-йилларга мўлжалланган Тараққиёт стратегиясида жамоатчилик бошқаруви тизимини такомиллаштириш устувор йўналиш сифатида белгиланиб, унда ОАВ ҳамда журналистларнинг касбий фаолиятини ҳимоялашни кучайтириш вазифаси белгилаб қўйилди. Шунингдек, бу муҳим ҳужжатда ОАВга белгиланган вазифаларни бажаришда катта масъулият юкланди.

Шунингдек, нодавлат ОАВни ривожлантириш, Интернет тармоғини кучайтириш ҳозирги куннинг долзарб масаласи эканлиги давлат эътиборида бўлмоқда.

Президент Ш. Мирзиёевнинг «Оммавий ахборот воситалари аҳолининг талаб ва эҳтиёжларини ҳокимият идораларига етказишнинг муҳим таъсирчан воситасига, халқнинг энг яқин кўмакчиси ва ҳамдардига, демократия кўзгусига айланиши зарур»⁹⁹, – деган сўзлари ОАВ роли ҳақида тасаввур ҳосил қилади.

Янги таҳрирдаги Конституцияда оммавий ахборот воситаларининг фуқаролик жамияти институтлари тизимига киритилиши, улар фаолиятининг такомиллашувига ва масъулиятининг ку-чайишига олиб келади.

⁹⁸ Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T.: «O'zbekiston», 2018. 2-tom, 36-bet.

⁹⁹ Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T.: «O'zbekiston», 2018. 2-tom, 36-bet.

2-§. Оммавий ахборот воситаларининг эркинлиги ва қонунга мувофиқ ишлаши

Оммавий ахборот воситаларининг эркин фаолият юритиши, уларга тазйик ўтказмаслик, улар ишининг муваффақиятли бўлиши, самара беришининг гаровидир.

Конституциянинг 81-моддасида оммавий ахборот воситалари эркинлиги ва қонунга мувофиқ ишлаши белгиланган. Демак, оммавий ахборот воситалари эркин ишлаши ва қонунлар асосида ўз фаолиятини ташкил қилиши керак.

Мамлакатимизда оммавий ахборот воситалари фаолиятини такомиллаштириш бўйича олиб борилган ишлар натижасида уларнинг эркинлигини таъминловчи қатор ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди.

Жумладан, 1996-йил 30-августдаги «Ноширлик фаолияти тўғрисида», «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида», 1997-йил апрелда қабул қилинган «Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида», «Журналистлик фаолиятни ҳимоя қилиш тўғрисида», 1997-йил декабрда қабул қилинган «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги қонунлар шулар жумласидан.

Бу қонунлар оммавий ахборот воситалари эркинлигини таъминлашга, уларнинг фаолиятини такомиллаштиришга қаратилган.

Оммавий ахборот воситаларининг эркинлиги, энг аввало, уларнинг ходимлари, аниқроғи, журналистларнинг эркинлигига боғлиқ. Журналист фаолиятининг эркинлигисиз оммавий ахборот воситаларининг эркинлиги бўлиши мумкин эмас. Чунки ахборот оммавий ахборот воситаларида журналистлар томонидан тарқатилади.

«Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонун журналистлар фаолияти билан боғлиқ кенг институтсионал муносабатларни тартибга солиши билан бирга уларнинг эркинлигини таъминловчи қондаларни аниқ белгилаб қўйган.

Журналистнинг эркинлигини таъминловчи қонун бўлишининг ўзи кифоя эмас, у бу эркинликдан тўғри ва мақсадли фойдаланиши учун етарли билимга, малакага эга бўлиши керак.

Шунинг учун мамлакатимизда журналистлар ва оммавий ахборот воситалари ходимларини тайёрлашга, қайта тайёрлашга алоҳида эътибор берилмоқда. Уларни тайёрлаш жаҳон тажрибаларига мос равишда йўлга қўйилган.

Аввалги журналистлар тайёрлаш масканлари қайта ташкил қилинди, замонавий жиҳозлар билан жиҳозланди. Олий ўқув юртлари қошида халқаро журналистлар тайёрловчи факултетлар, курслар очилди. Бу борада Вазирлар Маҳкамасининг 1999-йил 26-февралдаги «Журналист кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги Қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005-йил 2-июндаги «Ўзбекистон Миллий университети ҳузурида икки йиллик махсус Олий журналистика курсини очиш тўғрисида»ги¹⁰⁰ ҳамда 2018-йил 24-майдаги «Ўзбекистон Журналистика ва оммавий коммуникациялар университетини ташкил этиш тўғрисида»ги қарорларининг қабул қилиниши муҳим аҳамият касб этди.

Конституцияда оммавий ахборот воситаларининг қонун асосида ишлаши белгиланган. Оммавий ахборот воситалари фаолиятига тааллуқли кўплаб махсус қонунлар мавжуд, уларнинг баъзиларини тилга олиб ўтдик. Бундан ташқари, яна кўплаб қонунлар борки, уларда оммавий ахборот воситалари, журналистлар фаолиятига тегишли қондалар мавжуд. Масалан, «Ахборотлаштириш тўғрисида», «Реклама тўғрисида», «Давлат сирларини сақлаш тўғрисида»ги қонунлар ва бошқа қонунлар.

Мамлакатимизнинг 32 йиллик даврида оммавий ахборот воситалари фаолиятига тааллуқли кўплаб янги қонунлар қабул қилинди ёки мавжуд қонунларга ўзгартириш, қўшимчалар киритилди.

ОАВни ташкилий-ҳуқуқий асосларини такомиллаштиришнинг янги босқичи 2017–2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар

¹⁰⁰ Azizxo'jayev A. va boshqalar. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga sharh. – T.: «Sharq», 2008, 259-bet.

стратегиясида белгилаб берилган ва бу иш давом этиши 2022–2026-йилларга мўлжалланган Тараққиёт стратегиясида давом эттирилди.

Янги тахрирдаги Конституцияда оммавий ахборот воситалари учун 2 та модда ажратилди. Унинг 81-моддаси оммавий ахборот воситалари эркинлигини анча кенг ва мукаммал белгилади. Унга асосан «Давлат оммавий ахборот воситалари фаолиятининг эркинлигини, уларнинг ахборотни излаш, олиш, ундан фойдаланиш ва уни тарқатишга бўлган ҳуқуқлари амалга оширилишини кафолатлайди».

Конституциянинг 81-моддасига асосан, оммавий ахборот воситалари ўзи тақдим этган ахборотнинг ишончлилиги учун жавобгардирлар.

Ўзбекистон Республикасининг «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги 1997-йил 26-декабрдаги Қонунда бу қоида кенгайтирилиб, «Ўзбекистон Республикасида оммавий ахборот воситалари эркин бўлиб, улар Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, ушбу Қонунга ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ фаолият кўрсатади.

Оммавий ахборот воситалари ахборотни излаш, олиш ва тарқатиш ҳуқуқидан фойдаланадилар ҳамда ўзлари эълон қилаётган ахборотнинг тўғрилиги ва ҳаққонийлиги учун қонун ҳужжатларида белгиланган таркибда жавобгар бўладилар», – деб белгилаб қўйилган.

Бу билан оммавий ахборот воситалари зиммасига ўзи эълон қилаётган, тарқатаётган маълумотлар тўғри эканлигига жавоб бериш масъулияти юкланган.

Оммавий ахборот воситалари эркинлиги, мустақиллиги таъминланиши билан, ундан тўғри фойдаланиш зарурлиги, эркинликни ҳар қандай кўринишда суиистеъмол қилиш мутлақо мумкин эмаслиги қонунлар билан белгилаб қўйилган.

Оммавий ахборот воситаларида тарқалаётган маълумотларнинг тўғрилиги, ҳаққонийлиги учун оммавий ахборот воситалари ва шу маълумотларни тайёрлаган журналистлар жавоб берадилар.

Оммавий ахборот воситалари ҳеч қачон ва ҳеч қандай ҳолларда фуқароларнинг Конституциявий ҳуқуқлари, шаъни, кадр-қимматига доғ туширувчи, туҳмат кўринишидаги, шахсий ҳаётга аралашув руҳидаги маълумотларни бермаслиги керак, агар шундай ҳол рўй берса, бунинг учун ҳам оммавий ахборот воситалари, маълумотни тайёрлаган журналистлар жавоб берадилар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий тузуми (Консти-тутсиявий тартиб) турли қонуний воситалар билан ҳимоя қилинади ва Конституциявий тузум асосларига зарар етказадиган маълумотларни оммавий ахборот воситалари орқали берилмаслиги чоралари кўрилади.

Мабодо шундай ҳол юз берса, яъни оммавий ахборот воситаларида:

Конституциявий тузумнинг асосларига қарши;

давлат суверенитетига таҳдид қилувчи;

яхлитликни зўрлик билан ўзгартиришга даъват қилувчи;

қонуний ҳокимиятни тўнтаришга чақирувчи, зўрлик йўли билан ўзгаришга даъват қилувчи;

уруш ва зўрликни, шафқатсизликни келтириб чиқарувчи, уларга даъват қилувчи;

миллий, диний, ирқий адоватларга даъват қилувчи;

давлат сирини ёки қонун билан қўрикланадиган бошқа сирларни ошкор қилувчи маълумотлар берилса, оммавий ахборот воситалари, журналистлар жавобгарликка тортилади.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғ-рисидаги кодексида «Туҳмат» (40-модда), «Ҳақорат» (41-мод-да), «Фуқароларга маънавий ёки моддий зарар етказувчи маълумот тарқатиш» (46-модда)ни назарда тутувчи маълумотлар учун маъмурий жавобгарлик белгиланган.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида «Туҳмат» (139-модда), «Ҳақорат қилиш» (140-модда), «Урушни тарғиб қилиш» (150-модда), «Миллий, ирқий, этник ёки диний адоватни кўзғатиш» (156-модда); «Конституциявий тузумга хавф солувчи маълумотлар тарқатиш» (159-модда); «Давлат сирларини ошкор қилиш» (162-модда)ни кўзловчи маълумотлар учун жиноий жавобгарлик белгиланган.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги ва Жиноят кодексларида юқорида кўрсатилган маълумотлар мавжуд оммавий ахборот воситаларидаги маълумотлар учун, оммавий ахборот воситаларининг ва уларнинг ходимлари жавобгарлигининг белгиланиши, оммавий ахборот

воситаларидаги ахборотларни тўғри, ҳаққоний бўлишини таъминлашга қаратилиши билан Конституциявий тузумни, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари ҳимоясига қаратилган фаолият дейиш мумкин.

3-§. Оммавий ахборот воситалари фаолиятида цензурага йўл қўйилмаслиги

Ўзбекистон Конституциясининг 33-моддасида сўз ва ахборот эркинлиги мустаҳкамлаб қўйилиши билан бирга ахборот олиш ва тарқатишда айрим чеклашлар бўлиши ҳам белгилаб қўйилган. Унга асосан, фақат Конституциявий тузумга қарши ахборотларни чеклаш мумкин. Шунингдек, давлат сирига тааллуқли чеклашлар ҳам бўлиши белгиланади.

Мамлакатимизда махсус «Давлат сирларини сақлаш тўғрисида»ги Қонун мавжуд бўлиб, унда: «Давлат томонидан қўлланадиган ва махсус рўйхатлар билан чегаралаб қўйилган алоҳида аҳамиятли, мутлақо махфий ва махфий ҳарбий, сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий ва ўзга маълумотлар Ўзбекистон Республикасининг давлат сирлари ҳисобланади», – деб белгиланган. Бундай маълумотларни ошкор қилишга ҳеч қандай журналист, оммавий ахборот воситалари ҳақли эмас.

Конституциянинг янгитдан киритилган 82-моддасида «Цензурага йўл қўйилмайди.

Оммавий ахборот воситаларининг фаолиятига тўсқинлик қилиш ёки аралаштиш қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади», – деган қоида мавжуд. Цензура маълумотларни эълон қилингунга қадар ўқиш, уни тарқатиш, қўшимчалар киритиш ёки умуман нашр қилишни чеклашдир. Оммавий ахборот воситаларида эълон қилинаётган маълумотларда давлат сирига зид, Конституциявий тузумга қарши маълумотлар бўлмаса, уларни ўзгартириш, қўшимча киритиш, айримларини олиб ташлашга йўл қўйилмайди, деган қоида шу маънони беради.

Оммавий ахборот воситаларида цензурага йўл қўйилмаслиги қондасининг Конституцияга киритилиши сабаби аввалги тузум (совет тузumi)да оммавий ахборот воситалари нашрий фаолияти ниҳоятда цензуралаган, ҳеч қандай маълумот аввалдан ўқиб чиқилмай, тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар киритилмасдан, айрим жойлари олиб ташланмасдан нашр қилинмас эди.

Цензура оммавий ахборот воситаларининг эркинлигини, умуман, сўз, фикр эркинлигини чекловчи кучли восита эди. Конституцияда оммавий ахборот воситалари фаолиятида цензурага йўл қўйилмаслигини белгилловчи қонданинг киритилганлиги, оммавий ахборот воситалари, умуман, жамиятда сўз, фикрлаш эркинлигини рўёбга чиқарувчи, таъминловчи муҳим шарт ҳисобланади.

Цензуранинг йўқлиги оммавий ахборот воситалари ўртасида соғлом рақобатнинг мавжуд бўлишини, кучайишини, журналистларнинг ижодий ташаббускорлик фаолияти ривожланишини таъминловчи муҳим воситасидир.

Оммавий ахборот воситалари фаолиятига тааллуқли барча қонунларда ҳам цензурага йўл қўйилмаслиги белгилаб қўйилган.

Шунингдек, оммавий ахборот воситалари ҳақидаги қонунларда қандай масалаларда маълумотлар ошкор қилинмаслиги ҳам белгилаб қўйилган. Булар хавфсизлик, фуқаро манфаатларидан келиб чиқади.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Жамият ҳаётида ОАВнинг роли нималардан иборат?
2. ОАВнинг эркинлиги қандай таъминланади?
3. ОАВ нимага асосан фаолият кўрсатади?
4. ОАВнинг масъулияти қандай?
5. Журналистларнинг масъулияти нималардан иборат?
6. ОАВ фаолиятида цензурага муносабат қандай?

ЎЗБЕКИСТОННИНГ МАЪМУРИЙ-ҲУДУДИЙ ВА ДАВЛАТ ТУЗИЛИШИ

ХВИИИ боб. ДАВЛАТНИНГ МАЪМУРИЙ-ҲУДУДИЙ ТУЗИЛИШИ

1-§. Давлат тузилиши шаклининг умумий таснифи

Давлат тузилиши – бу давлат ҳокимиятини мамлакат ҳудуди бўйича ташкил қилиш, ҳудудлардаги давлат органлари, марказий давлат органлари муносабатини белгилашнинг алоҳида шаклидир.

Бундай муносабатлар (марказ ва ҳудуд муносабати) кичик давлатларда осон ҳал қилинса, йирик, кўп миллатли давлатларда мураккаб қилинади. Давлат тузилиши шакли масалалари «Давлат ва ҳуқуқ назарияси» фанида чуқур ва ҳар томонлама ўрганилади.

Давлат ва ҳуқуқ назариясига биноан, давлат тузилишининг уч кўриниши мавжуд бўлиб, улар унитар давлат, федератив давлат ва конфедератив давлатдир.

Федератив давлат – бу давлат тузилишларнинг иттифоқи, федератсия маълум мустақилликка эга субъектларнинг иттифоқи ҳисобланади. Федератсия субъектлари баъзи мамлакатларда мустақил бўлиб, айрим ваколатларини федератсияга ихтиёрий ўтказди ва барча субъектлар бир хил ҳуқуқий мақомга эга бўлади. Бундай давлатларда федератсия ҳудуди субъектлар ҳудудидан иборат бўлади, федератсия субъектларининг Конституциялари, фуқаролиги, алоҳида қонунчилик, ижро, суд ҳокимияти органи бўлади. Бундай давлат тузилишидаги мамлакатга АҚШ, Ҳиндистон, Бразилия, Россияни киритиш мумкин.

Унитар давлат – давлат тузилишининг оддий кўриниши, унинг таркибида бошқа давлат тузилмалари йўқ, ҳудудий бирликлари мустақилликка эга эмас. Ягона Конституция, ягона фуқаролик, Олий қонунчилик, ижро ва суд ҳокимияти ҳам марказлашган шаклда тузилган ва фаолият олиб боради. Бу мамлакатлар қаторига Франция, Италия, Япония, Қозоғистон, Тожикистон, Қирғизистон, Туркманистонни киритиш мумкин.

Ўзбекистон ҳам унитар мамлакатлар қаторига киради. Лекин унинг тузилишида айрим федератив давлатларга хос хусусиятлар ҳам мавжуд.

Масалан, Ўзбекистон таркибида давлат тузилишига хос бўлган Қорақалпоғистон Республикаси мавжуд. Унинг ўз Конституцияси, қонунлари, ҳудуди, фуқаролиги, олий қонунчилик, ижро ва суд ҳокимияти органлари мавжуд.

Қорақалпоғистон ва Ўзбекистон муносабати федератив муносабатлар асосида қурилмаган. Федератсия бир неча тенг ҳуқуқли субъектлар иттифоқи бўлса, бу ерда тенг ҳуқуқли федератсия субъектлари йўқ. Ўзбекистоннинг Конституцияси, қонунлари Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида бажарилиши мажбурий ва Қорақалпоғистон қонунлари Ўзбекистон қонунлари устунлигини тўла тан олади.

Лекин Қорақалпоғистонда давлат тузилишига хос бўлган унинг мавқеини, Ўзбекистоннинг бошқа тузилмаларидан фарқини кўрсатувчи ҳолатлар мавжуд бўлиб, бу ҳақда кейинги бобларда тўхталамиз.

Давлат тузилишининг назарий жиҳатдан учинчи шакли конфедератсия ҳисобланади. Бу тушунча, асосан, бир неча суверен давлатларнинг иттифоқига нисбатан ишлатилади. Бу кўпинча, давлат ҳуқуқий муносабатига нисбатан халқаро-ҳуқуқий муносабат характерида бўлади. Айрим пайтларда конфедератсия федератсияга ўтишда фойдаланиладиган шакл сифатида ҳам намоён бўлиши мумкин. Масалан, АҚШ Конфедератсияси АҚШ федератсиясига айланган. Ҳозирги кунда Швейсария конфедератсия ҳисоблансада, аслида эса у ҳам аллақачон федератсияга айланган.

Федератсия давлат тузилишидан Собик Иттифок фойдаланган. Унда давлатнинг бу шакли миллий масалаларни ҳал қилиш усули деб қаралган.

Совет Иттифоқи таркибига кирган иттифокчи республикалар расман суверен республика ҳисоблансада, улар мустақил ҳеч нарсани ҳал қила олмаган, халқаро муносабатларда иштирок эта олмаган. СССР ҳаддан ташқари марказлашган иттифок давлати бўлган.

2-§. Ўзбекистоннинг маъмурий-ҳудудий тузилиши

Ҳар қандай мамлакат, жумладан, Ўзбекистон ҳам маълум географик жойда белгиланган чегаралар доирасида жойлашган. Бу мамлакатнинг ҳудуди ҳисобланади. Аниқ чегараланган ҳудудга эга бўлиш давлатни давлат сифатида кўрсатувчи асосий шартлардандир. Маълум ҳудудсиз давлат бўлиши мумкин эмас. Давлат аниқ бир ҳудудда фаолият кўрсатади ва давлат фаолияти шу ҳудудда амал қилади.

Ҳудуд – давлатга тегишли майдон. Ҳудуд ер, сув, осмон чегараларидан иборат бўлади.

Ҳар бир мамлакатнинг ҳудуди катта-кичиклигига, аҳолисининг сонига қараб, тегишли бўлақчаларга бўлиб идора этилади. Бу бўлақчалар бир неча поғонадан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз ҳудудига (чегарасига) эга. Мамлакат ҳудуди бўлақчаларга бўлиниши, давлат бошқарувини мукамал ташкил этиш билан боғлиқ бўлганлиги учун у жуда муҳим давлат-ҳуқуқий институт бўлиб, Конституциявий даражада мустаҳкамланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг алоҳида тўртинчи бўлими ва унинг икки боби (ХВИ, ХВИИ боблар) маъмурий-ҳудудий ва давлат тузилиши масалаларига бағишланган. Унинг алоҳида-алоҳида моддаларида маъмурий-ҳудудий тузилиш масалалари ҳуқуқий тартибга солинган.

Ҳар бир мамлакат маъмурий-ҳудудий тузилишини белгилашда бутун ҳудудни бошқаришга осон бўлиши, марказ таъсирининг жойларда самарали бўлиши, халқнинг давлат органларига яқин бўлиши, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг унумли, арзон, самарали бўлиши, саноатни хомашё билан таъминлаш даражаси, аҳолининг урф-одатлари, кадриятлари, тарихий тажрибасини ҳисобга олади ва ўзига маъқул маъмурий-ҳудудий бирликларни ўрнатади.

Маъмурий-ҳудудий тузилиш Конституциявий асосда ҳал қилинадиган ижтимоий муносабатлар қаторига киради.

Шунинг учун Ўзбекистон Республикаси Конституцияси-нинг 83-моддасида: «Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек, Қора-қалпоғистон Республикасидан иборат», – деб белгиланган. Бу, биринчидан, Ўзбекистон ҳудуди нималардан иборат бўлишини, иккинчидан, Ўзбекистон ҳудудининг, қандай маъмурий бирликлардан ташкил топганини кўрсатади.

Бу ҳудудий бирликларнинг ҳуқуқий мақоми, ҳудудий ҳолати, аҳолисининг сони, моддий неъматлар ишлаб чиқиши ёки аҳоли машғулотига қараб бир-биридан фарқ қилади.

Ўзбекистон маъмурий-ҳудудий бирликларини ҳуқуқий мақоми, даражасига қараб учга бўлиш мумкин.

Биринчиси, юқори поғона – унга Қорақалпоғистон Респуб-ликаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри; иккинчисига, туман ва шаҳарлар; учинчисига, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуллар киради.

Туман ва шаҳар бир мақомдаги маъмурий-ҳудудий бирлик бўлса-да, улар ижтимоий ҳаёт, кишиларнинг асосий машғулотлари, ишлаб чиқаришдаги иштирокига қараб бир-биридан фарқ қилади. Туманлар, асосан, қишлоқ хўжалиги билан, шаҳарлар саноат ишлаб чиқариши билан шуғулланади. Бундан ташқари, туманга бўйсунувчи шаҳар ва шаҳар таркибидаги туманлар ҳам мавжуд, уларнинг фаолият доирасидан мақоми белгиланади.

3-§. Маъмурий-ҳудудий бирликларни ташкил этиш, тугатиш тартиби

Конституциянинг 84-моддасида: «Қорақалпоғистон Респуб-ликаси, вилоятлар, Тошкент шаҳрининг чегараларини ўзгартириш, шунингдек, вилоятлар, шаҳарлар, туманлар ташкил қилиш ва уларни тугатиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан амалга оширилади», - деб белгиланган.

Вилоятлар, туманлар, шаҳарларни ташкил қилиш, қўшиб юбориш, тугатиш, мамлакат иқтисоди, бошқарув самараси, фуқароларнинг давлат ҳокимияти органларига мурожаат қилишнинг қулай-ноқулайлиги ҳисобга олиниб, умумманфаатлар кўзланган ҳолда амалга оширилади. Шунинг учун ҳам бу масаланинг асоси Конституцияда белгиланган.

Конституциянинг 84-моддаси қондалари, биринчидан, Қора-қалпоғистон Республикасининг, вилоятларнинг, шаҳарларнинг чегарасини ўзгартириш масаласини; иккинчидан, вилоятлар, шаҳарлар, туманларни ташкил қилиш, учинчидан, уларни тугатиш (қўшиб юбориш) масалаларини қандай ҳал қилиш

тартибини, асосларини белгилаган. Ҳар учала ҳолатда ҳам бу ҳудудий бирликларнинг чегарасини ўзгартириш, янгидан ташкил қилиш, тугатиш масаласи Олий Мажлисининг розилиги билан ҳал қилиниши белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддаси 12-бандига асосан, Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш, чегараларини ўзгартириш Олий Мажлис палаталарининг биргаликдаги ваколатлари қаторига киритилган. Яъни маъмурий-ҳудудий тузилиш ва уларнинг чегарасини ўзгартириш фақат қонун йўли билан ҳал қилинади.

2012-йил 12-октябрда ўтказилган ислохотлар натижасида ушбу Қонуннинг мазмун-моҳияти тубдан ўзгарди. Яъни Ўзбекистон Республикасининг «Географик объектларнинг номлари тўғрисида»ги Қонуни қабул қилинган. 1996-йил 30-апрелдаги Қонуннинг номи «Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий тузилиш масалаларини ҳал этиш тўғрисида» деб ўзгартирилди. Шунингдек, ундаги топономик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш муносабатларига оид нормалар чиқариб ташланди. Бу муносабатлар «Географик объектларнинг номлари тўғрисида»ги Қонун билан тартибга солиниши белгиланди¹⁰¹.

Унга асосан, вилоятларни тузиш, тугатиш Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Туманларни тузиш ва тугатиш тегишли вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимларининг илтимосига кўра, Вазирлар Маҳкамаси томонидан киритилган таклифга асосан, Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Қишлоқлар, овуллар тузиш ва тугатиш тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан халқ депутатлари вилоят Кенгашлари томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикасида туманларни тузиш ва тугатиш Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг таклифига мувофиқ Жўқорғи КенГЭС томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан амалга оширилади. Қишлоқ ва овулларни тузиш ҳамда тугатиш Қорақалпоғистонда туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан Жўқорғи КенГЭС томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикасининг чегараси фақат унинг розилиги билан Жўқорғи КенГЭС қарорига асосан Олий Мажлис томонидан ўзгартирилиши мумкин.

Вилоятлар ва туманларнинг чегарасини ўзгартириш тегишли вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳокимларининг илтимосномасига асосан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига кўра, Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикасида туманларнинг чегарасини ўзгартириш тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан, Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг таклифига мувофиқ, Жўқорғи КенГЭС томонидан амалга оширилади.

Қишлоқлар, овуллар чегарасини ўзгартириш, аҳоли пунктларини бирлаштириш тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан халқ депутатлари вилоят Кенгашлари томонидан, Қорақалпоғистон Республикасида эса – Жўқорғи КенГЭС томонидан амалга оширилади.

Маъмурий-ҳудудий бирликларнинг марказларини белгилаш, кўчириш ҳам қонун асосида амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикасининг пойтахтини белгилаш ва кўчириш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан Жўқорғи КенГЭС томонидан амалга оширилади.

Вилоятларнинг маъмурий марказини белгилаш ва кўчириш тегишли вилоят ҳокимларининг илтимосномасига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан, туманлар, қишлоқлар, овулларнинг маъмурий марказларини белгилаш ва кўчириш

¹⁰¹ 2020-йил 28-августда «Ўзбекистон Республикаси маъмурий ҳудудий тузилиши тоғрисида» Қонун қабул қилинган.

тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан халқ депутатлари вилоят Кенгашлари томонидан, Қорақалпоғистон Республикасида эса – Жўқорғи КенГЭС томонидан амалга оширилади.

Шаҳарларнинг чегараларини белгилаш ва кенгайтириш тегисли вилоят, тегисли шаҳар ҳокимларининг илтимосномасига асосан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ, Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикасида шаҳарларнинг чегараларини белгилаш ва кенгайтириш тегисли туман ва шаҳар ҳокимлари-нинг илтимосномасига асосан Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг таклифига мувофиқ Жўқорғи КенГЭС томонидан амалга оширилади.

Шаҳарчаларнинг чегараларини белгилаш ва кенгайтириш тегисли туман ва шаҳар ҳокимларининг илтимосномасига асосан, халқ депутатлари вилоят Кенгашлари томонидан, Қорақалпоғистон Республикасида эса – Жўқорғи КенГЭС томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикасида шаҳарларни Республика бўйсунувидаги шаҳарлар туркумига киритиш, уларни қайта тузиш Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг таклифига мувофиқ, Жўқорғи КенГЭС томонидан амалга оширилади.

Туман бўйсунувидаги шаҳарлар туркумига саноат корхоналари ва ривожланган инфраструктураси мавжуд шаҳарчалар, аҳоли пунктларини киритиш мумкин. Шаҳар ёки аҳоли пунктини шундай пунктга киритиш учун маълум миқдорда аҳолига эга бўлиши, иқтисоди нормал ривожланган ва тегисли ривожланишни таъминлайдиган даражада инфраструктурага эга бўлиши керак.

4-§. Шаҳарларнинг мақоми, уларни туркумлаш

Ўзбекистон маъмурий-ҳудудий тузилиши уч поғонали маъмурий бирликлардан иборат: биринчиси – вилоятлар, Тошкент шаҳри; иккинчиси – туманлар ва шаҳарлар; учинчиси – шаҳарча, қишлоқ ва овуллар. Қорақалпоғистон Республикаси ҳам маъмурий-ҳудудий бўлиниши нуқтайи назаридан биринчи гуруҳга киради. Демак, биринчи гуруҳ юқори даражали; иккинчи гуруҳ ўрта даражали; учинчи гуруҳ қуйи даражали маъмурий бирликлар ҳисобланади.

Бундан ташқари, туманлар, вилоят таркибидаги, яъни вилоятга бўйсунувчи; шаҳар таркибидаги, яъни шаҳарга бўйсунувчи туманлар ҳисобланади. Худди шунингдек, шаҳарлар ҳам республикага бўйсунуш, вилоятга бўйсунуш, туманга бўйсунуш мақомидаги шаҳарларга бўлинади.

Республикада битта шаҳар – Тошкент республикага бўйсунувчи ягона шаҳардир. Шунинг учун ҳам унинг мақоми вилоятларга тенглаштирилган.

Эндиликда Наманган ва Самарқанд вилоятларини ҳам Республикага бўйсундириш масаласи кун тартибига киритилган.

Республикада, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасида вилоятга бўйсунувчи шаҳарлар туркумига, қоида тариқасида, аҳолиси камида ўттиз минг бўлган, муайян маъмурий аҳамият касб этадиган, истикболли иқтисодий ва маданий марказлар деб ҳисобланган шаҳарлар киритилиши мумкин.

Яъни шаҳар вилоят бўйсунувидаги шаҳар бўлиши учун, у маълум миқдордаги аҳолига эга бўлиши керак; у муҳим маъмурий аҳамият касб этиши керак; маданият ўчоғи бўлиши, иқтисодий ривожланиш истикболи бўлиши зарур.

Шаҳарларни вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар туркумига киритиш, уларни қайта тузиш тегисли вилоят ҳокимларининг илтимосномасига асосан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ, Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикасида шаҳарларни республика бўйсунувидаги шаҳарлар туркумига киритиш, уларни қайта тузиш Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг таклифига мувофиқ Жўқорғи КенГЭС томонидан амалга оширилади.

Туман бўйсунувидаги шаҳарлар туркумига, қоида тариқасида, камида етти минг аҳолиси бўлган, саноат корхоналари ва ривожланган инфраструктураси мавжуд шаҳарлар, аҳоли пунктлари киритилиши мумкин. Шаҳар ёки аҳоли пунктини шундай туркумга киритиш учун у маълум миқдорда

аҳолига эга бўлиши, иқтисоди нормал ривожланган бўлиши ва тегишли ривожланишни таъминлайдиган даражада инфраструктурасига эга бўлиши керак.

Шаҳар, шаҳарча, аҳоли пунктларини туман бўйсунувидаги шаҳарлар туркумига киритиш, уларни қайта тузиш тегишли вилоят ҳокимларининг илтимосномасига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади. Бу масала Қорақалпоғистонда тегишли туман ҳокимининг илтимосномасига асосан, Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг таклифига мувофиқ, Жўқорғи КенГЭС томонидан амалга оширилади.

Камида икки минг аҳолиси бўлган, саноат корхоналари, қурилишлар, темир йўл станциялари ва бошқа муҳим объектлар яқинида жойлашган аҳоли пунктлари шаҳарчалар туркумига киритилиши мумкин. Бу масала тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи КенГЭСи, халқ депутатлари вилоят Кенгаши томонидан ҳал қилинади.

Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий тузилишини белгилашга қаратилган муносабатларда маъмурий-ҳудудий бирликлар ва аҳоли пунктларига ном бериш, номини ўзгартириш тартиблари ҳам мазкур қонун билан тартибга солинади.

Қонунга биноан, вилоятлар, туманлар, шаҳарларга ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш тегишли вилоят ҳокимларининг илтимосномасига асосан, Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикасида туманлар ва шаҳарларга ном бериш ҳамда уларнинг номини ўзгартириш тегишли туман, шаҳар ҳокимларининг илтимосномасига асосан, Жўқорғи КенГЭС томонидан амалга оширилади.

Шаҳарчалар, кишлоқлар, овуллар, аҳоли пунктларига ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш тегишли туман, шаҳар ҳокимларининг илтимосномасига кўра халқ депутатлари вилоят Кенгаши томонидан, Қорақалпоғистонда – Жўқорғи КенГЭС томонидан амалга оширилади.

Янги таҳрирдаги Конституцияда, мазкур тўртинчи бўлим (ХВИ боб) ўзгариш, қўшимчаларсиз сақлаб қолинди.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Давлат тузилиши шакли нима?
2. Давлат тузилишининг қандай шакллари мавжуд?
3. Ўзбекистон қандай давлат тузилиши шаклига эга?
4. Ўзбекистоннинг маъмурий-ҳудудий тузилиши қандай?
5. Маъмурий-ҳудудий бирликларни тузиш, тугатиш тартиби қандай?
6. Шаҳарларнинг мақоми қандай?
7. Маъмурий-ҳудудий тузилишни белгилашда Қорақал-по-ғистон Республикасининг ваколатлари қандай?

ХИХ БОБ. ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

1-§. Қорақалпоғистон Республикасининг ҳуқуқий мақоми

Ўзбекистоннинг ҳақиқий суверенитетига эга бўлиши, мустақилликка эришиши Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикалари муносабатида ҳам ўз аксини топди. Улар ўртасидаги муносабатнинг асослари қабул қилинган ҳужжатларда белгилаб олинди.

Бу масалага 1990-йил июн ойида қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг суверенитети тўғрисидаги Декларация», 1990-йил 14-декабрда қабул қилинган «Қорақалпоғистон давлат суверенитети тўғрисидаги Декларация»ларда алоҳида эътибор берилди ва Ўзбе-кистон ҳамда Қорақалпоғистоннинг амалдаги Конституцияларида Қорақалпоғистоннинг ҳуқуқий мақоми, ҳар иккала республика ўртасидаги муносабат асослари мустаҳкамлаб қўйилди.

Конституциянинг 85-моддасида: «Суверен Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибига киради. Қорақалпоғистон Республикасининг суверенитети Ўзбекистон Республикаси томонидан муҳофаза этилади», – деб мустақам-ланган.

Конституциянинг бу моддаси:

Қорақалпоғистонни суверен республика эканлигини белгилайди ва эътироф этади;

у Ўзбекистон таркибига кирганини кўрсатади;

Қорақалпоғистоннинг суверенитети Ўзбекистон томони-дан муҳофаза қилинишини белгилайди. Шу ҳолат билан Ўзбекистон ўз зиммасига катта масъулиятни олади.

Қорақалпоғистон Республикасининг ҳуқуқий мақоми, суве-ренитетга эгалигини тасдиқловчи нормалар ҳам Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Конституцияларида мустақамланган. Булар:

Қорақалпоғистон Республикасининг ўз Конституциясига эга¹⁰². Чунки Конституция ҳар қандай давлатнинг суверенли-гини кўрсатувчи асосий шарт (Конституциянинг 86-моддаси);

Қорақалпоғистон Республикаси ўз Конституциясини ўз ихтиёри билан халқ хоҳиш-иродасига мос равишда, ҳеч кимнинг аралашувисиз Олий ҳокимият органида қабул қилган;

Қорақалпоғистон Республикаси ўз ҳудудига ва чегарасига эга;

Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудуди ва чегаралари унинг розилигисиз ўзгартирилиши мумкин эмас. Қорақалпоғистон Республикаси ўз маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини мустақил ҳал қилади (Конституциянинг 88-моддаси);

Қорақалпоғистон Республикаси ўзининг Олий ҳокимият органларига эга ва уларни ташкил қилиш ўз Конституциясига мувофиқ амалга оширилади.

Қорақалпоғистоннинг суверенлигини белгиловчи энг муҳим қоида Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибидан Қорақалпоғистон Республикаси халқининг умумий референдуми асосида ажралиб чиқиш ҳуқуқига эгалигидир (Конституциянинг 89-моддаси).

Қорақалпоғистон Республикасининг ажралиб чиқиш ҳуқуқи мавжудлиги халқ ўз тақдирини ўзи ҳал қилиш имкониятига эгалигини кўрсатади.

Қорақалпоғистон Республикасининг 1993-йил 9-апрелда қабул қилинган Конституциясининг 1-моддасида Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон тарки-бидаги суверен демократик Республика эканлиги кўрсатилиб, Ўзбекистон ва Қорақалпоғистоннинг ўзаро муносабатлари асослари, Қорақалпоғистоннинг Ўзбекистон таркибидан ажралиб чиқиш ҳуқуқини сақлаб қолганлиги мустақамлаб қўйилган. Қорақалпоқ тили ўзбек тили билан бирга давлат тили сифатида белгиланган.

Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясини кўрадиган бўлсак, у Ўзбекистон Конституциясига мос келиши билан бирга айрим масалаларни мустақил ҳал қилган, бу эса республиканинг мустақил ҳуқуқлари мавжудлигини билдиради.

Жумладан:

Республиканинг қонун чиқарувчи органи Жўқорғи КенГЭС деб қорақалпоқ тилида талқин қилиниши;

Конституциясининг 3-моддасида давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг тизимини мустақил белгилаш кўрсатилган, шу асосда, Қорақалпоғистон Республикасида энг юқори лавозим – Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи КенГЭСи Раиси деб белгиланган ва у Жўқорғи КенГЭС томонидан, унинг депутатлари орасидан яширин овоз бериш йўли билан Жўқорғи КенГЭС ваколати муддатига сайланиши белгиланган;

Жўқорғи КенГЭС раиси республика раҳбари ҳисобланиб, вакиллик ва ижро ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда иш юритишини ҳамда ҳамкорлигини таъминлайди;

Қорақалпоғистоннинг олий ижро органи сифатида Қорақалпоғистон Республикасининг Вазирлар Кенгаши белги-ланган ва Вазирлар Кенгаши Жўқорғи КенГЭС томонидан тузилиши тартиби ўрнатилган;

¹⁰² Faqat Qoraqalpog'iston Konstitutsiyasi, O'zbekiston Konstitutsiyasiga zid bo'lishi mumkin emas (86-moddaning ikkinchi qismi).

Қорақалпоғистон Республикаси суд ҳокимияти тизимида Конституциявий суд бўлиши назарда тутилмаган ва Конституциявий назоратни амалга оширувчи Конституциявий назорат қўмитаси ташкил қилинган;

Қорақалпоғистон Республикасининг Прокурори ва унинг ўринбосарлари Ўзбекистон Бош прокурори билан келишилган ҳолда Қорақалпоғистон Жўқорғи КенГЭСи томонидан лавозимига тайинланиши ва вазифасидан озод қилиниши тартиби ўрнатилган.

Булардан ташқари, Олий Мажлис Сенати Раисининг битта ўринбосари, албатта, Қорақалпоғистон вакили бўлиши кераклиги, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси таркибига Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар кенгаши Раиси лавозими бўйича кириши Қорақалпоғистон ҳуқуқий мақомини кўрсатувчи ҳолатдир. Булар орқали Қорақалпоғистон Ўзбекистон ҳаётида иштирок этади.

2-§. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон қонунларининг муносабати

Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикалари ҳуқуқий ҳолати, бир-бири билан муносабати асослари Конституциявий даражада тартибга солинган. Бу муносабатларда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларининг Қорақалпоғистонда амал қилиши тартиби алоҳида аҳамиятга эга.

Конституциянинг 15-моддасида: «Ўзбекистон Республи-касида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади», – деб белгиланган қоида Қорақалпоғистонга ҳам тааллуқлидир. Чунки Консти-тутсиянинг 83-моддасида: «Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасидан иборат», – деган қоида Қорақалпоғистон ўз ҳудуди билан Ўзбекистоннинг таркибий қисми эканлигини кўрсатади.

Демак, шундай экан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари Қорақалпоғистонда ҳам устувор эканлиги, бажарилиши мажбурий эканлиги қонунийдир.

Бу бажарилиши жиҳатдан Ўзбекистон Конституцияси ва қонунларининг Қорақалпоғистонда устунлигини кўрсатса, бу ҳолат Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Конституциялари ва қонунлари муносабатида Қорақалпоғистон Конституцияси ва қонунлари Ўзбекистон Конституцияси ва қонунларига зид бўлмаслиги қоидасининг белгиланишида ҳам кўринади.

Ўзбекистон Конституциясининг 16-моддасидаги: Қорақалпоғистонда қабул қилинадиган ҳар қандай норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Ўзбекистон Конституциясига мос келиши, унга зид бўлмаслигини назарда тутати.

Бу масала Ўзбекистон Конституциясининг 86-моддасида: «Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси Ўзбекистон Республикаси Конституциясига зид бўлиши мумкин эмас», 87-моддасида эса: «Ўзбекистон Республикаси қонунлари Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида ҳам мажбурийдир», – деган қоидалар асосида ҳал қилинган.

Ўзбекистон Конституцияси ва қонунларининг Қорақалпо-ғистонда устунлиги, сўзсиз бажарилиши, Қорақалпоғистон Консти-тутсияси ва қонунлари Ўзбекистон Конституцияси ва қонунларига зид бўлмаслиги Қорақалпоғистон Республикасининг Конституциясида ҳам мустаҳкамлаб қўйилган. Қорақалпо-ғистон Республикаси Конституциясининг 15-моддасида Қорақалпо-ғистон Республикасида Ўзбекистон Конституцияси ва қонунларининг сўзсиз тан олиниши алоҳида белгилаб қўйилган.

Яна шунга эътибор бериш керакки, айрим масалаларда Қорақалпоғистонда махсус Қорақалпоғистон Республикаси қонуни қабул қилинмасдан, масала Ўзбекистон қонуни билан тартибга солинаверди. Масалан, Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг 21-моддасида фуқароликка эга бўлиш ва уни йўқотиш асослари ҳамда тартиби Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисидаги қонун билан белгиланиши кўрсатилган.

Демак, Ўзбекистоннинг айрим қонунлари Қорақалпоғис-тонда тўғридан-тўғри амал қилади. Шу масала бўйича Қорақал-поғистон ўзининг қонунини қабул қилишига ҳожат йўқ.

Айрим масалалар эса Қорақалпоғистоннинг ўз қонуни билан тартибга солинади. Масалан, «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги Қорақалпоғистон Қонуни мавжуд, лекин бу қонун Ўзбекистоннинг шундай қонунига зид эмас.

Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикасининг Консти-тутсияси ва қонунлари муносабатини тўғри таъминлашда Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди муҳим рол ўйнайди. Конституциявий суднинг вазифаларини белгилловчи Конституциянинг 133-моддаси 4-бандида:

– Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг Ўзбе-кистон Республикасининг Конституциясига, Қорақалпоғистон Рес-публикаси қонунларининг Ўзбекистон Республикасининг қонун-ларига мувофиқлиги тўғрисида хулоса беради», – деган қоида мавжуд.

3-§. Қорақалпоғистон Республикаси ҳудуди ва чегараларини ўзгартириш тартиби

Қорақалпоғистон Ўзбекистон таркибидаги суверен Республика деб белгиланган экан, суверенликнинг муҳим хусусияти ҳудуд ва чегарадир. Шунинг учун Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 88-моддасида: «Қорақалпоғистон Респуб-ликасининг ҳудуди ва чегаралари унинг розилигисиз ўзгартирилиши мумкин эмас. Қорақалпоғистон Республикаси ўз маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини мустақил ҳал қилади», – деб мустаҳкамланган. Қорақалпоғистон чегараси фақат унинг розилиги билан Жўқорғи КенГЭС қарорига асосан, Олий Мажлис томонидан ўзгартирилиши мумкин.

Бу, биринчидан, Қорақалпоғистоннинг чегараси ва ҳудуди унинг ўз розилигисиз ўзгартирилиши мумкин эмаслигини ўрнатади. Бу Қорақалпоғистоннинг умумий ҳудудига тааллуқлидир. Чегара, ҳудуднинг ўзгариши Қорақалпоғистон ҳудудининг камайиши ёки кўпайишига олиб келади. Иккинчидан, Қорақалпоғистон ўз маъмурий-ҳудудий тузилишини ҳам мустақил ҳал қила олишини кўрсатади. Шундан келиб чиқиб, Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг «Давлат суверенитети»ни белгилловчи биринчи боби 3-моддасида Қорақалпоғистон Республикаси ўзининг маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини мустақил ҳал қилиши белгиланган.

Шунга мос равишда, Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг 66-моддасида: «Қорақалпоғистон Респуб-ликаси туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, овуллардан иборат», – деб белгиланган. Бу Қорақалпоғистоннинг маъмурий-ҳудудий бирлиги икки бўғиндан иборатлигини кўрсатади. Туман ва шаҳар – юқори бўғин; шаҳарча, овуллар – қуйи бўғин.

Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясида «Туманлар, шаҳарлар ташкил қилиш ва уларни тугатиш, шунингдек, уларнинг чегараларини ўзгартириш Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи КенГЭСи томонидан амалга оширилади», – деб мустаҳкамланган.

Шулардан келиб чиқиб, «Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий тузилиш, топонимик объектларга ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида»ги Қонунда маъмурий-ҳудудий масалаларда Қорақалпоғистоннинг ҳуқуқлари аниқ кўрсатиб ўтилган.

Қонуннинг 2-моддасига асосан, Қорақалпоғистонда туманларни тузиш ва тугатиш Қорақалпоғистон ҳукуматининг таклифига мувофиқ Жўқорғи КенГЭС томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан амалга оширилади. Шундай қоида Ўзбекистон Конституциясининг 84-моддасида ҳам назарда тутилган.

Овулларни тузиш ва тугатиш туман ҳокимининг илтимосига асосан, Жўқорғи КенГЭС томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистонда туманларни ўзгартириш тегишли туман ҳокимининг илтимосномасига асосан, Қорақалпоғистон ҳуку-матининг таклифига мувофиқ, Жўқорғи КенГЭС томонидан амалга оширилади.

Овуллар чегарасини ўзгартириш, аҳоли пунктларини бирлаштириш туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан, Жўқорғи КенГЭС томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикасининг пойтахтини белгилаш ва кўчириш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан Жўқорғи КенГЭС томонидан амалга оширилади.

Овуллар маъмурий марказларини белгилаш ва кўчириш тегишли туман ҳокимининг илтимосномасига асосан, Жўқорғи КенГЭС томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикасида шаҳарларни республика бўйсунувидаги шаҳарлар туркумига киритиш, уларни қайта тузиш ҳукуматнинг таклифига кўра Жўқорғи КенГЭС томонидан амалга оширилади.

Шаҳарларни, аҳоли пунктларини туман бўйсунувидаги шаҳарлар туркумига киритиш, уларни қайта тузиш тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан, Қорақалпоғистон ҳукуматининг таклифига мувофиқ, Жўқорғи КенГЭС томонидан амалга оширилади.

Аҳоли пунктларини шаҳарчалар туркумига киритиш тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан, Жўқорғи КенГЭС томонидан амалга оширилади.

Шаҳарларнинг чегараларини белгилаш ва кенгайтириш тегишли туман, шаҳар ҳокимларининг илтимосномасига асосан, Қорақалпоғистон ҳукуматининг таклифига мувофиқ, Жўқорғи КенГЭС томонидан амалга оширилади.

Туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, овулларга ном бериш ва уларни номлаш туман, шаҳар ҳокимларининг илтимосномасига асосан Жўқорғи КенГЭС томонидан амалга оширилади.

Демак, Қорақалпоғистон Республикаси республика ҳудуди чегараларини ўзгартиришда, маъмурий-ҳудудий birlikлар ташкил қилишда кенг, мустақил ҳуқуққа эга. Ана шу ҳуқуқларни икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчиси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан Жўқорғи КенГЭС томонидан ҳал қилинадиган ишлар. Бунга туманларни тузиш ва тугатиш, Қорақалпоғистон пойтахтини белгилаш ва кўчиришни киритиш мумкин.

Иккинчиси, ҳеч кимнинг розилигини олмай, Жўқорғи КенГЭС томонидан мустақил ҳал қилинадиган ишлар, булар:

овулларни тузиш ва тугатиш;

туман чегараларини ўзгартириш;

овулларнинг чегарасини ўзгартириш;

овулларнинг маъмурий марказларини белгилаш, кўчириш;

шаҳарларни Қорақалпоғистон Республикаси бўйсунуви туркумига киритиш;

шаҳарларнинг чегараларини белгилаш ва кенгайтириш, шаҳарчаларнинг чегараларини белгилаш ва кенгайтириш;

туманлар, шаҳарлар, овулларга ном бериш, уларнинг номини ўзгартириш.

Қорақалпоғистон Республикасининг чегараси фақат Қора-қалпоғистоннинг розилиги билан Жўқорғи КенГЭС қарорига асосан, Олий Мажлис томонидан ўзгартирилиши мумкин.

4-§. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикаларининг ўзаро муносабати. Низоларни ҳал қилиш тартиби

Ўзбекистон ва Қорақалпоғистоннинг ўзаро муносабати Қорақалпоғистон Республикасининг Ўзбекистон таркибига кириши, Қорақалпоғистон суверенитети Ўзбекистон томонидан муҳофаза қилиниши асосига қурилади.

Конституциянинг 86-моддасида Қорақалпоғистон Респуб-ликаси ўз Конституциясига эгаллиги белгиланиши билан бирга, унда: «Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси Ўзбекис-тон Республикасининг Конституциясига зид бўлиши мумкин эмас», – деб кўрсатиб қўйилган. Бу қоида асло Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясида Қорақалпоғистонга хос хусусиятларнинг бўлишини инкор қилмайди. Фақат унинг нормалари Ўзбекистон Конституцияси принципларига, нормаларига зид бўлмаслигини белгилайди.

Конституциянинг 87-моддаси эса: «Ўзбекистон Республикаси қонунлари Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида ҳам мажбурийдир», – деган қоида мустаҳкамлаб қўйилган. Чунки Қорақалпоғистон ҳудуди ҳам Ўзбекистон ҳудуди ҳисобланади. Қорақалпоғистон ўзи мустақил равишда қонунлар қабул қилиши мумкин. Лекин Ўзбекистоннинг қонунлари ҳам Қорақалпоғистон ҳудудида бажарилиши шарт.

Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикаларининг ўзаро муносабатини белгилашда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 90-моддаси қоидалари муҳим ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилади. Унда «Ўзбекистон Республикаси билан Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабатлари Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси ўртасида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси доирасида тузилган шартномалар ҳамда битимлар билан тартибга солинади», – дейилган.

Бу ерда эътиборли томони шундаки, биргаликдаги ўзаро муносабатлар Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон ўртасида тузиладиган шартномалар ёки битимлар асосида тартибга солинса; иккинчидан, ҳар қандай битим ва шартнома Ўзбекистон Республикаси Конституцияси доирасида Конституцияга мос равишда тузилиши белгиланган.

Иккала республиканинг ўзаро муносабатининг тўғри ташкил қилиниши Конституция доирасида бўлиши, умумманфаат билан Қорақалпоғистон Республикаси манфаати мужассамланиши жамиятимизнинг ривожланишига ижобий таъсир қилади.

Ҳозирги даврда Қорақалпоғистон Республикаси аҳолиси соғлиғига республикадаги шароит – Орол денгизининг қуриб бораётганлиги катта хавф солмоқда. Ана шу хавфнинг олдини олиш, Қорақалпоғистон Республикасида қишлоқ хўжалиги, саноатни ривожлантириш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш ишларида Ўзбекистоннинг кўмаги, албатта, зарур. Ҳар икки республиканинг сиёсий-ҳуқуқий муносабатлари уларнинг иқтисодий муносабатларини ҳам тўғри ташкил қилишга боғлиқ. Ҳозирги кунда муносабатларнинг тўғри ташкил қилиниши натижасида кўплаб муаммолар ҳал қилинмоқда.

Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикалари мустақил республика бўлганлиги учун уларда умумманфаатлар билан ўз манфаатлари бўлиши табиийдир. Шу туфайли улар ўртасида низолар келиб чиққудек бўлса, низоларни ҳал қилиш йўллари ҳам кўзда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 90-моддасида: «Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси ўртасидаги низолар муроасага келтирувчи воситалар ёрдамида ҳал этилади», – деб белгиланган. Низолар тинч йўл билан ва муроасага келтирувчи воситалар ёрдамида ҳал қилиниши зарур.

Низолар турли масалаларда бўлиши, қонунларнинг бир-бирига мувофиқ келмаслиги хусусида бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда низони ҳал қилишда Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди иштирок этади. Конституциянинг 133-моддаси 4-бандига биноан, Конституциявий суд – «Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига, Қорақалпоғистон Республикаси қонунларининг Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқлиги тўғрисида ҳулоса беради». Унинг ҳулосаси эса низони ҳал қилишга олиб келади.

Ўзбекистоннинг маъмурий-ҳудудий тузилиши ўқувчиларга мамлакатимиз ҳудуди, чегараси, у қандай бўлақлардан иборатлигини, уларнинг номи ҳамда уларнинг ҳар бири қандай ташкил қилиниши, тугатилиши ҳақида умумий билимларни беради.

Ўзбекистон Республикаси таркибида Қорақалпоғистон Республикаси бўлиб, у суверен республика мақомида Ўзбекистон таркибига киради ва унинг суверен ҳуқуқлари Ўзбекистон томонидан ҳимоя қилинади.

Қорақалпоғистоннинг Ўзбекистон ҳудудида тегишли мақомга эгаллиги, унинг Ўзбекистон Республикаси билан муносабатлари Конституциявий асосга эгаллиги, уларда ҳар икки томоннинг манфаати ҳисобга олинishi мавзунинг асосий мақсади ҳисобланади.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Қорақалпоғистон Республикасининг ҳуқуқий мақоми қандай?
2. Қандай масалаларни Қорақалпоғистон мустақил ҳал қилади?
3. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикалари муносабати нималарга асосланади?
4. Ўзбекистон давлат қурилишида Қорақалпоғистон қандай иштирок этади?
5. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Конституциялари, қонунларининг муносабати қандай?
6. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон ўртасидаги низолар қандай ҳал қилинади?

Олтинчи бўлим

ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

XX боб. САЙЛОВ ТИЗИМИ

1-§. Демократик жамиятда сайловларнинг аҳамияти

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши бўлимида аввал қонунчилик ҳокимияти, Президент, ҳукумат фаолияти берилиб, сайлов тизими кейинги бобларда берилса-да, аксарият давлат органлари сайлов орқали ташкил қилиниши сабабли дарсликда сайлов тизимини дастлаб очиб бериш мақсадга мувофиқ бўлади, деган хулосага келдик.

Сайловлар демократик давлатлар тараққиётида ва фуқаролар-нинг сиёсий ҳуқуқлари тизимида муҳим Конституциявий-ҳуқуқий институт сифатида марказий ўрин эгаллаб келган. Айнан мазкур институт орқали фуқаролар бевосита ёки ўзлари сайлаган вакиллари тимсолида давлат ва жамиятни бошқариш имконига эга. Сайлов демократиянинг ёрқин ифодасидир. Демократияни сайловсиз, сайловни демократиясиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Сайлов – демократияни, демократия – сайловни билдиради.

Одатда, давлат ҳокимияти органлари икки услубда: сайлаш ва тайинлаш йўли билан шакллантирилади. Умулмеътироф этилган тамойилларга мувофиқ, ижро этувчи ҳокимият ва судлов ҳокимияти органларининг шакллантирилиши сайланадиган органлар томонидан амалга оширилади. Шу асосда, сайловлар давлат ҳокимияти органларининг бутун тузилмасига олий бошланғич легитимликни таъминлайди¹⁰³.

Давлатимизда бевосита сайлов усули билан давлат бошлиғи – Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳамда Олий Мажлиснинг куйи – Қонунчилик палатаси депутатлари сайланадилар. Шунингдек, сайлаш йўли билан Қорақалпоғистон Жўқорғи КенГЭСи ва маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органлари шакллантирилади. Сайловлар референдум каби халқ иродаси тўғридан-тўғри намоён этилишининг қонунлаштирилган шаклини билдиради. Бошқача қилиб айтганда, фуқаролар давлат ҳокимияти органларининг шаклланишига таъсир кўрсатадилар ва шу туфайли уларнинг давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқлари амалга ошади. Шунингдек, демократик сайловлар – ҳокимият тўғрисидаги масалани куч билан ҳал этилишининг аксидир.

Мамлакатимизнинг бош мақсади – демократик ҳуқуқий давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш экан, унинг асосий шартларидан бири халқ ҳокимиятчилигини таъминлаш масаласидир.

Аслида ўзининг ташкил этилиши, тузилиши жиҳатидан ва фаолиятида халқнинг иродасига таянган, барча умулмеътироф этилган инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга интилган давлат деганда, том маънодаги демократик давлат тушунилади. Бунда демократик давлат фуқароларнинг эркинлиги ва ҳурфикрликлигига асосланган фуқаролик жамиятининг муҳим ажралмас қисмидир. Мазкур давлатнинг легитимлилиги асосини халқ суверенитети ташкил этади. Ўз навбатида, халқ суверенитетининг амалда намоён бўлишининг асосини сайловлар орқали ташкил этилган давлат ҳокимияти ифода этади.

Ҳар қандай давлатни демократик давлат деб эълон қилишнинг ўзи кифоя эмас, муҳими, унинг ташкил этилиши ва фаолиятини тегишли ҳуқуқий институтлар, ҳуқуқий қафолатлар билан таъминлашдан иборат. Бунда – Конституциявий-ҳуқуқий институтларнинг тизимида сайлов ҳуқуқи институти муҳим рол ўйнайди.

Ана шу нуқтани назардан қараганда, юқорида кўрсатилган мақсадларга эришишда сайловлар бир вақтнинг ўзида иккита йирик вазифани ечишга хизмат қилади:

¹⁰³ Konstitutsiyaviy huquqda legitimlik (lotinchadan aynan «legitimus» – qonuniy) deb davlat hokimiyati organining yoki oliy mansabdor shaxslarning huquq va vakolatlarining qonuniy deb topilishi hamda ularni Konstitutsiya va xalqning qonuniy bildirilgan irodasiga aniq mos kelishi tushuniladi.

биринчидан, сайловлар демократияни амалга оширишнинг бевосита шакли бўлиб, фуқароларни уюшган ҳолда ўзлари яшаб турган давлат ва жамиятни бошқариш жараёнларига сафарбар этади. Сайлов халқ ҳокимиятининг бевосита олий ифодасини ташкил этади. Бунда фуқаролар ҳар қандай жараённинг иштирокчиси бўлганидек, сайлов жараёнида иштирок этиб, сиёсий тажриба орттирадilar. Улар, авваламбор, ўзларининг сиёсий онгини чархлаб, сиёсий-ҳуқуқий маданиятини оширади ва бу жараёнда иштирок этишнинг ташкилий-ҳуқуқий жиҳатларини такомиллаштириб борадилар. Шунингдек, фуқаролар уюшқоқлик, ҳамжиҳатлик билан, ўз ҳаракатларини келишув асосида намоён қилишларида сиёсий тажриба ва кўникмаларни орттириб борадилар;

иккинчидан, демократик давлатнинг муҳим белгиларидан бирини вакиллик демократияси ташкил этади. Вакиллик демократияси фуқароларнинг манфаатларини бирлаштириб, қонунлар ва қарорлар қабул қилишга мутлақ ҳуқуқ берилган сайланадиган муассасалар орқали халқ ҳокимиятини амалга оширишдир. Бундан келиб чиқадики, вакиллик демократиясининг ҳақиқатан амалга ошиши, асосан, сайлов жараёнининг демократик тамойилларга амал қилишга тўғридан-тўғри боғлиқ. Бундан хулоса қилиш мумкинки, демократия ва сайловлар бир-бири билан узвий боғлиқ тушунчалардир.

Сайлов қонунчилигини такомиллаштириш доимий жараён бўлиб, у сайловларни янада демократлаштиришга олиб келади. Шунинг учун бу масалага Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил 22-декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида алоҳида тўхталиб, «Бу борада қабул қилинган 6 та қонун ва бир қатор қонуности ҳужжатлари, афсуски, ҳалигача яхлит бир ҳужжат шаклига келтирилмаган. Шу сабабли халқаро норма ва стандартларга жавоб берадиган ягона сайлов кодексини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш лозим»¹⁰⁴ – деб таъкидлади.

Жамият ривожланиб, демократлашиб бориши ҳар бир ўтаётган сайловларни такомиллашувига олиб келганидек, сайловларни демократлашуви ҳам жамият ривожига бевосита таъсир килмоқда.

«Яқинда «Янги Ўзбекистон – янги сайловлар» шиори остида бўлиб ўтган сайловлар натижасида республикамызда демократик ислохотларни юқори босқичга олиб чиқиш учун зарур бўлган янги сиёсий муҳит вужудга келди»¹⁰⁵, – деган президент сўзлари фикримиз исботидир.

2-§. Сайлов тизими ва сайлов ҳуқуқи

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида сайлов тизими махсус бобда (XXIII боб) мустаҳкамланган. Ҳамма мамлакатларнинг Конституцияларида сайлов тизими учун махсус боб ажратилмаган, масалан, Россия Конституциясида. Ўзбекистон Конституциясида сайлов тизимининг Конституция-вий асосда белгиланиши бу ҳуқуқий институтнинг аҳамияти юқори эканлигини кўрсатади.

Конституциянинг сайлов тизими боби битта, боб икки моддадан иборат бўлиб, улар фуқароларнинг сайлов ҳуқуқини, сайлов ҳуқуқи принциплари, қайси органлар сайлов йўли билан ташкил қилиниши, сайлов ўтказишнинг муддатлари, Олий Мажлис Сенати аъзоларини сайлаш тартибини, қимлар сайловда қатнашмаслигини ва Марказий сайлов комиссиясини ташкил қилиш ҳамда ваколатларини белгиловчи қоидалардан иборат.

Агар Конституциямиз нуқтائي назаридан карасак, унда қайд қилинган шу масалалар йиғиндиси сайлов тизими ҳисобланади. Ҳақиқатан ҳам шундай. Лекин илмий нуқтائي назардан каралса, сайлов тизими Конституцияда белгиланган қоидалар йиғиндисидан анча кенг. Чунки сайлов муносабатлари анча кенг бўлиб, уларнинг ҳаммасини Конституция билан тартибга солиш имконияти йўқ. Сайлов муносабати кўплаб қонун ва бошқа норматив ҳужжатлар билан ҳам тартибга солинади. Сайлов тизими барча сайлов ўтказилиши билан боғлиқ тартиблар ва барча тартибларни мустаҳкамловчи, ўрнатувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндисидир. Сайлов ҳуқуқи нормалари фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини, сайловни ташкил қилиш ва

¹⁰⁴ Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T.: O'zbekiston, 2018, 2-tom, 96-bet.

¹⁰⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Xalq so'zi, 2020-yil 25-yanvar.

ўтказиш, овоз бериш натижаларини аниқлаш масалаларини тартибга солади. Сайлов тизими – бу сайлов ўтказилиши тартиби ва шу тартибларни мустаҳкамловчи ҳуқукий нормалар йиғиндиси. Сайлов ўтказиш тартиблари ҳуқукий нормалар билан белгиланади ва улар биргаликда сайлов тизимини ташкил этади.

Баъзида сайлов тизими тор маънода сайловнинг баъзи жиҳатлари, хусусиятларига ҳам татбиқ қилинади, масалан, овоз бериш натижасини аниқлашга қўлланганда «пропорсионал» ва «мажоритар сайлов тизими» деган тушунчалар келиб чиқади. Аслида мажоритар ва пропорсионал сайлов депутатликка номзодлар кўрсатиш ва уларга овоз бериш ҳамда натижаларини аниқлаш-даги алоҳида тартибдир.

Умуман жаҳонда сайлов ўтказишнинг мажоритар, пропорсионал ёки уларнинг ҳар иккаласи ҳам мавжуд бўлган аралаш шаклидан фойдаланилади. Масалан, Россия Давлат Думасининг 450 депутатини 225 таси мажоритар сайлов тизими орқали, 225 таси пропорсионал сайлов тизими орқали сайланади.

Мажоритар сайлов тизими яхшими, пропорсионал сайлов тизими яхшими, деган савол тез-тез учраб туради. Буларнинг бирортасини фақат ижобий, бошқасини салбий дейиш мумкин эмас. Ҳар бирини ўзини ижобий ҳамда салбий томонлари мавжуд.

Мажоритар тизимни ижобий томони шундаки, сайловчи кимга овоз бераётганини аниқ билади. Унинг салбий томони кўплаб овозлар бефойда кетади. Яъни куйиб кетади. Сайловчиларнинг 50 фоизидан ортик овозини олган номзод сайланади, қолган овозлар ҳеч нарсани ҳал қилмайди.

Пропорсионал сайловда овозларга қараб депутатлик ўрни тақсимланганда улар маълум рол ўйнайди. Пропорсионал сайловда маълум тўсик ўрнатилиб (масалан 7 фоиз, 5 фоиз, 3 фоиз) шу овозга қараб, партия депутатлик ўрнига эга бўлади.

Ўзбекистонда 2024-йил қонунчилик палатасига сайловда сайловнинг аралаш усулидан фойдаланиладиган бўлди. Қонунчилик палатасининг 75 та депутати мажоритар сайлов йўли билан бир мандатли округлардан сайланса, 75 депутат партиялар рўйхати бўйича сайланади.

Кенг маънода сайлов тизими фақат овоз бериш, унинг натижаларини аниқлаш тартиби билан чекланмай, сайлов тизими сайлов ҳуқуқи принциплари, қоидалари, сайлов ўтказиш тартиби йиғиндиси ҳисобланади. Унда фуқароларнинг сайлаш ва сайланиш ҳуқуқлари; сайлов ҳуқуқининг асосий принциплари; турли даражадаги ҳокимият органларига сайлов ўтказиш; сайлов белгилаш; сайлов иштирокчилари (субъектлари), кимлар сайловда иштирок эта олмаслиги каби масалалар белгиланади.

«Сайлов ҳуқуқи» атамаси бир неча маънода ишлатилади. Сайлов ҳуқуқи деганда, биринчидан, мамлакатда сайловларни ташкил этувчи ҳуқуқ нормалари тушунилса; иккинчидан, фуқароларни сайлаш ва сайланишга бўлган ҳуқуқлари тушунилади (актив ва пассив сайлов ҳуқуқи). Сайлов билан боғлиқ муносабатлар, масалалар фақат Конституция нормалари билан тартибга солиш билан чегараланмайди, бошқа махсус қонунлар билан ҳам тартибга солинади. Масалан, 2019-йилгача «Марказий сайлов комиссияси тўғрисида», «Фуқаролар сайлов ҳуқуқларини кафолатлаш тўғрисида»ги қонунлар билан сайловлар ўтказиб келинган.

2019-йил 25-июнда Ўзбекистон Республикасининг Сайлов кодексини қабул қилиш орқали барча сайлов ҳақидаги нормалар ягона ҳужжатга жамланди. Бу ғояни Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил 22-декабрдаги Олий Мажлисга Муро-жаатномасида «...**халқаро норма ва стандартларга жавоб берадиган ягона Сайлов кодексини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш лозим**»¹⁰⁶ деб баён этган эди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, сайлов тизимини демократик мамлакатлар сайлов тизимига мос равишда ташкил қилиш имконияти туғилди. Натижада сайловлар халқаро андозаларга мос ўтказиладиган бўлди.

Сайловларнинг кўппартиявийлик асосида ўтиши, номзодлар сонини сайланадиган депутатлар сонига нисбатан кўп бўлиши демократия тантанаси бўлди.

¹⁰⁶ Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T.: «O'zbekiston», 2018. 2-tom, 96-bet.

Сайловлар сиёсий жараён бўлиб, уни ташкил қилиш ва ўтказишга қараб, жаҳон ҳамжамияти, халқаро ташкилотлар мамлакатда демократия қандай эканлигига баҳо беради.

Шу давргача Ўзбекистонда бўлиб ўтган барча сайловлар демократия тамойилларига, халқаро андозаларга мос равишда ўтказилганини сайловларда иштирок этган халқаро ташкилотлар ва хорижий мамлакатларнинг кузатувчилари томонидан эътироф этилган.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган сиёсий ҳаётдаги ислохотлар, жамият ва давлат ҳаётидаги эркинлаштиришлар сайлов тизимига ҳам таъсир қилди. Бу ўзгаришлар Конституция ва қонунларда ўз ифодасини топди.

Конституцияга киритилган ўзгартиришлар натижасида вакиллик органлари ва Президент сайлови кунини аниқ белгилаб қўйилди. Энди мамлакатимизда сайловлар, уларнинг ваколати тугайдиган йилда, октябр ойи учинчи ўн кунлигининг биринчи якшанбасида ўтказиладиган бўлди (Конституциянинг 128-моддаси иккинчи хатбошиси). Сайловларда (Сенат аъзоларини сайлашда) поғонали сайлов принципи қўлланиладиган бўлди (Конституциянинг 128-мод-даси тўртинчи хатбошиси).

3-§. Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқи, сайлов ҳуқуқи принциплари

Сайлов ҳуқуқи билан фуқароларни таъминлаш фақат миллий қонунчилигимизда белгиланган бўлибгина қолмай, сайлов ҳуқуқининг аҳамияти халқаро ҳужжатларда ҳам кайд қилинган, жумладан, «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси»нинг 21-моддасида: «Ҳар бир инсон бевосита ёки эркинлик билан сайланган вакиллари воситасида ўз мамлакатини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқига эгадир», – деб белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 128-мод-дасида: «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар», – деб белгиланган.

Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқи – сайлаш ва сайланиш ҳуқуқидан иборат. Шу иккала ҳуқуққа тўла эга бўлгандагина сайлов ҳуқуқи амалга ошган ҳисобланади. Буни устига улар эркин бўлиши керак.

Юридик адабиётларда фуқароларнинг сайлаш ҳуқуқини актив сайлов ҳуқуқи, сайланиш ҳуқуқи эса пассив сайлов ҳуқуқи деб юритилади. Уларга эга бўлишда баъзи талаблар қўйилади.

Сайлаш ҳуқуқига маълум ёшга етган мамлакатнинг барча фуқаролари эга бўлади. Конституцияга биноан суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган, шунингдек, суд ҳукми билан озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган фуқаролар сайланиши мумкин эмас. Чунки муомалага лаёқатсизлар ақлий томондан ожиз, онгсиз кишилар бўлиб, улар ўз хатти-ҳаракатининг оқибатини англай олмайди, тушунмайди. Оғир ва ўта оғир жиноят содир этишда айбланиб, озодликдан маҳрум қилиш жойларида сақланаётганларнинг сайлаш ҳуқуқи маълум даврга чекланган, чунки у жойларда алоҳида режимда яшашга тўғри келади. Озодликдан маҳрум қилиш жойларидан озодликка чиққандан сўнг, улар яна сайлов ҳуқуқидан тўла фойдаланади.

Фуқароларнинг сайланиш ҳуқуқига эга бўлиши учун ҳам айрим шартлар, чегаралар ўрнатилади:

суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар, шунингдек, оғир ва ўта оғир жиноятлар содир этганлиги учун суднинг ҳукми билан озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган шахслар сайловда иштирок этиш ҳуқуқидан фақат қонунга мувофиқ ҳамда суднинг қарори асосида маҳрум этилиши мумкин;

сайлаш ҳуқуқига эга бўлиш учун ёш чегараси ҳам юқорироқ ўрнатилади. Масалан, Ўзбекистонда Президент бўлиб сайланиш учун 35 ёшга, Олий Мажлисга сайланиш учун 25 ёшга, маҳаллий вакиллик органларига сайланиш учун 21 ёшга тўлган бўлиш керак. Худди шунингдек, сайланиш ҳуқуқига эга бўлиш учун бошқа талаблар ҳам ўрнатилади. Масалан, мамлакат ҳудудида маълум йил яшаган бўлиши, тил билиши ва ҳоказо. Бу масалаларга кейинги мавзуларда кенгроқ тўхталиб ўтилади.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг сайлов ҳуқуқига қўлланиладиган шартлар, чегаралар бошқа демократик мам-лакатлар қонунларида ҳам белгиланган.

Фуқаролар сайлов ҳуқуқларини амалга ошириш жараёнида фақат сайлаш ва сайланиш ҳуқуқидангина эмас, бошқа ҳуқуқлардан ҳам фойдаланади. Масалан, сайлов комиссиялари таркибида иштирок этиш, номзодлар тўғрисида маълумотлар олиш, кузатувчилар таркибида иштирок этиш ишончли ва ваколатли вакил сифатида иштирок этиш ва бошқалар.

Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини амалга оширишига турли йўллар билан тўсқинлик қилганлик учун жавобгарлик мавжудлиги Сайлов кодексида белгилаб қўйилган. (103-модда)

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида сайлов қонунларини бузганлик учун алоҳида моддаларда жиноий жавобгарлик белгиланган. Жиноят кодексининг 146–147-моддаларида фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг ҳар қандай бузилишига олиб келувчи ҳолатлар учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Шунингдек Ўзбекистон Республикаси маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг В¹ боби, 512–519 моддаларида ҳам маъмурий жавобгарлик белгиланган.

Сайловлар маълум принципларда ўтказилиб, улар демократик талабларга, халқаро ҳужжат нормаларига мос бўлади.

Конституцияда ҳар бир сайловчи битта овозга эга эканлиги, овоз бериш ҳуқуқи, ўз хоҳиш-иродасини билдириш тенглиги ва эркинлиги қонун билан кафолатланиши белгиланган (128-модда).

Булар сайлов ҳуқуқининг асосий принциплари бўлиб, сайлов тўғрисидаги қонунларда ҳар бири алоҳида моддаларда берилган.

Умумий сайлов принципи – мамлакатдаги барча фуқароларга кимлигидан қатъи назар (яъни миллати, дини, ирки, жинси, ижтимоий келиб чиқиши, партиявийлигидан қатъи назар), сайлов ҳуқуқидан фойдаланиш имкониятини беради. Умумий сайлов ҳуқуқи ёш чегарасининг бўлиши, суд йўли билан сайлов ҳуқуқидан чеклаш мумкинлигига йўл қўяди. Бошқача ҳар қандай чеклашлар умумий сайлов ҳуқуқи принципларига зиддир. Аввалроқ сайлов қонунчилигимизга судгача камокда сақланаётган фуқароларнинг ҳам сайловда иштирок этишининг ўрнатилиши умумий сайлов принципини кенгайтирган бўлса, Конституцияга киритилган ўзгартириш умумий сайлов принципини янада кенгайтиради. Унга асосан, Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар, шунингдек, оғир ва ўта оғир жиноятлар содир этилганлиги учун суднинг ҳукми билан озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган шахсларгина сайловда иштирок этмайди, яъни сайланмайди ва овоз бермайди. Бошқа ҳар қандай ҳолларда фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини тўғридан-тўғри ёки билвосита чеклашга йўл қўйилмайди.

Тенг сайлов ҳуқуқи принципи – ҳар бир сайловчининг бир овозга эга эканлиги, фуқаролар фақат бир сайлов участкасида рўйхатга олиниб, овоз беришда иштирок этиши, сайловда иштирок этувчи партияларга бир хил имкониятлар яратилганлигини билдиради.

Тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи – ҳар бир фуқаро маҳаллий вакиллик органлари, Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасига депутатларни, шунингдек, Президентни сайлашда бевосита ўзи шахсан овоз бериш орқали сайловда иштирок этишини билдиради. Тўғридан-тўғри сайлов орқали фуқаролар яшаб турган жойларининг ўзида овоз беради ва уларнинг берган овози депутатлар, Президент сайланишига таъсир кўрсатади.

Яширин овоз бериш – бунда фуқароларнинг овоз беришига ҳеч ким таъсир қила олмайди. Фуқаролар ҳеч кимнинг таъсирисиз овоз берсагина ўзи хоҳлаганча овоз бериши мумкин бўлади. Яширин овоз беришда овоз бериш натижаси ҳам маълум бўлмайди, шунинг учун фуқаролар кўркмасдан, иккиланмасдан, шубҳаланмасдан ўзи хоҳлаган номзодга овоз беради.

Сайловда иштирок этишнинг эркинлиги – фуқаролар сайловларнинг ҳамма жараёнларида, шунингдек, овоз беришда ҳам эркин иштирок этишини билдиради. Уларнинг сайлов жараёнларида иштирок этишига тўсқинлик қилинмайди, иштирок этишга, овоз беришга ҳам мажбур қилинмайди.

Фуқаролар овоз беришда ихтиёрий равишда иштирок этиб, хоҳлаган номзодга овоз беради ёки умуман иштирок этмайди. Бунинг учун улар мажбурланмайди, ҳеч қандай тазйикларга учрамайди, қувғун қилинмайди. Фақат фуқаролар ўз сиёсий қарашлари, онги, маданиятига қараб овоз беришда иштирок этиш ёки этмаслик масаласини ўзи хал қилади. Овоз беришга мажбурлаш ҳам, тўсқинлик қилиш ҳам жавобгарликни келтириб чиқаради.

Ошкоралик ҳам сайлов ҳуқуқининг муҳим принципларидан. Сайловларнинг барча жараёнлари ошкора ўтади. Оммавий ахборот воситалари орқали сайлов жараёнлари бўйича мунтазам маълумотлар бериб борилади. Сайловларда кузатувчиларнинг иштироки (халқаро ва миллий кузатувчилар) таъминланади.

Демократиянинг кучайиши, сайлов қонунчилигининг такомиллашиб бориши билан сайлов ҳуқуқи принципларини қўллаш кенгайиб боради ва принципларнинг ўзи ҳам такомиллаштирилади. Амалдаги сайлов тўғрисидаги қонунлардан вакиллик органларини депутатликка номзод кўрсатиш ҳуқуқининг чиқариб ташланиши тенг сайлов ҳуқуқини таъминлашни янада кучайтирди.

Олий Мажлиснинг икки палатали этиб қайта ташкил этилиши, унинг юқори палатаси – Сенат аъзоларининг маҳаллий Кенгашлар депутатлари орасидан, маҳаллий Кенгашларнинг қўшма мажлисида сайланиши сайлов тизимига поғонали сайлов принципини киритди. Бу принципдан жаҳон мамлакатлари тажрибасида фойдаланилади.

4-§. Сайлов сензлари. Сайловда иштирок этмаслик асослари. Сайловларда эркинлик

Сайлов ҳуқуқи фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари ҳисобланади. Ундан фойдаланиш сиёсий ҳаётда иштирокни таъминлаб, мамлакат тақдирини ҳал қилишда иштирок этиш имкониятини яратади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларида фуқароларга сайлов ҳуқуқини бериш, таъминлаш билан бирга кимлар сайловда иштирок этмаслиги, кимларнинг сайлов ҳуқуқи вақтинча тўхтатилиши, унинг асослари ҳам кўрсатилган. Бу Конституциямизнинг 128-моддасида шундай белгиланган: «Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар, шунингдек, суд ҳукми билан озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган шахслар сайланиши мумкин эмас.

Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар, шунингдек, оғир ва ўта оғир жиноятлар содир этганлик учун суднинг ҳукмига кўра озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган шахслар сайловда иштирок этиш ҳуқуқидан фақат қонунга мувофиқ ҳамда суднинг қарори асосида маҳрум этилиши мумкин. Бошқа ҳар қандай ҳолларда фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини тўғридан-тўғри ёки билвосита чеклашга йўл қўйилмайди».

Бу норманинг моддасидан кўринадики, энди озодликдан маҳрум қилиш жойларида сақланишнинг ўзи – сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилишга асос бўлмайди. Бунинг учун суднинг қарори бўлиши керак.

Конституциямизнинг бу қондаси сайловда қатнашишни истисно этувчи икки асосни белгилайди.

Биринчи – фуқаронинг муомалага лаёқати чекланганлиги, ақли заифлиги натижасида. Бундай шахслар ўз ҳаракатларини баҳолай олмайди ёки онгли ҳаракат қилолмайди. Ўзининг ҳаракати қандай оқибатлар келтириб чиқаришини англамайди. Иккинчи – озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган, яъни жазо ўтаётганлар. Бу шахслар иккига бўлинади. Оғир ва ўта оғир жиноят содир этиб жазо ўтаётганлар қонунга асосан суднинг қарори асосида сайловда иштирок этмайди. Қолган маҳбуслар сайлашда иштирок этиши мумкин.

Ҳар икки ҳолатда ҳам сайловда иштирок этмасликнинг асоси суд ҳужжатиدير. Суд шахсни муомалага лаёқатсизлиги тўғрисида қарор қабул қилади, шахсни озодликдан маҳрум қилиш ҳам суднинг ҳукмига асосан амалга оширилади.

Конституция бошқа ҳеч қандай ҳолатда фуқароларнинг сайлов ҳуқуқини чеклашга йўл қўймайди.

Сайловларда турли сензлар ўрнатилиши (сенз чеклаш маъносини беради) мумкин. Ҳозирги кунда бутун дунёда сайлов ҳуқуқида мавжуд бўлган сенз – бу ёш сензидир. Ёш сензи фуқаронинг вояга етган бўлиши, унинг натижасида эса ўз ҳаракатига жавоб бера олишни назарда тутди.

Актив ва пасив сайловда ёш сензи ҳар хил ўрнатилган, масалан, Ўзбекистонда актив сайлов ҳуқуқига (сайлаш ҳуқуқига) 18 ёшдан эга бўлинади. Ҳамма органларга сайлаш ҳуқуқи 18 ёшдан вужудга келади. Пасив сайлов ҳуқуқи (сайланиш ҳуқуқи) турли органларга турлича ўрнатилган. Халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларида депутатлик учун – 21 ёш, Қонунчилик палатаси депутатлари, Сенат аъзолари учун – 25 ёш, Ўзбекистон Республикаси Президенти этиб сайланиш учун – 35 ёш белгиланган. Шу ёшга етмаганлар тегишли органларга сайлана олмайди.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида бошқа – миллий, жинсий, irqий, мулкый чеклашлар назарда тутилмаган.

Шу билан бирга айтиш мумкинки, турли органларга пассив сайлов ҳукукида – сайланишда сайланувчилар (номзодлар) олдига маълум талаблар қўйилади. Бу талаблар қонуний асосга эга, чунки улар тегишли қонунларда белгилаб қўйилган.

Бундай шартлар, талаблар Президентликка сайланувчилар ва вакиллик органига сайланувчилар учун алоҳида-алоҳида бўлади.

Конституциянинг 106-моддасига биноан, Президент этиб сайланиш учун фуқаро ўттиз беш ёшдан кичик бўлмаслиги, давлат тилини яхши билиши, сайловгача Ўзбекистон ҳудудида камида 10 йил муқим (доимий) яшаган бўлиши керак. Шу шартлар мавжуд бўлса, фуқаронинг номзоди тегишли тартибда Президентликка номзод сифатида қўйилади ва сайловда иштирок этади. Ўзбекистон Республикаси Сайлов кодексида Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод этиб рўйхатга олинмайдиган шахслар доираси белгиланган. Улар қуйидагилар:

қасддан содир этилган жиноятлари учун илгари судланган фуқаролар;

диний ташкилотлар ва бирлашмаларнинг профессионал хизматчилари киради (кодексининг 61-моддаси).

Конституция Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутаты ва Сенати аъзоси бўлиб сайланадиганлар олдига айрим талабларни қўйган, фуқаро депутат ва сенатор бўлиб сайланиш учун йигирма беш ёшга тўлган ва камида беш йил Ўзбекистонда муқим яшаган бўлиши керак.

Ўзбекистон Республикаси Сайлов кодексида Қонунчилик палатаси депутаты бўлиб сайланувчиларга баъзи талаблар қўйилган:

содир этилган оғир ёки ўта оғир жинояти учун судланганлик ҳолати тугалланмаган ёхуд судланганлиги олиб ташланмаган фуқаролар;

сайлов кунига қадар сўнгги беш йил мобайнида Ўзбекистон ҳудудида муқим яшамаган фуқаролар;

Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг ҳарбий хизматчилари, Давлат хавфсизлик хизмати, Миллий гвардия, Ички ишлар вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси ва бошқа ҳарбийлаштирилган бўлинмаларнинг ходимлари;

диний ташкилотлар ва бирлашмаларнинг профессионал хизматчилари депутатликка номзод қилиб рўйхатга олинмайди (Кодексининг 71-моддаси).

Сенат аъзолигига сайланиш учун талаблар қўйилган бўлиб, сенаторликка йигирма беш ёшга тўлган, камида беш йил Ўзбекистонда муқим яшаган, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи КенГЭСи ва маҳаллий Кенгашлар депутатлари сайланади.

Сайлов кодексининг 90-моддасида халқ депутатлари Кенгаши депутатлигига номзодлар олдига маълум талаблар қўйилган.

Қуйидагилар:

содир этган оғир ёки ўта оғир жиноятлари учун судланганлик ҳолати тугалланмаган ёхуд судланганлиги олиб ташланмаган фуқаролар;

сайлов кунига қадар сўнгги беш йил мобайнида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшамаган шахслар;

Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг ҳарбий хизматчилари, Ўзбекистон Республикаси Давлат хавфсизлик хизматининг, Миллий гвардия, Ички ишлар вазирлигининг, Давлат божхона қўмитасининг, бошқа ҳарбийлаштирилган бўлинмаларнинг ходимлари;

диний ташкилотлар ва бирлашмаларнинг профессионал хизматчилари депутатликка номзод этиб рўйхатга олинмайди.

Судьялар, прокуратура органлари ва ҳокимият ижроия органларининг мансабдор шахслари (ҳокимлар бундан мустасно) депутат этиб сайланса, эгаллаб турган лавозимларидан бўшаш тўғрисида ариза берганидагина депутатликка номзод этиб рўйхатга олинади.

Сайлов тўғрисидаги қонунларда бошқа ҳар қандай ҳолларда фуқароларнинг сайлаш, сайланиш ҳуқуқларини чеклаш тақиқланиши қайд қилинган. Сайлов ўтказишнинг қонунда назарда тутилган қоидалари ҳамда тартибини бузувчи, фуқаронинг сайлаш ва сайланиш ҳуқуқини эркин равишда амалга оширишга зўравонлик, алдаш, таҳдид қилиш ёки бошқа йўл билан тўсқинлик қилувчи шахслар, шунингдек, ҳужжатларни сохталаштириш, овозларни била туриб нотўғри санаб чиқишни содир этган, овоз бериш сирини бузган ёки Қонунни бошқача тарзда бузилишига йўл қўйган комиссиялар аъзолари, давлат ва жамоат бирлашмаларининг мансабдор шахслари қонунда белгиланган жавобгарликка тортилади.

Чеклашлар бўлган пайтда айбдорлар қонунлар билан тегишли тартибда жавобгарликка тортилади.

Сайлов чеклашлари сайлов эркинлиги билан боғлиқ масала. Чеклашлар қанчалик кам бўлса, сайловлар эркин ўтади.

Сайлов ҳуқуқи фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқи бўлиб, уларнинг жамият ва давлат ишларида иштирокини таъминловчи муҳим воситадир. Шундай экан, сайлов ҳуқуқидан фойдаланиш эркинлик, ихтиёрийлик принципіга асосланади.

Конституциянинг 128-моддасида: «Овоз бериш ҳуқуқи, ўз хоҳиш-иродасини билдириш тенглиги ва эркинлиги қонун билан кафолатланади», – дейилган. Кўриниб турибдики, овоз бериш эркинлиги, умуман, сайловда қатнашиш эркинлиги қонун билан кафолатланади. Булар Сайлов кодексида ҳам ўз тасдиғини топган.

«Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида»ги Қонуннинг 3-моддасида фуқароларнинг сайловолди кампаниясида ва овоз беришда ихтиёрий равишда қатнашиши, фуқароларнинг хоҳиш-ирода билдиришлари устидан назорат этишга йўл қўйилмаслиги мустаҳкамлаб қўйилган.

5-§. Сайлов жараёни ва унда иштирок этувчи субъектлар

Сайлов, яъни ҳокимиятнинг вакиллик органларини шакллантириш тартиби сиёсий-ҳуқуқий механизм шаклида намоён бўлиб, бундай механизмни бир вақтда сайлов ҳуқуқи ва сайлов жараёни ташкил этади. Бунда сайлов ҳуқуқи, бир томондан, сайланган вакилларнинг ҳокимият ваколатларига эга бўлишларига тегишли бўлиб, жамият ва давлат фаолиятининг айрим жиҳатларини батафсил ифода этса; иккинчи томондан, сайлов жараёни унда субъектив сиёсий ҳуқуқни амалга оширишнинг шакли сифатида сайловчиларнинг ҳокимиятни амалга оширишдаги иштироки технологиясини акс эттиради.

Демократик сайлов жараёни – бу мамлакатда ўрнатилган сиёсий жараён ва режимнинг бир қисми бўлиб, у фуқаролар сайлов ҳуқуқлари амалга оширилишининг ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий-маданий инфратузилмасини ташкил этувчи демократик институтлар ривожланишининг умумий шартлари билан бевосита боғлиқдир. Бундан ташқари, сайлов кампаниясини бошлашдан олдин бир қанча муҳим ҳаракат ва процедуралар амалга оширилиши талаб этилади. Уларга кўра, сайлов жараёни нафақат овоз беришни ташкиллаштиришнинг юридик техникаси бўлиб, балки у ҳокимиятнинг сиёсий барқарорлиги ва узлуксизлиги, халқчиллиги ва қонунийлигини таъминловчи муҳим ҳуқуқий институт сифатида намоён бўлади.

Ўзбекистон Республикасида сайлов жараёни ҳар қандай мамлакатлардаги каби бир-бирини тўлдириб ва алмаштириб боровчи бир қанча босқичлардан иборат. Бунда сайлов жараёнининг босқичлари деганда, сайловларни ташкил этиш ва ўтказиш учун белгиланган даврлар тушунилади. Улар доирасида қонунларда кўзда тутилган сайлов ҳаракатлари, шунингдек, сайловчилар ва сайловнинг бошқа иштирокчилари ҳуқуқлари амалга оширилишини таъминловчи сайлов тартиб-таомиллари амалга ошириб борилади.

Одатда, ҳар қандай сайлов жараёни қуйидаги асосий босқичлардан ташкил топади: биринчи, сайлов кампанияси бошланганлигини эълон қилиш ёки сайловларни тайинлаш; иккинчи, сайлов округлари ва сайлов участкаларини тузиш; учинчи, сайлов комиссияларини тузиш; тўртинчиси, номзодлар кўрсатиш ва уларни рўйхатга олиш; бешинчи, сайловолди ташвиқоти; олтинчи, сайловчилар рўйхатини тузиш; еттинчи, овоз беришни ташкил этиш ва сайлов натижаларини аниқлаш; саккизинчи, сайлов яқунларини эълон қилиш ва депутатларни, сенаторларни, Президентни рўйхатга олиш. Зарурат туғилса, такрорий овоз бериш

ҳамда такрорий сайлов ўтказилади. Булар қўшимча босқичлардир. Бўшаб қолган ўринларга депутатлар сайловларини, навбатдан ташқари янги сайловларни ўтказиш каби жараёнлар ҳар қандай мамлакатларнинг сайлов тизимида мавжуд бўлади.

Сайлов жараёнига онд босқичларнинг функционал вазифаси хилма-хил сайлов ҳаракатлари ва тадбирларни амалга оширишда вақт жиҳатдан кетма-кетлик ва мантиқан босқичма-босқичлиқни таъминлашдан иборат. Улар сайловларни ва тегишли сайланувчи шахсларнинг сайланишида легитимлик жиҳатларини белгилашга қўмаклашади.

Сайлов жараёнида жараён иштирокчилари – субъектларни аниклаш зарур.

Сайлов жараёни субъектлари бу сайловни турли босқич ва тадбирларида иштирок этадиган ва ўзларининг алоҳида вазифаси ва ўрни мавжуд иштирокчилардир.

Сайлов жараёни субъектлари қуйидагилардан иборат.

1. Фуқаролар. Фуқаролар сайловлар жараёнининг деярли барча босқичларида иштирок этади. Улар сайлов жараёнида бевосита ўзлари ёки тегишли тузилмалар, органлар фаолияти орқали иштирок этади. Бошқа барча сайлов жараёнининг субъектлари фаолиятида фуқаролар иштирок этади. Фақат у ерда фуқаро сифатида эмас, тегишли тузилма аъзоси, хизматчи сифатида. Фуқаролар сайлов жараёнининг ташвиқот-тарғибот ишларида, сайловолди йиғилишларида, сиёсий партиялар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятида, турли сайлов комиссиялари таркибида аъзо бўлиб, ишончли вакиллар бўлиб, кузатувчилар таркибида қатнашиб, ваколатли вакил сифатида қатнашиб, овоз беришда иштирок этиб, сайлов жараёнининг субъекти сифатида бевосита иштирок этади.

Оммавий ахборот воситаларида, турли давлат органларида иштирок этиш фуқароларнинг сайлов жараёнида билвосита иштирокини кўрсатади.

2. Сайлов комиссиялари. Вакиллик органларига сайлов, Президентликка сайлов жараёнида сайлов комиссиялари алоҳида рол ўйнайди. Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Президентликка сайловда Марказий сайлов комиссияси, округ сайлов комиссияси, участка сайлов комиссиялари тузилса, халқ депутатлари Кенгашларига сайловда тегишли Кенгашга (вилоятга, шаҳарга, туманга) сайлов ўтказувчи сайлов комиссияси, округ сайлов комиссияси, участка сайлов комиссияси тузилади.

Сайлов жараёни субъектлари тизимида Марказий сайлов комиссияси алоҳида ўринга эга. Янги таҳрирдаги Конституцияда Марказий сайлов комиссияси фаолияти алоҳида 129-моддада белгиланди. Унга асосан:

«Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловини, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайловларни, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг референдумини ташкил этиш ва ўтказиш учун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан фаолиятининг асосий принциплари мустақиллик, қонунийлик, коллегиялик, ошкоралик ва адолатлилиқдан иборат бўлган Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси тузилади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси сайлов комиссиялари тизимига бошчилик қилади, ўз фаолиятини доимий асосда амалга оширади ҳамда ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ва қонунларига амал қилади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи КенГЭСининг, халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашларининг тавсияси бўйича Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати томонидан сайланади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг раиси Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимида биноан комиссия аъзолари орасидан беш йиллик муддатга комиссия мажлисида сайланади. Айни бир шахс сурункасига икки муддатдан ортиқ Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг раиси этиб сайланиши мумкин эмас».

Округ сайлов комиссияси Марказий сайлов комиссияси томонидан, участка сайлов комиссияси округ сайлов комиссияси томонидан тузилади. Округ ва участка сайлов комиссиялари сайлов натижалари эълон қилиниб, депутатлар рўйхатга олингач фаолиятини тугатади.

Маҳаллий Кенгашларга сайловларда вилоят, туман, шаҳар Кенгашига сайлов ўтказувчи сайлов комиссияси тегишли Кенгаш томонидан тузилиб, кейинги сайлов кампанияси эълон қилингунга қадар фаолият кўрсатади. Округ сайлов комиссияси тегишли Кенгашга сайлов ўтказувчи комиссия томонидан, участка сайлов комиссияси эса округ сайлов комиссияси томонидан тузилиб, сайлов натижалари эълон қилиниб, депутатлар рўйхатга олинган, ўз фаолиятларини тугатади.

Марказий сайлов комиссиясининг фаолияти Ўзбекистон Конституцияси ва Сайлов кодекси билан тартибга солинади.

3. Сиёсий партиялар ва ҳаракатлар. Сиёсий партиялар вакиллик органларига сайловда номзод кўрсатиш ҳуқуқига эга субъектдир. Қонунчилик палатаси депутатлигига номзод ва Президентликка номзод кўрсатиш ҳуқуқи фақат сиёсий партияларга берилган. Сиёсий партиялар номзод кўрсатишдан ташқари, сайлов жараёнида ташвиқот-тарғибот ишларида, овоз бериш жараёни ва овоз бериш натижаларини аниқлашда ўз вакиллари орқали назорат ишларида иштирок этади.

4. Оммавий ахборот воситалари. Сайлов тўғрисидаги қонунларга асосан ОАВ сайловга тайёргарликнинг бориши ва сайлов қандай ўтаётганлигини ёритиб боради. ОАВ сайлов жараёнидаги ҳар бир тадбирни, сайлов кампанияси бошланганлиги эълон қилингандан бошлаб, сайлов натижалари эълон қилингунгача ёритади, маълумотлар беради. Сайловларда ташвиқот-тарғибот ишларини йўлга қўяди, сайловнинг барча иштирокчилари учун тенг имкониятлар яратади ва сайловларнинг ошқора ўтишини таъминлайди.

5. Кузатувчилар. Сайловларнинг қонунга асосан, адолатли ўтишини таъминлашда кузатувчилар институти муҳим рол ўйнайди. Кузатувчилар миллий, яъни мамлакат ичидаги тузилмалардан ҳамда халқаро кузатувчилар, халқаро ташкилотлар ва хорижий давлатлар вакилларидан иборат таркибда тузилиши мумкин. Кузатувчилар барча сайлов тадбирларида, шунингдек, овоз бериш натижаларини аниқлашда иштирок этиши мумкин.

Манфаатдор ташкилотлар ўз кузатувчилари тўғрисида округ сайлов комиссияларига сайловга қамада ўн беш кун қолганда маълум қилади. Округ сайлов комиссияси белгиланган намунадаги мандатни ариза тушгандан сўнг беш кун ичида кузатувчиларга беради.

Халқаро кузатувчиларга мандатни Марказий сайлов комиссияси беради.

Кузатувчиларнинг ҳуқуқ ва бурчлари сайлов тўғрисидаги қонунда белгиланган.

6. Вакиллар. Сайлов жараёнида депутатликка, Президентликка номзодларнинг ишончли вакиллари, сиёсий партияларнинг ваколатли вакиллари иштирок этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод 15 тагача, Қонунчилик палатаси депутатлигига номзодлар ўн нафаргача, Халқ депутатлари вилоят (Тошкент шаҳар) Кенгаши депутатлигига номзодлар 5 нафаргача, туман, шаҳар Кенгаши депутатлигига номзодлар 3 нафаргача ишончли вакилга эга бўлади.

Ишончли вакиллар номзодларга сайлов кампаниясини ўтказишда ёрдам беради, тарғибот-ташвиқот ишларини олиб боради, сайлов кампаниялари, давлат ва жамоат ташкилотлари билан муносабатларда номзодларнинг манфаатини ҳифоф этади.

Президентликка номзоднинг ишончли вакиллари номзод тақдимида кўра Марказий сайлов комиссиясида рўйхатга олиниб, уларга гувоҳнома берилади.

Депутатликка номзодлар ишончли вакилларини ўзи белгилайди ва округ сайлов комиссияларида улар рўйхатга олиниб, уларга тегишли гувоҳнома берилади.

Қонунларда сиёсий партияларнинг ваколатли вакили бўлиш белгиланган. Қонунчилик палатаси ва маҳаллий Кенгаш депутат-лигига номзод кўрсатган сиёсий партиялар овозларни санаб чиқишда иштирок этиш учун Марказий сайлов комиссияси томонидан белгиланадиган тартибда ўз аъзолари орасидан ваколатли вакил тайинлашга ҳақли.

Вакиллар фаолияти, ҳуқуқ ва бурчлари, вазифаси сайлов тўғрисидаги қонунларда белгиланган.

7. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари сайловни ўтказишда фаол иштирок этади. Улар ташвиқот-тарғибот ишларида, номзодлар билан

учрашувлар ташкил қилишда, сайловчиларнинг рўйхатини тузишда, сайлов куни, вақти, жойи ҳақида сайловчиларга маълумотлар беришда тегишли органларга ёрдам беради.

8. Давлат органлари. Турли давлат органлари сайлов жараён-ларида иштирок этади. Улар турли вазифаларни бажаради. Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари сайлов ўтадиган жойлар билан таъминлаш, сайлов участкаларини тегишли ҳолатга келтириш, моддий таъминотига ёрдам бериш, сайлов комиссиялари аъзолигига номзодлар тақдим қилиш, тегишли Кенгашларга сайлов ўтказувчи комиссияларни тузиш билан сайлов жараёнида иштирок этади.

9. Ўзбекистон Республикасининг 2019-йил 2-декабрда қабул қилинган «Волонтёрлик фаолияти тўғрисида»ги Қонунида волонтёрлар ижтимоий аҳамиятга эга тадбирларда уларни ташкил этувчиларининг розилиги билан иштирок этади, деб белгилаб қўйилган. Шунинг учун уларни алоҳида сайлов иштирокчиси сифатида эмас, балки иштирокчиларга ёрдам берувчи субъект деб қараш мумкин.

Сайловларнинг адолатли, қонун асосида ўтишини, фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг бузилишига йўл қўймаслик мақсадида сайлов жараёнида суд ва прокуратура органларининг, ижро орган-ларининг (Ички ишлар, Ташқи ишлар вазирликлари) иштироки ҳам назарда тутилган. Уларнинг вазифа ва ваколатлари сайлов тўғрисидаги қонунларда белгиланган.

6-§. Сайлов ўтказиш муддатлари ва сайлов кампаниясининг бошлапганлигини эълон қилиш

Ўзбекистон Республикасининг вакиллик органларига, Президентликка сайлов ўтказиш муддатлари Конституция ва қонунларда белгилаб қўйилган.

Сайловлар муддатли, зарурат туфайли ёки навбатдан ташқари бўлиши мумкин. Муддатли сайловлар Президент ва вакиллик органлари (вакиллик органлари деганда, Қонунчилик палатаси ва маҳаллий Кенгашларнинг барча бўғинлари назарда тутилади) ваколат муддати тугаши билан ўтказилади.

Вакиллик органларининг ваколат муддати беш йил, Президент ваколат муддати етти йил килиб белгиланган. Шу муддатнинг ўтиши янги сайлов ўтказишга сабаб бўлади.

Конституциянинг 128-моддасида: «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи КенГЭСига, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлов тегишинча уларнинг Конституциявий ваколат муддати тугайдиган йилда – октябр ойи учинчи ўн қулигининг биринчи якшанбасида ўтказилади», – деб белгиланган. Бундай сайлов ўтказиш муддатининг аввалдан аниқ белгиланиши сайловларнинг ҳар доим бир вақтда, олдинга, орқага суриш имкониятини чеклаб, барқарор ўтишини таъминлайди, бундай тартиб дунёдаги кўплаб мамлакатлар тажрибасида учрайди.

Заруратга қараб ўтказиладиган сайловлар депутатлик ўрни бўшаб қолган вақтларда ўтказиладиган сайловлардир. Улар беш йил мобайнида ҳар қандай вақтда ўтказилиши мумкин, фақат вакиллик органининг ваколат муддати тугашига олти ой қолганда, бўшаб қолган жойларга сайлов ўтказилмаслиги мумкин.

Навбатдан ташқари сайловлар Конституциянинг 112-мод-дасида кўзда тутилган, яъни Президент бетоблиги туфайли ўз вазифасини бажара олмаган тақдирда, Конституциянинг 112-моддасидаги ҳолатлар мавжуд бўлиб, Олий Мажлис палаталари тарқатиб юборилганда ўтказилади. Бундай сайловлар уч ой мобайнида ўтказилиши белгиланган. Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти И. Каримов вафоти муносабати билан 2016-йил 4-декабрда навбатдан ташқари Президент сайлови ўтказилган.

Конституциямизда Олий Мажлис палаталарини муддатдан аввал тарқатиб юбориш кўзда тутилган бўлиб, шундай ҳолатда ҳам навбатдан ташқари сайлов ўтказиш мумкин.

«Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизатсия қилишда сиёсий партияларнинг родини кучайтириш тўғрисида»ги Конституциявий Қонуннинг 6-моддасига асосан, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимлари лавозими кўрсатилган номзодларни тегишли Кенгашлар уч марта рад этса, Президент Кенгашни тарқатиб юбориш ҳуқуқига эга. Бунда ҳам сайлов уч ой муддат ичида навбатдан ташқари сайлов ўтказилади.

Президент сайлови, вакиллик органларига сайлов, сайлов кампанияси бошланганлигини эълон қилиш орқали бошланади. «Марказий сайлов комиссияси тўғрисида»ги ҳамда вакиллик органларига сайлов тўғрисидаги қонунларда сайлов кампаниясининг бошланганлигини эълон қилиш ваколати Марказий сайлов комиссиясига берилган.

Сайлов кампанияси бошланганлиги тегишли органларнинг ваколат муддати тугашидан камида уч ой олдин эълон қилинади. Бу сайлов жараёнларининг бошланиши ҳисобланади.

Шунингдек, сайлов тайинлаш йўли билан ҳам ўтказилади, жумладан, такрорий овоз бериш, такрорий сайлов ёки ўрни бўшаб қолган округларда сайлов ўтказиш, унинг куни, вақти ҳақида қарор қабул қилинади.

Қонунчилик палатасига такрорий овоз бериш ҳақида округ сайлов комиссияси Марказий сайлов комиссиясини хабардор қилади ва икки ҳафталик муддатда такрорий овоз бериш ўтказилади.

Такрорий сайлов бир ой муддатда Марказий сайлов комиссияси топшириғига биноан округ сайлов комиссияси томонидан ўтказилади. Бўшаб қолган ўринларга сайлов Марказий сайлов комиссияси томонидан сайлов ўтказишга бир ой қолганда тайинланади.

Маҳаллий Кенгашларга такрорий овоз бериш, такрорий сайлов юқоридаги муддатларда округ сайлов комиссияси томонидан ўтказилади. Бўшаб қолган ўринларга сайлов эса тегишли халқ депутатлари Кенгашлари томонидан сайлов ўтказилишига кечи билан бир ой қолганда тайинланади. Аслида бу иш тегишли кенгашларга сайлов ўтказувчи комиссия зиммасига юкланса, тўғри бўлар эди.

Конституциянинг 128-моддасида, Ўзбекистон Президенти муддатидан илгари Ўзбекистон Президенти сайловини тайинлашга ҳақли экани ҳақидаги норма белгиланган. Бу асосда «Сайлов кодекси»га ҳам тегишли ўзгартиришлар киритилди ва Президент бу ҳуқуқдан фойдаланиб, Ўзбекистонда навбатдан ташқари Президент сайловини 2023-йил 9-июлга белгилади.

7-§. Сайловларни ташкил қилиш ва ўтказиш

Сайловларни ташкил қилиш ва ўтказиш мантиқий кетма-кетликка асосланган, қонунларда аниқ муддатлари кўрсатилган тадбирлар тизимидан иборат. Бу сайлов жараёни деб ҳам аталади.

Биринчи тадбир бу сайлов жараёнининг бошланишига асос солувчи ҳаракат, яъни сайлов кампаниясининг бошланганлигини эълон қилиш (бўшаб қолган ўринларга сайлов тайинлаш) ҳисобланади. Ўзбекистонда барча сайловларда сайлов кампаниясининг бошланганлигини эълон қилиш Марказий сайлов комиссиясининг ваколатига киради ва у тегишли органларнинг ваколат муддати тугашидан камида уч ой олдин эълон қилинади.

Иккинчи. Сайлов округлари ва сайлов участкаларини тузиш.

Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловини ўтказишда Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудуди ягона сайлов округи ҳисобланади.

Қонунчилик палатаси депутатлари сайловини ўтказиш учун етмиш бешта ҳудудий бир мандатли сайлов округи тузилади.

Қонунчилик палатаси депутатлари сайловини ўтказиш бўйича бир мандатли сайлов округлари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи КенГЭсининг, халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашларининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси томонидан ҳар беш йилда бир марта тузилади.

Қонунчилик палатасига сиёсий партиялар рўйхати бўйича ўтказиладиган сайловда Ўзбекистоннинг бутун ҳудуди ягона сайлов округи ҳисобланади.

Қонунчилик палатаси депутатлигига сиёсий партиялар томонидан кўрсатилган номзодлар рўйхати асосида Қонунчилик палатасига сайлов ўтказиш учун Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудуди ягона сайлов округи ҳисобланади.

Қонунчилик палатаси депутатлари сайловини ўтказиш бўйича бир мандатли сайлов округларининг чегаралари Қорақалпоғистон Республикасининг, вилоятларнинг ва Тошкент шаҳрининг маъмурий-ҳудудий тузилиши инobatга олинган ҳолда, қонда тарикасида, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида сайловчилар сони тенг ҳолда белгиланади.

Маҳаллий Кенгашларга сайлов ўтказиш учун бир мандатли сайлов округларини тегишли кенгашларга сайланадиган депутатлар сонига тенг миқдорда тузилади. Бир мандатли сайлов округларидан битта депутат сайланади.

Қонунда янги ташкил этилган вилоят кенгашларига сайлов округлари тузиш тартиби ҳам белгиланган.

Маҳаллий Кенгашларга сайлов ўтказиш бўйича бир мандатли сайлов округлари тегишли ҳудудий, туман, шаҳар сайлов комиссияси томонидан, қоида тариқасида, сайловчилар сони тенг ҳолда ҳар беш йилда бир марта тузилади. Сайлов округларининг чегаралари вилоятлар, туманлар ва шаҳарларнинг маъмурий-ҳудудий тузилиши инobatга олинган ҳолда белгиланади.

Бир мандатли сайлов округларини тузишда сайлов округларидаги сайловчилар сонининг йўл қўйиладиган энг кўп четга чиқиши, қоида тариқасида, ўн фоиздан ошмаслиги керак.

Бир мандатли сайлов округларининг рўйхатлари уларнинг чегаралари, сайловчилар сони ва сайлов комиссияларининг жойлашган ери кўрсатилган ҳолда сайловдан камида етмиш кун олдин тегишли сайлов комиссияси томонидан эълон қилинади.

Сайлов участкалари

Сайлов участкалари туманлар ва шаҳарлар ҳокимликларининг тақдимномасига биноан ҳудудий сайлов комиссиялари томонидан беш йил муддатга тузилади. Зарур бўлган ҳолларда, сайлов участкалари туманлар ва шаҳарлар ҳокимликларининг тақдимномасига биноан қайта тузилиши, амалдаги сайлов участкаларининг чегаралари ўзгартирилиши ёки тугатилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлардаги дипломатик ва бошқа ваколатхоналари ҳузурида, ҳарбий қисмларда, санаторийларда, дам олиш уйларида, касалхоналарда ва бошқа статсионар даволаш муассасаларида, олис ва бориш қийин бўлган ҳудудлардаги фуқаролар турган жойларда, қамоқда сақлаш ва озодликдан маҳрум этиш жойларида ҳам сайлов участкалари сайловга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш даврига тузилиши мумкин. Бу сайлов участкалари улар жойлашган ердаги сайлов округларига киради. Сайлов участкаларининг чегаралари бошқа сайлов округларининг чегараларини кесиб ўтмаслиги керак.

Сайлов участкалари сайловга етмиш кун қолганда, қоида ташкарида сайловчилар сони камида 20 нафардан, кўпи билан уч мингдан ошмаган ҳолда тузилади. Истисно ҳолларда сайлов участкалари сайловга камида етмиш кун қолганда ҳам тузилади. Сайлов участкалари барча сайловлар учун ягона ҳисобланади.

Учинчи. Сайлов комиссияларининг тизими.

Ўзбекистонда сайлов комиссияларининг тизимини – Марказий сайлов комиссияси; ҳудудий сайлов комиссиялари; туман ва шаҳар сайлов комиссиялари; округ сайлов комиссиялари; участка сайлов комиссиялари ташкил этади.

Қонунчилик палатаси ва Президент сайловида уч турдаги сайлов комиссиялари иштирок этади, булар: Марказий сайлов комиссияси, округ сайлов комиссияси, участка сайлов комиссияси.

Марказий сайлов комиссияси доимий ишловчи орган бўлиб, Олий Мажлис палаталари томонидан тузилади. Унинг раиси Президент тақдимида биноан комиссия аъзолари орасидаги комиссия мажлисида сайланади. Раис ўринбосари, котиби комиссия аъзолари орасидан комиссия мажлисида сайланади. Марказий сайлов комиссияси сайловнинг барча жараёнларига раҳбарликни амалга оширади, мажбурий характердаги ҳужжатлар қабул қилади.

Қонунчилик палатасига сайловда округ сайлов комиссияси Марказий сайлов комиссияси томонидан сайловга камида етмиш кун қолганда раис, раис ўринбосари, котиб ва камида олти нафар бошқа аъзолардан иборат таркибда тузилади.

Қонунчилик палатасига сайловда участка сайлов комиссиялари округ сайлов комиссиялари томонидан сайловга камида қирқ кун қолганда беш-ўн тўққиз нафар аъзодан, шу жумладан раис, раис ўринбосари, котибдан иборат таркибда тузилади. Агар комиссия етти нафаргача аъзодан иборат бўлса, раис ва котиб сайланади.

Маҳаллий Кенгашларга сайловда, ҳудудий сайлов комиссияси, туман сайлов комиссияси, шаҳар сайлов комиссияси ва округ сайлов комиссиялари, участка сайлов комиссиялари тузилади. Сайлов кодексига

киритилган ўзгартиришларга кўра, туман (шаҳар) кенгашларига сайловда округ сайлов комиссияси ташкил қилинмайди, унинг вазифасини туман (шаҳар) кенгашларига сайлов ўтказувчи сайлов комиссияси амалга оширади.

Сайлов комиссияларининг вазифалари, ваколатлари Сайлов қонунчилигида белгиланган.

Тўртинчи. Депутатликка номзод кўрсатиш.

Қонунчилик палатаси депутатлигига номзод кўрсатиш ҳуқуқига фақат сиёсий партиялар эга. Улар Адлия вазирлигида сайлов кампанияси бошланганлиги эълон қилинган кундан камида тўрт ой олдин рўйхатга олинган ва ўзининг сайловда иштирок этишини қўллаб-қувватловчи камида қирқ минг сайловчининг имзосини тўплаган тақдирдагина депутатликка номзодлар кўрсатиши мумкин.

Битта маъмурий-худудий тузилмада сиёсий партия қирқ минг сайловчининг кўпи билан саккиз фойиз имзосини тўплаши мумкин.

Депутатликка номзод кўрсатиш сайловга олтмиш беш кун қолганда бошланади ва қирқ беш кун қолганда тугалланади. Президентликка номзод кўрсатиш ҳам шундай.

Сиёсий партиялар номзод кўрсатишда иштирок этиш учун қонунда белгиланган ҳужжатларни Марказий сайлов комиссиясига белгиланган муддатларда топшириши шарт. Бу ҳужжатларнинг орасида номзодларни қўллаб-қувватловчи имзо варақалари учун талаблар қўйилган.

Маҳаллий Кенгашга сайловда сиёсий партиялардан имзо тўплаш талаб этилмайди. Чунки уларнинг Қонунчилик палатаси сайлови учун тўплаган имзоси маҳаллий сайлов учун ҳам етарли ҳисобланади.

Сиёсий партиялардан Қонунчилик палатасига ва маҳаллий Кенгашларга сайловда ҳар бир округда биттадан номзод кўрсатиш мумкин.

Номзод кўрсатиш тартиби, уларни рўйхатга олиш, зарур ҳужжатлар, номзодларга қўйиладиган талаблар қонунларда белгиланган.

Пропорционал сайлов тизимини ўрнатилиши сайловларда янгича ҳолатларни бўлишини келтириб чиқаради ва булар сайлов қонунчилигида тартибга солинди. Жумладан, партия рўйхатини рўйхатга олиш тартиби белгиланди. Унга асосан, партия рўйхати (рўйхатда номзодлар қайд қилинади) Марказий сайлов комиссияси томонидан тегишли ҳужжатлар асосида рўйхатга олинади.

Рўйхатга олиш сайловга ўттиз беш кун қолганида тўхтатилади. Рўйхатга олингач, ундаги шахслар депутатликка номзод мақомини олади.

Номзод кўрсатиш масалалари Сайлов кодексида белгиланган.

Бешинчи. Сайловолди ташвиқоти. Депутатликка номзодлар фаолиятининг кафолатлари.

Сайловолди ташвиқот ва тарғибот ишлари сайлов қонунлари билан тартибга солинган ва сайлов жараёнининг алоҳида тадбирларидан ҳисобланади. «Сайлов Кодекси»да Сайловолди ташвиқоти қоидалари мустаҳкамланган.

Қонунда «сайловолди ташвиқоти» тушунчасига расмий таъриф берилди. Унга кўра, сайловолди ташвиқоти – сайлов кампанияси даврида амалга ошириладиган ва сайловчиларни депутатликка номзодни ёки сиёсий партияни ёқлаб овоз беришга ундашга қаратилган фаолият.

Амалдаги сайлов қонунчилигида, Сайловолди ташвиқотини ўтказиш; ташвиқот олиб бориш турлари, шакллари ва усуллари; ташвиқотни оммавий ахборот воситалари орқали олиб бориш; ташвиқотни босма, кўргазмали, аудиовизуал ва бошқа тарқатма материалларни чиқариш ҳамда тарқатиш орқали олиб бориш; сайловчилар билан учрашувлар ўтказиш орқали ташвиқот олиб бориш масалалари белгилаб қўйилган.

Сайловолди ташвиқоти Қонунчилик палатаси депутатлигига номзодлар Марказий сайлов комиссияси томонидан, маҳаллий Кенгашнинг тегишли Кенгашлари депутатлигига номзодлар тегишли Кенгашларга сайлов ўтказувчи сайлов комиссиялари томонидан рўйхатга олинган кундан бошланади.

Сайловолди ташвиқоти депутатликка номзодлар Марказий сайлов комиссияси ёки тегишли вилоят, туман, шаҳар сайлов комиссияси томонидан рўйхатга олинган кундан эътиборан бошланади. Сайлов куни ва овоз бериш бошланишига бир кун қолганида сайловолди ташвиқотига йўл қўйилмайди.

Вакиллик органлари депутатлигига номзодлар учун оммавий ахборот восита-ларидан тенг фойдаланиш имконияти юклатилади.

Сайловчилар билан учрашув учун йиғилишларни сиёсий партиялар мустақил ўтказадилар. Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, жамоат бирлашмалари йиғилишлар ўтказиладиган жойларни талаб даражасида жиҳозлашга қўмаклашади. Йиғилишлар иш вақтидан бошқа вақтларда ўтказилади.

Президент томонидан илгари сурилган Концепсияда сайловларда тенгликни таъминлаш мақсадида сайловолди ташвиқотининг шакл, усуллари кучайтириш, қонунларда «сайловолди ташвиқоти» тушунчасига аниқ таъриф бериш, унинг турларини аниқлаштириш, уларни қонунларда ақс эттириш алоҳида кўрсатилди¹⁰⁷. 2012-йил 19-декабрда Ўзбекистон Республикасининг Сайлов эркинлиги янада таъминланиши ва сайлов қонунчилиги янада ривожлантирилиши муносабати билан Сайлов қонунларга тегишли ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди.

Сайлов жараёнида, айниқса, ташвиқот ва тарғибот босқичида номзодлар ўз фаолиятини эркин олиб бориши учун уларнинг меҳнат ҳуқуқлари, транспортдан фойдаланиш ҳуқуқлари алоҳида муҳофаза қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурорининг розилигисиз Жиноий жавобгарликка тортилиши, ҳибсга олинishi ёки суд томонидан бериладиган маъмурий жазога тортилиши мумкин эмас. Номзодни мажбурий юбориш, унинг шахсий буюмлари, юкини, транспортини, турар-жой ва хизмат биноларини кўздан кечиришга йўл қўйилмайди.

Сайловолди ташвиқотида номзодларнинг ҳуқуқлари Сайлов кодексида белгиланган бўлиб, сайловолди ташвиқотини оммавий ахборот воситалари орқали, босма, кўргазмали, аудиовизуал ва бошқа ташвиқот материалларини чиқариш ҳамда тарқатиш орқали олиб бориш ва сайловчилар билан учрашувлар ўтказиш орқали сайловолди ташвиқотини олиб бориш мумкин.

Номзодларга сайлов тадбирларида иштирок этиш вақтида сайловларга ажратилган маблағлар ҳисобидан ўртача ойлик маоши тўланади ва хизмат вазифасидан озод қилинади. Уларнинг хизмат сафари ва бошқа харажатлари ҳам сайловга ажратилган маблағ ҳисобидан тўланади.

Номзодлар Ўзбекистон Бош прокурори (тегишли прокурорлар) розилиги билангина жиноий жавобгарликка тортилиши, ҳибсга олинishi ва уларга нисбатан суд тартибида бошқа маъмурий жазолар қўлланиши мумкин.

Олтинчи. Сайловчилар рўйхатини тузиш ва сайлов бюллетенларини расмийлаштириш.

Сайловчилар рўйхати – уни тузиш, рўйхат билан сайловчиларни таништириш, рўйхат юзасидан келишмовчиликларни ҳал қилиш муносабатларини келтириб чиқаради. Сайловчилар рўйхати – овоз бериш имкониятини берувчи ҳужжат. Сайловчилар рўйхати сайлов участкаларида участка сайлов комиссияси томонидан тузилади.

Туман, шаҳар ҳокимлари сайловчиларни ҳисобга олишни таъминлайди, рўйхат тузишга жамоатчилик вакиллари жалб қилиниши мумкин. Ҳарбий қисмларда сайловчиларнинг рўйхати қисм қўмондонлиги тақдими билан, хориждаги ваколатхоналарда, соғлиқни сақлаш, дам олиш муассасаларида, озодликдан маҳрум қилиш жойларида жазо ўтаётган сайловчилар рўйхати ташкилот раҳбарлари тақдим этган маълумотлар бўйича тузилади.

Сайлов кодексида сайловчиларни ягона электрон рўйхати киритилиши белгилаб қўйилди. (28-модда)

Сайлов кунига қадар ўн саккиз ёшга тўлган, рўйхат тузилаётган вақтда мазкур сайлов участкасида донимий ёки вақтинча истикомат қилаётган фуқаролар рўйхатга киритилади. Рўйхат участка сайлов комиссияси раиси ва котиби томонидан имзоланади. Рўйхатда ҳар бир сайловчининг фамилияси, исми, отасининг исми, туғилган санаси ва манзили ақс эттирилади.

Рўйхат сайловга ўн беш кун қолганда, касалхона, дам олиш уйлари ва бошқа узоқ жойларда ўн кун қолганда танишиш учун сайлов участкасида осиб қўйилади.

¹⁰⁷ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. T.: «O'zbekiston», 2010. 39-bet.

Сайловчилар рўйхат билан Марказий сайлов комиссиясининг расмий веб-сайти орқали ҳам танишиши мумкин.

Рўйхат хусусида шикоят участка сайлов комиссиясига берилади, шикоят 24 соат ичида кўриб чиқиши керак.

Комиссия хатти-ҳаракати устидан судга шикоят қилиш кўрсатилган. Президент сайлови тўғрисидаги қонунда судга сайловдан кечи билан уч кун олдин шикоят қилиниши, суд шикояти икки кунлик муддатда кўриб чиқиши белгиланган. Сайловчилар рўйхатига ўзгартириш киритиш сайловга ўн кун қолганда тўхтатилади.

Сайлов жараёнида сайлов бюллетенларини тайёрлаш, етказиб бериш ва расмийлаштириш алоҳида бир тадбир деб қаралади.

Сайлов бюллетенига номзодлар фамилияси, отасининг исми алифбо тартибида киритилиб, унинг туғилган йили, эгаллаб турган лавозими, номзодликка кўрсатган сиёсий партия кўрсатилади. Сайлов бюллетенида уни тўлдириш тартиби ҳам кўрсатилади.

Бюллетенлар давлат тили, округ сайлов комиссиясининг, вилоят, туман, шаҳар кенгашига сайловда шу ҳудудлар учун сайлов ўтказувчи сайлов комиссиясининг қарори билан округининг кўпчилик аҳолиси сўзлайдиган тилда нашр қилинади.

Сайлов бюллетенлари сайловга қаида уч кун қолганда участка сайлов комиссиясига етказиб берилади. Олинган бюллетенлар сони рўйхатга киритилган сайловчилар сонидан ярим фоиздан кўп бўлмаслиги керак. Бюллетеннинг ўнг томони юқори бурчагига участка сайлов комиссиясининг икки аъзоси имзо қўяди, имзолар комиссия муҳри билан тасдиқланади. Шундай усулда расмийлаштирилмаган бюллетенлар санаб чиқишда ҳисобга олинмайди.

Еттинчи. Овоз бериш ва сайлов натижаларини аниқлаш – ҳар қандай сайлов жараёнининг муҳим босқичи.

Овоз бериш алоҳида жиҳозланган, сайловчилар учун қулай, яширин овоз беришни таъминлайдиган даражада шакллантирилган биноларда ўтказилади. Уларда етарли миқдорда яширин овоз бериш кабиналари бўлиб, овоз беришга улардан ўтиб борадиган қилиб жойлаштирилади.

Овоз бериш белгиланган кунда соат 8 дан 20 гача ўтказилади. Овоз бериш жойи, вақти тўғрисида участка сайлов комиссияси сайловга қаида ўн кун қолганда сайловчиларни огоҳлантиради.

Хорижий давлатлардаги ваколатхоналарда, харбий қисмларда, санаторий ва дам олиш уйларида, касалхоналарда, бориш қийин бўлган ерларда тузилган сайлов участкаларида рўйхатга киритилган сайловчилар овоз бериб бўлган бўлса, участка сайлов комиссияси исталган вақтда овоз бериш тутаганлигини эълон қилиши мумкин.

Сайлов куни овоз бериш биносида участка сайлов комиссияси аъзоларининг учдан икки қисми ҳозир бўлганда очилади. Комиссия ранси аъзолар ҳозирлигида сайлов қутисини муҳрлайди, сайлов бюллетенлари ва сайловчилар рўйхатини комиссия аъзолари ўртасида тақсимлайди ва овоз бериш бошланганлигини эълон қилади.

Овоз берувчи шахс бинога келиб, шахсни тасдиқловчи ҳужжат кўрсатиб, сайлов бюллетенини олади ва рўйхатга у ҳақда имзо қўяди. Бирор бир сабаб билан сайловчи рўйхатга киритилмаган бўлса, у ҳужжати асосида рўйхат иловасига киритилади.

Сайловчи бюллетенни яширин овоз бериш кабинасида тўлдиради. Сайлов бюллетени тўлдирилаётган вақтда унинг олдида ҳеч ким бўлмаслиги керак. Сайловчи ўзи хоҳлаган номзод фамилияси рўпарасига «+», «√» ёки «х» белгисини қўйиш билан овоз беради ва бюллетенни қутига ташлайди.

Сайлов куни яшаш жойида бўлмаган сайловчи, сабаби кўрсатилган ариза билан муддатдан аввал овоз бериш сайловдан ўн кун олдин бошланиб, ўн кун қолганда тўхтатилади. Сайловчи шу муддатда рўйхат асосида бюллетен олиб, уни тўлдириб конвертга солиб сайлов комиссиясига келтиради.

Сайловчи узрли сабаб билан (касаллик) участкага кела олмаса, унинг турар жойида овоз бериш ташкил қилинади.

Саккизинчи. Сайлов натижаларини аниқлаш.

Сайлов натижасини аниқлаш участкаларида овозларни санаб чиқиш билан бошланади. У участка сайлов комиссияси томонидан амалга оширилади. Овоз бериш тугаганлиги эълон қилинган, сайлов комиссияси аъзолари ҳозирлигида варақалар солинган конвертлар кутиларга ташланади, фойдаланилмаган бюллетенлар санаб чиқилиб бекор қилинади ва кути очилади.

Комиссия сайловчиларнинг умумий сони ва бюллетен олганлар сонини аниқлаб, ҳар бир номзодга берилган овозларни алоҳида-алоҳида санаб чиқади.

Участка сайлов комиссияси:

овоз беришда иштирок этганларнинг умумий сонини;

ҳар бир номзодга ёқлаб берилган овозлар сонини;

ҳақиқий эмас деб топилган бюллетен ва варақалар сонини аниқлайди.

Овозларни санаб чиқишда сиёсий партиянинг ваколатли вакили, кузатувчилар иштирок этиши мумкин.

Округда сайлов натижалари участка сайлов комиссияси тақдим этган баённома асосида аниқланади. Округ сайлов комиссияси:

округдаги сайловчиларнинг умумий сонини;

сайлов бюллетени ва варақаларни олганлар сонини;

овоз беришда иштирок этган сайловчилар сонини;

ҳар бир номзодга ёқлаб берилган овозлар сонини;

ҳақиқий эмас деб топилган бюллетен ва варақалар сонини аниқлайди.

Булар баённомада кўрсатилади ва у раис, ўринбосар, котиб ҳамда барча аъзолар томонидан имзоланади ҳамда тегишлича Марказий сайлов комиссиясига ёки вилоят, туман, шаҳар сайлов комиссияларига юборилади.

Қонунчилик палатасига сайловларда ҳам Марказий сайлов комиссияси округ сайлов комиссияси баённомаси асосида Президент сайловидаги каби ишларни бажаради, фақат у ерда депутатнинг сайланишига бир округдаги натижа таъсир қилади.

Округ бўйича овоз беришда иштирок этганларнинг ярмидан кўпининг овозини олган номзод сайланган ҳисобланади.

Сайлов округлари ёки айрим участкаларда сайлов натижаларига таъсир қилувчи қонун бузилиш ҳоллари учраса, Марказий сайлов комиссияси шу жойда сайловни ҳақиқий эмас деб топиши мумкин. Бундай қарор чиққан кундан эътиборан ўн кун ичида Президентликка номзод, депутатликка номзод Республика Олий судига шикоят қилиши мумкин.

Марказий сайлов комиссияси сайлов якунлари бўйича баённома тузади.

Маҳаллий Кенгашга сайловнинг яширин натижалари тегишлича вилоят, туман ва шаҳар сайлов комиссияларида аниқланади.

Мазкур комиссиялар округ сайлов комиссияларининг баённомаси асосида Марказий сайлов комиссияси қилган ишларни амалга оширади ва баённома тузилади.

Барча сайловларда ҳам сайловни ўтган деб топиш, ҳақиқий деб топиш учун рўйхатга олинган сайловчиларнинг камида ўттиз уч фоизи иштирок этган бўлиши керак.

Сайлов жараёнида такрорий овоз бериш ёки такрорий сайлов ўтказилиши мумкинлиги эътиборга олинган.

Такрорий овоз бериш сайловда номзодлар иккитадан ортиқ бўлиб, уларнинг бирортаси ҳам овоз беришда иштирок этганларнинг ярмидан кўпининг овозини ололмаган бўлса, энг кўп овоз олган икки номзод бўйича икки ҳафта ичида ўтказилади. Такрорий сайловда овоз беришда иштирок этган сайловчиларнинг нисбатан кўпроқ овозини олган номзод сайланган ҳисобланади ва бу сайловда сайловчиларнинг иштирок этиш фоизи ҳисобга олинмайди.

Такрорий сайлов қуйидаги ҳолларда ўтказилади:

сайлов ўтмаган ёки ҳақиқий эмас деб топилса;

номзодлар битта бўлиб, у зарур миқдордаги овозни тўплай олмаган бўлса;

депутат сайловида сайлов округида сайлов ўтмаган ёки ҳақиқий эмас деб топилган бўлса, агар такрорий овоз бериш депутат сайланганлигини аниқлаш имкониятини бермаса; округ бўйича икки номзод овозга қўйилиб, улардан бирортаси ҳам етарли овоз ололмаган бўлса.

Қонунчилик палатасига ва маҳаллий Кенгашларга сайловда такрорий овоз бериш ва такрорий сайлов тегишли округларда ўтказилади. Такрорий сайлов ўтказиш аввалги сайлов комиссияларига топширилиши ёки янги комиссия тузиб ўтказилиши мумкин. Такрорий сайлов кечи билан бир ой ичида ўтказилади. Бунда барча сайлов жараёнидаги тадбирлар қайта ўтказилади.

Умумий сайлов жараёнининг яна бир босқичи (тадбири) – депутатларни рўйхатга олиш ҳамда сайлов яқунларини эълон қилишдир.

Сайлов жараёнининг охириги босқичи – сайлов яқунларини эълон қилиш ҳисобланади.

Қонунчилик палатаси депутатларини Марказий сайлов комиссияси рўйхатга олиб, бу ҳақида депутатларни хабардор қилади. Депутатлар Марказий сайлов комиссияси томонидан рўйхатга олинishi билан депутатлик мақомига эга бўлади. Марказий сайлов комиссияси сайлов яқунлари тўғрисидаги ахборотни, депутатлар рўйхати ва улар ҳақидаги маълумотни ўн кундан кечиктирмай матбуотда эълон қилади.

Вилоят, туман, шаҳар Кенгашлари депутатлари тегишли вилоят, туман ва шаҳар сайлов комиссиялари томонидан рўйхатга олиниб, маълумот оммавий ахборот воситаларида шу комиссиялар томонидан эълон қилинади.

Номзод кўрсатган сиёсий партиялар органлари, номзодлар, ишончли вакиллар, кузатувчилар ва сайловчилар сайлов комиссияларининг қарорлари устидан ушбу қарорлар қабул қилинганидан кейин беш кун ичида судга шикоят қилиши мумкин.

8-§. Сайловларни молиялаштириш. Бўшаб қолган ўринларга депутат ва сенаторлар сайлаш

Ўзбекистон сайлов тизими ва сайлов жараёнида ўз ўрнига эга, лекин умумий сайлов жараёни доирасидан четга чиқадиган сайлов муносабатлари ҳам мавжуд. Масалан, сайловларни молиялаштириш ёки бўшаб қолган ўринларга сайлов ўтказиш.

Сайловларни молиялаштириш Сайлов кодексида белгилаб қўйилган, унга асосан, сайлов билан боғлиқ барча харажатлар давлат маблағи ҳисобидан ўтказилади. Номзодларни бошқа маблағлар ҳисобидан молиявий таъминлаш ва ўзга тарзда моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш тақиқланади. Республиканинг сиёсий партиялари, жамоат бирлашмалари, корхона, ташкилот, муассаса ва фуқаролари ўз маблағларини сайлов учун ихтиёрий равишда беришлари мумкин. Бу маблағларни Марказий сайлов комиссияси сайлов кампанияси даврида фойдаланиш учун қабул қилади (98-модда).

Бу нормаларни мазмунидан келиб чиқилса, биринчи, сайловнинг харажатлари давлат ҳисобидан, унинг бюджетидан копланadi; иккинчи, номзодларни бошқача тарзда қўллаб-қувватлаш мумкин эмас; учинчи, сайлов ўтказиш учун ихтиёрий маблағ ўтказиш мумкин, лекин бу бирор партия ёки номзод учун эмас, умуман, сайлов учун бўлади, ундan Марказий сайлов комиссияси тенг фойдаланишни белгилайди.

Бундай тартибнинг ўрнатилиши сайланадиган Президент ва депутатлар ҳеч қандай кучларга, ташкилотларга қарам бўлиб қолмаслигини таъминлайди.

Сиёсий партияларнинг вакиллик органларига сайловда иштирок этишини молиялаштириш тартиби «Партияларни молиялаштириш тўғрисида»ги Қонуннинг 8-моддасида ва Кодекснинг 100-моддасида белгиланган. Юқоридагиларга қўшимча сифатида мазкур моддада сиёсий партияларнинг Қонунчилик палатасига сайловда иштирок этишини молиялаштириш учун ажратилadиган давлат маблағларининг бир депутатликка номзод ҳисобига тўғри келадиган миқдори Марказий сайлов комиссияси томонидан белгиланади. Давлат маблағлари шу партиядан Қонунчилик палатаси депутатлигига номзодлар кўрсатилгач, рўйхатга олинган номзодлар сонига мувофиқ ҳаммада сиёсий партиянинг ҳисоб-китоб варағига белгиланган тартибда ўтказилади.

Қонуннинг шу моддасида ажратилган маблағлардан сиёсий партиялар қандай ва нима учун фойдаланиши ҳам кўрсатиб қўйилган.

Сайлов яқунлари бўйича сиёсий партия Қонунчилик палатасида партия фракцияси тузиш учун зарур миқдорда (9 киши) депутатлик ўрнини ололмаса, шу сиёсий партияга сайловда ажратилган давлат маблағлари партиянинг бошқа маблағлари ҳисобидан давлат бюджетига қайтарилиши керак.

Сайлов тизимида сайлов жараёнига боғлиқ, лекин ўзи алоҳида вақтларда вужудга келадиган ҳамда ўзининг тегишли босқичлар-дан иборат жараёни мавжуд бўлган воқеа – сайлов институти бўшаб қолган ўринларга депутатлар сайловини ўтказишдир.

Вакиллик органларининг ваколат муддати беш йил. Шу муддат давомида турли сабаблар билан депутатлик ўринлари бўшаб қолиши мумкин, масалан:

депутат вафот этса;

депутатнинг ваколоти ҳақиқий эмас деб топилса;

депутат чақириб олинса;

бошқа мамлакат фуқаролигини олса ёки яшаш учун бошқа мамлакатга кетса;

депутатликни истисно қиладиган бошқа ишга ўтса, Қонун-чилик палатаси депутати бошқа ҳақ тўланадиган ишларга тайинланса, сайланса, депутат ваколоти муддатидан олдин тўхтаган ҳисобланади.

Президентнинг ваколоти Конституциянинг 112-моддасида кўзда тутилган ҳолатда муддатидан аввал тўхтатилиши мумкин.

Юқоридаги ҳолатлар юзага келса, Марказий сайлов комиссияси Президент сайловини ва алоҳида округлар бўйича Қонунчилик палатаси депутатлари сайловини тайинлайди. Маҳаллий Кенгаш депутатлари сайлови эса тегишлича вилоят, туман, шаҳар Кенгаши томонидан сайлов ўтказилишига бир ой қолганда тайинлайди. Президент сайлови уч ой ичида ўтказилади. Сайловлар сайлов қонунларининг барча талабларига риоя этилган ҳолда ўтказилади. Депутатлар сайлови бир ой ичида ўтказилиши муносабати билан сайлов тadbирлари қисқартирилган муддатда ўтказилади.

Ўрни бўшаб қолган округларда сайлов ташкил қилиш ва ўтказиш, номзодлар кўрсатиш, ташвиқот-тарғибот ишлари рўйхатини тузиш, сайловчиларни огоҳлантириш, овоз беришни ташкил этиш, сайлов натижаларини аниқлаш сайлов қонунчилигида белгиланган тартиблар асосида ўтказилади.

9-§. Депутат ва сенаторларни чақириб олиш

Халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари депутатлари, Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенат аъзоларининг ваколатини муддатидан аввал тугатиш йўлларида бири уларни муддатдан аввал чақириб олишдир.

Депутат ва сенаторларни муддатдан аввал чақириб олиш масаласи 2004-йил 2-декабрдаги «Халқ депутатлари маҳаллий Кенгаши депутатини, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатини ва Сенати аъзосини чақириб олиш тўғрисида»ги Қонун¹⁰⁸ билан тартибга солинади.

Қонунга асосан, депутатни, сенаторни чақириб олишга қуйидагилар сабаб бўлади:

депутатнинг, сенаторнинг Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларини жиноий, фуқаровий, маъмурий ҳамда қонунда назарда тутилган бошқа турдаги жавобгарликка олиб келиши мумкин бўлган тарзда бузганлиги;

депутатнинг, сенаторнинг ахлоқ, депутатлик одобининг умумийтироф этилган нормаларини қўпол равишда бузувчи ва депутат, сенатор номига доғ туширувчи ҳамда давлат ҳокимияти вакиллик органларининг обрўйига путур етказувчи ҳаракатлар, ноҳўя ишлар содир этилганлиги;

депутатнинг, сенаторнинг қонун ҳужжатларида назарда тутилган ўз вазифаларини мунтазам равишда узрли сабабларсиз бажармаганлиги, шу жумладан, тегишли халқ депутатлари Кенгашларининг, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг, Ўзбекистон Республикаси Олий

¹⁰⁸ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси фаолиятини тартибга солиувчи қонун ҳужжатлари то'плами. – Т.: 2007, 230–233-бетлар.

Мажлиси Сенатининг мажлисларида, уларнинг органлари ишида иштирок этмаганлиги, уларнинг топшириқларини бажармаганлиги.

Қонун ҳужжатларини, ахлоқ ва депутатлик одоби нормаларини бузган, ўз вазифаларини мунтазам равишда бажармаётган депутатни, сенаторни чақириб олиш зарурлиги тўғрисидаги қарор тегишлича халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши, Қонунчилик палатаси ёки Сенат (Сенат Кенгаши) томонидан қабул қилинади.

Депутатни, сенаторни чақириб олиш масаласини кўриш учун ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва прокуратура томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда берилган сўров ҳам асос бўлиши мумкин.

Депутатнинг, сенаторнинг қонун ҳужжатларини бузганлиги далилларига оид материаллар халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши, Қонунчилик палатаси ёки Сенат (Сенат Кенгаши) томонидан тегишлича вилоят, туман, шаҳар прокурорига ёки Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва ушбу масала юзасидан халқ депутатлари Кенгашининг, Қонунчилик палатасининг ёки Сенатининг депутатлик одоби қўмитасига (комиссиясига) хулоса тақдим этиш учун топширилади.

Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши, Қонунчилик палатаси ёки Сенат (Сенат Кенгаши) депутатлик одоби қўмитасининг (комиссиясининг) ва прокурорнинг хулосаларини эшитиш яқунлари бўйича депутатни, сенаторни чақириб олиш ҳақидаги масаланинг қўйилиши асослилиги ёхуд асоссизлиги тўғрисида қарор чиқаради.

Чақириб олиш тўғрисидаги масаласи қўйилган депутатнинг, сенаторнинг ҳамда мазкур масалага доир материалларни ўрганган ва тайёрлаган прокурорнинг фикри халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашининг, Қонунчилик палатасининг ёки Сенатнинг (Сенат Кенгашининг) мажлисида эшитилиши мумкин.

Чақириб олиш тўғрисидаги таклиф асосли деб эътироф этилган тақдирда, давлат ҳокимияти вакиллик органининг тегишли қарори депутатни, сенаторни чақириб олиш бўйича овоз беришни ташкил этиш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясига юборилади.

Тегшли давлат ҳокимияти вакиллик органларининг қўшма мажлисида сайланган сенатор, энг аввало, тегишинча Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи КенГЭСи, халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашининг депутати бўлиб, у тегишли давлат ҳокимияти вакиллик органининг депутати сифатида чақириб олинади.

Марказий сайлов комиссияси Сенатнинг сенаторни чақириб олиш зарурлиги тўғрисидаги қарорига мувофиқ сенатор тегишли давлат ҳокимияти вакиллик органи депутати этиб сайланган сайлов округида овоз беришни ташкил этади. Бунда овоз бериш депутатни чақириб олиш бўйича ўтказилади.

Тегшли давлат ҳокимияти вакиллик органларининг қўшма мажлисида сайланган сенатор депутатлик мақомини йўқотганидан кейин, тегишинча депутатни чақириб олиш бўйича овоз бериш натижалари рўйхатга олинган пайтдан эътиборан сенаторлик мақомини ҳам йўқотади.

Қонун ҳужжатларига мувофиқ депутатни чақириб олиш у сайланган округ сайловчиларининг яширин овоз бериши йўли билан амалга оширилади.

Депутатни чақириб олиш бўйича овоз беришни Марказий сайлов комиссияси Сайлов кодекси талаблари асосида ташкил қилади.

Марказий сайлов комиссияси давлат ҳокимияти вакиллик органларининг депутатни чақириб олиш масаласи бўйича овоз беришни ўтказиш зарурлиги тўғрисидаги қарорни олган кундан эътиборан ўн кунлик муддат ичида қонунга мувофиқ халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашининг депутатини, шунингдек, Қонунчилик палатаси депутатини чақириб олиш бўйича округ комиссияси тузилишини таъминлайди ҳамда овоз бериш вақти ва жойини тайинлайди. Марказий сайлов комиссияси бу ҳақда тегишинча халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашини, Қонунчилик палатасини ёки Сенатни хабардор қилади.

Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши, Қонунчилик палатаси ёки Сенат (Сенат Кенгаши) депутатни, сенаторни чақириб олиш учун ушбу Қонуннинг 1-моддасида назарда тутилган асослар бўлган

материаллар тушган кундан эътиборан уч кунлик муддатдан кечиктирмай, депутатга, сенаторга тушган хужжатларнинг нусхаларини илова қилган ҳолда ёзма хабарнома юборади.

Чақириб олиш ҳақидаги масаласи қўйилган депутат сайловчилар билан учрашишга, сайловчиларнинг йиғилишларида, давлат ҳокимияти вакиллик органларининг сессиялари ва мажлисларида чақириб олиниши ҳақидаги масала кўриб чиқиляётганда иштирок этишга ҳамда ўзини ҳимоя қилиб сўзга чиқишга ҳақли.

Депутатни, сенаторни чақириб олиш ҳақидаги масала қўйилишига сабаб бўлган ёлгон ахборотни била туриб тақдим этган шахслар қонунга мувофиқ жавобгар бўладилар.

Депутатни чақириб олиш ишларини ташкил этиш тегишли округ комиссияси зиммасига юкланади.

Депутатни чақириб олиш бўйича овоз беришни ўтказиш учун овоз беришга кечи билан йигирма беш кун қолганида овоз бериш участкалари ва кечи билан йигирма кун қолганида участка комиссиялари тузилади.

Тегишли сайлов округи сайловчиларининг рўйхати овоз бериш кунига кечи билан ўн кун қолганида ҳамма танишиб чиқиши учун тақдим қилинади.

Овоз бериш участкалари ва комиссияларни тузиш, комиссия-ларнинг ваколатлари, сайловчилар рўйхатини тузиш, овоз беришни ўтказиш Сайлов кодексида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Депутатни чақириб олиш бўйича яширин овоз бериш бюллетенида унинг фамилияси, исми, отасининг исми, туғилган санаси, лавозими (машғулотнинг тури) кўрсатилади. Бюллетенга алоҳида-алоҳида горизонтал қатор қилиб қуйидаги матн жойлаштирилади. «Депутатнинг чақириб олинишини ёқлайман» ва «Депутатнинг чақириб олинишига қаршиман». Ҳар бир қаторнинг рўпарасида, ўнг томонга бўш квадрат жойлаштирилади.

Сайловчи депутатни чақириб олиш бўйича овоз бериш чоғида депутатнинг чақириб олинишини ёқлашдан ёки унинг чақириб олинишига қарши эканлигидан келиб чиқиб, тегишли бўш квадратга белги – крестик қўяди.

Округ ва участка комиссияларининг ваколатлари муддати депутатни чақириб олиш бўйича овоз бериш якунлари чиқарил-ганидан кейин тугайди.

Овоз бериш натижалари депутатни чақириб олиш бўйича округ комиссиясининг мажлисида, овоз бериш ўтказилган куннинг эртасига аниқланиб, баённомага киритилади, баённома тегишинча Марказий сайлов комиссиясига, вилоят, туман, шаҳар сайлов комиссиясига юборилади.

Агар овоз беришда қатнашган сайловчиларнинг ярмидан кўпи депутатнинг чақириб олинишини ёқлаб овоз берган бўлса, у чақириб олинган ҳисобланади.

Агар овоз беришда қатнашган сайловчиларнинг ярмидан ками депутатнинг чақириб олинишини ёқлаб овоз берган бўлса, шунингдек, овоз беришда овоз бериш рўйхатига киритилган сайловчиларнинг ўттиз уч фоизидан ками иштирок этган бўлса, депутатни чақириб олиш рад қилинган ҳисобланади.

Депутатнинг чақириб олинишини ёқлаб ва чақириб олинишига қарши берилган овозлар тенг бўлиб қолган тақдирда, депутат ўз ваколатларини сақлаб қолади.

Марказий сайлов комиссияси ёки тегишли вилоят, туман, шаҳар сайлов комиссияси овоз бериш якунларига таъсир қилган қондабузарликка йўл қўйилганлиги туфайли овоз бериш натижаларини ҳақиқий эмас деб топиши мумкин. Бундай ҳолда такрорий овоз бериш тайинланиб, у мазкур Қонун талабларига риоя этилган ҳолда кечи билан икки ҳафталик муддат ичида ўтказилади.

Марказий сайлов комиссияси, тегишли вилоят, туман, шаҳар сайлов комиссияси округ комиссиясидан олинган баённома асосида депутатни чақириб олиш бўйича овоз бериш натижаларини беш кунлик муддат ичида рўйхатга олади ҳамда оммавий ахборот воситалари орқали хабар қилади.

Қонунчилик палатаси депутатни чақириб олиш бўйича овоз бериш якунлари тўғрисида Марказий сайлов комиссияси Қонунчилик палатасини хабардор қилади. Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши депутатини чақириб олиш бўйича овоз бериш якунлари тўғрисида тегишли вилоят, туман, шаҳар сайлов комиссияси тегишли давлат ҳокимияти вакиллик органини ва Марказий сайлов комиссиясини хабардор қилади.

Депутатнинг ваколатлари, агар овоз бериш натижасида чақириб олинган бўлса, уни чақириб олиш бўйича овоз бериш натижалари рўйхатга олинган пайтдан эътиборан муддатдан илгари тугатилган ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланган сенаторни чақириб олиш Қонунда назарда тутилган асослар бўйича амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланган сенаторни чақириб олиш Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони билан амалга оширилади.

Депутат ва сенаторларни чақириб олишдаги қонун бузилишлар устидан Марказий сайлов комиссияси ёки тегишли вилоят, туман, шаҳар Кенгашига сайлов ўтказувчи комиссияларга ёки судга шикоят қилиш мумкин.

Депутатни, сенаторни чақириб олиш билан боғлиқ ҳужжатлар умумий сайловдаги каби давлат бюджети ҳисобидан қопланади.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Сайловларнинг аҳамияти қандай?
2. Қайси органлар сайлов йўли билан ташкил қилинади?
3. Сайлов ҳуқуқи нима? Сайлов тизими нима?
4. Сайлов ҳуқуқининг принциплари нималардан иборат?
5. Сайлов жараёни нима ва унинг субъектлари кимлар?
6. Сайлов кампанияси бошланганлигини эълон қилиш асослари қандай?
7. Навбатдан ташқари сайлов ўтказиш тартиби қандай?
8. Сайлов сензлари нима, сайланувчиларга қандай талаблар қўйилади?
9. Мажоритар ва пропорционал сайлов нима?
10. Сайлов жараёнлари қандай босқичлардан иборат?
11. Сайлов комиссиялари тизими қандай, улар қандай тузилади?
12. Сайлов комиссияларининг ваколатлари қандай?
13. Президентликка, депутатликка номзод кўрсатиш тартиби қандай?
14. Ташвиқот-тарғибот қандай олиб борилади?
15. Сайловчилар рўйхати қандай тузилади?
16. Овоз бериш қандай ташкил қилинади?
17. Сайлов натижаларини аниқлаш тартиби қандай?
18. Такрорий овоз бериш ва такрорий сайлов нима?
19. Сайланганларни рўйхатга олиш ва натижаларни эълон қилиш тартиби қандай?
20. Бўшаб қолган ўринларга сайлов қандай ўтказилади?
21. Депутат, сенаторларни чақириб олиш асослари, тартиби қандай?

XXII бoб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ

1-§. Ўзбекистонда Президентлик институтининг вужудга келиши ва ривожланиши

Дунё миқёсида президентлик институтининг вужудга келиши демократик кучларнинг ғалабаси сифатида қаралади. Чунки Президент давлат бошлиғи сифатида пайдо бўлгач, халқ ўз давлат бошлиғини ўзи сайлаб қўядиган бўлди ёки президент халқ сайлаган вакиллар томонидан сайланиши ва бундай мамлакатларда давлат бошлиғи лавозимини меросга қолдириш тартиби барҳам топди. Ҳозирги вақтда БМТга аъзо бўлган 192 та давлатнинг 143 тасида президентлик лавозими мавжуд. Шунинг ўзи ҳам дунё халқлари ўз тақдирини Президент билан боғлаганини кўрсатади.

Турли мамлакатларнинг ривожланишида, жаҳон ҳамжамиятида ўрин тутишида мамлакат президентлари ижобий рол ўйнайди. Жорж Вашингтон, Ф. Рузвелт, Мустафо Ота Турк, Шарл Де Гол, И. Тито каби президентлар ўз мамлакатининг тараққиётига катта ҳисса қўшиб, халқнинг, миллатнинг ифтихори, миллий қаҳрамонига айланган.

Ўзбекистонда Президентлик институтининг вужудга келиши ҳам Ўзбекистоннинг мустақиллиги билан боғлиқ ва тараққиёти қафолатларидан ҳисобланади.

Собик Иттифокнинг охириги йилларида ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларидаги тартибсизликлар, инкирозларга учраш Ўзбекистонда ҳам яққол сезила бошлади.

Ҳамма соҳаларнинг мутлақо издан чиқиб кетиши республика миқёсида янгича бошқарувга ўтишни, Республика билан иттифок ўртасида янгича муносабат ўрнатишни тақозо қила бошлади. Бунинг учун Республикада аҳолини бирлаштира оладиган, марказ ҳужумларига бардош берадиган, марказнинг розилигисиз, иштирокисиз вужудга келадиган давлат бошлиғи лавозимига эҳтиёж сезилди.

Бундан ташқари, Ўзбекистон шу пайтда ҳам мустақил республика – давлат ҳисобланса-да, давлат бошлиғи деган лавозим (бундай лавозимлар иттифокда ҳам йўқ эди) бўлмаган. Ўзбекистон Конституцияси барча давлатлар Конституциялари ўрнатган давлат бошлиғи деган институтни четлаб ўтган эди. Давлат бошлиғи вазифасини ҳар доим коммунистик партия раҳбарлари бажариб келган эди. Бу ҳеч бир қонунда қайд қилинмаган эди. Шунинг учун бўҳронли 90-йилларнинг охирида ҳар қандай мамлакатда легитим давлат бошлиғи лавозими бўлишини даврнинг ўзи тақозо этди.

Шунинг учун аввал собик иттифокда давлат бошлиғи – президент лавозими ўрнатилди ва 1990-йил 24-мартда Ўзбекистонда собик иттифокдаги республикалар орасида биринчи бўлиб Президентлик лавозими – институти ўрнатилди.

Бу марказнинг розилигини олмасдан, унинг тақиклашларига қарамасдан қилинган катта воқеа бўлди ва айтиш мумкинки, Президентлик лавозимининг ўрнатилиши Ўзбекистоннинг мустақиллик йўлидаги энг салмоқли ва тўғри қадами бўлди.

1991-йил 29-декабрда И. Каримов умумхалқ томонидан, муқобиллик асосида Президент этиб сайланди.

Шундан кейин мамлакатда бошқарувни барқарорлаштириш, ижро ҳокимиятини кучайтириш борасида сезиларли ишлар амалга оширилди. Ўзбекистоннинг янги Конституция лойиҳаси устида ишлаши жадаллаштирилди.

1991-йил 31-августда мамлакат Президенти Ўзбекистон Республикаси Олий Совети минбаридан Ўзбекистонни мустақил давлат деб эълон қилди. Бу катта тарихий воқеа бўлиб, ўзбек халқининг азалий орзуси ушалиши эди. Шундан кейин Президент раҳбарлигида Ўзбекистоннинг мустақиллигини амалда сақлаш чора-тадбирлари кўрилади. Хавфсизликни таъминлаш мақсадида мамлакат қуроли кучлари ташкил қилиниб, мустаҳкамланиб борди. Мамлакатнинг иқтисодий тизими мустаҳкамланди. Мамлакат ҳудудидаги барча мулклар республика мулки деб эълон қилинди. Ҳокимият тизимида ривожланган мамлакатлар тажрибасида қўлланиб келган ҳокимият бўлиниши принципи қўллана бошлади.

Президент раҳбарлигида қилинган яна бир муҳим воқеа бу – мустақил Ўзбекистоннинг Конституциясини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш бўлди. Конституция Ўзбекистоннинг давлат суверенитетини мустаҳкамлади. Халқ ҳокимиятчилигини ўрнатди, инсон ва унинг ҳуқуқларини олий кадрият деб белгилади. Конституцияда Ўзбекистон демократик, суверен республика деб эътироф этилди. Давлат бошлиғи сифатида Президент белгиланди ва Конституцияда Президентни сайлаш, Президент номзодиға қўйиладиган талаблар, Президент вазифаси ҳамда ваколатлари белгилаб қўйилди. Ўзбекистон Президентига тааллуқли асосий масалалар Конституциянинг «Ўзбекистон Республикасининг Президенти» деган XIX бобида мустаҳкамланди. Унда Президент давлат ва ижроия ҳокимияти бошлиғи, деган қоида билан бир қаторда, Президент бир вақтнинг ўзида Вазирлар Маҳкамасининг ҳам Раиси, деган қоида ҳам ўрнатилди.

Ўтиш даврида, айниқса, ижрони таъминлашда бу тўғри йўл эди.

Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти маълум даврда шу мавқени эгаллаб, Ўзбекистонда барқарорликни таъминлашга, миллий тотувликка эришишда, иқтисодий тизимга бозор муносабатларини жорий қилишда, мамлакат хавфсизлигини, фуқаролар манфаатини ҳимоя қилиш борасида катта ишларни амалга оширди. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўринни эгаллашига, халқаро ҳуқуқнинг тўла ҳуқуқли субъекти сифатида эътироф этилишига катта ҳисса қўшди.

Мамлакатимиз ХХИ асрга қадам қўяр экан, жамиятни ривожлантириш устувор йўналишларини Президент раҳбарлигида белгилаб олди. Устувор йўналишлардан бири этиб – мамлакат сиёсий, иқтисодий ҳаётини, давлат ва жамият қурилишини янада эркинлаштириш белгиланди¹⁰⁹.

Эркинлаштириш давлат қурилиши ва бошқарувидаги ислохотларнинг асосини ташкил этиб, у бошқа ҳокимият тармоқларига, шу жумладан, Президентнинг мақомига ҳам тааллуқли бўлди. Бу борада мамлакатимизда амалга оширилган воқеалардан бири 2002-йил 27-январда бўлиб ўтган референдум ва унинг асосида 2003-йил 24-апрелда қабул қилинган қонун бўлди. Шулар асосида Конституцияга киритилган ўзгартиришлар туфайли Олий Мажлис икки палатали тузилишда ташкил қилинадиган бўлди. Президентнинг ваколати беш йилдан етти йилга ўзгартирилди. Президентнинг айрим ваколатлари Олий Мажлис Сенатига ўтказилди ва Конституциядан Президентнинг Вазирлар Маҳкамаси Раиси ҳақидаги қоида чиқарилди.

Буларнинг барчаси демократлаштиришнинг амалий ифодаси эди.

2007-йил 11-апрелда «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизатсия қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Қонун ва Конституциянинг 89-моддаси, 93-моддасининг 15-банди, 102-моддаси иккинчи қисмига киритилган ўзгартиришлар Президентнинг мақомига ҳам сезиларли таъсир қилди. Ўзгартиришлар асосида Президентнинг ижро ҳокимиятига бошчилик қилиши бекор бўлиб, Президент давлат бошлиғидир ва давлат ҳокимияти органларининг қилинган ҳолда фаолият юритишини ҳамда ҳамкорлигини таъминлайди, деган қоида киритилди. Бундан ташқари, юқорида тилга олинган қонунга асосан, Президент Бош вазир номзодини Олий Мажлисга Қонунчилик палатасидаги сиёсий партия гуруҳлари билан маслаҳатлашиб, вилоят (туман, шаҳар) ҳокимларини вилоят Кенгашларига тасдиқлаш учун вилоят (туман, шаҳар) кенгашидаги партия гуруҳлари билан маслаҳатлашиб тақдим қилиш тартиби ўрнатилди.

Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисида «Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепсияси» мавзусида қилган маърузасида И.А. Каримов давлат ҳокимияти ва бошқарувини демократлаштириш масалаларига тўхталиб: «**Ҳозирги пайтда мамлакатимиз аҳолисининг сиёсий-ҳуқуқий мада-нияти ва ижтимоий онг даражасининг ўсиб бориши, жамиятни демократлаштириш ва либераллаштириш жараён-ларининг жадал ривожланиши, юртимизда кўп-партия-вийлик тизимининг тобора мустаҳкамланиши давлат ҳокимиятнинг учта субъекти, яъни давлат бошлиғи бўлган Президент, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлар ўртасидаги ваколатларнинг янада мутаносиб тақсимланишини таъминлаш учун зарур шарт-шароитларни юзага келтирмоқда**»¹¹⁰, – деб қайд қилди ва Конституцияга ўзгартиришлар киритиш ҳақида аниқ кўрсатмалар берди.

Ушбу концепсия асосида 2011-йил 18-апрелда Конституциямизга киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар Президентнинг мақомига ҳам тааллуқли бўлди. Уларга асосан, сайловларда парламентда энг кўп ўрин олган ёки бир хил ўрин олган сиёсий партиялар Бош вазир лавозимига номзодни тавсия этади. Ўзбекистон Республикаси Президенти тақдим этилган Бош вазир лавозимига номзодни кўриб чиққанидан

¹⁰⁹ Qarang: Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T.: «O'zbekiston», 1999. 15-bet.

¹¹⁰ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. T.: «O'zbekiston», 2010. 10-bet.

кейин ўн кун муддат ичида уни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг кўриб чиқиши ва тасдиқлаши учун таклиф этади.

Бош вазир номзоди унинг учун тегишинча Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг ярмидан кўпи томонидан овоз берилган тақдирда тасдиқланган ҳисобланади.

Конституцияга киритилган ўзгартиришга асосан, Бош вазирга нисбатан ишончсизлик билдирилиб, у истеъфога чиққан тақдирда, Президент Бош вазир номзодини Қонунчилик палатасидаги партия фракциялари ва депутатлар гуруҳи билан маслаҳатлар ўтказгандан сўнг кўриб чиқиш ва тасдиқлаш учун Олий Мажлисга тақдим қилади. Олий Мажлис томонидан Бош вазир лавозимига номзод икки марта рад этилган тақдирда Ўзбекистон Республикаси Президенти Бош вазир вазифасини бажарувчини тайинлайди ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисини тарқатиб юборади.

Конституцияга киритилган ўзгартиришлар асосида, Президент Вазирлар Маҳкамаси ваколатига киритилган ҳар қандай масала юзасидан қарор қабул қилиши мумкин, деган қоида ҳам энди барҳам топди.

Бу қилинган ишлар натижасида Президент Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси ваколатларининг тақсимланишида янада мутаносиблик вужудга келди.

2011-йил 12-декабрдаги Конституцияга ўзгартириш киритиш тўғрисидаги қонунга асосан Президентнинг ваколат муддати етти йилдан беш йилга ўзгартирилди. Бу демократик талаблар жаҳон тажрибасига мос бўлди.

Президент лавозими вужудга келгандан бошлаб то ҳозиргача: Президентнинг Вазирлар Маҳкамаси Раиси, ижро ҳокимияти бошлиғи эканлигининг бекор қилиниши, Президентнинг айрим ваколатлари Сенатга ўтказилиши асло Ўзбекистонда Президент ҳокимиятининг сусайтирилишини назарда тутмайди. Аксинча, ислохотлар натижасида Президентнинг барча ҳокимият тармоқлари фаолиятини йўналтириш, уларнинг ҳам-корлигини таъминлаш бўйича ваколатлари кучайди. Вазирлар Маҳкамаси, Бош вазир масъулиятининг ошишига олиб келди. Ҳокимият бўлиниши принципнинг амалий ифодаси кучайди. Президентнинг барча ҳокимият тармоқларида холилиги (аввал у ижро ҳокимиятининг бошлиғи сифатида ҳокимият бўлинишида иштирок этар эди) барча ҳокимият тармоқлари мавқеининг тенг бўлишини таъминлади.

Ўзбекистонда Президент лавозими ўрнатилиши ва унинг фаолияти туфайли мамлакатимизда амалга оширилган қуйидаги ишларни алоҳида кўрсатиш мумкин.

Мамлакат мустақиллигига эришилди, уни ҳимоялаш механизмлари яратилди.

– Мамлакат Конституцияси ва у асосида миллий қонунчилик тизими яратилди.

– Мамлакат иқтисодиётига бозор муносабатлари тамойиллари киритилди, иқтисодий негиз яратилди.

– Демократик принциплар асосида ҳокимият органлари тизими яратилди. Турли ҳокимият тармоқларининг ҳамкорликда ишлаши таъминланди.

– Миллий, тарихий анъанамиз, кадриятлар тикланди. Улар турмуш тарзининг ҳаётий омилларига айлантилди.

– Ижтимоий ҳимоя тизими вужудга келди.

– Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятида ўз ўрнига эга бўлди.

Буларнинг реал воқеа эканлигини мамлакатимизда 32 йилдан буён осойишталик, барқарорлик, миллий тотувлик ҳукм сураётган-лигидан ҳам кўришимиз мумкин.

2-§. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳокимият тизимидаги ўрни (Президент мақоми)

Давлатчилик тажрибасида Президент лавозими кенг қўлланади. Уларнинг давлат ҳокимияти тизимидаги ўрни, мақоми ҳар хил. Президент институтига хос умумий хусусиятлар билан бирга бир гуруҳ давлатларда ёки алоҳида давлатларда Президентликнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжуд.

Президентликка хос умумий хусусиятлар уларнинг республика шаклидаги давлатга ҳослиги, уларнинг сайланиши асосида вужудга келиши бўлса, ўзига хос хусусиятлари – қандай сайланиши, давлат бошлиғи

эканлиги ёки давлат ва ижро ҳокимияти бошлиги эканлиги, ваколат муддатининг ҳар хиллиги, янги ваколатларнинг кенглиги ёки торлигидир.

Президентнинг ҳукукий мақомига унинг қайси йўл билан сайланиши (халқ томониданми, вакиллик органлари ёки махсус органлар томониданми), фақат давлат бошлиги ёки давлат ва ижро ҳокимияти бошлиги эканлиги, давлат бошқарувнинг президентлик, парламентар, аралаш шакллари таъсир қилади ва булар Президентнинг ҳокимият тизимидаги ўрнини аниқлашда ҳам асосий мезон бўлади.

Умуман, Президентнинг мақоми президентлик ваколатининг вужудга келиши ва тугаши, ваколатлари, вазифаси, ҳуқуқ ва мажбурияти (масъулияти), фаолиятининг кафолатларини белгилайди. Президентнинг мақоми унинг қандай вазифага (давлат бошлиги, ижроия ҳокимияти бошлиги, ҳукумат бошлиги) эгаллигига боғлиқ.

Ўзбекистонда Президент институти (лавозими) жорий қилинар экан, у ёки бу давлатга ўхшаш учун ҳаракат қилишга ёки президентлик энг яхши йўлга қўйилган давлатларнинг тажрибаси шундайлигича олинмади. Ёки Республика президентлик республикаси бўлади ёки парламентар республика бўлади, деган мақсадлар қўйилмади.

Президентлик жорий қилинар экан, шу лавозимдан фойдаланиб, мустақилликка эришиш, уни сақлаш, бошқа давлатлар билан келиша оладиган давлат қуриш, инсонни энг олий қадрият даражасига қўтариш ва шу мақсадлар йўлида мамлакатдаги баъзи кучларни бирлаштира оладиган, иқтисодий бозор муносабатининг тамойиллари асосида қура оладиган восита сифатида Президентлик танланди.

Шунинг учун ҳам мамлакатимиз мустақиллигининг дастлабки даврларида – президентлик ўрнатилганда, Конституция қабул қилинганда Президентга кенг ваколатлар ва шу ваколатларни таъминлай оладиган даражада ҳуқуқлар берилди. Шунинг учун ҳам Президент давлатимиз тараққиётининг дастлабки босқичида ҳам давлат бошлиги, ҳам ижроия ҳокимият бошлиги ва бир вақтнинг ўзида Вазирлар Маҳкамасининг раиси вазифаларини бажарди. Президент қўлида дастлабки даврларда жуда катта куч, ваколат тўпланди.

Эътироф этиш мумкинки, Президент ўзига берилган бу ваколатлардан, имкониятлардан тўғри, ижодкорлик йўлида фойдаланди. Бошқача қилиб айтганда, давлатимиз ривожланишининг дастлабки босқичларида Ўзбекистонда президентлик республикасига хос хусусиятлар кўпроқ эди ва яққолроқ намоён бўлди.

2000-йилларга келиб қўплаб масалалар ҳал бўлди. Сиёсий партиялар шаклланди, халқнинг онги, маданияти, қарашлари ўсди, турмуш тарзи ижобий томонга ўзгарди, фаровонлик ривожланиб борди. Ҳокимият тармоқлари ўртасида ҳамкорлик ўрнатилди. Булар энди демократик жараёнларни янада чуқурлаштиришни тақозо этди. Натижада Президент зиммасидан баъзи вазифалар олиниши учун шароит яратилди. Аввалги бандда айтилганидек, аввал Президент бир вақтнинг ўзида Вазирлар Маҳкамасининг Раиси бўлиши қондаси бекор бўлди. Кейинчалик Президентнинг ижро ҳокимиятининг бошлиги вазифаси бекор бўлиб, у фақат давлат бошлиги ҳисобланди. Президентнинг айрим ваколатлари Сенатга ўтказилди. Вазирлар Маҳкамаси ваколатига қирувчи масалалар юзасидан қарор қабул қилиш ҳуқуқи йўқ бўлди. Бундан ташқари, Президент Бош вазир номзодини Олий Мажлис палаталарига тўғридан-тўғри ёки ўзи мустақил тақдим қилмай, сайловларда кўп ўрин олган сиёсий партиялар тавсия қилган номзодни Олий Мажлисга тақдим қиладиган бўлди. Олий Мажлис Қонунчилик палатасидаги сиёсий партиялар фракцияларининг талаби билан, Бош вазирни лавозимдан озод қилиш масалаларини, вилоят, Тошкент шаҳар халқ депутатлари Кенгашларидаги партия гуруҳлари талаби билан ҳокимларни ваколат муддатида аввал лавозимдан озод қилиш масаласини ҳал қилиш ва ниҳоят Қонунчилик палатаси депутатлари ташаббуси билан Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми белгиланган тартибда амалга оширилганда, Бош вазирни истеъфога чиқариш каби Президентнинг ваколатлари вужудга келди. Буларнинг ҳаммаси Президентнинг мақоми демократлашиб бораётганлигини, Президент бошқа сиёсий тузилмаларнинг фикри билан келишган ҳолда фаолият юритишини кўрсатади.

2007-йил 11-апрелдаги Конституцияга ўзгартириш киритиш тўғрисидаги Қонунга асосан Конституцияга ўзгартириш киритилиб, унинг 89-моддаси қуйидаги тахрирда баён қилинди: «Ўзбекистон

Республикасининг Президенти давлат бошлиғидир ва давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритишини ҳамда ҳамкорлигини таъминлайди». Бу норма Ўзбекистон Президентининг давлат ҳокимияти тизимидаги ўрнини, асосини, Президентнинг мақомини ва энг асосий вазифасини белгилади.

Шунга асосан, Президент ҳар қандай давлат ҳокимияти тармоқларидан холи, уларнинг бирортаси таркибига қирмайди, шундай экан, ҳокимиятнинг бўлиниши принципи унга таъсир қилмайди, лекин шу принципнинг амал қилишини таъминлайди.

Ўзбекистон Президенти фақат давлат бошлиғи қилиб белги-ланган, лекин унинг ҳуқуқида шу мақомдаги бошқа давлат президентларидан катта фарқ ҳам мавжуд.

Президент ижро ҳокимиятига бошчилик қилмаслиги ва фақат давлат бошлиғи мақомида бўлиши аслида парламентар республикага хос хусусият ва уларда президент парламент томонидан ёки махсус қақирилган орган томонидан сайланади.

Ўзбекистон Президенти фақат давлат бошлиғи мақомига эга бўлиб, Конституцияда унга кенг ваколатлар берилган, у сиёсий ҳаётда (амалиётда) ҳам ҳал қилувчи рол ўйнайди. Ўзбекистонда Президент ҳокимияти мустақил, у парламент томонидан назорат қилинмайди, парламент олдида масъуллиги йўқ. Президент амалиётда барча ҳокимият тармоқларидан устун туради. Бунинг энг асосий сабабларидан бири шундаки, Ўзбекистон Президенти халқ томонидан сайланади ва халқдан тўғридан-тўғри ваколат олади.

Президент барча ҳокимият тармоқларидан устун, деган фикр қуйидагилар билан исботланади.

Президент давлат ҳокимият органларининг келишилган ҳолда фаолият юритишини ҳамда ҳамкорлигини таъминлаш билан чекланмайди. Ўзбекистон Президенти қонунчилик, ижро, суд органларини ташкил бўлишига, фаолиятига турли йўллар билан таъсир қилади.

Қонунчилик ҳокимияти – Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг шаклланишига, Сенатнинг бир қисмини тайинлаш ва Сенат раиси номзодини тақдим этиш билан таъсир қилса, Президентнинг Конституция қонунларида кўзда тутилган ҳолларда, Олий Мажлис фаолиятини, унинг палаталарини тарқатиб юбориш билан тўхтатиш ваколатининг мавжудлиги Президентнинг Қонунчилик ҳокимиятига нисбатан устувор мавқеини кўрсатади. Президент вакиллик ҳокимияти ҳисобланувчи вилоят, Тошкент шаҳар, кенгашларини ҳам тарқатиб юбориши мумкин.

Ўзбекистон Президенти Вазирлар Маҳкамасини шакл-лантириш, вилоят ҳокимларини (Тошкент шаҳар ҳокимини ҳам) қонунга асосан тайинлаш, лавозимдан озод қилиш, Вазирлар Маҳкамаси таркибини ҳар қандай вақтда ўзгартириш, Вазирлар Маҳкамаси ва вилоят ҳокимларининг қарорларини бекор қилиш орқали ижро ҳокимияти фаолиятига таъсир ўтказди ва бу ерда ҳам Президентнинг ижро ҳокимиятига нисбатан устувор мақомини кўради.

Президент судлов ишларига аралашмаган ҳолда барча суд тармоқларини ташкил қилишда иштирок этади. Конституциянинг 109-моддаси 13-бандига мувофиқ, Олий Мажлис Сенатига Конституциявий суд, Олий суд таркибига, шунингдек, Республика Судялар олий кенгашининг раиси лавозимларига номзодларни тақдим этади. Шу модданинг 14-бандига асосан, Судялар олий кенгашининг тақдимида биноан вилоятлар, Тошкент шаҳар судлари раислари ва раис ўринбосарларини, Республика ҳарбий суди раисини тайинлайди ва лавозимдан озод этади. Судялар олий кенгашининг аъзоларини қонунга мувофиқ тасдиқлайди. Шунингдек, Судялар олий кенгаши томонидан лавозимга тайинланадиган судялар бўйича розилик беради. Бундан ташқари, Президентда суд томонидан ҳукм қилинган шахсларни афв этиш ҳуқуқи ҳам мавжуд (109-модда 23-банд).

Булардан ташқари, Президент Ўзбекистонда фаолият юритади-ган, лекин бирор-бир ҳокимият тизимида қирмайдиган муассасалар раҳбарларини лавозимга тайинлашда иштирок этади. Масалан, Марказий банк бошқаруви раиси, Бош прокурор, Ҳисоб палатаси раиси, Давлат хавфсизлик хизмати раиси, Республика коррупцияга қарши курашиш органининг, республика монополияга қарши курашиш органи раҳбарларини. Юқоридаги фикрлар Ўзбекистон Республикасида бошқарувнинг аралаш шакли мавжудлигини, у қучли президент ҳокимиятига асосланганлигини кўрсатади. Шунга мос равишда Президентга етарли ваколатлар берилган.

Конституциянинг 110-моддасига асосан, Ўзбекистон Президенти республиканинг бутун ҳудудида мажбурий кучга эга бўлган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар чиқаради. Бу ҳам Президентнинг ҳуқуқий мақомини кўрсатувчи омиллардан. Президентнинг Ўзбекистон Қурулли Кучларининг Олий Бош қўмондони ҳисобланиши ва Қурулли Кучларнинг Олий қўмондонларини тайинлаш, вазифасидан озод қилиши ҳам унинг мақомини характерловчи омиллардандир.

Президент мақоми деганда, унга юклатилган вазифалар, уларни бажариш учун зарур ваколатлар ва шу ваколатларни амалга оширишни таъминловчи ҳуқуқлар ҳамда Президентнинг масъулияти, унинг фаолиятининг кафолатлари йиғиндиси асосидаги президентлик ҳуқуқий ҳолати тушунилади.

3-§. Ўзбекистон Президентини сайлаш принциплари ва тартиби

Барча мамлакатларда президент маълум муддатга сайлаб қўйилади. Сайлов ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан, айрим давлатларда президентни парламент (халқ вакиллари) сайлайди (Италия, Чехия, Полшада); айрим мамлакатларда фақат президент сайлаш учун махсус анжуман чақирилади (Германияда); айрим мамлакатларда президентни сайловчилар вакиллари сайлайди (АҚШда); айрим мамлакатларда президентни бевосита халқ сайлайди (Франция, Россия, Қозоғистонда). Демак, президент сайловида жаҳон тажрибасида тўғридан-тўғри сайлов ёки поғонали сайлов қўлланади.

Ўзбекистонда Президент умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида, яширин овоз бериш йўли билан сайланади.

Тўғри сайлов орқали президент халқ томонидан сайланганда у халқдан ваколат олади, бошқа ҳеч қандай тузилма олдида масъул бўлмайди. Ундан ташқари, тўғри сайлов натижасида президент сайланган мамлакатларда президентнинг ваколатлари кенг бўлади, бошқа ҳокимият тузилмаларига таъсири кучли бўлади.

Президентлик институти Конституциявий ҳуқуқда, умуман, жамият ҳаётида муҳим институт ҳисобланади.

Шунинг учун Президентни сайлашнинг асосий ҳолатлари, президент ваколатлари, бошқа ҳокимият тузилмалари билан муносабатининг асослари Конституцияда белгиланган. Ўзбекистон Конституциясининг 106-моддасига асосан, Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимида ўттиз беш ёшдан кичик бўлмаган, давлат тилини яхши биладиган, бевосита сайловгача камида 10 йил Ўзбекистон ҳудудида муқим яшаётган Ўзбекистон Республикаси фуқароси сайланиши мумкин. Айни бир шахс сурункасига икки муддатдан ортиқ Ўзбекистон Республикасининг Президенти бўлиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари томонидан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан етти йил муддатга сайланади¹¹¹. Президентни сайлаш тартиби Ўзбекистон Республикасининг қонуни билан белгиланади.

Конституциянинг 128-моддасида Президент сайлови (бошқа вакиллик органлари каби) унинг ваколат муддати тугайдиган йилда, октябр ойи учинчи ўн кунлигининг биринчи якшанбасида ўтказилади. Сайловлар умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади.

Шунингдек, Конституциянинг бу моддасида ҳар бир сайловчининг бир овозга эга эканлиги, унинг хоҳиш-иродасининг билдириш тенглиги ва эркинлиги қонун билан кафолатланиши белгилаб қўйилган.

Бундан ташқари, Конституциянинг 112-моддасида ҳам Президент сайловига тааллуқли ҳолат мавжуд. Унга кўра, президент ўз вазифасини бекорлиги туфайли бажара олмаслиги тегишли комиссия ҳулосаси билан тасдиқланган вақтда, уч ой ичида сайлов ўтказиш кераклиги белгиланган.

¹¹¹ Saylov prinsiplari haqida avvalgi bobda yetarlicha ma'lumot berilgan.

Конституциянинг бу нормалари Президентлик ваколат муддатини, Президентликка сайланувчига нисбатан қўйиладиган талабларни, сайлов ўтказиш муддатини, сайлов ҳуқуқи принципларини белгиланган ҳолда президент сайлаш тартиби Қонун билан белгиланишини кўрсатган.

Бундай қонун – 2019-йил 25-июндаги Сайлов кодексидир.

Сайлов жараёнининг энг муҳим масъулиятли босқичи Президентликка номзод кўрсатиш ҳисобланади. Президентликка номзод кўрсатиш ҳуқуқига тегишли тартибда Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтган сиёсий партиялар эга. Соҳада ислохотлар амалга оширилгунга қадар номзод кўрсатиш ҳуқуқига вакиллик ҳокимияти органлари ва бевосита фуқаролар ҳам (ташаббускор ташкилотлар орқали) эга бўлган. Ҳозир бундай ҳуқуққа фақат сиёсий партиялар эга.

Президентлик ўта муҳим, шарафли, мамлакат, халқ тақдирини хал қилувчи лавозим бўлганлиги учун Президент бўладиган шахслар олдига маълум талаблар қўйилади. Бу талаблар Конституциянинг 106-моддасида, Сайлов кодексининг 61-моддасида белгилаб қўйилган.

Президентликка номзод кўрсатиш ҳуқуқи, уларни рўйхатга олиш, унинг учун тақдим қилинадиган ҳужжатлар, номзод кўрсатиш тартиби (имзолар тўплаш), номзодлик мақомидан воз кечиш ёки номзодликдан маҳрум қилиш тартиблари, шунингдек, сайловчиларни рўйхатга олиш ва у билан таништириш, рўйхатдаги келишмовчиликларни хал қилиш, сайлов бюллетенларини тайёрлаш, ташвиқот-тарғибот ишлари, кузатувчилар фаолияти, ишончли вакиллар фаолияти, номзодлар ҳуқуқларининг кафолатлари Сайлов кодексининг тегишли моддаларида белгиланган.

Марказий сайлов комиссияси округ сайлов комиссиялари баённомалари асосида Республика бўйича натижани аниқлайди.

Овоз беришда сайловчилар рўйхатига киритилганларнинг 33 фоизи иштирок этган бўлса, сайлов ҳақиқий саналади.

Сайловда иккита номзод иштирок этиб, овоз беришда иштирок этган сайловчиларнинг нисбий кўпчилик овозини олган номзод сайланган деб ҳисобланади.

Сайловда иккитадан ортиқ номзод иштирок этган тақдирда, номзодлардан бирортаси овоз беришда иштирок этган сайловчиларнинг ярмидан кўпининг овозини ололмаган бўлса, энг кўп овоз олган икки номзод иштирокида такрорий овоз бериш ўтказилади.

Агар қонунда қўзда тутилган сабаблар асосида сайловда битта номзод қолиб, сайловда иштирок этиб, сайловда иштирок этган сайловчиларнинг ярмидан кўпининг овозини олса, сайланган ҳисобланади.

Такрорий овоз бериш зарурияти туғилса, такрорий овоз бериш кунини Марказий сайлов комиссияси сайлов ўтказилган кундан эътиборан бир ой ичида, лекин сайлов ўтказилган кундан камида ўн беш кун кейин ўтказиладиган қилиб тайинлайди. Бу ҳақда ОАВда эълон қилинади. Такрорий овоз беришда иштирок этган сайловчиларнинг овозини бошқа номзодга нисбатан кўпроқ олган номзод сайланган ҳисобланади. Такрорий овоз беришда сайловчиларнинг иштирок этиш фоизи эътиборга олинмайди. Қанча сайловчи иштирок этишидан катъи назар сайлов ўтган ҳисобланади.

Президент сайловни ўтмаган ёки ҳақиқий эмас деб топилган бўлса ёки сайловда битта номзод иштирок этиб, етарли овоз ололмаган бўлса, Марказий сайлов комиссияси такрорий сайлов тайинлайди. Такрорий сайлов асосий сайлов ўтганидан сўнг қирқ кун ичида ўтказилади. Такрорий сайлов ушбу қонун талаблари асосида ўтказилади. Такрорий сайловни янги округ ва участка сайлов комиссияси томонидан ўтказилиши ҳақида Марказий сайлов комиссияси қарор қабул қилиши мумкин. Овоз бериш асосий сайловда тузилган сайловчилар рўйхати асосида ўтказилади.

Ўзбекистон Президенти Марказий сайлов комиссияси томонидан сайлов натижалари эълон қилинган кундан эътиборан кечи билан икки ой ичида Олий Мажлис палаталарининг қўшма йиғилишида қасамёд қилган пайтдан бошлаб ўз лавозимига киришади.

Амалдаги Президент ўз ваколатини янги сайланган Президент лавозимига киришгунча бажаради.

Конституция ва қонунларимизда Президентнинг ваколатини муддатидан аввал тугатиш ҳоллари қўзда тутилмаган. Фақат бир ҳолда, Конституциянинг 112-моддасида қўзда тутилган ҳолат юз берса, Президент ваколати тўхтатилади. Унга асосан: «Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Президенти ўз

ваколатларини бажара олмайдиган ҳолатларда унинг вазифа ва ваколатлари вақтинча Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати Раисининг зим-масига юклатилади, бунда уч ой муддат ичида, «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида»ги Қонунга тўла мувофиқ ҳолда мамлакат Президенти сайлови ўтказилади». 2016-йил сентябрда мамлакат Президенти И. Каримов вафоти муносабати билан шу йили декабр ойида президент сайлови ўтказилди.

4-§. Президентнинг ваколатлари

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 109-моддасида Президентнинг вазифа ва ваколатлари, Президент ҳал қиладиган, бажарадиган, амалга оширадиган ишлар белгиланган. Унга асосан, Ўзбекистон Республикасининг Президенти:

1) фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига риоя этилиши-нинг, Ўзбекистон Республикаси суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигининг кафилидир, миллий-давлат тузилиши масалала-рига доир қарорларни амалга ошириш юзасидан зарур чора-тадбирлар кўради;

2) мамлакат ичкарисида ва халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси номидан иш кўради;

3) музокаралар олиб боради ҳамда Ўзбекистон Респуб-ликасининг шартнома ва битимларини имзолайди, республика томонидан тузилган шартномаларга, битимларга ва унинг қабул қилинган мажбуриятларига риоя этилишини таъминлайди;

4) ўз ҳузурида аккредитациядан ўтган дипломатик ҳамда бошқа вакилларнинг ишонч ва чақирув ёрликларини қабул қиладди;

5) Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлардаги ва халқаро ташкилотлар ҳузуридаги дипломатик ҳамда бошқа вако-латхоналарининг раҳбарларини тайинлаш учун номзодларни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига тақдим этади;

6) Ўзбекистон Республикаси халқига ҳамда Олий Мажлисига мамлакат ички ва ташқи сиёсатини амалга оширишнинг энг муҳим масалалари юзасидан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга;

7) вазирликларни ва бошқа республика ижро этувчи ҳокимият органларини тузади ҳамда тугатади, шу масалаларга доир фармонларни кейинчалик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тасдиғига киритади;

8) Сенат Раиси лавозимига сайлаш учун номзодни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига тақдим этади;

9) Ўзбекистон Республикаси Бош вазирини, Ўзбекистон Респуб-ликаси Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси маъқул-лаганидан кейин лавозимга тайинлайди ва уларни лавозимидан озод этади;

10) қўмита-лар, агентликлар ва бошқа республика давлат органлари раҳбарларини қонунчиликка мувофиқ лавозимга тайинлайди ва лавозимидан озод этади;

11) Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорини, Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатаси раисини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати маъқуллаганидан кейин лавозимга тайинлайди ва уларни лавозимидан озод этади;

12) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати билан маслаҳатлашувлардан кейин Ўзбекистон Республикаси Давлат хавфсизлик хизмати раисини лавозимга тайинлайди ва уни лавозимидан озод этади;

13) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши таркибларига номзодларни, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувининг раиси, республика коррупцияга қарши курашиш органининг раҳбари ва республика монополияга қарши органининг раҳбари лавозимларига номзодларни тақдим этади;

14) Ўзбекистон Республикаси Судялар олий кенгашининг тақдимиға биноан вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари раисларини ва раис ўринбосарларини, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди раисини тайинлайди ва лавозимидан озод этади;

15) вилоятлар ҳокимларини ва Тошкент шаҳар ҳокимини тайинлайди ҳамда лавозимидан озод этади. Конституцияни, қонунларни бузган ёки ҳоким шаъни ва кадр-қимматига доғ туширадиган хатти-ҳаракат содир этган туман ва шаҳар ҳокимларини Ўзбекистон Республикаси Президенти ўз қарори билан лавозимидан озод этишга ҳақли;

16) республика ижро этувчи ҳокимият органларининг ва ҳокимларнинг ҳужжатларини тўхтагади, бекор қилади; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида раислик қилишга ҳақли;

17) Ўзбекистон Республикасининг қонунларини имзолайди ва эълон қилади; қонунни ўз эътирозлари билан такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига қайтаришга ҳақли;

18) Ўзбекистон Республикасига ҳужум қилинганда ёки тажовуздан бир-бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурияти туғилганда уруш ҳолати, умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилади ва қабул қилган қарорини уч кун ичида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг тасдиғига киритади;

19) алоҳида ҳолларда (реал ташқи хавф, оммавий тартибсизликлар, йирик ҳалокат, табиий офат, эпидемиялар) фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлашни кўзлаб, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ёки унинг айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этади ва қабул қилган қарорини уч кун ичида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари тасдиғига киритади. Фавқулодда ҳолат жорий этиш шартлари ва тартиби қонун билан белгиланади;

20) Ўзбекистон Республикаси Қуrolли Кучларининг Олий Бош қўмондони ҳисобланади, Қуrolли Кучларнинг олий қўмондонларини тайинлайди ва лавозимидан озод этади, олий ҳарбий унвонлар беради;

21) Ўзбекистон Республикасининг орденлари, медаллари ва ёрлиғи билан мукофотлайди, Ўзбекистон Республикасининг малакавий ва фахрий унвонларини беради;

22) Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиғига ва сиёсий бошпана беришга оид масалаларни ҳал этади;

23) амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига тақдимномалар киритади ва Ўзбекистон Республикасининг судлари томонидан ҳукм қилинган шахсларни афв этади;

24) Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Хавфсизлик кенгашини тузади ва унга бошчилик қилади, ўз ваколатлари амалга оширилишини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти Администратсиясини, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги маслаҳат-кенгаш органларини ва бошқа органларни шакллантиради;

25) ушбу Конституция ва қонунларда назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ўз ваколатларини бажаришни давлат органларига ёки мансабдор шахсларга топширишга ҳақли эмас.

Президентнинг ваколатлари Конституциянинг фақат шу моддасида кўрсатилган ваколатлар билан чекланмайди. Президент ваколатлари Конституциянинг бошқа моддаларида ёки бошқа қонунларда ҳам белгиланган.

Жумладан, Конституциянинг 10-моддасида Президентнинг халқ номидан иш олиб бориш ваколати; 98-моддасида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эгаллиги; 111-моддасида Олий Мажлисни тарқатиб юбориш, 128-моддасида муддатдан илгари Президент сайловини тайинлаш ваколатлари кўзда тутилган.

Бундан ташқари, «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизатсия қилишда сиёсий партияларнинг ролини ошириш ҳақида»ги Конституциявий қонунга биноан вилоят (Тошкент шаҳар) халқ депутатлари Кенгашларини тарқатиб юбориш ҳуқуқи; «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида»ги Конституциявий қонунга биноан Сенат

раислигига номзод тақдим этиш ҳуқуқи; «Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси тўғрисида»ги Қонунга биноан Марказий сайлов комиссияси раиси номзодини тақдим қилиш ва ҳоказолар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ўзини давлат бошлиғи сифатида бажарадиган вазифаларига ва шу вазифаларни бажариш имкониятини берадиган ваколатларга эга. Конституция ва қонунларда кўрсатилган Президент ваколатларини мақсад ва мазмунига қараб турларга бўлиш асосида ўрганилса, уларни англаш осонлашади.

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фуқаро-ларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига риоя этилишини таъминлаш борасидаги ваколатлари. Бу ваколатлар, энг аввало, инсон манфаатларини ҳимоя қилиш, уларнинг эркини, фаровон яшашини таъминлашни назарда тутати.

«Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Конституцияга амал қилишнинг кафили сифатида жамиятимизда қонун устуворлигини таъминлашни, ҳар бир фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишни ўзимнинг нафақат вазифам, энг аввало, муқаддас бурчим, деб ҳисоблайман»¹¹².

Ҳуқуқий демократик давлатнинг асосий шарти фуқаролар манфаати устуворлигини таъминлашдир. Бунга Конституция, қонунларга риоя қилиш орқали эришилади. Бунинг учун жуда катта тадбирлар белгиланган ва механизмлар яратилган.

Конституциянинг 109-моддадаги фуқароларни орден, медал ва ёрлиқлар билан мукофотлаш, фуқаролик ва сиёсий бошпана бериш масалаларини ҳал қилиш, амнистия тўғрисида Сенатга таклиф киритиш, судлар томонидан ҳукм қилинганларни афв этиш ваколатлари ҳам фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга қаратилган фаолиятдир.

2. Президентнинг мамлакат суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза қилиш, миллий давлат тузилиши масалаларига доир вазифа ва ваколатлари.

Бу вазифа ҳамда ваколатларга, аввало, Конституциянинг 109-модда 1-бандига асосан, шу масалаларга доир қарорларни амалга ошириш бўйича зарур чораларни кўриш ваколатини киритиш мумкин.

Президентнинг бу соҳадаги ваколатлари каторига, юқорида тилга олинган 109-модданинг 2, 3, 18, 19-бандларини ҳам киритиш мумкин. Бундан ташқари, Конституциядаги (109-модданинг 20-банди) Президент Қуролли Кучларнинг Олий Бош қўмондони ҳисобланади, деган қоида ҳам Президентнинг давлат суверенитети, мустақиллиги, хавфсизлигини сақлашда тегишли ваколатга эгаллигини кўрсатади. Конституциянинг 109-моддасида кўрсатилган Президентнинг Миллий хавфсизлик хизматини тузиши ва унинг раисини лавозимига тайинлаш ва озод қилиш, кейинчалик бу фармонларни Сенат тасдиғига киритиш, хавфсизлик кенгашини тузиш ва уни бошқариш ваколатлари унинг хавфсизликни таъминлашга қаратилган ваколатларидан.

3. Президентнинг ички ва ташқи сиёсат соҳасидаги ваколатлари. Президент халқаро муносабатларда халқ номидан иш олиб боради.

Президент халққа ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига давлат бошлиғи мамлакат ички ва ташқи сиёсатини амалга оширишнинг энг муҳим масалалари юзасидан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Халқаро музокараларда иштирок этади, тегишли ҳужжатларни имзолайди, мамлакат зиммасига олган халқаро мажбуриятлар бажарилишини таъминлайди, дипломатик ва чет элларнинг бошқа вакилларида ишонч ёрлиқларини қабул қилиб олади; Ўзбекистоннинг чет давлатлардаги дипломатик ва бошқа вакиллари тайинлаш учун Сенатга тақдим этади. Ташқи сиёсатимизнинг устувор йўналишларини белгилайди. Мамлакат ҳаётининг энг муҳим масалаларини ечиш мақсадида референдум ўтказиш ташаббуси билан чиқади.

4. Президентнинг турли давлат органлари, муассаса ва ташкилотларни тузиш, ҳокимият тармоқларини ташкил қилиш, уларни баҳамжиҳат ишлашини таъминлаш соҳасидаги ваколатлари.

¹¹² Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T. «O'zbekiston». 2018, 2-tom 40-bet.

Президентга давлат бошлиғи сифатида давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритишини ҳамда уларнинг ҳамкорлигини таъминлаш вазифаси юклатилган.

Президент барча ҳокимият тармоқларини ташкил қилиш ҳамда махсус органларнинг раҳбарларини тайинлаш ва сайлаш, марказий орган ва муассасаларни ташкил қилиш, тугатиш бўйича ваколатларга эга.

Президентнинг бу соҳадаги ваколатларига Сенат аъзоларининг бир қисmini тайинлаш; Сенат Раиси лавозимига сайлаш учун номзод тақдим этиш; Бош вазир номзодини тақдим этиш, тайинлаш ва лавозимидан озод этиш; Ҳукумат аъзоларини тайинлаш; Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва Ҳисоб палатаси раисини тайинлаш ва лавозимидан озод қилиш; Олий Мажлиснинг Сенатига Конституциявий суд, Олий суд таркибларига, шунингдек, Судялар олий кенгашининг раиси, Марказий банк раиси лавозимларига номзодларни тақдим этиш; Давлат хавфсизлик хизмати раисини тайинлаш ва лавозимидан озод қилиш; Олий Мажлисни тарқатиб юбориш ваколатлари киради.

Ўзбекистон Президенти вазирликлар, давлат қўмиталари ҳамда давлат бошқарувининг бошқа органларини тузади ва тугатади.

Қонунларга асосан, Президент Сенатнинг навбатдан ташқари мажлисини чақиришни талаб қилиш, Марказий сайлов комиссияси раислигига номзод тақдим қилиш ҳуқуқига эга.

5. Президентнинг қонунчилик соҳасидаги ваколатлари. Бу, аввало, унинг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эгалигида кўринади (98-модда). Ҳозирги кунда амалда бўлиб турган кўплаб қонунлар Президент ташаббуси билан қабул қилинган ёки ўзгаришлар киритилган. Президент Парламентда қабул қилинган қонунларни имзолайди ва эълон қилади. Зарур бўлса, қонунга эътирозларни илова қилиб, уни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Олий Мажлисга қайтаришга ҳақли.

Президент қонунчиликка парламент қўшма мажлисларида мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсатининг энг муҳим масалалари юзасидан қилган мурожаатлари орқали кучли таъсир қилади. Мурожаатдаги ҳолатлар қонунчиликда акс этади. Янги қонунлар қабул қилинади ёки амалдагиларга ўзгартириш киритишга олиб келади. Парламент палаталарининг қўшма мажлисидаги мурожаатларида Президент томонидан шахсни ушлаб туриш, ҳибсга олиш, шунингдек, бошқа протсессуал мажбурий чораларини қўллаш учун санксия бериш ҳуқуқларини судларга ўтказиш, молиявий ва маъмурий жазоларни фақат суд томонидан тайинлаш тизимига ўтиш ҳақидаги ва Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги Концепсиясида илгари сурилган фикрлар, Президент тавсиялари қонунчилигимизга катта ўзгартиришлар киритишга асос бўлади.

2017-йил 22-декабрда, Ўзбекистон Президенти биринчи марта ўзининг Конституциявий ваколатларидан фойдаланиб, Олий Мажлисга мурожаат билан чиқди. Унда ўтган 2017-йилга ҳар томонлама, ҳолисона баҳо берилиб, келажакдаги сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий соҳанинг энг муҳим йўналиш ва вазифалари белгилаб берилди. Ундаги айрим кўрсатма, таклиф, мулоҳазалар Конституция, қонунларга ўзгартириш киритишни, Конституцияда белгиланган қоида, принципларни амал қилишини, кучайишини назарда тутди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг юқорида қайд қилинган ваколатлари, биринчидан, Конституцияда, Конституциявий қонунларда ва бошқа қонунларда белгиланганлигини; иккинчидан, бир гуруҳ ваколатлари мустакил равишда, бошқа ҳокимият тузилмаларининг иштирокисиз ҳал қиладиган ваколатларга эгалигини (сенаторларни тайинлаш, ишонч ёрлиғини қабул қилиш, дипломатик ваколатхоналарга вакиллар тайинлашни тавсия қилиш, фуқароликка қабул қилиш, сиёсий бошпана бериш, фуқароларни муқофотлаш ва бошқалар); учинчидан, Президент ҳал қилиб, кейинчалик Олий Мажлисида тасдиқланадиган ваколатларга эгалигини (вазирликлар, давлат қўмиталарини тузиш ва тугатиш, уруш ҳолати, фавқулодда ҳолатлар эълон қилиш; тўртинчидан, Олий Мажлис ёки унинг палаталарига тақдим қилиш, тавсия қилиш билан боғлиқ ваколатларга эгалигини (Бош вазир номзодини тақдим этиш, Конституциявий суд, Олий суд таркибини тақдим этиш, Марказий банк бошқаруви раиси, Сенат раиси лавозимларига номзод тақдим этиш); бешинчидан, бошқа ҳокимият тузилмалари ва ташкилотлар билан маслаҳатлашиб ёки уларнинг тақдимида кўра ҳал қиладиган ваколатларга эгалигини (Давлат хавфсизлик хизмати раҳбарини тайинлаш).

Президент бу ваколатларни фармон, қарор, фармойиш чиқариш билан амалга оширади. Президентнинг Конституция ва қонунларга зид ҳужжатларини Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди бекор қилиши мумкин.

5-§. Президентнинг масъулияти

Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, мамлакат тараққиётини белгиловчи шарт Президент ваколатларининг кўп ёки оз миқдорда белгиланиши эмас, Президентлар қонунларда белгиланган ваколатлардан масъулият билан фойдаланишидир.

Ҳар бир мамлакатнинг Президенти кенг ваколатларга эга бўлиши, ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларига самарали таъсир қилишнинг кенг механизмларидан фойдаланиш билан бирга, албатта, маълум бурчларга, масъулиятга ҳам эга.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ижтимоий ва сиёсий майдонда, давлат-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчилар орасида марказий фигура бўлганлиги учун унинг масъулияти, бурчи ҳам ўз қўлами, моҳияти, мазмунига кўра жуда улкандир.

Президентнинг масъулияти, бурчининг муқаддаслиги, энг аввало, уларнинг Президент қасамёди матнида аниқ белгиланганида, қасамёд матни Конституцияда қоида сифатида мустаҳкамлаб қўйилганлигида ҳамда Президент фақат қасамёд қабул қилгандан сўнг лавозимига киришиши мумкинлигининг белгиланишида ҳам кўринади.

Ҳар бир мамлакатнинг Президенти қасамёдида шу мамлакатнинг тараққиёти, миллий хусусияти, белгиланган устувор вазифалари акс этади.

Президентнинг Конституцияда белгиланган матндаги қасамёдни қабул қилиши, унинг ушбу лавозимга киришишига фақат тантана бахш этмай, қасамёд қабул қилиш билан шу лавозимга муносиб ҳисобланган шахс ўз зиммасига шарафли ва ўта масъулиятли мажбурият (бурч)ни олади.

Турли мамлакатларда Президентни сайлаш тартибининг ҳар хиллиги, макоми ва ваколатларидаги фарқдан қатъи назар Президент институтидаги умумийлик, Президент лавозимини характерловчи хусусият уларнинг қасамёд қабул қилиши ва шу орқали тегишли бурчга эга бўлишидир.

Агар АҚШ Конституцияси тўртинчи аср юзини кўраётган энг кўхна Конституция эканлиги ва унда Президент қасамёди белгиланганлигини эътиборга олсак, Президент қасамёди узоқ даврдан бери Президентликда эътироф этиб келинаётган қоида эканлигини ва бу тажриба бошқа давлатларда ҳам қабул қилинганлигини кўраимиз.

Ҳар бир мамлакатда белгиланган қасамёд матни – мамлакатнинг асосий стратегик йўли, кўзгусидир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг қасамёди Конституцияда қуйидаги матнда белгиланган:

«Ўзбекистон халқига садоқат билан хизмат қилишга, республиканинг Конституцияси ва қонунларига қатъий риоя этишга, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига қафолат беришга, Ўзбекистон Республикаси Президенти зиммасига юклатилган вазифаларни виждонан бажаришга тантанали қасамёд қиламан» (Конституциянинг 108-моддаси).

Барча мамлакатларнинг президентлари қасамёди матнида умумийлик мавжуд бўлиб, булар:

халққа ва Ватанга садоқат ҳамда виждонан хизмат қилиш;

инсон ва фуқаролар ҳуқуқ, эркинлигини таъминлаш;

Конституция ва қонунларни ҳимоя қилиш, уларни таъминлаш вазифасини ўз зиммасига олиши ҳисобланади.

Булардан ташқари, турли мамлакатлар президентларининг қасамёдларида юқоридагилардан ташқари, мажбуриятларни яқ-қолроқ ифодаловчи ҳолатларни, миллий хусусиятларни кўриш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти қасамёдида Президент зиммасига юклатилган вазифаларни виждонан бажариши алоҳида кўрсатилса, Россия Федератсияси Президенти қасамёдида давлатнинг яхлитлиги, суверенитети ва мустақиллигини, хавфсизлигини ҳимоя қилиш бурчи алоҳида кўрсатилган.

Конституцияларда Президент қасамёдининг матнидан ташқари, қайерда қасамёд қабул қилиш ҳам белгилаб қўйилган. Ўзбекистон Республикаси Президенти Олий Мажлис йиғилишида, Россия

Президенти Федератсия Кенгаши, Давлат Думаси аъзолари, Конституцион суд судялари иштирокида қасамёд қабул қилади. Бу энг тантанали маросимлардан бири ҳисобланиб, воқеага пурвиқорлик бахш этади.

Президентнинг бурчлари фақат қасамёд матни билан чегараланмаган. Бу фақат Президент бурчларини кучайтирувчи, муқаддаслигини таъминловчи воситадир. Президент бурчлари Конституция матнларида ҳам учрайди. Уларда шу нарса айнан бурч деб кўрсатилмасдан, Президент ваколатини кўрсатувчи қоидалар бўлса-да, баъзи қоидаларнинг мазмунига чуқурроқ эътибор бериш шу нарса бурч эканлигини кўрсатади.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 109-моддасининг 1-бандидаги Президентнинг «фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, Ўзбекистон Респуб-ликасининг Конституцияси ва қонунларига риоя этилишининг, Ўзбекистон Республикаси суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигининг кафилидир» – деган сўзлар бурч ҳисобланади. Буни Президент Ш. Мир-зиёев алоҳида таъкидлайди¹¹³, Конституциянинг 109-модда 1-бандидаги қоидалар Президентга инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда, Ўзбекистон Республикасининг суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этиш, миллий давлат тузилиши масалаларига доир қарорларини амалга ошириш юзасидан зарур чора-тадбирлар кўришда Президентга бурчларни юклайди. Конституциянинг 109-моддаси 18, 19, 24-бандларида ҳам Президентнинг бурчини кўрсатувчи қоидалар мавжуд. Конституциянинг 107-моддаси Президентнинг ўз вазифасини бажариб турган даврда бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллаши, вакиллик органининг депутати бўлиши, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши мумкин эмаслигини белгилаб, Президентга маълум бурч юклаган.

Бундан ташқари, қонунларда Президентнинг Парламентда қабул қилинган қонунларни белгиланган муддатда кўриб чиқиши ва эълон қилишини белгиловчи қоидалар ҳам мавжудки, булар ҳам Президентнинг бурчини келтириб чиқаради.

Агар қонун аввалги қабул қилинган таҳрирда тегишлича Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан маъқулланса, қонун Президент томонидан ўн тўрт кун ичида имзоланиб, эълон қилиниши шарт. Бу ҳам Президентнинг Конституциявий масъулиятидир.

Конституциянинг 93-моддаси охириги қисмидаги: «Президент ўз ваколатларини бажаришни давлат идораларига ёки мансабдор шахсларга топширишга ҳақли эмас», деган қоида ҳам Президентнинг масъулиятини келтириб чиқаради.

Президентнинг энг муҳим масъулияти Конституция ва қонунларга амал қилиш бўлиб, Конституциянинг 15-моддаси қоидалари Президентга ҳам тегишлидир. Унинг қабул қилган, қиладиган норматив ҳужжатлари, Конституция нормалари ва қонунларига зид бўлмаслиги керак.

6-§. Ўзбекистон Президенти фаолиятининг кафолатлари

Президентлик давлат ва жамият ҳаётида энг муҳим рол ўйнайдиган, ҳокимият тизимида марказий ўринда турадиган лавозимдир. Президент миллат фахри, рамзи ҳисобланади. Шунинг учун Президент ўз ваколатларини самарали, ҳеч қандай тўсиқларга учрамай, тазйиқлардан холи олиб бориши учун Конституция ва қонунларда Президентлик фаолияти алоҳида тартибда муҳофаза қилинади.

Конституциянинг 107-моддаси, иккинчи қисми: «Ўзбекистон Республикаси Президентининг шахси дахлсиздир ва қонун билан муҳофаза этилади», – деган қондани ўрнатиш билан Президент фаолиятини муҳофаза қилиш асосини яратган.

¹¹³ Qarang: Prezident Sh. Mirziyoyevning «O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 25 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma‘ruzası». //«Xalq so‘zi», 2017-yil 8-dekabr.

Барча мамлакатларда бўлгани каби, Ўзбекистонда ҳам 2003-йил 25-апрелда «Ўзбекистон Республикаси Президенти фаолиятининг асосий кафолатлари тўғрисида»ги Қонун қабул қилинган. У Президент фаолияти учун зарур тартиблар ва кафолатлар яратишни кўзда тутди.

Қонунда Президентнинг дахлсизлиги, уни муҳофаза қилиш (қўриқлаш), фаолиятининг таъминоти, уй-жой, тиббий таъминоти белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти дахлсизлик ва иммунитетга эгадир. Дахлсизлик унинг турар жойига, хизмат хоналарига, юкига, шахсий ва транспорт воситаларига, ёзишмаларига, алоқа воситаларига, тегишли хужжатларига таъбиқ этилади. Ўзбекистон Республикаси Президенти ваколатларини бажариш билан боғлиқ ҳаракатлар учун жиноий ва бошқа турдаги жавобгарликка тортилиши мумкин эмас. Президентга нисбатан ушлаб туриш, сўроқ қилиш, тинтув ёки шахсий кўздан кечириш мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг хавфсизлигини таъминлаш, қонун ҳужжатларида белгиланган нормалар ва талабларга мувофиқ, Ўзбекистон Давлат хавфсизлик хизмати зиммасига юкланади.

Президентнинг қонуний фаолиятига тўсқинлик қилинишига, шунингдек, унинг шаъни, кадр-қимматига путур етказилишига йўл қўйилмайди, бундай ҳолатлар содир этилган бўлса, қонун билан жазоланади.

Президентнинг меҳнатига ҳақ тўлаш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади. Унга муддати ўттиз олти иш кунидан иборат йиллик ҳақ тўланадиган таътил берилади.

Президент истеъфога чиққач, умрбод Сенат аъзоси бўлиб қолади.

Президент Тошкент шаҳрида ва Тошкент вилоятида қароргоҳларга эга. Президент алоқа воситаларининг барча тури билан таъминланади. Президентга автотранспорт, шунингдек, мамлакат ичкариси ва чет элларга қилинадиган сафарлар учун самолёт ва вертолёт ажратилади. Президентга бепул тиббий хизмат кўрсатилади ва санатория-курортларда даволаниши таъминланади. Юқорида қайд қилинганидек, Президент ҳаёти, соғлиги, шаъни қонун билан алоҳида муҳофаза қилинади. Президент ҳаёти, соғлиги, шаъни, обрўйига қарши қилинган ҳаракатлар учун Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 158-моддасида жавобгарлик белгиланган.

Президент фаолиятининг асосий кафолати қоидалари экс-Президент (собиқ Президент) ва унинг оила аъзоларига ҳам таъбиқ қилинади.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Президентлик институти вужудга келишининг давлат қурилишидаги аҳамияти қандай?
2. Ўзбекистонда Президентлик лавозимининг ўрнатилиши сабаблари нима?
3. Президент лавозимининг жорий этилиши қандай масалаларни ҳал қилди?
4. Президент лавозими жорий этилгандан то ҳозиргача унинг мақомида қандай ўзгаришлар бўлди?
5. Ўзбекистон Президентининг ҳокимият тизимидаги ўрни қандай?
6. Президентнинг мақоми нима?
7. Президентнинг мақомига нималар таъсир қилади?
8. Президент сайлови қачон ўтказилади?
9. Президентликка номзодларга қандай талаблар қўйилади?
10. Сайлов қандай ташкил этилади?
11. Номзодларни ким кўрсатади, улар қандай рўйхатдан ўтказилади?
12. Округ ва участка сайлов комиссиялари қандай тузилади?
13. Сайлов қандай тартибда ўтказилади?
14. Овоз бериш тартиби қандай, натижалар қандай аниқланади?
15. Такрорий овоз бериш, такрорий сайлов қачон ўтказилади?
16. Президент қачон вазифасини бажаришга киришади?
17. Президент ваколатлари қайси қонунларда мустаҳкамланади?
18. Президентнинг ваколатларини қандай гуруҳларга бўлиш мумкин?

19. Президентнинг масъулияти нималарда кўринади?

20. Президентнинг фаолияти қандай кафолатланади?

XXIII бoб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ОЛИЙ МАЖЛИСИ

1-§. Ўзбекистонда Парламентнинг вужудга келиши ва парламент ислохотлари

Расмий равишда сайлаб қўйиладиган ва қонун қабул қиладиган орган Ўзбекистонда мустақиллик давригача ҳам мавжуд бўлиб, у Ўзбекистон Республикаси Олий Совети деб аталарди. Лекин у туб моҳияти билан парламентдан анча йироқ орган эди. Бошқача қилиб айтганда, формал сайлов асосида сайланадиган бу органнинг кўриниши – шакли парламентга ўхшаса-да, мазмунан у коммунистик партиянинг хоҳиш-иродаси билан ташкил қилинадиган ва унга хизмат қиладиган орган эди.

80-йилларнинг охирида бутун Иттифок ҳудудида мавжуд режимдан норозилик кучайди, халқнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини рўёбга чиқаришга интилиши кучайиб борди.

Натижада 1989-йилги СССР халқ депутатлари сйезди, 1990-йилда Ўзбекистон Олий Советига бўлиб ўтган сайловлар биринчи марта демократик усулларда, энг муҳими, муқобиллик асосида ўтди ва Олий вакиллик органига халқ хоҳиш-истакларини яхши ҳис қилган, ўз фикрини очиқ айтидиган кишилар сайланди.

Шунинг учун Ўзбекистонда парламентнинг вужудга келиши 1990-йилда сайланган Олий Совет фаолияти билан боғланса, хато бўлмайди.

Иттифок даврида фаолият кўрсатишни бошлаган бу Олий Совет Ўзбекистон мустақиллиги, жамиятда демократия ривожланишига салмоқли ҳисса қўшди.

Турли фикрлилик, мустақил фикр баён қилиш, иттифок органлари, марказининг нотўғри хатти-ҳаракатини очиқ танқид қилиш 1990-йилда сайланган Олий Советдан бошланди. Унда Ўзбекистоннинг мустақиллик декларацияси қабул қилинди. Иттифокдан мустақил равишда қонунлар қабул қилиш тажрибаси бошланди. Президент томонидан эълон қилинган мустақиллик шу Олий Советда расмийлаштирилди ва Ўзбекистон мустақиллик йўлига шу Олий Советни ўз парламенти сифатида эътироф этиб қадам қўйди. Кейинчалик Иттифок даврида сайланган Олий Совет тарқатиб юборилмасдан, унинг салоҳиятидан ваколат муддати тугагунча фойдаланиш тўғри йўл бўлди.

Шу Олий Советда мамлакатимизнинг Асосий қонун – Конституциямиз қабул қилинди.

Конституциямизда олий қонунчилик организмиз – Олий Мажлис ўз тилимизда баён этилди. Конституциямизнинг ХВИИИ бoби «Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси» деб номланди. Унга асосан, Олий Мажлис Ўзбекистон фуқаролари томонидан умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш орқали кўппартиявийлик асосида сайланадиган, қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг амалга оширадиган олий давлат органи деб белгиланди. Ваколат муддати беш йил қилиб ўрнатилди. Конституцияга асосан, Олий Мажлис бир палатали структурада ташкил қилиниши назарда тутилди.

1993-йил 28-декабрда «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги¹¹⁴ (2003-йил 29-августда янги таҳрирда қабул қилинди), 1994-йил 22-сентябрда «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисида»ги¹¹⁵ (Олий Мажлиснинг 2002-йил 12-декабрдаги Қарори билан ўз кучини йўқотган) қонунлар қабул қилинди.

1994-йил 25-декабрда Олий Мажлисга сайлов ўтказилди. Сайлов энг демократик принцип ва талаблар асосида ўтди. Мамлакатда ташкил қилинган 250 та сайлов округидан 139 тасида учтадан, 106 тасида иккитадан номзод қўйилиб, сайлов ўтказилди. Сайловлар кўппартиявийлик асосида ўтди. Айрим

¹¹⁴ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlari to'plami. – T.: 2007. 148–164-betlar.

¹¹⁵ Bu qonun Oliy Majlis ikki palatali bo'lguncha amalda bo'lgan.

округларда такрорий овоз бериш, такрорий сайловлар ўтказилиб, биринчи марта мустақиллик шароитида мамлакат парламенти шакллантирилди. Бу парламент 1995-йил 23-февралдан ўз ишини бошлади.

Олий Мажлисида давлат ҳокимияти вакиллик органларидан сайланган 120 нафар кишидан иборат депутатлик блоки ва 69 нафар депутатдан иборат Халқ демократик партияси фракцияси, 47 нафар депутатдан иборат «Адолат» сотсиал-демократик партияси фракцияси, 14 нафар депутатдан иборат «Ватан тараққиёти» партияси фракцияси рўйхатга олинди.

«Вакиллик ҳокимиятини вужудга келтиришнинг жаҳондаги энг демократик тизимларидан бири ташкил этилди. Ўзбекистон Парламенти – Олий Мажлис илк марта кўппартиявийлик асосида сайланди»¹¹⁶.

1995-йилда сайланган парламент – Олий Мажлис Ўзбекистон ҳаётида, халқлар тақдирида муҳим рол ўйнади. Жамиятнинг ривожланишини таъминловчи ҳуқуқий асослар яратилди. Парламентда халқчиллик ўрнатилди. Парламентда ишлаш тажрибаси вужудга келди, айтиш мумкинки, у мустақилликни мустаҳкамлаш, мамлакатда барқарорликни таъминлаш каби муҳим вазифаларни бажарди.

Лекин жамиятнинг ривожланиши ислохотларни доимий равишда ўтказиб боришни такозо этади. Шунинг учун XX аср охирида – 2000-йилларда Парламентни янада ривожлантириш зарурати вужудга келди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2000-йил май ойида бўлиб ўтган сессиясида Президент Олий Мажлисни икки палатали тизимга ўтказиш ҳамда профессионал парламентни шакллантириш ғоясини илгари сурди. Ҳаётнинг, кишилар онгининг ўзгариши парламентни қайта ташкил қилиш ва унинг давлат ҳокимиятини ташкил этишдаги ролини янада ошириш лозимлиги таъкидланди.

Парламентни ташкил қилиш масаласи юзасидан халқнинг фикрини билиш мақсадга мувофиқ деб топилиб, 2002-йил 27-январда референдум ўтказилиб, унга икки палатали парламентга ўтиш ҳамда Президент ваколати муддатини беш йилдан етти йилга ўзгартириш ҳақидаги масала киритилди.

2002-йил 27-январда бўлиб ўтган референдумда аҳоли икки палатали парламент тузилишини ва Президентнинг ваколат муддатини етти йил қилиб белгилашни маъқуллади.

Олий Мажлис сессиясида 2002-йил 4-апрелда «Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида»ги Конституциявий қонун¹¹⁷ қабул қилинди. Қонуннинг 1-моддасида ушбу қонун Конституциянинг моддаларига ва амалдаги қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритилишига асос бўлиши мустаҳкамлаб қўйилди.

Қонун республикада сайлов ўтказиш муддатлари, Олий Мажлисининг тузилишини, Қонунчилик палатаси ва Сенатни ташкил этиш тартиби, палаталарнинг ишини ташкил этиш, Президентнинг ваколат муддатини белгилаб берди.

Мазкур Қонунга асосан, Конституциянинг тегишли боб ва моддаларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди.

Натижада Олий Мажлис икки палатадан: юқори палата – Сенатдан ва қуйи палата – Қонунчилик палатасидан иборат қилиб белгиланди. Қонунчилик палатаси доимий ишловчи, профессионал аъзолардан иборат тузилма, Сенат аъзолари сенаторлик фаолиятини асосий ишлаш жойидан ажралмаган ҳолда олиб бориши белгиланди.

Конституцияда ҳар икки палатанинг мутлақ ваколатлари, биргаликдаги ваколатлари, қонунчилик жараёнининг Конституциявий асослари белгилаб қўйилди.

¹¹⁶ Karimov I.A. O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. – T.: «O'zbekiston», 1995. 6-bet.

¹¹⁷ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlari to'plami. – T.: 2007. 123–125-betlar.

2004-йилда «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги Қонун янги таҳрирда қабул қилинди ва унда Сенатни ташкил қилиш билан боғлиқ тартиблар белгиланди.

2002-йил 12-декабрда «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги ва «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида»ги Консти-тутсиявий қонунлар¹¹⁸ қабул қилинди.

2004-йил декабр ойида бўлиб ўтган сайлов натижасида Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва янгидан сайланган маҳаллий вакиллик органлари депутатларининг қўшма мажлисларида кўрса-тилган номзодлар асосида Олий Мажлисининг юқори палатаси – Сенат шакллантирилди ҳамда Ўзбекистонда икки палатали профессионал парламентнинг фаолияти бошланди.

Шу билан парламент ислохотлари тутагани йўқ, уни такомиллаштириш давом этмоқда.

«Давлат қурилиши ва бошқаруви соҳасидаги энг муҳим вазифа бу қонунчилик ҳокимияти бўлиши мамлакат Парламентининг роли ва таъсирини кучайтириш, ҳокимиятнинг қонунчилик, ижро ва суд тармоқлари ўртасида янада мутаносиб ва барқарор мувозанатига эришишдан иборат»¹¹⁹, – деган биринчи Президент сўзлари ҳам бунинг тасдиғидир. Шунингдек, доимий асосда ишлайдиган қўйи – Қонунчилик палатасининг ваколати ва ҳуқуқларини кенгайтириш муҳимлиги ҳам кўрсатиб ўтилди¹²⁰.

Бу кўрсатмаларга амал қилинганлигини, Қонунчилик палатасининг роли кучайтириб борилаётганлигини қуйидагиларда кўришимиз мумкин:

2007-йил 11-апрелда қабул қилинган ва 2008-йил 1-ян-вардан кучга кирган «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизатсия қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Конституциявий қонунга асосан, Бош вазир номзоди Президент томонидан Қонунчилик палатасидаги сиёсий партиялар фракциялари билан маслаҳатлашув ўтказилгандан сўнг парламентда кўриб чиқиш ва тасдиқлаш учун тақдим қилиш тартибининг ўрнатилиши, Қонунчилик палатасидаги сиёсий партиялар фракцияларига Президентга Бош вазирни лавозимидан озод қилиш бўйича таклиф киритиш ҳуқуқининг берилиши Қонунчилик палатасининг мавқеини кенгайганлигини кўрсатади.

Президент Концепсияси ва у асосида Конституцияга киритилган ўзгартириш ва қўшимчаларга асосан, Бош вазир ва Қонунчилик палатаси ўртасида зиддиятлар доимий тус олган ҳолда Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг учдан бир қисми овози билан Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми билдириш масаласини кўтариш ҳуқуқининг берилиши ҳам Қонунчилик палатаси мавқеини ошиб бораётганини кўрсатади.

«2017 – 2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривож-лантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича Ҳара-катлар стратегияси»да, «Давлат ва жамият қурилиши тизимини такомиллаштириш устувор йўналишлари» белгиланиб, унга асосан, «Демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва мамлакатни модернизатсия қилишда Олий Мажлис палаталари, сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш» назарда тутилди¹²¹.

¹¹⁸ О'sha manba, 127–145-betlar.

¹¹⁹ Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. – T.: «O'zbekiston», 2005. 36-bet.

¹²⁰ О'sha asar, 37-bet.

¹²¹ Bu haqda qarang: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi 4947-sonli Farmoni.

Бу ҳужжатда назарда тутилган масалаларни ҳал қилиш йўллари Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномасида белгилаб берилди¹²².

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018-йил 28-декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида Ҳукумат аъзоларини парламент олдида масъулиятини ошириш мақсадида, Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини Олий Мажлис томонидан тасдиқлаш амалиётини киритишни таклиф этди. Бу парламент ролини янада кучайишига олиб келади.

Янги таҳрирда қабул қилинган Конституцияда Қонун-чилик палатасининг ваколатлари жиддий кучайтирилиб, 5 тадан 12 тага етказилди. Булар ҳақида кейинги бандларда кенгрок маълумот берилади.

2-§. Олий Мажлиснинг давлат ҳокимияти тизимидаги ўрни ва вазифаси

Олий Мажлис – парламентнинг давлат ҳокимияти тизимидаги ўрнини аниқлаш учун, аввало, унинг давлатчиликдаги, халқ ҳокимиятини амалга оширишдаги ролини аниқлаш, бошқача айтганда, шу ҳақда тушунчага эга бўлиш керак.

Парламентнинг вужудга келиши жаҳон давлатчилик тажрибасидаги энг йирик воқеа деса бўлади. Парламентнинг вужудга келиши, биринчидан, минг йиллар давомида яшаб келган давлат ҳокимиятининг бир киши (монарх) қўлида тўпланишига барҳам берди. Иккинчидан, якка ҳукмронликни чегаралади. Учинчидан, давлат ҳокимиятини тармоқлар асосида амалга ошириш имкониятини вужудга келтирди. Тўртинчидан, ҳокимият ишларида мамлакат аҳолиси (фуқаролари) иштирок этишининг самарали воситаси вужудга келди. Бешинчидан, давлат, жамият фаолиятида вакиллик назорати вужудга келди. Олтинчидан, қонун ишлаб чиқиш, қабул қилиш профессионализм асосида олиб бориладиган бўлди.

Парламентаризмнинг вужудга келиши кейинчалик давлат бошқарувининг энг демократик, давлат бошқарувида кўпчиликнинг иштирокини таъминлайдиган республика шаклининг пайдо бўлиши ва ривожланишига таъсир қилди.

Парламентаризмнинг вужудга келиши ва ривожланиши инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда янги босқични бошлаб берди.

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда ҳар бир демократик йўлдан бораётган мамлакат ўз парламентини шакллантириш, ривожлантиришга алоҳида эътибор беради.

Ўзбекистоннинг мустақилликкача бўлган даврини кўра-диган бўлсак, унда олий қонунчилик органи Ўзбекистон Олий Совети ҳисобланган. Лекин у шакли нуқтайи назаридангина парламент (вакиллик) органи бўлиб, мазмуни парламентдан анча йироқ эди. Олий Совет вужудга келиб бутун фаолият кўрсатган даврда бирор марта муқобиллик асосида сайлов бўлмаган. Унинг вакиллик характери аввалдан сунъий равишда белгилаш асосида қурилар эди. Яъни унинг таркибида қанча ишчи, қанча деҳқон, қанча зиёли, қанча аёл бўлиши, миллий таркиби аввалдан белгилаб қўйилар, депутатлар мансабларига, лавозимига қараб ўринга эга бўлар эди. Олий Совет мустақил ҳеч нарсани ҳал қилолмас, фақат марказ манфаатига мос қонунлар қабул қилар ёки партия кўрсатмаси, иродасини қонунга айлантирар эди.

Ўзбекистон парламентга мустақиллик туфайли эришди. Парламентнинг ташкил қилинишида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11-моддасида мустаҳкамланган «Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципи асосланади», - қондасига тўла амал қилишга ва Олий Мажлиснинг фаолиятини Конституциявий асосда тартибга солишга алоҳида эътибор берилди.

Конституциянинг бешинчи бўлимидаги ХВИИ боб «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси» деб номланиб, унинг моддалари Олий Мажлис фаолиятини тартибга солади.

¹²² Mirziyoyev Sh. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. (kirill alifbosida). T. «O'zbekiston», 2019. 3-tom, 40-bet.

Олий Мажлис – Ўзбекистон Республикаси Парламенти бўлиб, қонунчилик ҳокимиятини амалга оширади. Шу билан бирга у олий давлат вакиллик органидир.

Конституциянинг 91-моддасида: «Ўзбекистон Респуб-ликасининг Олий Мажлиси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади», – дейилган.

Энг аввало, Олий Мажлис – давлат органи. Уни давлат вакиллик органи деб юритилишининг сабаби у халқ вакилларида иборат.

Олий Мажлис икки палатадан: Қонунчилик палатаси – қуйи палата, Сенат – юқори палатадан иборат.

Олий Мажлис палаталарининг ташкил бўлиши, аъзоларининг таркибини кўрадиган бўлсак, улар аҳолининг кенг қатламлари вакили эканлигига гувоҳ бўламиз. Олий Мажлис палаталарининг депутат ва сенаторлари орасида эркаклар ва аёллар, турли ёшдаги кишилар, турли касб эгалари, олимлар, турли партия вакиллари борлигини кўрамиз. Улар халқ ишонч билдирган ва халқдан ваколат олган кишилардир. Улар Олий Мажлис палаталарида халқ номидан иш кўради. Шунинг учун қонунда Олий Мажлис давлатнинг вакиллик органи, деб белгилаб қўйилган.

Олий Мажлис – вакиллик органи сифатида қонунчилик ҳокимиятини амалга оширади. У мамлакатда ягона қонунчилик органи. Олий Мажлис қонунчилик органи сифатида қонунларни қабул қилади, уларга ўзгартириш киритади ва зарур ҳолларда амалдаги қонунларни бекор қилади. Қонун қабул қилиш билан улар мамлакат ижтимоий ҳаётининг ҳукукий асосларини белгилайди.

Олий Мажлиснинг Конституцияда қонунчилик ҳокимиятини амалга оширади, деб белгиланиши унинг вазифаси фақат қонун қабул қилиш билан чекланади, деган хулосани келтириб чиқармайди. Олий Мажлис ҳам бутун дунёдаги парламентларга хос бошқа вазифаларни бажаради.

Олий Мажлиснинг вазифаларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

Ўзбекистоннинг ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўна-лишларини белгилаш ҳамда давлат стратегик дастурларини қабул қилиш;

қонун чиқарувчи, ижро этувчи ҳамда суд ҳокимияти органларининг тизимини, ваколатларини белгилаш;

давлат органларининг мансабдор шахсларини тайинлаш, сайлашда иштирок этиш;

мамлакат таркибига янги давлат тузилмаларини қабул қилиш, уларни республика таркибидан чиқариш ҳақидаги масалалар, маъмурий-ҳудудий тузилиш масалаларини ҳал қилиш;

қабул қилинган қонунлар ижросини назорат қилиш, ижро ҳокимияти (ҳукумат) фаолияти устидан назорат ўрнатиш.

Олий Мажлиснинг парламент назоратини амалга ошириш фаолияти Конституцияга киритилган ўзгартириш асосида алоҳида мустаҳкамлаб қўйилди. Унга асосан: Олий Мажлис палаталари Парламент назоратини амалга оширади.

Мамлакатимизда демократик жараёнларнинг ривожланиб бориши ижро ҳокимияти фаолияти устидан вакиллик ҳокимияти, яъни парламент назоратини кучайтиришни тақозо этмоқда. Улар Конституцияда ўз ифодасини топган.

Конституцияга киритилган ўзгартиришлар вакиллик ҳокимиятининг ҳукумат фаолияти устидан назоратини, ҳукуматнинг, Бош вазирнинг парламент олдида масъулиятини янада кучайтиришни кўзда тутди. Бу масалалар хусусида кейинги бандларда алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Олий Мажлиснинг давлат ҳокимияти тизимидаги ўрнини аниқлашда унинг қонунчилик ҳокимиятини амалга ошириши, шу туфайли бошқа ҳар қандай ҳокимият органларининг фаолиятини белгилаш, бошқа органларни тузишда иштирок этиши, ижро ҳокимиятининг парламент олдида масъуллигига эътибор бериш лозим. Ана шу нарсалар Олий Мажлиснинг бошқа ҳокимият тузилмаларига нисбатан таъсирчан воситаларга эга ҳокимият тармоғи эканлигини кўрсатади.

«2017 – 2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар стратегияси»да ва 2022 – 2026-йилларга мўлжалланган Тараққиёт стратегиясида Давлат ва жамият қурилиши тизимини такомиллаштириш устувор йўналишлардан бири сифатида

белгиланди ҳамда Демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва мамлакатни модернизатсия қилишда Олий Мажлис палаталари, сиёсий партияларнинг ролини янада кучайтириш вазифаси белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил 22-декабр ва 2018-йил 28-декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаларида Парламент фаолиятидаги суствашлик кўрсатилиб, Парламент фаолиятини ривожлантириш йўллари, Қонунчилик палатаси ваколатларини кенгайтириш чоралари кўрсатиб берилди¹²³.

3-§. Олий Мажлиснинг таркибий тузилиши ва палаталарни ташкил этиш тартиби

Бутун жаҳонда парламентлар бир палатали ёки икки палатали тузилишда ташкил қилинади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси икки палатали тузилишга эга.

Конституциямизнинг ХВИИ бобида Олий Мажлиснинг макоми, тузилиш таркиби, ташкил этиш тартиби, ваколатлари, палаталарнинг бир-бири билан муносабати, рахбарий ва ёрдамчи органлари, қонунчилик жараёни тартибга солинган.

Конституциянинг 91-моддасига асосан: «Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси икки палатадан – Қонунчилик палатаси (қўйи палата) ва Сенатдан (юқори палата) иборат.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси ва Сенати ваколат муддати – беш йил».

Демак, Олий Мажлис, биринчидан, олий давлат вакиллик органи ва иккинчидан, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади.

У юқори ва қўйи – икки палатадан таркиб топган. Олий Мажлис Қонунчилик палатасининг ҳам, Сенатнинг ҳам ваколат муддати беш йил, бу Олий Мажлиснинг ваколоти ҳам беш йил эканлигини билдиради.

1992-йил 8-декабрдаги Конституциянинг 77-моддасида, Қонунчилик палатаси қонунга мувофиқ сайланадиган бир юз эллик депутатидан иборат деб белгиланган эди. Сайлов кодексида эса қонунчилик палатасининг 150 депутати бир мандатли сайлов округлари бўйича, кўппартиявийлик асосида умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан сайланиши кўрсатилган. Бу мажоритар сайлов тизими эди.

Янги тахрирдаги Ўзбекистон Конституциясининг 92-моддасида ҳам Қонунчилик палатаси қонунга мувофиқ сайланадиган бир юз эллик депутатлардан иборат деб белгиланди.

2023-йил 18-декабрдаги Сайлов қонунчилигига ўзгартиришлар киритиши тўғрисидаги қонун¹²⁴ эса, Қонунчилик палатасига аралаш сайлов тизимини, яъни 75 та депутат бир мандатли округлардан сайланиши, 75 та депутат партиялар рўйхати бўйича сайланиш (мажоритар ва пропорционал сайлов) тартибини ўрнатди.

Қонунчилик палатасининг депутатлари сайлови Конституцияда вакиллик органлари учун белгиланган муддатда (Конституциянинг 128-моддаси) ўтказилади. Бу сайлов умумхалқ сайлови бўлиб, унда барча 18 ёшга етган (Конституциянинг 128-моддасида кўрсатилган ҳолатлардан ташқари) Ўзбекистон Республикаси фуқаролари иштирок этади. Сайлов умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш орқали ўтказилади.

¹²³ Mirziyoyev Sh. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. (kirill alifbosida). T. «O'zbekiston», 2019. 3-tom, 40-bet.

¹²⁴ O'zbekiston Respublikasining 2023-yil 18-dekabrda "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga saylov va referendum o'tkazish tartibini yanada takomillashtirishga qaratilgan o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida" O'RQ-883-sonli Qonuni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 19.12.2023-y., 03/23/883/0949-son.

Қонунчилик палатасига сайловлар ҳақида дарсликнинг «Сайлов тизими» ҳақидаги бобида батафсил тўхталганмиз.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил 22-декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида Қонунчилик палатасига Экологик ҳаракат учун жой ажратишдан воз кечиш вақти келганлиги айтилди¹²⁵.

Бу Сайлов кодексида ўз ифодасини топди ва унга асосан эндиликда Қонунчилик палатасининг барча – яъни 150 депутати умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳукуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан халқ томонидан сайланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати юқори палатаси бўлиб, у Конституциянинг 92-моддасига биноан, ҳудудий вакиллик палатаси ҳисобланади ва Сенат аъзоларидан (сенаторлардан) иборат бўлади. Сенат ҳудудий вакиллик органи ҳисобланади. Конституциянинг шу моддасида Сенатни шакллантириш тартиби белгиланган. Унга асосан, Олий Мажлисининг Сенати аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи КенГЭСи, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида мазкур депутатлар орасидан яширин овоз бериш йўли билан Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан тенг миқдорда – тўрт кишидан сайланади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг тўққиз нафар аъзоси фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта амалий тажрибага эга бўлган ҳамда алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли фуқаролар орасидан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Конституциянинг 113-моддасига асосан, ваколати тугаши муносабати билан истеъфога чиққан Ўзбекистон Республикаси Президенти умрбод Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати аъзоси лавозимини эгаллайди.

Сайлов куни йигирма беш ёшга тўлган ҳамда камида охириги беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаётган Ўзбекистон Республикаси фуқароси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутати, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати аъзоси бўлиши мумкин. Депутатликка ва сенаторликка номзодларга қўйиладиган талаблар қонун билан белгиланади.

Айни бир шахс бир пайтнинг ўзида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутати ва Сенати аъзоси бўлиши мумкин эмас.

«Ўзбекистон Республикаси Сайлов кодекси»нинг 14-боби «Сенатни шакллантириш тартиби» деб номланган ва унда Сенатни шакллантириш кенг тартибга солинган.

Олий Мажлисининг юқори палатаси – Сенат ҳам сайлов, ҳам тайинлаш йўли билан шакллантирилади.

Сенатга сайлов Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи КенГЭСи, маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органлари сайланганидан кейин бир ойдан кечиктирмай ўтказилади.

Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи КенГЭСининг, вилоят, туман, шаҳар давлат ҳокимияти вакиллик органининг сайлов куни йигирма беш ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаётган депутати Сенат аъзолигига сайланиш учун номзод бўлиши мумкин.

Давлат ҳокимияти вакиллик органларининг қўшма мажлиси, агар унда депутатлар умумий сонининг камида учдан икки қисми ҳозир бўлса, ваколатли ҳисобланади.

Давлат ҳокимияти вакиллик органларининг қўшма мажлисини чақириш, Сенат аъзолигига номзод кўрсатиш, шунингдек, овоз беришни ўтказиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

¹²⁵ Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T. «O'zbekiston». 2018. 2-tom, 96-bet.

Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи КенГЭСи, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида Сенат аъзоларини сайлаш тартиби тўғрисидаги низом Марказий сайлов комиссияси томонидан ишлаб чиқилади ва тасдиқланади.

Овоз бериш натижаларига кўра бошқа номзодларга нисбатан кўпроқ овоз олган Сенат аъзолигига номзодлар, башарти давлат ҳокимияти вакиллик органларининг мажлисда ҳозир бўлган депутатларининг эллик фоизидан ортиғи уларни ёқлаб овоз берган бўлса, сайланган деб ҳисобланади.

Агар овоз бериш чоғида белгиланган миқдорда Сенат аъзолари сайланмаган бўлса, сайланмай қолган миқдордаги Сенат аъзолиги учун овозларнинг зарур миқдорини тўпламаган номзодлар бўйича давлат ҳокимияти вакиллик органларининг ана шу қўшма мажлисининг ўзида такрорий овоз бериш ўтказилади.

Марказий сайлов комиссияси давлат ҳокимияти вакиллик органлари қўшма мажлисларининг баённомалари асосида, бу баённомалар келиб тушган кундан эътиборан беш кундан кечиктирмай, Сенат аъзоларини рўйхатга олади.

Агар сайлов давомида, овозларни санаб чиқишда, яширин овоз бериш натижаларини аниқлашда қонун талаблари сайлов натижаларига таъсир қилган тарзда бузилишига йўл қўйилган бўлса, Марказий сайлов комиссияси Сенат аъзоларининг сайловини ҳақиқий эмас деб топиши мумкин.

Давлат ҳокимияти вакиллик органлари қўшма мажлисларининг, шунингдек, Марказий сайлов комиссиясининг Сенат аъзоларининг сайлови тўғрисидаги қарорлари устидан қарор қабул қилинган кундан эътиборан ўн кун ичида Ўзбекистон Республикаси Олий судига шикоят берилиши мумкин.

Сенат аъзоларининг такрорий сайлови қуйидаги ҳолларда ўтказилади:

а) агар сайлов ҳақиқий эмас деб топилган бўлса;

б) агар такрорий овоз бериш натижасида белгиланган миқдорда Сенат аъзолари сайланмаган бўлса.

Такрорий сайлов сайланмай қолган миқдордаги Сенат аъзолиги учун ўтказилади.

Сенат аъзоларининг такрорий сайлови Сенатга ўтказилган асосий сайловдан кейин кўпи билан ўн беш кунлик муддат ичида ўтказилади.

Сайланмай қолган миқдордаги Сенат аъзолигига номзодлар кўрсатиш ва такрорий сайлов ўтказиш ушбу Қонунда белгиланган тартибда амалга оширилади.

Бўшаб қолган ўринларга Сенат аъзоларининг сайлови Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи КенГЭСи, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида Сайлов кодекси талабларига риоя этилган ҳолда ўтказилади.

Сенат ваколат муддатининг тугашига олти ойдан кам вақт қолганида Сенат аъзосининг ўрни бўшаб қолса, бўшаб қолган ўринга Сенатнинг янги аъзоси сайлови ўтказилмаслиги мумкин.

Марказий сайлов комиссияси Сенатни шакллантириш якунлари тўғрисидаги ахборотни ва Сенат аъзоларининг рўйхатини уларнинг фамилияси, исми, отасининг исми, туғилган йили, эгаллаб турган лавозими (машғулотнинг тури), иш ва яшаш жойини кўрсатган ҳолда ўн кундан кечиктирмай матбуотда эълон қилади.

4-§. Олий Мажлис палаталарининг ташкилий фаолияти шакли ва ички тузилиши

Олий Мажлиснинг ташкилий шакли унинг фаолиятини амалга ошириш усули бўлиб, шу орқали палаталар ўз вазифаларини бажаради, ваколатларини амалга оширади. Палаталар фаолиятининг шакли Конституция ва қонунларда белгилаб қўйилган.

Палаталарнинг ички тузилиши ҳар бир палатанинг таркибий тузилмалари йиғиндисидан иборат бўлиб, улар палаталарнинг ишини ташкил қилишга, палаталарга ўз вазифасини бажаришига ёрдам беради. Палаталарнинг ички таркибий тузилмасини ташкил қилиш, уларнинг вазифаси Конституция ва қонунларда белгиланган.

Олий Мажлис палаталарининг ташкил бўлиши, таркибидаги фарқлар ҳамда мустақил вазифаларининг мавжудлиги уларнинг ташкилий фаолият шаклида, ички тузилишида фарқлар, алоҳида хусусиятлар бўлишини тақозо этади.

Шунинг учун палаталарнинг ташкилий фаолият шакли ва ички тузилишини алоҳида палаталар мисолида ёритиш мақсадга мувофиқ бўлиб, бу талабаларга мазкур масалаларни осон ўзлаштириш имконини бериши мумкин.

II. Қонунчилик палатаси.

Конституция ва «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги Қонунга асосан, Қонунчилик палатаси фаолиятининг ташкилий шакли унинг сессиялари даврида ўтказиладиган мажлисларидир.

Қонунчилик палатаси фаолиятини ташкил этишнинг принциплари: масалаларни биргаликда ва эркин муҳокама қилиш, ошкоралик, жамоатчилик фикрини ҳисобга олиш ҳисобланади (бу принциплар Сенат фаолиятига ҳам тааллуқлидир).

Қонунчилик палатасининг навбатдаги сессиялари қонда тариқасида сентябрнинг биринчи иш кунидан бошлаб келгуси йилнинг июн ойи охиригача иш кунига қадар ўтказилади (96-модда). Бу Қонунчилик палатасининг доимий ишловчи органлигидан келиб чиқиб ўрнатилган.

Палатанинг сайловдан кейинги биринчи сессияси сайловдан сўнг икки ойдан кечиктирмай Марказий сайлов комиссияси томонидан чақирилади ва биринчи мажлисни Марказий сайлов комиссияси раиси очади ҳамда палата спикери сайлангунича мажлисга раислик қилади.

Палатанинг мажлислари, агар уларда барча депутатларнинг камида ярми иштирок этса, ваколатли ҳисобланади. Конституциявий қонунларни қабул қилишда барча депутатларнинг камида учдан икки қисми иштирок этиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси мажлисларида, шунингдек, уларнинг органлари мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Президенти, Сенат раиси, Бош вазир, Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари, Республика Конституциявий суди, Олий суди, Бош прокурори, Марказий банки бошқарувининг раиси иштирок этиши мумкин.

Қонунчилик палатаси мажлисларига давлат органлари ва нодавлат нотижорат ташкилотларининг, илмий муассасаларнинг вакиллари, мутахассислар ва олимлар, ОАВ вакиллари таклиф қилиниши мумкин.

Палатанинг мажлислари очик ва ошкора ўтказилиши, зарур ҳолларда Палата ёпиқ мажлис ўтказиш ҳақида қарор қабул қилиниши мумкин.

Қонунчилик палатаси Сенат билан бирга қўшма мажлис ҳам ўтказиши мумкин. Қўшма мажлислар Ўзбекистон Республикаси Президенти қасамёд қилганда, Ўзбекистон Республикаси Президенти мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг, ички ва ташқи сиёсатининг энг муҳим масалалари юзасидан нутқ сўзлаганда, чет давлатларнинг раҳбарлари нутқ сўзлаганда ўтказилади. Палаталарнинг келишувига биноан қўшма мажлислар бошқа масалалар юзасидан ҳам ўтказилиши мумкин. Масалан: Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми билдириш масаласида.

Қўшма мажлислар унда Қонунчилик палатаси ва Сенат аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисми иштирок этиши ваколатли ҳисобланади. Қўшма мажлисда қўшма қарор қабул қилиниши мумкин. Бунда ҳам овоз бериш алоҳида-алоҳида ўтказилади.

Қонунчилик палатаси қарорлари депутатлар умумий сонининг кўпчилиги овози билан қабул қилинади. Конституцияга ўзгартириш киритиш тўғрисидаги, шунингдек, Конституциявий қонунлар депутатлар умумий сонининг учдан икки қисми овози билан қабул қилинади.

Қонунчилик палатаси ички тузилиши деганда, палата томонидан ташкил қилинадиган, унинг ишига ёрдам берувчи тузилмалар тушунилади. Шулардан биринчиси – Қонунчилик палатаси Спикери ва унинг ўринбосарларидир.

Сайловдан кейинги биринчи мажлисда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ўз таркибидан Қонунчилик палатасининг Спикери ва унинг ўринбосарларини сайлайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Спикери ва унинг ўринбосарлари яширин овоз бериш орқали депутатлар умумий сонининг кўпчилик овози билан Қонунчилик палатасининг ваколат муддатига сайланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Спикери яширин овоз бериш орқали Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг учдан икки қисмидан кўпроғининг овози билан қабул қилинган Қонунчилик палатаси қарорига биноан муддатидан илгари чақириб олиниши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Спикери:

- 1) Қонунчилик палатасининг мажлисларини чақиради, уларда раислик қилади;
- 2) Қонунчилик палатаси муҳокамасига киритиладиган масалаларни тайёрлашга умумий раҳбарлик қилади;
- 3) Қонунчилик палатаси қўмиталари ва комиссияларининг фаолиятини мувофиқлаштириб боради;
- 4) Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва Қонунчилик палатаси қарорларининг ижроси устидан назоратни ташкил қилади;
- 5) парламентлараро алоқаларни амалга ошириш ишларига ҳамда халқаро парламент ташкилотлари иши билан боғлиқ Қонунчилик палатаси гуруҳларининг фаолиятига раҳбарлик қилади;
- 6) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати, бошқа давлат органлари, чет давлатлар, халқаро ва ўзга ташкилотлар билан ўзаро муносабатларда Қонунчилик палатаси номидан иш кўради;
- 7) Қонунчилик палатаси қарорларини имзолайди;
- 8) Конституция ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Спикери фармойишлар чиқаради.

Айни бир шахс сурункасига икки муддатдан ортиқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Спикери бўлиши мумкин эмас (100-модда).

Бу ваколатлар Конституцияда (100-модда) кўрсатилган бўлиб, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги Конституциявий қонунда Спикернинг яна бошқа ваколатлари ҳам кўрсатилган (14-модда), жумладан, Қонунчилик палатасида қабул қилинган қарорларни Сенатга юбориш, Спикер ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлаш ва ҳоказо.

Қонунчилик палатаси депутатлари орасидан палатанинг ваколат муддатига Спикер биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари сайланади. Қонунчилик палатасидаги фракция ўз вакилини Спикер ўринбосарлигига сайланишида кафолатли ҳуқуққа эга. Яъни ҳар бир фракциядан, албатта, Спикер ўринбосари сайланади. Спикер ўринбосарлигига, қонда тариқасида, фракция ўз раҳбари номзодини кўрсатади. Спикер ўринбосарлари депутатлар умумий кўпчилигининг овози билан очик овоз бериш орқали сайланади.

Спикер ўринбосари Спикернинг топшириғига биноан унинг айрим вазифаларини бажаради, у йўқлигида унинг вазифаларини бажариб туради.

Қонунчилик палатаси Спикери яширин овоз бериш орқали депутатлар учдан икки қисмидан кўпроғининг овози билан муддатидан илгари чақириб олиниши мумкин.

Қонунчилик палатасининг таркибий тузилмаларидан бири Қонунчилик палатаси Кенгашидир.

Палата фаолиятини самарали ташкил этиш, қўмиталар ишини мувофиқлаштириб бориш, қонун лойиҳаларини тайёрлаш ишини режалаштириш, қон тартибидаги масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқишни ташкил этиш мақсадида Қонунчилик палатаси Кенгаши тузилади. Унинг таркибига Спикер, унинг ўринбосарлари, фракциялар ва депутатлар гуруҳлари раҳбарлари, қўмиталарнинг раислари киради.

Кенгаш палата мажлислари оралиғида заруратга қараб тўпланади. Кенгаш қарори аъзоларнинг кўпчилиги овози билан қабул қилинади.

Қонунчилик палатаси таркибида унинг депутатларидан палатанинг ваколати муддатига сайланадиган қўмиталар муҳим рол ўйнайди.

Конституцияга асосан, Қонунчилик палатаси қонун лойиҳаларини тайёрлаш ишhini олиб бориш, палата муҳокамасига киритиладиган масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва тайёрлаш, қонунлар ҳамда палата томонидан қабул қилинган қарорлар ижросини назорат қилиш учун ўз ваколати муддатига депутатлар орасидан қўмиталарни сайлайди (Конституциянинг 102-моддаси).

Қўмиталарни сайлаш тартиби, ваколатлари, уларнинг ишhini ташкил этиш, қўмиталарнинг мажлисларини ўтказиш, қарорларнинг юридик кучи ҳақидаги масалалар «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги Конституциявий қонуннинг 17–21-моддаларида тартибга солинган.

«Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида»ги Қонунга асосан, Қонунчилик палатасида қонун тартибларида регламент; бюджет, банк ва молия масалалари; иқтисодий масалалар ва тадбиркорлик; қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари; меҳнат ва ижтимоий масалалар; муҳофаа ва ҳавфсизлик масалалари; халқаро ишлар ва парламентлараро алоқалар қўмиталари тузилиши шарт. Палата бошқа қўмиталарни ҳам тузиши мумкин. Қўмиталарнинг умумий сони, қонун тартибларида, ўнтадан ошмаслиги керак.

«Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги Қонуннинг 22-моддасида Қонунчилик палатаси муайян вазифаларни бажариш учун комиссиялар тузиши мумкинлиги кўрсатилган. Комиссия ҳам палата мажлисида депутатлар орасидан тузилади. Уни тузиш вақтида нима учун комиссия тузилаётганлиги, унинг ваколатлари белгилаб қўйилади. Комиссия ўз вазифасини бажарган ёки палата қарорига асосан фаолиятини тугатади.

Қонунчилик палатаси таркибий тузилмаларини депутатлар бирлашмалари ҳам ташкил этади. Палата депутатлари сиёсий, про-фессинал ва бошқа асосларга кўра фракциялар тузишлари мумкин.

Фракция алоҳида тартибда тузилади. Фракция – сиёсий партиялардан сайланган депутатлардан партия манфаатларини парламентда ифодалаш мақсадида тузиладиган ва тегишли тартибда рўйхатдан ўтказилган депутатлар бирлашмаси.

Депутат фақат битта фракция ёки гуруҳга аъзо бўлиши мумкин. Сиёсий партиядан кўрсатилган депутат фақат шу партия фракцияси аъзоси бўлиши мумкин.

Қонунчилик палатасининг камида 9 нафар депутати фракция тузиши мумкин.

Фракция ва гуруҳларни тузиш, уларнинг фаолиятини ташкил қилиш, вазифа ҳамда ваколатлари «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги Конституциявий қонунда ва «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг регламенти тўғрисида»ги Қонунда белгиланган.

Парламентдаги кўпчилик ва парламентдаги муҳолифат, фракцияларнинг блокка бирлашиш масаласи ҳам Қонунчилик палатаси фаолиятига, ички тузилишига боғлиқ масаладир. Қонунчилик палатасида кўпчиликдан иборат фракция парламентдаги кўпчиликни ташкил этади. Мақсад ва вазифаларининг яқинлиги, ўхшашлигига қараб фракция блок тузиши ва бу блок парламент кўпчилигини ташкил этиши мумкин.

Янгитдан шакллантирилган ҳукуматнинг тутган йўли ва дастури ёки унинг айрим йўналишларига қўшилмайдиган фракциялар ва депутатлар гуруҳлари ўзларини муҳолифат деб эълон қилиши мумкин. Ўзини муҳолифат деб эълон қилган фракция қонунда фракциялар учун белгиланган ваколатлардан фойдаланиш билан бирга қўшимча қўйидаги ҳуқуқлардан фойдаланади:

– Қонунчилик палатасининг масъул қўмитасига тегишли масала юзасидан маърузаси билан бир вақтда, қонун лойиҳасининг муқобил таҳририни киритиш;

– муҳокама этилаётган масалалар юзасидан ўзининг алоҳида фикрини палата ялпи мажлиси баённомасига киритиш;

– Сенат томонидан рад этилган қонун бўйича келишув комиссиясида ўз вакиллариининг бўлиши қафолатланади.

Муҳолифат ҳуқуқлари парламентдаги кўпчилик томонидан камситилиши мумкин эмас. Қонунларда фракция ва депутатлар гуруҳининг фаолиятини тугатиш ҳам кўзда тутилган. Фракция ёки гуруҳ ташаббуси, қонунчилик палатасининг ваколат муддати тугаши билан фракция ва гуруҳ тузиш учун

белгиланган миқдордан кам депутатлар таркибида қолса, уларнинг фаолияти тугатилади. Қонунларга кўра, тегишли сиёсий партия тугатилса, фракция ҳам тугатилади.

III. Сенат фаолиятининг ташкилий шакли ва Сенатнинг таркибий тузилмаси

Конституция ва қонунларга асосан, Сенат фаолиятининг ташкилий шакли унинг мажлисидир. Сенатнинг биринчи мажлиси Марказий сайлов комиссияси томонидан Сенат таркиб топгандан кейин бир ойдан кечиктирмай чақирилади, мажлисни Марказий сайлов комиссияси раиси очиб, Сенат Раиси сайлангунча унга раислик қилади.

Сенат доимий ишловчи палата эмас, унинг мажлислари заруратга қараб, лекин бир йилда камида уч марта ўтказилиши керак.

Сенатнинг навбатдан ташқари мажлисининг ўтказилиши кўзда тутилган бўлиб, у Президент, Сенат Раиси таклифига биноан ёки Сенат аъзолари умумий сонининг учдан бир қисми таклифи билан чақирилиши мумкин.

Сенат мажлисларида Қонунчилик палатасида қабул қилинган қонунлар маъқулланади ёки рад этилади, шунингдек, Сенат ҳужжатлари қабул қилинади.

Сенат мажлиси, агар унда сенаторлар умумий сонининг ярмидан кўпи иштирок этаётган бўлса, ваколатли ҳисобланади. Конституция қабул қилиш ва унга ўзгартириш киритиш, Конституциявий қонунлар қабул қилишда сенаторлар умумий сонининг камида учдан икки қисми иштирок этиши шарт.

Сенат ва унинг органлари мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Президенти, Қонунчилик палатаси Спикери, Бош вазир, Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари, Конституциявий суд, Олий суд, Бош прокурор иштирок этишлари мумкин. Бундан ташқари, Конституцияда (81-модда) Сенат мажлисларида ва унинг органлари мажлисларида Марказий банк бошқаруви раиси иштирок этиши ҳам кўрсатилган.

Сенат мажлисига давлат органлари ва нодавлат нотижорат ташкилотларнинг, илмий муассасаларнинг вакиллари, мутахассислар ва олимлар, ОАВ вакиллари таклиф этилиши мумкин.

Сенат мажлиси очик ва ошқора ўтказилади. Зарур ҳолларда Сенат қарори асосида ёпик мажлис ўтказилиши мумкин. Сенат Қонунчилик палатаси билан бирга қўшма мажлислар ўтказади. Бу ҳақда Қонунчилик палатасига бағишланган қисмда батафсил тўхталиб ўтилган.

Сенат ҳам ўз ички тузилмасига эга.

Сенатнинг биринчи мажлисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Сенат аъзолари орасидан яширин овоз бериш орқали сенаторлар умумий сонининг кўпчилик овози билан Сенат ваколат муддатига Сенат Раиси сайланади.

Биринчи мажлисда Сенат Раиси билан бирга унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари ҳам сайланади, ўринбосарлардан бири Қорақалпоғистон Республикаси вакили бўлади.

Сенат Раиси ўз вазифасини бажариши даврида сиёсий партиялар ва ҳаракатларга аъзоликни тўхтатиб туради.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати Раиси:

- 1) Сенат мажлисларини чақиради, уларда раислик қилади;
- 2) Сенат муҳокамасига киритиладиган масалаларни тайёрлашга умумий раҳбарлик қилади;
- 3) Сенат қўмиталари ва комиссияларининг фаолиятини мувофиқлаштириб боради;
- 4) Ўзбекистон Республикаси қонунларининг ва Сенат қарорларининг ижроси устидан назоратни ташкил этади;

5) парламентлараро алоқаларни амалга ошириш ишларига ҳамда халқаро парламент ташкилотлари иши билан боғлиқ Сенат гуруҳларининг фаолиятига раҳбарлик қилади;

6) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси, бошқа давлат органлари, чет давлатлар, халқаро ва бошқа ташкилотлар билан ўзаро муносабатларда Сенат номидан иш кўради;

7) Сенат қарорларини имзолайди;

8) Конституция ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати Раиси фармойишлар чиқаради (Конституциянинг 101-моддаси).

Бир шахс сурункасига икки мартадан ортиқ Сенат раислигига сайланиши мумкин эмас (101-модда).

«Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғриси-да»ги Конституциявий қонунда Сенат Раисининг яна бошқа ваколатлари ҳам кўрсатилган, яъни Сенат маъқуллаган қонунларни имзолаш учун Президентга юбориш, ўринбосарлар ўртасида вазифаларни тақсимлаш ва бошқалар (Қонуннинг 14-моддаси).

Сенат Раиси яширин овоз бериш орқали сенаторлар умумий сонининг учдан икки қисмидан кўпрогининг овози билан муддатидан илгари чақириб олиниши мумкин.

Сенат Раисининг ўринбосарлари Раиснинг топшириғига биноан унинг айрим вазифаларини, Раис йўқлигида эса унинг вазифаларини бажаради.

Сенатнинг ички тузилмаси сифатида Сенат Кенгашини кўрсатиш мумкин.

Сенат фаолиятини самарали ташкил этиш, қўмиталар фаолиятини мувофиқлаштириб бориш, кун тартиби юзасидан таклифлар тайёрлаш, қонунларни дастлабки тарзда кўриб чиқишни ташкил этиш учун Сенат Кенгаши тузилади. Унинг таркибига Сенат Раиси, ўринбосарлари, қўмиталарининг раислари киради. Сенатда фракциялар тузилмаслиги сабабли Кенгаш таркибида фракция бошлиқлари йўқ.

Кенгаш Сенат мажлислари ораликларида, шунингдек, заруратга қараб тўқланади. Унинг қарори Сенат аъзолари умумий сонининг кўпчилик овози билан қабул қилинади.

Қонунчилик палатаси каби Сенатнинг ички тузилишида қўмиталар алоҳида рол ўйнайди.

Конституциянинг 102-моддасида Сенат муҳокамасига киритиладиган масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва тайёрлаш, қонунлар ҳамда Сенат томонидан қабул қилинадиган қарорлар ижросини назорат қилиш учун сенаторлар орасидан Сенатнинг ваколат муддатига қўмиталар сайланиши белгиланган. Конституциянинг шу моддасида зарур бўлган вақтда муайян вазифаларни бажариш учун сенаторлар орасидан комиссиялар тузилиши кўрсатилган.

Олий Мажлис Сенатининг ички тузилишида Қонунчилик палатасидаги каби, партия фракциялари, депутат гуруҳлари, блоклар каби тузилмалар йўқ.

Олий Мажлис Сенати қўмиталарини сайлаш, ваколатлари, ишини ташкил этиш, мажлислари, қарорлари, Сенат комиссиялари ҳақидаги масалалар «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида»ги Конституциявий қонуннинг 17–22-моддаларида белгиланган.

5-§. Олий Мажлис палаталарининг ваколатлари

Олий Мажлис парламент сифатида ўз вазифаларига ва шу вазифаларни бажариш учун етарли ваколатга эга.

Олий Мажлисининг ваколатлари палаталарнинг биргаликдаги ваколатлари асосида вужудга келади. Шунинг учун юридик адабиётларда, шу жумладан, Конституция ва қонунларда ҳам, асосан, «Олий Мажлис палаталарининг биргаликдаги ваколатлари» деган тушунча ишлатилади.

Конституциянинг 93-моддасида палаталарнинг биргаликдаги ваколатлари белгилаб қўйилган. Унга асосан, Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг биргаликдаги ваколатлари қуйидагилар:

- 1) Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини қабул қилиш, унга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш;
- 2) Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий қонунларини, қонунларини қабул қилиш, уларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш;
- 3) халқаро шартномаларни ратификация ва денонсация қилиш;
- 4) Ўзбекистон Республикасининг референдумини ўтказиш тўғрисида ва уни ўтказиш санасини тайинлаш ҳақида қарор қабул қилиш;
- 5) Ўзбекистон Республикаси ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ҳамда давлат стратегик дастурларини қабул қилиш;
- 6) Ўзбекистон Республикаси қонун чиқарувчи, ижро этувчи ҳамда суд ҳокимияти органларининг тизимини ва ваколатларини белгилаш;

- 7) Ўзбекистон Республикаси таркибига янги давлат тузилмаларини қабул қилиш ва уларнинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқиши ҳақидаги қарорларни тасдиқлаш;
- 8) божхона, валюта ва кредит ишларини қонун йўли билан тартибга солиш;
- 9) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджетини қабул қилиш, унга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш;
- 10) Ўзбекистон Республикаси давлат қарзининг энг юқори миқдорини белгилаш;
- 11) солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни жорий қилиш;
- 12) Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш, чегараларини ўзгартириш;
- 13) туманлар, шаҳарлар, вилоятларни ташкил этиш, тугатиш, уларнинг номини ҳамда чегараларини ўзгартириш;
- 14) давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этиш;
- 15) Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комис-сиясини тузиш;
- 16) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакилини ва унинг ўринбосарини сайлаш;
- 17) Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасига ҳужум қилинганда ёки тажовуздан бир-бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурияти тугилганда уруш ҳолати эълон қилиш тўғрисидаги фармонини тасдиқлаш;
- 18) Ўзбекистон Республикаси Президентининг умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, фавқулодда ҳолат жорий этиш, унинг амал қилишини узайтириш ёки тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;
- 19) Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тўғрисидаги ҳар йилги миллий маърузани эшитиш;
- 20) парламент текширувини ўтказиш;
- 21) ушбу Конституция ва қонунларда назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Олий Мажлис палаталарининг бу ваколатлари, қоида тариқасида, аввал Қонунчилик палатасида, сўнгра Сенатда кўриб чиқилиб ҳал қилинади. Зарур ҳолларда юқоридагилар Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисларида ҳам кўрилиши мумкин. Масалан, Бош вазир номзодини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш, асосан, қўшма мажлисда амалга оширилади.

Олий Мажлис палаталарининг биргаликдаги бу ваколатларини вазифа ва мақсадига қараб гуруҳларга бўлиш мумкин.

1. Қонунчилик соҳасидаги ваколатлар Олий Мажлисининг асосий вазифаларидан келиб чиқади. Конституция қабул қилиш, унга ўзгартириш киритиш, Конституциявий қонунлар қабул қилиш ва уларга ўзгартириш киритиш палаталарнинг биргаликдаги ваколатидир.

2. Мамлакат ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналиш-ларини белгилаш ҳамда давлат стратегик дастурларини қабул қилиш, жамият тараққиётига таъсир қилувчи энг муҳим масалаларда референдум белгилаш, халқаро шартномаларни ратификация ва денонсация қилиш.

3. Давлат қурилиши соҳасидаги ваколатлар: қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти органлари тизими ва ваколатларини белгилаш; мамлакат таркибига янги тузилмаларни қабул қилиш ва чиқариш, мамлакатнинг маъмурий-ҳудудий тузилмасини белгилаш, марказий муассасаларни тузиш тўғрисидаги Президент фармонларини тасдиқлаш, Марказий сайлов комиссиясини тузиш, Бош вазир номзодини кўриб чиқиш.

4. Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиши билан боғлиқ ваколатлар: божхона, валюта ва кредит масалаларини ҳал қилиш, солиқлар ва бошқа тўловларни жорий қилиш, мамлакатнинг ташқи қарзини энг юқори миқдорини белгилаш.

5. Мамлакатнинг хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ ваколатлар: Президентнинг уруш ҳолати, умумий сафарбарлик, фавқулодда ҳолат жорий этиш тўғрисидаги фармонларни тасдиқлаш.

Олий Мажлис палаталарининг биргаликдаги ваколатларини амалга оширишда Президент, Вазирлар Маҳкамаси иштирок этади.

Конституция мазмунидан кўриниб турадики, Олий Мажлис палаталарида айрим масалалар Президент тақдимига кўра ҳал қилинса, айрим масалалар Президент фармонларини тасдиқлаш орқали ҳал қилинади.

Олий Мажлис палаталари биргаликда Олий Мажлисга тааллуқли масалаларни ҳал қилса-да, уларнинг ўзлари ҳал қиладиган мустақил масалалар, ваколатларининг борлиги палаталарнинг мустақиллигини кўрсатади. Бу хусусият жаҳон парламент тажрибасида мавжуд. Шунинг учун Конституциянинг 94-моддасида Қонунчилик палатасининг мутлақ ваколатида кўрсатилган.

Шунга эътибор қаратиш керакки, янги таҳрирдаги Конституцияда Қонунчилик палатасининг мутлақ ваколатлари анча кўпайтирилиб, аввалги бешта ваколат ўрнига 12 та ваколат кўзда тутилди. Булар қуйидагилардир:

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг ижро этилиши устидан назоратни амалга ошириш;

Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатасининг ҳисоботини кўриб чиқиш;

Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзодини кўриб чиқиш ва маъқуллаш;

Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг мамлакатни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожлантиришнинг долзарб масалалари юзасидан, шунингдек, Вазирлар Маҳкамаси аъзоларининг ўз фаолияти масалалари юзасидан ҳисоботларини эшитиш;

Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси аъзолигига номзодларни кўриб чиқиш ва маъқуллаш;

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг энг муҳим масалалари бўйича ҳар йилги маърузасини эшитиш;

давлат органларининг мансабдор шахсларига парламент сўровини юбориш ва парламент назоратининг бошқа шакллари амалга ошириш;

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Спикери ва унинг ўринбосарларини, қўмиталарнинг раислари ва уларнинг ўринбосарларини сайлаш;

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатини дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум этиш тўғрисидаги масалаларни ҳал этиш;

ўз фаолиятини ташкил этиш ва палатанинг ички тартиб-қоидалари билан боғлиқ масалалар юзасидан қарорлар қабул қилиш;

сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт соҳасидаги у ёки бу масалалар юзасидан, шунингдек, давлатнинг ички ва ташқи сиёсати масалалари юзасидан қарорлар қабул қилиш;

ушбу Конституция ва қонунларда назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикасининг Қонунчилик палатаси ўзини ўзи тарқатиб юбориш тўғрисида депутатлар умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан қарор қабул қилиши мумкин.

Қонунчилик палатасининг мутлақ ваколатлари шулар билан чекланиб қолмайди. «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизатсия қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Қонунга кўра, Қонунчилик палатасида энг кўп ўрин олган сиёсий партияларнинг Бош вазир номзодини президентга тақдим этиш ҳуқуқи, палатадаги сиёсий партиялар фракцияларига Бош вазирни муддатидан олдин вазифасидан озод қилишни сўраб Президентга мурожаат қилиш ҳуқуқи ёки Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми билдириш ҳуқуқининг мавжудлиги, Сенат маъқулламаган қонунни учдан икки қисм депутатларнинг овози билан қабул қилиб қонунни имзолаш учун Президентга юбориш ҳуқуқи Қонунчилик палатасининг мутлақ ҳуқуқлари доирасини кенглигини кўрсатади.

Янги таҳрирдаги Конституциянинг 95-моддасида Сенатнинг аввалги 14 та ваколати ўрнига 18 та мутлақ ваколатлар белгиланди. Бу айрим Президент ваколатларини Сенатга ўтказиш ҳамда Сенатнинг назорат

функциясини кенгайтириш эъзига бўлди. Конституциянинг 95-моддасига асосан Сенат қуйидаги ваколатларга эга:

Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судини, Олий судини, Судялар олий кенгашини, республика коррупцияга қарши курашиш органининг раҳбарини ва республика монополияга қарши органининг раҳбарини сайлаш;

Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатаси раиси лавозимларига номзодларни кўриб чиқиш ҳамда маъқуллаш;

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тақлиф этилган Ўзбекистон Республикаси Давлат хавфсизлик хизмати раиси лавозимига номзод юзасидан маслаҳатлашувлар ўтказиш;

Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлардаги ва халқаро ташкилотлар ҳузуридаги дипломатик ҳамда бошқа ваколатхоналари раҳбарларини тайинлаш ва уларни лавозимидан озод этиш;

Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувининг раисини тайинлаш ва уни лавозимидан озод этиш;

Ўзбекистон Республикаси Президентининг вазирликларни ва бошқа республика ижро этувчи ҳокимият органларини тузиш ҳамда тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш;

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқаруви раисининг ҳисоботларини эшитиш;

Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлардаги ва халқаро ташкилотлар ҳузуридаги дипломатик ҳамда бошқа ваколатхоналари раҳбарларининг ўз фаолияти масалалари бўйича ҳисоботларини эшитиш;

давлат органларининг мансабдор шахсларига парламент сўровини юбориш ва парламент назоратининг бошқа шакллари амалга ошириш;

маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органларига ўз фаолиятини амалга оширишда кўмаклашиш;

маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органларининг қарорларини, улар қонунчилик нормаларига мувофиқ бўлмаган тақдирда бекор қилиш;

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати Раисини ва унинг ўринбосарларини, қўмиталарнинг раислари ва уларнинг ўринбосарларини сайлаш;

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати аъзосини дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум этиш тўғрисидаги масалаларни ҳал этиш;

ўз фаолиятини ташкил этиш ва палатанинг ички тартиб-қоидалари билан боғлиқ масалалар юзасидан қарорлар қабул қилиш;

сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт соҳасидаги у ёки бу масалалар юзасидан, шунингдек, давлат ички ва ташқи сиёсати масалалари юзасидан қарорлар қабул қилиш;

Қонунчилик палатаси тарқатиб юборилган даврда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қонунларни қабул қилишга доир ваколатларини бажариш, бундан Конституция ва Конституциявий қонунлар мустасно;

ушбу Конституция ва қонунларда назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати ўзини ўзи тарқатиб юбориш тўғрисида сенаторлар умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан қарор қабул қилиши мумкин.

Сенатнинг мутлақ ваколатлари тизимида Қонунчилик палатаси тарқатилиб юборилган вақтда, қонун қабул қилишга доир ваколатларни бажариши ҳамда ўзини ўзи тарқатиб юбориш ваколатини мутлақо янги ҳолат эканлигини қайд этиш зарур.

Сенатнинг Конституцияда белгиланган мутлақ ваколатларини ҳам гуруҳларга бўлиб ўрганилса, уларни тушуниш осон бўлади.

1. Сенатнинг ўз фаолияти билан боғлиқ ваколатлари. Булар: Сенат Раиси, раис ўринбосарлари, қўмиталар раислари, уларнинг ўринбосарларини сайлаш; Бош прокурорнинг тақдимига биноан Сенат аъзосини дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум этиш масаласини ҳал қилиш; ўз фаолиятини ташкил этиш ва палатанинг ички тартиб-қоидалари билан боғлиқ масалалар юзасидан қарорлар қабул қилиш.

2. Бошқа марказий давлат органлари таркибини тузиш билан боғлиқ ваколатлар. Булар: Президент тақдимига биноан Конституциявий судни сайлаш; Президентнинг тақдимига биноан Олий судни сайлаш; Президентнинг тақдимига мувофиқ, Марказий банк бошқаруви раисини, чет давлатлардаги дипломатик ва бошқа вакилларни тайинлаш ва лавозимидан озод қилиш, Бош прокурорни, Ҳисоб палатаси раисини, Давлат хавфсизлик хизмати раисини тайинлаш ва лавозимидан озод қилишда иштирок этиш, Президент фармонларини тасдиқлаш.

3. Парламент назорати бўйича ваколатлар. Булар: Бош прокурорнинг, Марказий банк бошқаруви раисининг ҳисоботини эшитиш.

4. Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинлиги билан боғлиқ ваколатлар. Булар: Президентнинг тақдимига биноан амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш.

Сенатнинг ваколатларига эътибор берсак, уларнинг айримлари Президент тақдими бўйича амалга ошириладиган ишлар, айримлари Президент фармонларини тасдиқлаш орқали амалга ошириладиган ваколатлар эканлигини кўриш мумкин.

Бундан қонунчилик ҳокимияти билан давлат бошлиғи яқин алоқада бўлиб, давлат бошқаруви бўйича ишларни ҳал қилишини кўрамиз.

6-§. Қонунчилик жараёни

Конституцияга асосан, Олий Мажлис қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади. Бу дегани у қонун қабул қилади. Ўзбекистонда бошқа қонун қабул қилувчи орган йўқ. Қонун референдум йўли билан ҳам қабул қилиниши мумкин.

Қонун қабул қилишда Олий Мажлиснинг ҳар иккала палатаси иштирок этади. Лекин қонунни тайёрлаш, лойиҳаларни муҳокама ва қабул қилиш Қонунчилик палатасида амалга оширилади. Палата номининг ўзи ҳам қонун қабул қилишда унинг роли алоҳида эканлигини кўрсатади.

Қонун қабул қилиш – алоҳида ва аниқ тадбирларни ўз ичига оладиган жараён. Бу жараён маълум босқичлардан иборат бўлиб, қонунларда белгилаб қўйилган.

Қонунчилик жараёнининг айрим масалалари Конституцияда ҳам белгиланган ва мос равишда «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида»ги Қонунда ҳамда Сенатга тааллуқли шундай қонунлар билан тартибга солинади.

Қонунчилик жараёни, одатда, қуйидаги босқичлардан иборат бўлади:

қонунчилик ташаббуси;

қонун лойиҳаларини кўриб чиқишга қабул қилиш ва лойиҳани муҳокама қилиш;

қонунларни қабул қилиш ва маъқуллаш;

қонунларни имзолаш, эълон қилиш.

Конституциянинг 98-моддасида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга субъектлар кўрсатилган. Унга асосан, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига: Ўзбекистон Республикаси Президенти, давлат ҳокимиятининг олий вакиллик органи орқали Қорақалпоғистон Республикаси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси эга. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Олий суди, Бош прокурори ўз ваколатларига киритилган масалалар бўйича қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эгадирлар. Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектлари томонидан қонун лойиҳасини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш орқали амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасининг сайлов ҳуқуқига эга бўлган, юз минг нафардан кам бўлмаган фуқаролари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман), Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов

комиссияси қонунчилик таклифларини қонунчилик ташаббуси тартибида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритишга ҳақли.

Қонун лойиҳаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритилиши ҳам белгиланиб, қонун лойиҳаларини, қонунчилик таклифларини киритиш ва кўриб чиқиш тартиби қонун билан белгиланиши кўрсатиб қўйилган.

Қонунчилик палатасига қонун лойиҳасини тақдим этган субъектлар лойиҳага қуйдагиларни илова сифатида тақдим қилиши шарт:

қонун лойиҳасига унинг концепсияси баён қилинган ҳолдаги тушунтириш хаги;

ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги, шунингдек, қонун лойиҳаси киритилиши билан боғлиқ қонунларни ўз кучини йўқотган деб топиш тўғрисидаги қонун лойиҳаси;

ўзгартирилиши, қўшимчалар киритилиши, ўз кучини йўқотган деб топилиши ёки қабул қилиниши лозим бўлган қонуности ҳужжатларининг рўйхати;

моддий харажатларни талаб қиладиган қонун лойиҳалари учун молиявий-иқтисодий асослар;

давлат даромадларини камайтириш ёки давлат харажатларини кўпайтириш, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети моддалари бўйича ўзгартиришларни назарда тутувчи қонунларнинг лойиҳалари юзасидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ҳулосаси.

2013-йил 18-апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги Қонунига мувофиқ, қонунчилик жараёни изчил ислоҳ этилди. Жумладан, Қонунчилик палатасининг Кенгаши ҳузурида Қонунчилик палатаси девони ходимлари орасидан уч кишидан иборат таркибда киритиладиган қонун лойиҳаларини ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини кўриб чиқишни ташкил этиш бўйича мувофиқлаштирувчи гуруҳ тузилади.

Келиб тушган қонун лойиҳалари ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини рўйхатдан ўтказиш, Қонунчилик палатаси Кенгаши аъзоларини улар ҳақида хабардор қилиш ва ушбу лойиҳаларни бундан кейин кузатиб бориш Мувофиқлаштирувчи гуруҳ зиммасига юклатилди.

Мувофиқлаштирувчи гуруҳ фаолиятини ташкил этиш тартиби Қонунчилик палатаси Кенгаши томонидан тасдиқланадиган низом билан белгиланади.

Қонун лойиҳаси Қонунчилик палатаси томонидан биринчи ўқишда қабул қилингунига қадар қонун лойиҳасини киритган қонунчилик ташаббуси ҳуқуқининг субъекти лойиҳа матнини ўзгартириш ёки ўзи киритган қонун лойиҳасини чақириб олиш ҳуқуқига эга. Киритилган қонун лойиҳаси агар айни шу масала бўйича қонун лойиҳаси Қонунчилик палатаси томонидан биринчи ўқишда қабул қилинган бўлса, қайтариб юборилади.

Қонунчилик палатаси Кенгаши Мувофиқлаштирувчи гуруҳнинг ахборотини эшитиб, қонун лойиҳасини дастлабки тарзда кўриб чиқиш учун масъул қўмитани белгилайди, унга ва бир вақтнинг ўзида фракцияларга қонун лойиҳасини ҳамда унга илова қилинган материалларни топширади.

Масъул қўмита қонун лойиҳаси бўйича барча фракциялардан фикрлар ва таклифларни тўплаб, Қонунчилик палатаси Кенгашига қонун лойиҳасини Қонунчилик палатаси кўриб чиқиши учун қабул қилиш мумкинлиги тўғрисида белгиланган муддатда ҳулоса тақдим этади.

Қонунчилик палатаси Кенгаши масъул қўмитанинг ҳулосаси асосида, фракцияларнинг фикрлари ва таклифларини ҳисобга олган ҳолда қонун лойиҳасини Қонунчилик палатаси кўриб чиқиши учун қабул қилиш ёки қабул қилмаслик тўғрисида қарор қабул қилади.

Масъул қўмита қонун лойиҳасини палата кун тартибига киритишга тавсия этса, палата Кенгаши қўмита ҳулосаси асосида қонун лойиҳасини биринчи ўқишда кўриб чиқиш учун палата мажлисининг кун тартибига киритиш тўғрисида қарор қабул қилади.

Қонунчилик палатаси қонун лойиҳасини, қоида тариқасида, уч ўқишда кўриб чиқади.

Қонун лойиҳаси Қонунчилик палатаси мажлисларида биринчи ўқишда кўриб чиқиш чоғида мазкур қонун лойиҳасини қабул қилиш зарурати, қонун лойиҳасининг концепсияси, унинг Ўзбекистон

Республикасининг Конституцияси ва қонунларига мувофиқлиги, шунингдек, қонунни амалга ошириш билан боғлиқ харажатлар ва молиялаш манбалари тўғрисидаги масала муҳокама қилинади.

Фракциялар қонун лойиҳасини дастлабки тарзда муҳокама қилиш якунларига кўра масъул қўмитага ўз фикрлари ва таклифларини тақдим этади.

Масъул қўмита фракциялари, манфаатдор ташкилотлар ҳамда экспертлар гуруҳларининг фикрлари ва таклифларини ҳисобга олган ҳолда қонун лойиҳасининг дастлабки тарздаги муҳокамасини ўтказди ва агар Қонунчилик палатаси Кенгаши томонидан бошқа муддат белгиланган бўлмаса, қонун лойиҳаси олинган кундан эътиборан икки ой ичида унга:

Қонунчилик палатаси Кенгашининг қонун лойиҳасини биринчи ўқишда кўриб чиқиш учун Қонунчилик палатасига киритиш тўғрисидаги қарори лойиҳасини;

масъул қўмитанинг мазкур қонун лойиҳасини қабул қилиш ёки рад этиш зарурлиги асосланган хулосасини;

фракцияларнинг қонун лойиҳаси бўйича фикрлари ва таклифларини илова қилган ҳолда, Қонунчилик палатаси Кенгаши кўриб чиқиши учун тақдим этади.

Қонун лойиҳасини Қонунчилик палатаси қўмиталарида муҳокама қилиш очиқ қонун лойиҳасини киритган қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъекти вакиллари таклиф этилган ҳолда ўтказилади.

Қонунчилик палатаси муҳокамасига қонун лойиҳасининг муқобил вариантлари киритилган тақдирда улар бир вақтда кўриб чиқилади. Қонунчилик палатаси депутатларининг қарор қабул қилиш учун талаб қилинадиган энг кўп миқдордаги овозини тўплаган қонун лойиҳаси биринчи ўқишда қабул қилинган ҳисобланади. Қонун лойиҳасининг қолган вариантлари Қонунчилик палатаси томонидан рад этилган ҳисобланади.

Қонун лойиҳасини Қонунчилик палатаси мажлисларида биринчи ўқишда кўриб чиқишда уни қабул қилиш зарурати, қонун лойиҳасининг концепсияси, унинг Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига мувофиқлиги, шунингдек, қонунни амалга ошириш билан боғлиқ харажатлар ҳамда молиялаштириш манбалари тўғрисидаги масала муҳокама қилинади. Бунда маърузачи биринчи ва кейинги ўқишларда фракцияларнинг фикрлари ва таклифларини депутатларга етказиши шарт.

Фракцияларнинг қонун лойиҳаси бўйича фикрлари ва таклифлари ҳисобга олиниши шарт.

Қонун лойиҳасини Қонунчилик палатаси томонидан иккинчи ўқишда кўриб чиқиш чоғида масъул қўмита маъқуллаган таклифлар ҳам, маъқулламаган таклифлар ҳам муҳокама қилинади. Қонун лойиҳаси бўйича овоз бериш моддама-модда ўтказилади.

Қонунчилик палатаси муҳокама натижалари бўйича қонун лойиҳасини маромига етказиш ва кейинги ўқишда кўриб чиқиш учун палатага киритиш муддатини белгиланган ҳолда уни иккинчи ўқишда қабул қилиш ёхуд қонун лойиҳасини рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади.

Учинчи ўқишда қонун лойиҳаси муҳокама қилинмасдан тўлалигича овозга қўйилади.

Қонун лойиҳаси биринчи ёки иккинчи ўқишда қабул қилинган тақдирда, масъул қўмитанинг таклифига биноан қонунни кейинги ўқиш тартиб-таомилларини истисно этган ҳолда қабул қилиш тўғрисидаги масала овозга қўйилиши мумкин.

Қонун Қонунчилик палатаси томонидан палата депутатлари умумий сонининг кўпчилиги овози билан қабул қилинади. Конституциявий қонунлар учдан икки қисм овоз билан қабул қилинади.

Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонун ўн кун ичида Сенатга кўриб чиқиш учун юборилади¹²⁶. Сенатга қонун билан биргаликда қонун лойиҳасини Қонунчилик палатасига киритиш чоғида тақдим этилган материаллар юборилади.

Қонун лойиҳасини Қонунчилик палатасида муҳокама қилиш жараёнида Қонунчилик палатаси лойиҳани умумхалқ муҳокамасига қўйиш ҳақида қарор қабул қилиши мумкин.

¹²⁶ Қонунчилик жараёнига боғ'лиқ Конституциявий нормалар Конституциянинг 99-моддасида белгиланган.

Конституцияга асосан, Қонунчилик палатаси қабул қилган қонун Сенат томонидан кўриб чиқилиб, маъқулланиши керак.

Сенатга келиб тушган қонун рўйхатга олинади ва Сенат Раиси томонидан қонунни кўриб чиқадиغان ҳамда унинг юзасидан хулоса тайёрлайдиган қўмитага топширилади.

Масъул қўмитанинг хулосасида қонунни маъқуллаш ёки рад этиш зарурлиги тўғрисидаги тавсия ифодаланган баҳо бўлиши керак. Қонунни рад этиш зарурлиги тўғрисидаги хулосада масъул қўмитанинг қонунни рад этиш зарур деб ҳисоблашининг важдари баён этилиши лозим. Масъул қўмитанинг хулосаси Сенат Кенгашига тақдим этилади, Кенгаш қонунни Сенат мажлисининг кун тартиби лойиҳасига киритиш-киритмаслик тўғрисида қарор қабул қилади.

Сенатнинг мажлисида қонунни кўриб чиқиш маърузачининг масъул қўмита хулосасини ўқиб эшиттиришидан бошланади. Кўриб чиқилаётган қонун юзасидан унинг муҳокамаси жараёнида сенаторлар сўзга чиқишлари мумкин.

Қонун Сенат томонидан сенаторлар умумий сонининг кўпчилик овози билан маъқулланади. Конституциявий қонунлар бундан мустасно.

Сенат томонидан маъқулланган қонун имзоланиши ва эълон қилиниши учун Сенат қарори билан биргаликда белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Президентига юборилади.

Сенатнинг қонунни рад этиш тўғрисидаги қарорида рад этиш важдари кўрсатилиши керак. Унда бир вақтнинг ўзida қонунга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш зарурлиги тўғрисидаги, шунингдек, келишув комиссияси тузиш ҳақидаги таклифлар баён этилиши мумкин.

Сенатнинг қонунни маъқуллаш ёки рад этиш тўғрисидаги қарори мазкур қарор қабул қилинган кундан эътиборан ўн кун ичида Қонунчилик палатасига юборилади.

Қонунчилик жараёнида Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонун Сенат томонидан рад этилганда ёки Сенат маъқуллаб, Президентга имзолаш учун юборилган қонунлар Президент томонидан рад этилганда қонунни Қонунчилик палатасида қайта кўриб чиқиш тартиблари ҳам белгиланган.

Сенат томонидан рад этилган ёки Ўзбекистон Республикаси Президентини томонидан эътирозлар билан қайтарилган қонун Қонунчилик палатаси томонидан бир ойлик муддатда қайта кўриб чиқиши керак.

Масъул қўмита Сенат томонидан рад этилган ёки Ўзбекистон Республикаси Президентини томонидан қайтарилган қонун юзасидан хулоса беради.

Масъул қўмитанинг хулосаси олинганидан кейин қонунни Қонунчилик палатаси томонидан қайта кўриб чиқиш масаласи белгиланган тартибда Қонунчилик палатаси мажлисининг кун тартибига киритилади.

Агар Қонунчилик палатаси Сенат томонидан рад этилган қонунни Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан яна маъқулласа, қонун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган ҳисобланади ҳамда имзоланиши ва эълон қилиниши учун Ўзбекистон Республикаси Президентига юборилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентини томонидан қайтарилган қонунни қайта кўриб чиқишда Қонунчилик палатаси томонидан қуйидаги қарорлардан бири қабул қилинади:

қонунни Ўзбекистон Республикаси Президентининг мулоҳазалари ва таклифларини инобатга олган ҳолда қабул қилиш;

қонунни бундан буён кўриб чиқмаслик;

қонунни аввалги қабул қилинган тахрирда маъқуллаш.

Агар қонун аввалги қабул қилинган тахририда Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан маъқулланса, Сенатга маъқуллаш учун юборилади.

Бу қонун қабул қилиш жараёнида Қонунчилик палатасининг ҳуқуқлари устуворлигини, Қонунчилик палатасида ўз фикрини ўтказишнинг кучли воситаси мавжудлигини кўрсатади.

Қонунчилик босқичларида қонунларни имзолаш ва эълон қилиш жараёни мавжуд бўлиб, бу Олий Мажлисида қабул қилинган қонунларнинг расмий кучга киришини таъминлайди. Конституциянинг 99-

моддасига биноан, қонун Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилиниб, Сенат томонидан маъқулланиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан имзолангач ва қонунда белгиланган тартибда расмий нашрларда эълон қилинган, юридик кучга эга бўлади.

Қонунчилик жараёни бўйича янги таҳрирдаги Консти-тутсияга киритилган муҳим янгилик, 99-моддада белгиланган «Агар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати қонунни маъқуллаш ёки рад этиш тўғрисида олтинчи кун ичида қарор қабул қилмаса, Қонунчилик палатаси томонидан қонун имзоланиши ва эълон қилиниши учун Ўзбекистон Республикаси Президентига юборилади». Қонунни кўриб чиқмаслик (Сенат томонидан) пассив розилик ҳисобланади ва бу жаҳон таърибасида мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати маъқуллаган қонун имзоланиши ва эълон қилиниши учун Ўзбекистон Республикаси Президентига ўн кун ичида юборилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти қонунни олтинчи кун ичида имзолайди ва эълон қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти қонунни ўз эътирозлари билан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига қайтаришга ҳақли.

Агар қонун аввалги қабул қилинган таҳририда тегишинча Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан маъқулланса, қонун Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан ўн тўрт кун ичида имзоланиши ва эълон қилиниши керак.

Қонунларнинг ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг матбуотда эълон қилиниши улар қўлланишининг мажбурий шартидир.

Конституцияда, қонунларда қонун қабул қилиш жараёнида Қонунчилик палатаси ва Сенат ўртасида вужудга келган келишмовчиликларни ҳал қилиш тартиблари ҳам белгиланган бўлиб, бу Келишув комиссиясини тузиш орқали амалга оширилади.

Сенат томонидан рад этилган қонун юзасидан Қонунчилик палатаси ва Сенат юзага келган келишмовчиликларни бартараф этиш учун Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенат аъзолари орасидан тенглик асосида келишув комиссиясини тузиши мумкин.

Қонунчилик палатасида келишув комиссиясини тузиш тўғрисидаги ташаббус Қонунчилик палатаси Спикеридан, шунингдек, фракциялар ва депутатлар гуруҳларидан чиқиши мумкин.

Келишув комиссияси таркибига номзодлар юзасидан Қонунчилик палатаси Спикери ва Сенат Раиси томонидан ўзаро маслаҳатлашувлар ўтказилади.

Келишув комиссиясининг Қонунчилик палатасидан ва Сенатдан кўрсатилган таркиби уларнинг мажлисида тасдиқланади.

Келишув комиссиясининг ҳар бир палатадан сайланган аъзолари ўз таркибидан кўпчилик овоз билан комиссиянинг ҳамраисларини сайлайдилар.

Келишув комиссияси қонуннинг ягона матнини ишлаб чиқиш мақсадида Сенатнинг ҳар бир эътирозини алоҳида-алоҳида овоз бериш орқали қабул қилади.

Келишув комиссиясининг қарорлари келишув комиссияси таркибига кирган Қонунчилик палатаси депутатлари ва сенаторлар-нинг алоҳида-алоҳида овоз бериши орқали қабул қилинади. Қарор агар комиссиянинг ҳар бир палатадан сайланган аъзоларининг кўп-чилиги уни ёқлаб овоз берган бўлса, қабул қилинган ҳисобланади.

Келишув комиссияси амалга оширган ишининг натижалари юзасидан келишмовчиликларни бартараф этиш бўйича таклифларни ўз ичига олган хулоса қабул қилади. Хулосага қонунга доир ўзгартириш ва қўшимчалар лойиҳасининг матни илова қилинади.

Хулоса Қонунчилик палатаси ва Сенатдан сайланган келишув комиссиясининг ҳамраислари томонидан имзоланиб, тегишинча Қонунчилик палатаси ва Сенатга топширилади.

Келишув комиссиясининг таклифлари қабул қилинган тақдирда қонун Қонунчилик палатаси томонидан қайта кўриб чиқиши керак. Қонунни қайта кўриб чиқишда келишув комиссиясининг баённомасида мавжуд бўлган таклифларгина муҳокама қилинади.

Келишув комиссиясининг лоақал битта таклифи рад этилган тақдирда Қонунчилик палатаси келишув комиссиясига янги таклифларни тақдим этиш учун палата томонидан маъқулланган тузатишларни инобатга олган ҳолда ишни давом эттиришни таклиф қилиши мумкин.

Қонунчилик палатаси қонунни келишув комиссиясининг таҳририда қабул қилса, у маъқуллаш учун Сенатга юборилади.

Агар келишув комиссиясининг қонун бўйича ишлари якунларига кўра келишувга эришилмаса, қонун Сенат томонидан рад этилган қонун сифатида қайта кўриб чиқилиши керак.

7-§. Депутатлар ва сенаторларнинг ҳуқуқий мақоми

Давлат-ҳуқуқий муносабатларида, ҳокимиятни амалга оширишда, халқ ҳокимиятини рўёбга чиқаришда депутат ва сенаторлар алоҳида ўрин эгаллайди.

Депутат ва сенаторлар вакиллик (қонунчилик) ҳокимияти органларида асосий куч, фигура бўлиши билан бирга улар, аввало, халқ вакилидир. Улар давлат ишларини ҳал қилар экан, аввало, халқнинг хоҳиш-иродасига таянади, халқ истакларини рўёбга чиқаришга интилади.

Шунинг учун Конституциявий ҳуқуқда депутат ким, сенатор ким, уларнинг ҳуқуқий мақоми қандай деган савол вужудга келади.

Депутат ва сенаторларнинг ҳуқуқий мақоми тўғрисида махсус қонунлар мавжуд бўлиб, уларга 2004-йил 2-декабрдаги «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатининг ва Сенати аъзосининг мақоми тўғрисида»ги ва «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгаши депутатининг мақоми тўғрисида»ги¹²⁷ қонунларни кўрсатиш мумкин.

Шу қонунга асосан, депутат бу – Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси, вилоят, туман, шаҳар халқ депутатлари Кенгашлари депутатлигига сайланган ва сайлов тўғрисидаги қонунларга мувофиқ Марказий сайлов комиссияси, вилоят, шаҳар, туман Кенгашларига сайлов ўтказувчи комиссиялар томонидан рўйхатга олинган Ўзбекистон фуқаросидир.

Сенатор бу – Олий Мажлиснинг Сенатига сайланган ва сайлов тўғрисидаги қонунга мувофиқ Марказий сайлов комиссияси томонидан рўйхатга олинган Ўзбекистон фуқаросидир.

Яъни депутат ҳам, сенатор ҳам, биринчи навбатда, Ўзбекистон фуқароси. Фуқаро депутат ёки сенатор ҳисобланиши учун у қонунларга асосан сайланган ва рўйхатга олинган бўлиши керак.

Шундан кейин фуқаро депутат ёки сенатор сифатида маълум ҳуқуқий мақомга эга бўлади.

Депутат ва сенаторнинг ҳуқуқий мақомини уларнинг ваколат муддати, ҳуқуқ ва мажбуриятлари, одоби, фаолиятининг асосий кафолатлари ташкил этади. Шуларнинг йиғиндиси ҳуқуқий мақомни келтириб чиқаради.

Депутат ва сенаторнинг мақоми маълум муддат амал қилади, фуқаро шундай мақомга белгиланган муддат доирасида эга бўлади.

Депутат вакиллик органларининг ваколат муддати (Қонунчилик палатаси, вилоят, туман шаҳар кенгашлари), сенатор Сенатнинг ваколат муддати сайланади ёки тайинланади. Уларнинг ваколат муддати – беш йил.

Лекин шу ваколат муддатида аввал ҳам депутат ёки сенаторларнинг ваколати тугатилиши мумкин.

Депутатнинг, сенаторнинг ваколатлари куйидаги ҳолларда муддатидан илгари тугатилади:

у ўз ваколатларини зиммасидан соқит қилиш ҳақида ёзма ариза берган тақдирда;

у қонунга кўра депутатлик, сенаторлик ваколатларини амалга оширишига номувофиқ бўлган лавозимга сайланган ёки тайинланган тақдирда;

унга нисбатан суднинг айблов ҳукми қонуний кучга кирган тақдирда;

у қақриб олинган тақдирда;

суд уни муомалага лаёқатсиз деб топган тақдирда;

¹²⁷ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlari. – T.: 2007. 217–229-betlar.

у суднинг қонуний кучга кирган қарори асосида бедарак йўқолган деб топилган ёхуд вафот этган деб эълон қилинган тақдирда;

у Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини йўқотган тақдирда;

у вафот этган тақдирда;

Олий Мажлис палаталари ёки вилоят, Тошкент шаҳар Кенгашлари тарқатиб юборилганда;

Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи КенГЭСининг, халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашининг сенатор этиб сайланган депутати ваколатларининг муддатидан илгари тугатилиши.

Алоҳида ҳолларда депутатнинг, сенаторнинг ваколатлари тегишинча Қонунчилик палатасининг, Сенатнинг қарорига биноан муддатидан илгари тугатилиши мумкин. Депутат, сенатор деган юксак номга доғ туширувчи ҳулқ-атвор бундай масалани кўриб чиқиш учун асос бўлиши мумкин. Депутатнинг, сенаторнинг ваколатларини бошқа шахсга топшириш мумкин эмас.

Қонунчилик палатаси депутати палатада доимий асосда ишлайди, шу даврда илмий-педагогик фаолиятдан ташқари ҳақ тўланадиган бошқа иш билан шуғулланишга ҳақли эмас.

Маҳаллий Кенгаш депутатлари депутатлик фаолиятини жамоат-чилик асосида, асосий ишдан ажралмаган ҳолда олиб боради.

Сенаторларнинг айримлари Сенатда доимий асосда ишлаши мумкин, бундай сенаторлар илмий-педагогик фаолиятдан ташқари ҳақ тўланадиган бошқа ишда ишлаши мумкин эмас. Бошқа сенаторлар асосий иш жойидан ажралмаган ҳолда сенаторлик фаолиятини бажаради.

Депутат ва сенаторлар қуйидаги ҳуқуқларга эга:

Депутат, сенатор тегишинча Қонунчилик палатасининг, маҳаллий Кенгашларнинг, Сенатнинг мажлисида кўриб чиқи-лаётган барча масалалар бўйича ҳал қилувчи овоз ҳуқуқидан фойдаланади.

Депутат, сенатор:

палатанинг, Кенгашнинг органларига сайлаш ва сайланишга;

палата ва Кенгаш мажлисларида кўриб чиқилиши учун масалалар таклиф этишга;

палата, Кенгаш мажлисининг кун тартиби, муҳокама қилинаётган масалаларни кўриб чиқиш тартиби ҳамда бу масалаларнинг моҳияти юзасидан таклифлар киритиш ва мулоҳа-залар билдиришга;

қарор лойиҳалари ва уларга тузатишлар киритишга;

палата, Кенгаш томонидан тузиладиган органларнинг шах-сий таркиби ҳамда сайланадиган, тайинланадиган ёки тасдиқланади-ган мансабдор шахсларнинг номзодлари бўйича фикр билдиришга;

мунозараларда иштирок этишга, маърузачи ва раислик қилувчига саволлар беришга;

парламент ва депутат сўрови билан мурожаат этишга;

ўз таклифларини асослаб бериш учун сўзга чиқишга ва овоз бериш сабаблари юзасидан изох беришга;

палата ва Кенгаш мажлисида раислик қилувчига палата мажлисида муҳокама қилинаётган масала юзасидан ўз нутқи, таклифи ёки мулоҳазаси матнини топширишга;

палата ва Кенгаш таркибидаги ўзи аъзо бўлган тегишли органнинг қарорига қўшилмаган тақдирда ўз нуқтайи назарини палата мажлисида баён қилишга ёки бу ҳақда тегишинча Қонунчилик палатасининг Спикерига, Кенгаш раисига, Сенат Раисига ёзма равишда маълум қилишга;

палатага ҳисобдор ёки унинг назорати остидаги ҳар қандай орган ёхуд мансабдор шахснинг ҳисоботи ёки ахборотини палата мажлисларида эшитиш тўғрисида таклиф киритишга;

Ўзбекистон Республикаси қонунларининг ижро этилишини, шунингдек, палата ва Кенгаш қарорларининг бажарилишини текшириш ҳақида кўриб чиқилиши учун масалалар таклиф этишга;

палата ва Кенгаш¹²⁸ мажлисларининг стенограммалари билан танишишга;

фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан муҳофаза қилинадиган манфаатларини бузиш ҳоллари ёки қонун ҳужжатларини бузишнинг бошқа ҳоллари маълум бўлиб қолган тақдирда уларга дарҳол чек қўйиш чораларини кўриш талаби билан тегишли органлар ҳамда мансабдор шахсларга мурожаат этишга ҳақли.

¹²⁸ Kengash deganda xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashlari nazarda tutilgan.

Булардан ташқари, Қонунчилик палатаси депутати қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига, палатадаги депутатлар бирлашмалари ишида иштирок этиш ҳуқуқига эга. Шунингдек, маҳаллий Кенгашларда тузилган партия гуруҳлари ишида иштирок этиш ҳуқуқига эга.

Депутат ва сенаторларнинг мажбуриятлари, бурчлари ҳам қонунда аниқ белгилаб қўйилган.

Депутат, сенатор тегишинча Қонунчилик палатаси, маҳаллий Кенгашлар ва Сенат мажлисларида (сессияларида), шунингдек, улар сайлаган органлар (қўмита, комиссиялар) таркибига аъзо бўлса, уларнинг ишида қатнашиши, овоз беришда шахсан иштирок этиши шарт.

Мажлис, сессия, турли органлар ишида иштирок этиш имконияти бўлмаган тақдирда депутат, сенаторлар тегишлича Спикерга, Сенат Раисига (қўмита, комиссия раисларига) олдиндан хабар қилиб қўйиши шарт.

Қонунларга мувофиқ, депутат ва сенаторлар зиммасига бошқа мажбуриятлар юкланиши мумкин.

Депутатлар фаолиятида энг муҳим институтлардан бири парламент сўрови (маҳаллий Кенгашларда депутатлик сўрови) ҳисобланади.

Депутат, сенатор давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг мансабдор шахсларига уларнинг ваколатларига қирадиган масалалар юзасидан асослантирилган тушунтириш бериш ёки ўз нуктайи назарини баён қилиш талаби билан парламент сўрови юборишга ҳақлидир.

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг мансабдор шахслари парламент сўровига жавобни белгиланган муддатларда тегишли палатанинг мажлисида берадилар.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди раисига, Бош прокурорига, суриштирув ва тергов органларининг раҳбарларига йўлланган парламент сўрови уларнинг иш юритувидаги муайян ишлар ва материалларга тааллуқли бўлиши мумкин эмас.

Парламент сўровлари бўйича ахборот тегишинча Қонунчилик палатаси, Сенат мажлисида муҳокама қилиниши мумкин.

Депутат сўровида депутат тегишли ҳудудда жойлашган давлат органларининг мансабдор шахсларига уларнинг ваколатларига доир масалалар бўйича тушунтириш бериш ёки ўз нуктайи назарини баён қилинишни талаб этиб, сўров юборишга ҳақли.

Мансабдор шахслар депутат сўровига сўров олинган кундан ўн кундан кечиктирмай жавоб беришлари керак. Депутат сўрови бўйича ахборот кенгаш мажлисида муҳокама қилиниши мумкин.

Депутат сўрови ҳам парламент сўрови сингари суд, суриштирув, прокуратура фаолиятига тегишли бўлмаслиги керак.

Парламент ва депутат сўрови ижро органлари устидан вакиллик назоратининг муҳим ва самарали воситасидир.

Депутат ва сенаторлар мақомида одоб ва ахлоқ масаласи ҳам эътиборга олинади.

Депутат, сенатор одоб қоидаларига қатъий риоя этиши лозим. Депутатнинг, сенаторнинг ўз мақомидан фуқароларнинг, жамият ва давлатнинг қонуний манфаатларига зиён етказадиган тарзда фойдаланилишига йўл қўйилмайди.

Депутатлик, сенаторлик одоби бузилган тақдирда депутатнинг, сенаторнинг хулқ-атвори тўғрисидаги масала тегишли палата томонидан ёки унинг топшириғига биноан палатанинг органи томонидан кўриб чиқиши мумкин.

Депутат ва сенатор халқ вакили, шу билан бирга вакиллик ҳокимияти органлари вакилидир. Уларнинг ўз фаолиятини эркин, ҳеч қандай тўсиқларсиз, ҳеч кимга қарам бўлмасдан амалга оширишлари учун уларнинг фаолияти ҳуқуқий жиҳатдан, иқтисодий жиҳатдан махсус кафолатланади.

Энг аввало уларнинг шаъни, қадр-қиммати алоҳида муҳофаза қилинади.

Ҳар бир депутатга, сенаторга ўз ваколатларини монеликсиз ҳамда самарали амалга ошириши учун шарт-шароит кафолатланади, унинг ҳуқуқлари, шаъни ва қадр-қиммати муҳофаза қилинади.

Депутатнинг, сенаторнинг шаъни ва қадр-қимматига тажовуз қилган шахслар қонунга мувофиқ маъмурий, жиноий ёки ўзга тарзда жавобгар бўладилар. Депутатни, сенаторни ҳақорат қилиш, шунингдек, унга нисбатан тўхмат қилиш қонунда белгиланган жавобгарликка сабаб бўлади.

Депутатлик, сенаторлик ваколатларини амалга оширишига тўсқинлик қилиш мақсадида депутатга, сенаторга, қандай тарзда бўлмасин, таъсир кўрсатишга йўл қўйилмайди.

Депутат, сенатор олдидаги ўз вазифаларини бажармайдиган, унинг ишига тўсқинлик қиладиган, била туриб унга ёлгон ахборот берадиган, депутат, сенатор фаолиятининг кафолатларини бузадиган мансабдор шахслар қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўладилар.

Депутат ва сенаторлар дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланади.

Депутат, сенатор ўзининг ваколатлари муддати мобайнида дахлсизлик ҳуқуқига эга бўлади.

Тегишли палатанинг, халқ депутатлари Кенгашларининг розилигисиз депутат, сенатор жиноий жавобгарликка тортилиши, ушлаб турилиши, қамокқа олиниши ёки суд тартибида бериладиган маъмурий жазога тортилиши мумкин эмас.

Депутатни, сенаторни мажбурий келтиришга, шунингдек, унинг уй-жойи, хизмат хонасини, юки, шахсий ва хизмат транспорт воситаларини, ёзишмаларини, у фойдаланаётган алоқа воситаларини, шунингдек, унга тегишли ҳужжатларни кўздан кечиришга йўл қўйилмайди.

Депутат, сенатор тегишли палатада овоз бериш чоғида фикр билдирганлиги ёки нуктаи назарини баён этганлиги учун ҳамда ўз ваколатларини амалга ошириши билан боғлиқ бошқа ҳаракатлари учун жавобгарликка тортилиши мумкин эмас, шу жумладан, ваколатлари муддати тугаганидан кейин ҳам жавобгарликка тортилиши мумкин эмас. Агар шундай хатти-ҳаракатлар муносабати билан депутат, сенатор ҳақорат қилишга, тўхмат қилишга ёки қонун ҳужжатларида жавобгарлик назарда тутилган бошқа қонунбузарликларга йўл қўйган бўлса, у дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум қилинган тақдирда жавобгарликка тортилади.

Қонунчилик палатаси депутатини ва сенаторни дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум қилиш қуйидаги тартибда амалга оширилади.

Депутатни, сенаторни дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги масала Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси-нинг тегишли палатаси томонидан ўн кун ичида ҳал этилади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг депутатни жиноий жавобгарликка тортиш, ушлаб туриш, қамокқа олиш ёки суд тартибида бериладиган маъмурий жазони қўллашга розилик олиш тўғрисидаги тақдимномаси Қонунчилик палатаси томонидан кўриб чиқилади. Қонунчилик палатасининг сессиялари оралиғидаги даврда эса унинг Кенгаши томонидан кўриб чиқилиб, Қонунчилик палатаси Кенгашининг ушбу масалага доир қарори кейинчалик Қонунчилик палатасининг сессиясида тасдиқланади. Сенаторни дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги масала Сенат томонидан унинг мажлисида, Сенатнинг мажлислари оралиғидаги даврда эса Сенатнинг Кенгаши томонидан кўриб чиқилади.

Қонунчилик палатасининг, Сенатнинг ёки палаталар Кенгашларининг депутатни, сенаторни дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум қилишга розилик бериш масаласига доир қарори дарҳол Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига юборилади.

Депутатни, сенаторни дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум қилишга розилик олган Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори иш юритиш тамомланган кундан эътиборан уч кунлик муддат ичида Қонунчилик палатасига ёки Сенатга ишни тергов қилиш, судда кўриб чиқиш натижалари тўғрисида хабар қилиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тегишли палатасининг депутатни, сенаторни дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум қилишга розилик беришни рад этиши унга нисбатан жиноят ишини юритишни ёки суд тартибида бериладиган маъмурий жазони назарда тутадиган маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишни юритишни истисно этадиган ва бундай ишларни тугатишга сабаб бўладиган ҳолатлар мавжуд бўлган тақдирда бекор қилиниши мумкин.

Маҳаллий Кенгаш депутатларини дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тартиби, асосан, шунга ўхшайди. Фақат бу ерда депутатлик дахлсизлигидан маҳрум қилиш масаласи ҳақидаги тақдимнома тегишли халқ депутатлари Кенгашларига вилоят, туман, шаҳар ёки юқори турувчи прокурорлар томонидан киритилиши мумкин. Депутатни дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум қилишга рухсатни сессиялар оралиғида

хоким беради ва бу кейинчалик сессияда тасдиқланиши керак. Депутатни дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги прокурорнинг тақдимномасини юқори турувчи прокурор қақриб олиши мумкин.

Депутат, сенатор ўз ваколатларини амалга ошираётганда гувоҳномасини кўрсатиб, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга монеликсиз кириш ҳуқуқидан, шунингдек, уларнинг раҳбарлари ҳамда бошқа мансабдор шахслари томонидан дарҳол қабул қилиниш ҳуқуқидан фойдаланади.

Фаолияти давлат сири ҳамда қонун билан қўриқланадиган ёки бошқа сирлар билан боғлиқ корхоналар, муассасалар, ташкилотларга депутатнинг, сенаторнинг кириш тартиби қонунда белгиланади.

Қонунчилик палатаси депутати ва Сенатда доимий ишловчи сенаторларнинг ишлаган вақти умумий иш стажига аввалги ихтисоси бўйича қўшиб ҳисобланади.

Корхоналар, муассасалар ёки ташкилотларнинг раҳбарлари ўз ваколатларини ишлаб чиқариш ёки хизмат фаолиятидан ажралмаган ҳолда амалга ошираётган маҳаллий Кенгаш депутатлари ва сенаторни у ўзининг вазифаларини бажарадиган вақтда, унинг иш жойи (лавозими) сақланган ҳолда, ишдан озод қилиши шарт. Сенаторлик ва депутатлик вазифаларини бажараётган вақтда уларнинг ўртача иш ҳақи сақланиб қолади.

Қонунчилик палатаси депутатлари ва доимий ишловчи сенаторларга ҳар йили ўттиз олти иш кунидан иборат ҳақ тўланадиган меҳнат таътили берилади, қонун ҳужжатларида кўпроқ муддатли таътил назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно. Ҳар йилги меҳнат таътили депутатга, қоида тариқасида, Қонунчилик палатасининг сессиялари оралиғидаги даврда берилади.

Қонунчилик палатаси ёки Сенат тарқатиб юборилган тақдирда депутатга ёки Сенатда доимий асосда ишловчи сенаторга ишдан бўшатиш нафақаси тўланади ҳамда ишга жойлашиш даврида қонунда белгиланган тартибда ўртача иш ҳақи сақланиб қолади.

Барча депутатлар ва сенаторлар ваколат муддати давомида ҳарбий йиғинлардан озод қилинадилар.

Қонунчилик палатаси девони, тегишли ҳокимликлар, Сенат девони тегишинча депутатни, сенаторни ҳужжатлар, зарур ахборот ва маълумот материаллари билан таъминлайди, шунингдек, депутатлик, сенаторлик фаолияти билан боғлиқ масалалар бўйича мутахассисларнинг маслаҳатларини уюштиради.

Қонунчилик палатаси депутати, сенаторга техник воситалар, алоқа воситалари ва маълумотлар базаларидан фойдаланиш учун шарт-шароитлар яратилади.

Қонунчилик палатаси депутати, сенаторга депутатлик, сенаторлик фаолияти билан боғлиқ харажатлар учун ҳар ойда энг кам иш ҳақининг беш баравари миқдорида жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи солинмайдиган маблағ тўланади.

Депутат, сенатор Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳаво, темир йўл, автомобил йўловчилар транспортида (такси ва шаҳар йўловчилар транспорти бундан мустасно) текин юриш ҳуқуқидан фойдаланади.

Депутат, сенатор аэропортлар ва аэровокзаллар, темир йўл вокзаллари ҳамда станцияларининг расмий шахслар ва делегациялар учун мўлжалланган залларидан текин фойдаланиш ҳуқуқига эга.

Депутат, сенатор ўз гувоҳномасини кўрсатганидан кейин темир йўл вокзаллари ва станцияларининг ётоқли ёки юмшоқ ўриндикли вагонидан, самолёт салонидан навбатсиз жой беришлари шарт. Депутат, сенатор палатанинг мажлисига бораётганда унга самолёт чиптаси парвоздан камида икки соат олдин, бошқа ҳолларда эса камида бир сутка олдин берилади.

Чиптасида ўриндикнинг тартиб раками ҳам кўрсатиладиган шаҳарлараро, шунингдек, шаҳар атрофида қатнайдиган автобусларда депутат, сенатор автовокзаллар ва автостанциялар-нинг кассаларидан навбатсиз олинадиган текин чипта билан юради. Қолган барча ҳолларда депутатнинг, сенаторнинг йўловчилар транспортида юриши (такси ва шаҳар йўловчилар транспорти бундан мустасно) депутатнинг, сенаторнинг гувоҳномаси бўйича амалга оширилади.

Депутат, сенатор ҳар бир транспорт турида амалда бўлган нормаларга мос қўл юкини текин олиб юриш ҳуқуқига эга.

Транспорт ташкилотлари билан ҳисоб-китоб қилиш тартиби қонун ҳужжатларида белгиланган.

Маҳаллий Кенгашларнинг депутатлари ҳам транспортдан текин фойдаланиши мумкин. Депутатлар тегишли вилоят, туман, шаҳар ҳудудида ҳаво, темир йўл, автомобил йўловчилар транспортида (такси ва шаҳар йўловчилар транспорти бундан мустасно) текин юриш, шунингдек, йўл патталарини навбатсиз сотиб олиш ҳуқуқидан фойдаланади.

Буларга қўшимча равишда Қонунчилик палатаси депутати ва сенаторлар Олий Мажлис тегишли палаталари биносида талаб даражасида жиҳозланган хизмат хонаси (ёки хизмат хонасида иш жойи) билан таъминланади.

Қонунда Қонунчилик палатаси депутати ва доимий ишловчи сенаторларга хизмат турар жойи бериш ҳам кўзда тутилган.

Депутатга, Сенатда доимий асосда ишловчи сенаторга агар улар Тошкент шаҳрида турар жойга эга бўлмаса, берган аризаларига биноан ваколатлари амал қиладиган муддатга оила аъзолари билан яшаш учун Тошкент шаҳрида хизмат турар жойи берилади.

Депутат, сенатор ўзига ушбу модданинг биринчи қисмига мувофиқ берилган ҳамда ўзи эгаллаб турган хизмат турар жойини депутатлик, сенаторлик ваколатлари тугаган кундан эътиборан ўн кундан кечиктирмай бўшатиб бериши шарт. Мазкур талабнинг бажарилмаслиги суд тартибида мажбурий бажартиришга сабаб бўлади.

8-§. Депутатларнинг сайлов округларидаги фаолияти

Депутатлар қайси вакиллик органларининг депутати бўлишидан қатъи назар сайловчилар томонидан сайланиб, депутат сифатида рўйхатга олинаб, депутатлик мақомига эга бўлгач, уларнинг фаолияти фақат вакиллик органлари фаолияти билан чекланмайди.

Бутун ваколат муддати даврида ўзлари сайланган сайлов округларида ҳам фаолият юритади¹²⁹. Депутатларнинг сайлов округларидаги фаолияти қуйидагиларни ўз ичига олади:

- 1) сайловчилар билан учрашув, сайловчиларни қабул қилиш;
- 2) ўзларини номзод қилиб кўрсатган сиёсий партиялар (ўзини ўзи бошқариш органлари) билан алоқа ўрнатиш, ҳамкорлик қилиш;
- 3) округдаги турли идора, муассаса, мансабдор шахслар билан учрашиб, сайловчиларнинг орзу-истаклари, талаблари бажарилишига қўмаклашиш ва округда вакиллик органлари қарорлари, Ўзбекистон Республикаси қонунларининг бажарилиши аҳолидан хабардор бўлиб туриш.

Қонунчилик палатаси депутатлари, маҳаллий Кенгаш депутатлари ўзига сайловчилардан тушган мурожаатларни қонун талаблари асосида кўриб чиқади, уларни ҳал этиш чораларини кўради.

Депутатнинг муҳим бурчи – бу сайловчиларни қабул қилишдир. Шунинг учун белгиланган муддатларда, аниқ жойларда бу иш билан шуғулланади.

Маҳаллий Кенгаш депутатлари вақти-вақти билан, лекин йилда камида икки марта, Қонунчилик палатаси депутатлари йилда камида бир марта сайловчиларга ўз фаолияти юзасидан ахборот бериб боради.

Қонунчилик палатаси депутатларига сайловчилар билан олиб бориладиган ишлар учун Қонунчилик палатаси регламентида, маҳаллий Кенгаш депутатлари учун маҳаллий Кенгашлар регламентида белгиланган тартибда кунлар ажратилади.

Депутатнинг сайловчилар билан учрашувларини ташкил қилиш борасида маҳаллий ижро ҳокимияти органлари зиммасига алоҳида масъулият юкланган. Депутатлар илтимосига кўра, ижро органлари учрашув ўтказиш, сайловчиларни қабул қилиш учун қулай, шароити яхши бинолар, хоналар ажратилади, учрашув вақти, жойи, уюштириладиган жой манзили, вақти ҳақида аҳолини хабардор қиладилар. Учрашув ва қабулларда иштирок этиш учун ўз вакилларини ажратади.

Депутатларнинг сайлов округларидаги фаолияти фақат сайловчилар билан учрашувлар ўтказиш, уларни қабул қилиш билан тугамайди. Депутатлар ўз округларида ўзларини номзод қилиб кўрсатган

¹²⁹ Bu mahalliy kengash deputatlari orasidan saylangan senatorlarga ham taalluqlidir. Ular deputat etib saylangan okruglarida saylovchilar mas'ul.

сиёсий партиялар билан, туман ва шаҳар Кенгашлари депутатлари сиёсий партиялар ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари билан ҳам учрашувлар ўтказишади.

Уларнинг хоҳиш-истакларини аниқлаб, тегишли вакиллик органига олиб чиқади. Жойдаги муаммоларни сиёсий партиялар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари билан аниқлаб, уларнинг ечими хусусида биргаликда тadbирлар ўтказишади, зарур ҳолларда шу масалаларни вакиллик органларида муҳокама қилишга киритади.

Депутатларнинг сайлов округидаги фаолияти, сайловчилар, сиёсий партиялар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари билан учрашув ўтказишлари, фуқароларни қабул қилишлари, сайловчиларга ахборот бериб туришлари маҳаллий Кенгашларнинг қўшма мажлисида сайланган сенаторларга ҳам тааллуқлидир. Сенаторлар сенатор бўлиб сайлангач, уларнинг маҳаллий Кенгаш депутати эканлиги бекор бўлмайди. Улар қайси маҳаллий Кенгаш депутатлигига сайланган бўлса, сенаторлик даврида маҳаллий Кенгаш депутати бўлиб қолаверади. Сенаторлар ўзларини сайлаган маҳаллий Кенгашлар олдида ҳам, сайловчилар олдида ҳам масъулдирлар.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Парламент қандай орган, унинг вужудга келиш аҳамияти нимада?
2. Ўзбекистонда парламентнинг шаклланиши қачондан бошланади?
3. Олий Мажлиснинг ҳокимият тизимидаги ўрни қандай?
4. Олий Мажлиснинг вазифалари нималардан иборат?
5. Ўзбекистонда икки палатали парламентга ўтишнинг сабаблари нималардан иборат?
6. Ўзбекистонда парламент ислохотларининг мақсад ҳамда вазифалари нималардан иборат?
7. Олий Мажлиснинг таркибий тузилиши қандай?
8. Қонунчилик палатаси қандай ташкил қилинади?
9. Сенат қандай ташкил қилинади?
10. Олий Мажлис палаталарининг ташкилий фаолияти шакли қандай?
11. Қонунчилик палатасининг ички тузилиши қандай?
12. Сенатнинг ички тузилиши қандай?
13. Палаталарнинг биргаликдаги ваколатлари нималардан иборат?
14. Қонунчилик палатасининг мутлақ ваколатлари нималардан иборат?
15. Сенатнинг мутлақ ваколатлари нималардан иборат?
16. Бу борадаги янгиликлар нималардан иборат?
17. Қонунчилик жараёни нима?
18. Қонунчилик босқичлари нималардан иборат?
19. Қайси субъектлар қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга? Бу борада қандай янгиликлар кузатилди?
20. Қонун қандай қабул қилинади?
21. Қонун қандай маъқулланади?
22. Қонунни имзолаш ва эълон қилиш тартиби қандай?
23. Қонун қабул қилиш, маъқуллаш, имзолашдаги келишмов-чиликлар қандай ҳал қилинади?
24. Депутат ва сенатор ким?
25. Депутат ва сенаторнинг ҳуқуқий мақоми қандай?
26. Депутат ва сенаторларнинг ҳуқуқлари нималардан иборат?
27. Депутат ва сенаторларнинг мажбуриятлари нималардан иборат?
28. Депутат ва сенаторларнинг ваколат муддати қачон олдиндан тугатилади?
29. Депутат ва сенаторларнинг одоби нима?
30. Депутат ва сенаторларнинг дахлсизлиги, дахлсизликдан маҳрум қилиш тартиби қандай?
31. Парламент ва депутат сўрови қандай амалга оширилади?
32. Депутат ва сенаторлар қандай ижтимоий муҳофазаланади?
33. Депутатларнинг сайлов округидаги фаолияти нималардан иборат?

XXIII 606. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ

1-§. Вазирлар Маҳкамасининг ҳокимият тизимидаги ўрни

Давлат ҳокимияти тизимида ижроия ҳокимияти алоҳида ўринга эга. Ижро ҳокимияти давлат ҳокимиятининг мустақил тармоғи бўлиб, ўз вазифасига эга. Ижро ҳокимияти қонунчилик ҳокимиятидан фарқ қилиб, юқори ва маҳаллий органлар тизимидан ташкил топади ва қуйидан юқоригача вертикал асосда бўйсунуш принципида жорий қилинади. Дарсликнинг бу бобида юқори ижро ҳокимияти органи хусусида тўхталамиз.

Жаҳон давлатчилиқ тажрибасида юқори ижро органи сифатида ҳукумат эътироф этилади. Айрим мамлакатларда ижро ҳокимияти Президент ва ҳукумат томонидан, айрим мамлакатларда фақат ҳукумат томонидан амалга оширилади. Ҳукумат юқори ижро органига нисбатан ишлатиладиган атама бўлиб, ҳукумат турли мамлакатларда турли номлар билан аталади, масалан: Вазирлар Кенгаши, Давлат Кенгаши, Вазирлар Маҳкамаси ёки тўғридан-тўғри ҳукумат деб аталади. Унинг бошлиқлари номи ҳам ҳар хил: Ҳукумат раиси, Бош вазир, Вазирлар Кенгаши Раиси, Канслер ва ҳоказо.

Лекин барча мамлакатларда ҳукумат коллегиял орган сифатида иш юритади.

Ҳукуматнинг мавқеи ҳам давлат бошқарув шаклларига қараб ҳар хил. Парламентар республикаларда ёки монархия давлат-ларида ҳукуматнинг мавқеи анча юқори ва мамлакатининг ички ва ташқи сиёсат юритишида асосий ўринни эгаллайди. Уларнинг мавқеи ҳам Конституцияда юқори даражада мустаҳкамланган. Масалан, Шветсия Конституциясида: «Давлатни ҳукумат бошқаради», – деб кўрсатилган бўлса, Испания Конституциясида «Ҳукумат ички ва ташқи сиёсатга раҳбарликни амалга оширади, давлат муҳофазаси, Қуруллой Кучлар ва фуқаролик ишларини бошқаради», – деб мустаҳкамланган. Бу шу давлатларда ҳукумат ролининг нақадар юқори эканлигини кўрсатади.

Президентлик ва бошқарувнинг аралаш шаклидаги мамлакатларда эса ҳукуматнинг роли Президент ҳокимияти таъсирида эканлиги билан белгиланади. Бундай мамлакатларда давлат ҳокимиятида ҳам, ижро ҳокимиятида ҳам Президент ролининг устуворлиги мавжуд. Ҳукуматни Президентга нисбатан таъсир этувчи ҳеч қандай ваколати йўқ.

Шулар асосида хулоса чиқарсак, ҳукумат ижро ҳокимиятини амалга ошириш натижасида давлат ва жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий, маънавий соҳаларига раҳбарлик қиладиган, давлат бошлиғи ва парламентнинг ҳужжатлари (қонун, қарор, фармон, фармойиш) ижросини таъминловчи, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминловчи давлат ҳокимиятининг энг кучли коллегиял органидир.

Ўзбекистонда ҳукумат Вазирлар Маҳкамаси ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг шаклланиши, Ўзбекистоннинг мустақиллиги Президент институтининг вужудга келиши билан боғлиқ. Мустақиллик арафасида собиқ Иттифокнинг охириги йилларида Президентлик институти ўрнатилиб, ижро ҳокимиятини мустаҳкамлаш жараёнида ҳукуматни қайта ташкил қилиш учун ҳам самарали ҳаракатлар амалга оширилди.

1990–1992-йилларда Президент лавозими ташкил қилиниб, унинг ишлаш механизмларини шакллантириш жараёнида Президент ҳокимияти билан шу вақтдаги ҳукумат ҳисобланувчи Вазирлар Кенгаши бирлаштирилди ва Президент ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасига айлантирилди.

Шу муносабат билан Президент Фармони чиқарилди ва Вазирлар Маҳкамасининг таркиби тасдиқланди. Мазкур фармон билан халқ хўжалигининг турдош тармоқларидан мажмуалар тузилиб, Вазирлар Маҳкамасига бириктирилди ва уларнинг раҳбарлари Вазирлар Маҳкамаси таркибига киритилди.

Президент бир вақтнинг ўзида Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳам ҳисобланди, бунинг оқибатида Президент ҳамда Вазирлар Маҳкамаси аппарати бирлаштирилди. Бу шу вақтдаги тўғри йўл эди.

Шу даврда Витсе-президент лавозими таъсис қилиниб, унга Вазирлар Маҳкамасига раҳбарлик қилиш ва унинг ишини юритиш вазифаси юклатилди. Кейинчалик бу лавозим 1992-йил 4-январда тугатилди ва

Бош вазир лавозими таъсис этилди. Бош вазирга Вазирлар Маҳкамасига раҳбарлик қилиш ва унинг ишини йўналтириш, ташкил қилиш вазифаси юклатилди.

Бу ўзгаришлар ўша пайтда амалда бўлган Ўзбекистон Конституциясига киритилган қўшимчалар асосида расмий-лаштирилди. Конституциянинг 120-моддаси қуйидаги тарзда баён қилинди: «Ўзбекистон ҳукумати Бош вазирдан, Бош вазирнинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарларидан, мамлакат вазирларидан, давлат қўмиталарининг раисларидан, йирик концернларнинг ва бирлашмаларнинг раҳбарларидан иборат бўлади».

Ўзбекистон Республикасининг ўша пайтдаги Конституцияси республика ҳукумати фаолиятини махсус бобда мустаҳкамлади. Конституцияга асосан, Вазирлар Маҳкамаси Раиси – Президент. Бош вазир Вазирлар Маҳкамаси ишини ташкил этувчи, унга раҳбарлик қилувчи лавозим сифатида мустаҳкамланди. Вазирлар Маҳкамаси тармоғи ихчамлаштирилди.

2000-йиллардан бошлаб Республикада давлат қурилиши ва бошқарув соҳасида чуқур ислохотлар бошланди. Ҳокимият бўлиниши принципини чуқурлаштириш чоралари кўрилди. Президент, Парламент, Вазирлар Маҳкамаси ваколатларини қайта тақсимлаш зарурати вужудга келди. 2003-йил 24-апрелда Конституцияга киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар асосида Президентнинг Вазирлар Маҳкамаси Раиси ҳисобланиши ҳақидаги қоида Конституциядан чиқарилди. Бу билан Бош вазирнинг мавқеи кучайди, у энди Вазирлар Маҳкамасининг раҳбари бўлиб қолди. Шу билан бирга унинг масъулияти ҳам кучайди.

Шундан кейин Вазирлар Маҳкамасининг мустақиллигини кенгайтириш, Бош вазир макомини кучайтириш ишлари давом этди.

2007-йил 11-апрелда қабул қилинган Қонун асосида Конституцияга киритилган ўзгартиришлар ва шу пайтда қабул қилинган «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада модернизатсия қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Конституциявий қонунда Вазирлар Маҳкамаси ва Бош вазир фаолиятига катта таъсир кўрсатувчи қоидалар мустаҳкамланди.

Уларга асосан, Конституциядан Президентнинг ижро ҳокимияти бошлиғи деган қоида чиқариб ташланди. Бу Вазирлар Маҳкамасини мустақил ижро ҳокимиятини амалга оширувчи орган сифатида фаолият кўрсатишига, Бош вазир мавқеининг, шу билан бирга масъулиятининг ҳам ошишига олиб келди.

Президентнинг ижро ҳокимияти бошлиғи ваколатининг бекор қилиниши ҳокимиятлар бўлиниши принципини кенгрок қўллаш, барча ҳокимият тузилмаларининг тенг мавқега эга бўлиши учун имконият яратди.

Биринчи Президентнинг 2010-йил 12-ноябрда Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисида сўзлаган «Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепсияси» мавзусидаги маърузасида Вазирлар Маҳкамаси фаолиятини такомиллаштириш, шу мақсадда Конституцияга киритилиши зарур бўлган қоидалар батафсил кўрсатиб берилди. Мазкур ислохотнинг амалга оширилиши Вазирлар Маҳкамаси ва Бош вазирнинг мавқеини янада кучайтириш, шу билан бирга улар масъулиятини оширишни назарда тутди.

Концепсия асосида 2011-йил 18-апрелда Конституцияга ўзгартиришлар киритилди. Унинг натижасида Конституциянинг Вазирлар Маҳкамасига тааллуқли 98-моддаси янгича таҳрирда баён қилинди ва Бош вазирнинг парламент олдида ҳисоб бериб туриши тартиби ўрнатилди, бу Вазирлар Маҳкамаси фаолияти устидан жамоатчилик назоратини кучайтиришни назарда тутди. Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми билдириш тартиби ўрнатилди. Шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг мустақиллиги кенгайтирилди, масалан, Президент Вазирлар Маҳкамасининг ваколатига қирувчи ҳар қандай масала юзасидан қарор қабул қилиши мумкин, деган қоида чиқариб ташланди.

2014-йил апрелда Конституцияга киритилган ўзгартириш Вазирлар Маҳкамаси ва Бош вазир вазифа ва ваколатларини янада кенгайтирди ҳамда масъулиятини кучайтирди.

Буларнинг барчаси Вазирлар Маҳкамасининг давлат ҳокимияти тизимидаги ўрнини янада аниқлаштириб, бир томондан, Вазирлар Маҳкамаси ва Бош вазирнинг мавқеини, ваколатларини оширган бўлса, иккинчи томондан, уларнинг масъулиятини кучайтиришга олиб келди¹³⁰.

Бундан ташқари, 2019-йил 10-декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги (янги таҳрири) қонуни билан унинг асосий фаолият йўналишлари ва функциялари батафсил белгилаб берилган.

2-§. Вазирлар Маҳкамасини шакллантириш жараёнининг такомиллашуви

Барча мамлакатларда ҳукумат коллегиял орган ҳисобланади. Унинг ташкил қилиниш тартиби, таркиби ва ваколатлари даражасига давлат бошқарув шакли (мутлақ монархия, конституциявий монархия, президентлик, парламентар, аралаш бошқарув шакллари) таъсир қилади.

Президентлик республикасида Президент ижро ҳокимиятининг ҳам бошлиғи ҳисобланиб, ҳукуматни ўз ихтиёри билан шакллантиради. Ҳукумат фақат Президент олдида ҳисоб беради.

Парламентар республикаларда парламент сайловларида кўпчилик ўрин эгаллаган партиянинг етакчиси ҳукумат бошлиғи лавозимини ўз-ўзидан эгаллайди. Зарурат бўлганда бир неча партия аъзоларидан иборат коалицион ҳукумат ҳам тузилиши мумкин.

Бошқарувнинг аралаш шаклидаги мамлакатларда ҳукумат Президент томонидан парламент иштирокида шакллантирилади ва ҳукумат ҳам Президент, ҳам парламент олдида ҳисоб беради ва масъул бўлади.

Ўзбекистонда дастлабки даврлардан ҳукумат – Вазирлар Маҳкамасини шакллантиришда Президент ва Олий Совет, кейинчалик Олий Мажлис иштирок этиб келди. Лекин уларнинг ҳукуматни шакллантиришдаги иштироки ўзгариб борган.

Дастлаб, ҳукумат аъзолари Президент томонидан тайинланган ва лавозимдан озод қилинган, бу масала, албатта, парламентда тасдиқланиши белгиланган.

Кейинроқ Президентнинг Бош вазир номзодини Олий Мажлисга тақдим этиши ва лавозимидан озод этиши тартиби ўрнатилди. Ҳукумат аъзолари Бош вазир тақдимида кўра Президент томонидан тайинланиб, лавозимидан озод қилинар эди.

2007-йил 11-апрелдаги «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизатсия қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Конституциявий қонун Вазирлар Маҳкамасини шакллантириш, Бош вазирни лавозимига тайинлаш ва лавозимидан озод қилишнинг янги, янада демократик тартибини жорий қилди. Унинг 4-моддаси «Ўзбекистон Республикаси Бош вазирини тайинлаш тартиби» деб номланади ва унга кўра, Бош вазир номзоди Олий Мажлис палаталарининг мансабдор шахслари сайланганидан ва органлар шакллантирилганидан кейин бир ой ичида Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасидаги сиёсий партиялар фракцияларининг ҳар бири билан маслаҳатлашув ўтказилгандан сўнг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенати кўриб чиқиши ва тасдиқлаши учун тақдим этилади. Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси ва Сенати аъзолари умумий сонининг кўпчилик овозини олган номзод Бош вазир этиб тасдиқланган ҳисобланади.

Овоз бериш вақтида қўйилган номзод Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенат аъзолари умумий сонининг кўпчилик овозини ололмаса, Президент сиёсий партия фракциялари ва депутатлар гуруҳи билан маслаҳатлашувлар ўтказгандан сўнг Бош вазир номзодини яна бир марта тақдим қилиши мумкин. Палаталар тақдим этилган номзодни иккинчи марта рад этган тақдирда Президент Бош вазир вазифасини бажарувчинини тайинлайди ва Олий Мажлисни тарқатиб юборади.

¹³⁰ Vazirlar Mahkamasi va Bosh vazirning vakolatlari mazkur bobning 3, 5-bandlarida berilgan.

Бундай тартибнинг ўрнатилиши, биринчидан, сиёсий партияларнинг ролини кучайтиришни; иккинчидан, шу орқали Қонунчилик палатасининг ролини кенгайтиришни назарда тутди.

«Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепсияси»да Вазирлар Маҳкамасини шакллантиришни, Бош вазирни лавозимга тайинлашни янада демократик, жаҳон давлатчилиқ тажрибаларига мос тартибини ўрнатиш зарурлиги ҳақидаги ғояни илгари сурди ва бу борада Конституцияга киритиш зарур бўлган ўзгартириш, қўшимчаларни белгилаб берди. Концепсия кўрсатмалари асосида Конституцияга ўзгартиришлар киритилди. Унга асосан, Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзоди Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига сайловда энг кўп депутатлик ўринларини олган сиёсий партия ёки тенг миқдордаги энг кўп депутатлик ўринларини қўлга киритган бир нечта сиёсий партия томонидан таклиф этиладиган бўлди.

Мамлакатимизда амалга оширилган маъмурий ислохотлар Вазирлар Маҳкамаси таркибини ихчамлаштириш, ваколатларини аниқ белгилаш, уни Олий Мажлис ва унинг палаталари олдида масъулиятини кучайтириш заруратини туғдирди. Булар янги таҳрирда қабул қилинган Конституцияда ўз ифодасини топди. Шунга алоҳида эътибор бериш керакки, 1992-йил 8-декабрда қабул қилинган Конституцияда Вазирлар Маҳкамаси фаолияти биргина жуда қисқа моддада тартибга солинган эди. Тўғри, кейинчалик унга анчагина ўзгартиришлар, қўшимчалар киритилиб, мазкур модданинг ҳажми анча кенгайтирилди. Лекин бу ҳам энг муҳим органлардан бири учун кам эди.

Янги таҳрирдаги Конституциянинг XX бобида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси фаолиятига 6 та модда ажратилди. Конституциянинг 114-моддасида «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ижро этувчи ҳокимиятни амалга оширади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Бош вазири, унинг ўринбосарлари ва вазирлардан иборат. Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг бошлиғи Вазирлар Маҳкамаси таркибига ўз лавозими бўйича киради» – деб Вазирлар Маҳкамасини ихчам кўринишда қайд қилди. Бу 2022 – 2026-йилларга мўлжалланган Тараққиёт стратегияси талабларига мос тушди.

3-§. Вазирлар Маҳкамасининг ваколатлари

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг такомиллашув жараёни, Вазирлар Маҳкамаси ваколатларини аниқ белгилаш, кенгайтириш масъулиятини кучайтириш билан боғлиқ.

Конституцияга 2014-йил 14-апрелда киритилган қўшимчалар туфайли Вазирлар Маҳкамасининг вазифа ва ваколатларини асоси Конституцияда қуйидагича белгиланди.

Унга асосан, Вазирлар Маҳкамаси:

самарали иқтисодий, ижтимоий, молиявий, пул-кредит сиёсати юритилиши, фан, маданият, таълим, соғлиқни сақлашни ҳамда иқтисодий ва ижтимоий соҳанинг бошқа тармоқларини ривожлантириш бўйича дастурлар ишлаб чиқиши ва амалга оширилиши учун жавобгар бўлади;

фуқароларнинг иқтисодий, ижтимоий ва бошқа ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади;

давлат ва хўжалик бошқаруви органлари ишини мувофиқлаштиради ва йўналтиради, уларнинг фаолияти устидан қонунда белгиланган тартибда назоратни таъминлайди;

Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Олий Мажлис қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди;

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ҳар йили мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг энг муҳим масалалари юзасидан маърузалар тақдим этади;

ушбу Конституция ва Ўзбекистон Республикаси қонун-ларида назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга оширади.

Шунингдек, Конституцияда унинг масъулияти ҳам аниқ белгиланди.

Шу модданинг иккинчи қисмида «Вазирлар Маҳкамаси ўз фаолиятини ижро этувчи ҳокимият фаолиятининг Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан белгиланадиган асосий йўналишлари

доирасида амалга оширади» – деб белгиланди. Бу Вазирлар Маҳкамасининг Президент билан муносабатини асосини белгилайди ва ижро ҳокимияти фаолияти Президент белгилаган йўналишлар доирасида олиб борилишини кўрсатади.

Янги таҳрирда қабул қилинган Конституция бу борада янада юқори даражада Вазирлар Маҳкамасининг вазифа ва ваколатларини Конституциянинг алоҳида – 115-моддасида белгилади. Унга асосан, Вазирлар Маҳкамаси:

самарали иқтисодий, ижтимоий, солиқ ва бюджет сиёсати амалга оширилиши, илм-фан, маданият, таълим, соғлиқни сақлашни ҳамда иқтисодиётнинг ва ижтимоий соҳанинг бошқа тармоқларини ривожлантиришга доир дастурларнинг ишлаб чиқилиши ҳамда бажарилиши учун жавобгар бўлади;

барқарор иқтисодий ўсишни, макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш, камбағалликни қисқартириш, аҳоли учун муносиб турмуш шароитларини яратиш, озик-овқат хавфсизлигини таъминлаш, қулай инвестициявий муҳитни яратиш, ҳудудларни комплекс ва барқарор ривожлантириш бўйича чоралар кўради;

аҳолини, шу жумладан, ногиронлиги бўлган шахсларни ижтимоий ҳимоя қилиш тизимининг самарали фаолият кўрсатишини таъминлайди;

атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий бойликларни ва биологик хилма-хилликни сақлаш, иқлим ўзгаришига, эпидемияларга, пандемияларга қарши курашиш ҳамда уларнинг оқибатларини юмшатиш соҳаларида ягона давлат сиёсати амалга оширилишини таъминлайди;

ёшларга оид давлат сиёсатининг амалга оширилишини таъминлайди, оилани қўллаб-қувватлаш, мустаҳкамлаш ва ҳимоя қилиш, анъанавий оилавий кадриятларни сақлаш бўйича чоралар кўради;

фуқаролик жамияти институтларини қўллаб-қувватлаш чора-тадбирларини амалга оширади, ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ҳамда ижтимоий шериклик дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда уларнинг иштирок этишини таъминлайди;

фуқароларнинг иқтисодий, ижтимоий ҳамда бошқа ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади;

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари, Олий Мажлис палаталари қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди;

ижро этувчи ҳокимият органлари ишини мувофиқлаштиради ва йўналтиради, уларнинг фаолияти устидан қонунда белгиланган тартибда назоратни амалга оширади;

ижро этувчи ҳокимият органларининг ишида очиқлик ва шаффофликни, қонунийлик ва самарадорликни таъминлаш, уларнинг фаолиятида коррупция ҳолатларига қарши курашиш, давлат хизматларининг сифатини ошириш ва улардан фойдаланиш имкониятини кенгайтириш бўйича чоралар кўради;

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасига мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг энг муҳим масалалари юзасидан ҳар йилги маърузаларни тақдим этади;

ушбу Конституция ва қонунларда назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга оширади.

Кўриниб турибдики, Вазирлар Маҳкамасининг фаолият доираси жуда кенг, ижтимоий ҳаётнинг деярли барча соҳаларига уларнинг раҳбарлиги, таъсири мавжуд.

Вазирлар Маҳкамаси барча соҳаларга яратиш, таъминлаш, таъсир кўрсатиш, кўмаклашиш, назорат қилиш билан таъсир қилади. Буларни рўёбга чиқиши таъминланиши учун унга катта, кучли ва таъсирли ваколатлар берилган. Буни Конституциянинг 116-моддаси ҳолатидан ҳам кўриш мумкин. Унга асосан, «Вазирлар Маҳкамаси Конституциявий нормалар доирасида ва қонунчиликка мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради». Бу Вазирлар Маҳкамаси ваколати, ҳуқуқининг Конституциявий асосидир. Шу асосда Вазирлар Маҳкамасининг бошқа ваколатлари ва ҳуқуқлари кенг талкин қилинган «Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида» Қонун мавжуд ва унда ваколатлар, ҳуқуқлар, масъулият аниқ йўналишлар, соҳалар бўйича белгилаб қўйилган.

Конституциянинг 116-моддасида Вазирлар Маҳкамасининг масъулияти ҳам белгиланган. Унга кўра, Вазирлар Маҳкамаси ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва Ўзбекистон Республикаси Президенти олдида жавобгардир.

Амалдаги Вазирлар Маҳкамаси янги сайланган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси олдида ўз ваколатларини зиммасидан соқит қилади, бироқ Вазирлар Маҳкамасининг янги таркиби шакл-лантирилгунига қадар Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорига мувофик ўз фаолиятини давом эттириб туради.

Вазирлар Маҳкамасининг норматив тусдаги қарорлари Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорлари тўпламида эълон қилинади, кенг оммага дарҳол етказиш зарур бўлган тақдирда эса, оммавий ахборот воситалари орқали маълум қилинади.

4-§. Вазирлар Маҳкамасининг бошқа ҳокимият тузилмалари, органлар ва ташкилотлар билан муносабати

Вазирлар Маҳкамаси ижтимоий соҳанинг барча тармоқларига раҳбарликни амалга оширадиган экан, мавжуд барча турдаги ҳокимият тузилмалари, давлат органлари, ташкилот, муассасалар билан ҳамда нодавлат ташкилотлари билан ҳамкорлик қилади, тегишли муносабатлар ўрнатади.

Вазирлар Маҳкамасининг барча ташкилотлар билан муносабати ўзаро ҳамкорлик қилиш, ҳисоб бериш, бўйсундириш, назорат қилиш шаклида бўлиши мумкин.

Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистон Президенти билан муносабати алоҳида ўринга эга. Президент Вазирлар Маҳкамаси мажлисларига раислик қилиш ҳуқуқига эга, юқорида айтилганидек, уни шакллантиришда асосий рол ўйнайди. Президент ва Вазирлар Маҳкамаси муносабати ҳисобдорликка, яъни Президент олдида ҳисоб беришга масъул эканлигига асосланади. Вазирлар Маҳкамаси асосий масалаларни ҳал қилишда Президент билан маслаҳатлашади. Айрим масалаларни Президент Вазирлар Маҳкамаси тақдимига асосан ҳал қилади. Жумладан: вазирлик, давлат қўмиталари ва бошқа марказий идораларини ташкил қилиш, тугатиш масаласини. Президент Вазирлар Маҳкамасининг қарор, фармойишларини, Бош вазир фармойишларини бекор қилиши мумкин.

Давлат ҳаётида Вазирлар Маҳкамасининг Олий Мажлис билан муносабати алоҳида аҳамиятга эга.

Конституциянинг 94-моддасида Қонунчилик палатаси Бош вазир номзодини кўриб чиқиш ва маъқуллаш ваколати, Вазирлар Маҳкамаси аъзолари номзодларини кўриб чиқиш ва маъқуллаш, Бош вазир ва Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини ҳисоботини эшитиш ваколатлари Вазирлар Маҳкамасини Қонунчилик палатаси билан муносабатларини асосини ташкил этади.

Янги шакллантирилган Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Президенти билан келишилган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига кўриб чиқиш учун ўз ваколатлари давридаги фаолияти дастурини тақдим этади.

Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикасини иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришнинг асосий йўналишларини, Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетининг асосий кўрсаткичлари ва унга киритилган ўзгартиришларни ишлаб чиқади ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси кўриб чиқиши учун тақдим этади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари Вазирлар Маҳкамаси муайян аъзосининг ўзи раҳбарлик қилаётган давлат ёки хўжалик бошқаруви органи фаолияти масалалари юзасидан ахборотни эшитишлари ҳамда зарур бўлганда уни истеъфога чиқариш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президенти кўриб чиқиши учун таклиф киритишлари мумкин.

Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари мажлисларида, палаталарнинг қўмиталари мажлисларида ҳозир бўлиш ва ахборот беришга ҳақли.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати аъзолари томонидан Вазирлар Маҳкамаси ёки унинг муайян аъзолари фаолиятига тааллуқли масалалар қўйилган тақдирда, Бош вазир шу масалалар юзасидан зарур тушунтиришлар олиш ва тушунтиришлар беришга ҳақли.

Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари қўмиталарининг Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати фаолияти масалаларига доир тавсиялари ва таклифларини кўриб чиқади ҳамда улар юзасидан чора-тадбирлар кўради. Тавсиялар ва таклифларни кўриб чиқиш натижаси ҳақида ҳамда кўрилган чора-тадбирлар тўғрисида Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг тегишли қўмиталарига келишилган муддатда маълум қилади.

Вазирлар Маҳкамаси – ҳукумат тутган йўлини ва дастурига ёки унинг айрим йўналишларига қўшилмаган сиёсий партия фракциялари ёки депутатлар гуруҳи ҳукуматга нисбатан ўзини мухолифат деб эълон қилиши мумкин.

Конституцияга асосан Бош вазир ва Қонунчилик палатасидаги ихтилофлар доимий тус олса, бу Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми билдирилишига, у эса Вазирлар Маҳкамасининг истеъфога чиқишига сабаб бўлади.

Парламент сўровига жавоб бериш тартибининг мавжудлиги ҳам Олий Мажлис ва Вазирлар Маҳкамаси муносабатларини кўрсатувчи бир ҳолатдир.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасидан, Қонунчилик палатаси депутатларидан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатидан, Сенат аъзосидан Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг ёки унга бўйсунувчи давлат ёхуд хўжалик бошқаруви органларининг фаолиятига доир парламент сўрови олган Вазирлар Маҳкамаси ёхуд Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати аъзоси қонун билан белгиланган муддатларда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тегишли палаталарининг мажлисларида оғзаки ёки ёзма жавоб бериши шарт.

Олий Мажлис билан Вазирлар Маҳкамасининг муносабати Вазирлар Маҳкамасининг Олий Мажлис олдида ҳисобдорлиги, масъуллиги асосига қурилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Республика ҳукумати сифатида Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши билан муносабат ўрнатади.

Вазирлар Маҳкамаси:

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши билан ўзаро ҳамкорлик қилади, унинг Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ҳамда Олий Мажлис палаталарининг қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ҳамда хўжалик ва ижтимоий-маданий қурилиш масалаларига доир бошқа ҳужжатлар қандай бажарилаётганлиги ҳақида маълумотларини эшитади;

Вазирлар Маҳкамасининг ваколатига кирувчи масалалар бўйича Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг таклифларини кўриб чиқади;

вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ҳамда давлат ва хўжалик бошқарувининг бошқа органлари томонидан тармоқлараро ва минтақавий ўта муҳим комплекс дастурларни амалга оширишда Қорақалпоғистон Республикаси ҳуқуқларига риоя этилишини таъминлайди, ушбу жараёнда юзага келадиган баҳсли масалаларни ҳал этади;

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига, Ўзбекистон Республикаси қонунларига, Ўзбекистон Республикаси Президенти-нинг фармонлари, қарорлари ва фармойишларига ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг қарорларига зид бўлган қарорлари ва фармойишларининг ижро этилишини ўз ваколати доирасида тўхтатиб қўйиш ҳуқуқига эга.

Қорақалпоғистон Республикасини иқтисодий, ижтимоий-маданий ривожлантиришга, табиий ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишга тааллуқли масалалар Вазирлар Маҳкамаси томонидан ҳал этилаётганда Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг фикри ҳисобга олинади.

Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг Доимий ваколатхонаси фаолият кўрсатади.

Вазирлар Маҳкамаси республикадаги барча маҳаллий ижро органлари билан яқиндан муносабат ўрнатади.

Вазирлар Маҳкамаси ўз ваколатлари доирасида:

худудларнинг иқтисодий ва ижтимоий-маданий ривожлан-тирилишини таъминлаш билан боғлиқ масалаларда маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органларининг фаолиятини мувофиқлаштириб боради;

вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимларининг Вазирлар Маҳкамаси томонидан ҳал этилиши талаб қилинадиган масалаларга доир таклифларини кўриб чиқади, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ва фармойишларининг бажарилиш жараёнини назорат қилади, уларнинг амалга оширилиши юзасидан маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органлари раҳбарларини таклиф қилиш ҳамда уларнинг ахборотларини эшитишга ҳақли;

вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ҳамда давлат ва хўжалик бошқаруви бошқа органларининг вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимлари билан ўзаро ҳамкорлигини таъминлайди, бунда чиқиб қоладиган баҳсли масалаларни ҳал этади;

худудларни иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришнинг асосий кўрсаткичларини тасдиқлайди, маҳаллий ижро этувчи ҳокимият девонининг сони ва намунавий тузилмасини белгилайди;

вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимларининг қонун ҳужжатларига зид бўлган қарорлари ва фармойишлари ижросини тўхтатиб қўйиш ҳамда уларни бекор қилишга ҳақли.

Бу муносабат Вазирлар Маҳкамасининг раҳбарлиги, устунлиги маҳаллий органларнинг Вазирлар Маҳкамасига бўйсунishi, унинг олдида ҳисоб бериши принципларига асосланади.

Вазирлар Маҳкамаси ўз ваколатларига кирувчи масалалар юзасидан мамлакатдаги нодавлат нотижорат ташкилотлари билан ўзаро ҳамкорлик қилади, уларга зарур ёрдамлар кўрсатади.

5-§. Бош вазирнинг ҳуқуқий мақоми

Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси фаолиятида Бош вазир алоҳида ва муҳим рол ўйнайди. Унинг вазифа ва ваколатларининг асоси Конституциянинг 117-моддасида мустаҳкамланди.

Унга асосан, Бош вазир:

Вазирлар Маҳкамаси фаолиятини ташкил этади ва унга раҳбарлик қилади, унинг самарали ишлаши учун шахсан жавобгар бўлади;

Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларида раислик қилади, унинг қарорларини имзолайди;

халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси номидан иш кўради;

Ўзбекистон Республикаси қонунларида назарда тутилган бошқа вазифаларни бажаради.

Бу ваколатлар аниқлаштирилиб «Вазирлар Маҳкамаси тўғ-рисида»ги Қонунда белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси «Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги Қонуннинг 21-моддасида Бош вазирнинг ваколат, вазифа ва мажбуриятлари қуйидагича белгиланган:

Вазирлар Маҳкамасининг фаолиятини ташкил этади ва унга раҳ-барлик қилади, унинг самарали ишлаши учун шахсан жавобгар бўлади;

Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати олдида қўйилган мақсадли вазифаларнинг бажарилишини таъминлаш мақсадида вазирликлар, давлат қўмиталари ва бошқа давлат бошқаруви органлари фаолиятини умумий тарзда мувофиқлаштиришни амалга оширади, юзага келган келишмовчиликлар бўйича қарорлар қабул қилади;

Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларида раислик қилади, унинг қарорларини имзолайди;

халқаро муносабатларда Вазирлар Маҳкамаси номидан иш кўради, музокаралар олиб боради ва Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати номидан халқаро шартномаларни имзолайди;

Ўзбекистон Республикаси Президенти билан келишилган ҳолда Бош вазир ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди;

давлат ва хўжалик бошқарувининг Вазирлар Маҳкамаси мажлисида кўриб чиқиш талаб этилмайдиган масалалари бўйича қарорлар қабул қилади;

Вазирлар Маҳкамасининг ўтган йилдаги ижтимоий-иқтисодий ривожланиш яқунлари ва навбатдаги йил учун асосий устуворликлар тўғрисидаги ҳар йилги маърузасини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарига тақдим этади;

Ўзбекистон Республикаси Хукумати аъзолари билан биргаликда ҳар чоракда Олий Мажлис палаталарига Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномасидан келиб чиқадиган, тегишли йилга мўлжалланган давлат дастури бажарилишининг бориши тўғрисида ҳисобот тақдим этади;

Ўзбекистон Республикаси қонунларида назарда тутилган бошқа вазифаларни бажаради.

Бош вазир ўз ваколатларига кирувчи масалалар юзасидан фармойишлар чиқаради.

Бош вазир Вазирлар Маҳкамасининг иши тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентига мунтазам равишда ахборот бериб боради.

Бош вазир йўқлигида унинг вазифасини Бош вазирнинг биринчи ўринбосари ёки Бош вазир ўринбосарларидан бири бажариб туради.

6-§. Бош вазирни лавозимга тайинлаш ва лавозимдан озод этиш (истеъфога чиқариш)

Ижро ҳокимият тизимида, давлат бошқарув тизимида Бош вазирнинг алоҳида мавқега эгаллиги, уни лавозимга тайинлаш ва лавозимдан озод қилишни Конституцияда алоҳида тартиби белгиланганидан ҳам кўриш мумкин. Бу тартиб ўтган даврда бир неча марта ўзгарди ва такомиллашди. Уларнинг якуни сифатида бу тартиб янги таҳрирдаги Конституцияда ўз ифодасини топди.

Конституциянинг 118-моддасига биноан: Бош вазир номзоди Олий Мажлис палаталарининг мансабдор шахслари (Раис, Спикер, уларнинг ўринбосарлари, қўмита раислари) сайлангандан ва органлар (қўмиталар) шаклланганидан сўнг бир ой ичида ёки Бош вазир лавозимдан озод этилганидан сўнг ёхуд Бош вазир, Вазирлар Маҳкамасининг амалдаги таркиби истеъфога чиққандан кейин бир ой ичида Қонунчилик палатаси кўриб чиқиши ва маъқуллаши учун Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан барча сиёсий партиялар фракциялари билан маслаҳатлашувлар ўтказилганидан сўнг тақдим этилади.

Қонунчилик палатаси Президент тақдим этган номзодни тақдим-нома киритилган кундан эътиборан ўн кун ичида кўриб чиқади.

Номзод номзоди кўрилаётган вақтда Вазирлар Маҳкамасининг яқин муддатга ва узоқ истиқболга мўлжалланган ҳаракат дастурини тақдим этади.

Бош вазир номзоди унинг учун Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг ярмидан кўпи овоз берганда маъқулланган ҳисобланади.

Бош вазир лавозимига тақдим этилган номзоди уч марта рад этилса (маъқулланмаса), Президент Бош вазирни тайинлайди ва Қонунчилик палатасини тарқатиб юборади.

Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари уларнинг номзодлари Қонунчилик палатаси томонидан маъқулланганидан сўнг Президент томонидан лавозимга тайинланади.

Президент Бош вазирни, Вазирлар Маҳкамасининг амалдаги таркибини ёки аъзоларини (аъзосини) истеъфога чиқаришга ҳуқуқига эга.

Қонунчилик палатаси Бош вазирни ўз фаолиятига доир масалалар юзасидан ҳисоботини эшитишга ҳақли. Вазирлар Маҳкамаси аъзосини ҳисоботини эшитиш якунига кўра Қонунчилик палатаси уни истеъфога чиқариш тўғрисидаги таклифни Президентга кўриб чиқиш учун киритиш ҳуқуқига эга.

Конституциянинг 119-моддасига асосан, Бош вазир ва Қонунчилик палатаси ўртасида зиддиятлар доимий тус олган ҳолда Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг камида учдан бир қисми томонидан Президентга расман киритилган таклиф бўйича Қонунчилик палатасининг муҳокамасига Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми билдириш ҳақидаги масала киритилади.

Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми, Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг учдан икки қисми овоз берса, қабул қилинган ҳисобланади. Бундай ҳолатда Президент Бош вазирни лавозимдан озод этиш тўғрисида қарор қабул қилади. Шундай ҳолат рўй берса, Вазирлар Маҳкамасининг бутун таркиби Бош вазир билан бирга истеъфога чиқади.

Янги Бош вазир тайинлаш тартиби, Бош вазирни ўз ихтиёри ва бошқа сабабларга кўра лавозимдан озод қилиш масалалари бошқа қонунларда ҳам кўзда тутилган.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Ҳукуматнинг ҳокимият тизимидаги ўрни қандай?
2. Ҳукумат мавқеиغا нималар таъсир қилади?
3. Ўзбекистонда ҳукуматнинг шаклланиши қандай кечган?
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қандай шакллантирилади?
5. Вазирлар Маҳкамасининг таркиби қандай?
6. Вазирлар Маҳкамасининг ваколатлари қандай?
7. Вазирлар Маҳкамасининг ваколатлари қандай амалга оширилади?
8. Вазирлар Маҳкамасининг бошқа ҳокимият тузилмалари, орган, ташкилотлар билан муносабати қандай?
9. Вазирлар Маҳкамасининг парламент ва Президент олдида масъулиги нималарда намоён бўлади?
10. Бош вазир Вазирлар Маҳкамаси фаолиятида қандай рол ўйнайди?
11. Бош вазирнинг ваколатлари қандай?
12. Бош вазирни вазифасидан озод этиш тартиби қандай?
13. Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми билдириш тартиби қандай?
14. Вазирлар Маҳкамаси, Бош вазир қандай ҳужжатлар қабул қилади?

XXIV БОБ. МАҲАЛЛИЙ ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ АСОСЛАРИ. ФУҚАРОЛАРНИНГ ЎЗИНИ ЎЗИ БОШҚАРИШ ОРГАНЛАРИ

1-§. Маҳаллий давлат органлари тизими ва такомиллашуви

Ўзбекистон Республикасининг 1992-йил 8-декабрдаги Конституциясида маҳаллий миқёсда бошқарувни ташкил этишга ўзига хос тарзда ёндашилган, МДХ ва бошқа собиқ иттифокдош республикалар Конституцияларидан фарқ қилиб, Ўзбекистон Конституциясида маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тизими алоҳида, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг тизими алоҳида белгиланди. Ўзбекистондан бошқа давлатларнинг Конституцияларида «маҳаллий давлат ҳокимияти» деган тушунча ишлатилмаган. Жумладан, Беларус Республикаси Конституциясида «Маҳаллий бошқарув ва ўзини ўзи бошқарув», Қозоғистон Конституциясида «Давлатнинг ҳудудий тузилиши ва ўзини ўзи бошқарув», Қирғизистон, Россия ва Эстония Конституцияларида «Маҳаллий бошқарув», Туркменистон Конституциясида «Маҳаллий ижро ҳокимияти» алоҳида бобда, «Маҳаллий бошқарув» алоҳида бобда берилган.

Россия Конституциясида давлат ҳокимияти федерал миқёсда ва федератсия субъектлари миқёсида ташкил қилиниб, бошқа барча қуйи бўғинларда туман, шаҳар, қишлоқларда маҳаллий ўзини ўзи бошқарув органлари ташкил қилинади ва фаолият юритади.

Ўзбекистон Республикасида маҳаллий миқёсда бошқарув вилоят, туман, шаҳарларда маҳаллий давлат ҳокимияти органларига, қишлоқ, шаҳарча, овулларда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари зиммасига юкланган (маҳаллаларда ҳам). 1992-йил 8-декабрдаги Конституцияга асосан, мамлакатимизда маҳаллий миқёсда ҳам икки турдаги, яъни вакиллик давлат ҳокимияти ва ижро ҳокимияти органлари ўрнатилди. Шу Конституциянинг 99-моддасига биноан: «Вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда (туманга бўйсунадиган шаҳарлардан ташқари) ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органи бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб, ўз ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал этадилар». Бу билан Конституциявий асосда маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органларининг тизими белгиланди (вилоят, туман, шаҳар халқ депутатлари Кенгашлари) ва ҳокимиятнинг вакиллик органларига ҳокимлар бошчилик қилиши белгиланди ва бу орган давлат ва фуқароларнинг манфаатини кўзлаб, ваколатларни амалга ошириши мустаҳкамланди.

Конституцияда ҳокимлар қайси маъмурий ҳудудларда фаолият кўрсатиши ҳақида алоҳида норма бўлмаса-да, Конституциянинг 99-моддаси мазмунидан улар вилоят, туман, шаҳарларда фаолият кўрсатишини билиб олса бўлади, яъни ҳокимликлар вилоятлар, шаҳарлар ва туманларда ташкил қилинади.

Конституциянинг 102-моддасида: «Вакиллик ва ижро ҳокимиятини тегишлилигига қараб вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари бошқаради», – деган қоида маҳаллий миқёсда вакиллик ҳокимияти билан бирга ижро ҳокимиятининг ҳам ўрнатилганлигини кўрсатади. Шу модда қоидалари яна қайси маъмурий ҳудуд-ларда ҳоким қандай тартибда тайинланиши ҳақида ҳамда ижро ҳокимиятининг тизими ҳақида хулоса қилиш имкониятини туғдиради. Юқоридагилардан келиб чикиб айтиш мумкинки, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг тизимини вакиллик ҳокимияти органлари – халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимлар ташкил этган. Уларнинг ҳар бири ўзининг тизимига эга.

Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида 1993-йил 2-сентябрда қонун қабул қилиниб, у органлар фаолият кўрсатиб келди. Айтиш мумкинки, мамлакатимизда мустақилликни мустаҳкамлаш, халқнинг турмуш тарзини яхшилаш борасида бу органлар муҳим вазифаларни бажариб келди, давлат органлари, бошқарув тизимида улар ўз ўрнига эга. Лекин тараққиёт, турли ижтимоий муносабатларни вужудга келиши, янги муаммоларнинг пайдо бўлиши бу органларнинг фаолиятини қайта куриш зарурлигини келтириб чиқарди. Уларнинг фаолиятида турғунлик кузатила бош-ланди, вазифаларни қайта тақсимлаш, вакиллик ҳокимияти билан ижро ҳокимияти муносабатларини қайта ташкил қилиш, икки органни мустақиллигини кучайтириш, ижро ҳокимиятининг вакиллик ҳокимияти олдида ҳисобдорлигини кучайтириш масаласи вужудга келди. Бунда ҳокимларни бир вақтнинг ўзида ҳам ижро ҳокимиятига, ҳам вакиллик ҳокимиятига раҳбарлик қилиши талабга жавоб бермай қолганлиги кўриниб қолди.

Шунинг учун 2017-йил 8-сентябрда қабул қилинган «Ўзбекистонда Маъмурий ислохотлар концепсияси»да ҳокимларни вакиллик ҳокимиятига раҳбарлигидан воз кечиш масаласи қайд қилинди.

Ўзбекистон Президенти 2017-йил 22-декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида (бу биринчи мурожаатнома эди) «Яна бир муҳим вазифа – ҳокимларнинг ижро ва вакиллик ҳокимияти раҳбари сифатидаги ваколатларини алоҳида-алоҳида ажратиш қўйиш билан боғлиқ.

... очик тан олишимиз лозим, ҳокимларнинг ҳам маҳаллий Кенгашларга, ҳам ижро ҳокимиятига раҳбарлик қилиши демократик принципларга мос келади, деб бўлмайди»¹³¹.

Янги таҳрирдаги Конституция маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тизими, уларнинг муносабати, уларнинг раҳбарлари ҳақидаги масалани «Маъмурий ислохотлар концепсияси», 2017 – 2021-йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегияси, 2022 – 2026-йилларга мўлжалланган Тараққиёт стратегияси, Ўзбекистон Президентининг тавсиялари асосида янгича ҳал қилди.

Конституциянинг 120-моддасига асосан: «Вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда (туманга бўйсунадиган шаҳарлардан ташқари) халқ депутатлари Кенгашлари давлат ҳокимияти вакиллик органларидир.

Халқ депутатлари Кенгашига унинг депутатлари орасидан қонунга мувофиқ сайланадиган раис бошчилик қилади.

Вилоят, туман, шаҳар ҳокими лавозимини эгаллаб турган шахс бир вақтнинг ўзида халқ депутатлари Кенгашининг раиси лавозимини эгаллаши мумкин эмас.

Халқ депутатлари Кенгашларининг ваколатлари муддати – беш йил. Айни бир шахс сурункасига икки муддатдан ортиқ айни бир вилоят, туман, шаҳар халқ депутатлари Кенгашининг раиси этиб сайланиши мумкин эмас.

Халқ депутатлари Кенгашлари сайлови ва фаолиятини ташкил этиш тартиби қонун билан белгиланади.

Янгидан ташкил этилган маъмурий-ҳудудий бирликларда халқ депутатлари Кенгашларига сайлов халқ депутатлари Кенгашларига навбатдаги умумий сайловларга қадар қолган даврдан ошмайдиган муддатга ўтказилади.

Конституциянинг бу нормаси:

¹³¹ Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T. «O'zbekiston», 2018, 2-tom, 101-bet.

махаллий вакиллик ҳокимиятининг тизимини;
Кенгашларга депутатлар орасидан раис сайланишини;
ҳокимлар Кенгаш раиси бўла олмаслигини;
бир шахс сурункасига икки мартадан ортиқ айна шу жойда Кенгаш раиси бўла олмаслигини;
Кенгаш депутатлари сайлови ва Кенгаш фаолияти тартиби қонун билан белгиланишини аниқ белгилаб қўйди.

Конституциянинг 121-моддаси эса ижро ҳокимияти тизимини, уларга ҳоким бошчилик қилишини; ҳокимларнинг ваколати беш йил бўлиб, айна бир шахс сурункасига икки муддатдан ортиқ айна бир вилоят, туман, шаҳарнинг ҳокими этиб тайинланиши мумкин эмаслигини белгилади.

Ҳозир Республикамизнинг барча туманларида маҳаллий вакиллик органлари фаолият кўрсатади. 2017-йил декабрда Тошкент шаҳар туманларида халқ депутатлари Кенгашлари бўлмаган. 2017-йил 24-декабрда Тошкент туманлари аҳолиси туман Кенгашларини сайлашда иштирок этди.

«Пойтахтимиз Тошкент шаҳрида туманлар даражасида халқ депутатлари Кенгашлари таъсис этилди. Шу вақтгача пойтахт туманларининг фуқаролари бундай имкониятларга эга эмас эди. Биз бу борада адолатни тиклаб, Конституциямизга тегишли ўзгартиришлар киритдик. Тошкент шаҳри аҳолиси ҳам энди ўз вакиллари – депутатлар орқали туманларни бошқаришда иштирок этиш имкониятига эга бўлмоқда»¹³². 2017-йил 24-декабрда бўлиб ўтган сайловда Тошкент аҳолиси туман депутатларини сайлашда иштирок этди. Маҳаллий халқ депутатлари Кенгашлари тизими Тошкент туманларининг Кенгашлари ҳисобига янада кенгайди.

Шундай қилиб, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, мамлакатнинг маъмурий-ҳудудий тузилишига қараб вилоят, туман ва шаҳар поғоналарида фаолият кўрсатади. Улар давлат ҳокимиятининг вакиллик органлари ва ижро ҳокимияти органлари кўринишида мавжуддир.

Маҳаллий ҳокимият органларининг тизими деганда, вилоят, туман, шаҳарларда ташкил қилинадиган давлат ҳокимиятининг вакиллик органлари – халқ депутатлари Кенгашлари ва ижроия ҳокимияти органлари – ҳокимликлар йиғиндиси тушунилади. Бу тизимга кирувчи вакиллик ҳокимияти органлари бири-биридан мустақил, ҳамкорлик асосида ташкил қилинса ва фаолият юритса, ижро ҳокимияти органлари – ҳокимлар вертикал бўйсунуш асосида ташкил топади ва фаолият юритади.

Янги таҳрирдаги Конституция маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг мавқеини, ўзаро муносабатини, мустақиллигини, ижро ҳокимияти органларини вакиллик ҳокимиятига ҳисобдорлигини кучайтиришни назарда тутди.

Конституциядан сўнг қабул қилинган Президентнинг бир неча фармонларида конституциявий нормаларнинг амалиётга татбиқ этиш чора-тадбирлари белгиланди.

2023-йил 8-майдаги «Янги таҳрирдан Ўзбекистон конституциясини амалга ошириш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида»ги Президент фармонида Олий Мажлис Сенати ва Адлия вазирлигига янги «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги қонун лойиҳасини тайёрлаш топширилди.

2024-йил 2-февралдаги «Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятининг самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармони Конституция нормаларини ҳаётга татбиқ этиш ва оқибатда маҳаллий давлат органлари фаолияти самарадорлигини оширишни назарда тутди. Фармонда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятидаги камчиликлар кўрсатилиб, уларни бартараф этиш йўллари белгиланди. Шу асосда вакиллик ҳокимияти органларини ҳақиқий халқ вакилига – халқнинг ҳақиқий «овозига» айлантириш назарда тутилди.

Конституцияни кучга киритиш тўғрисидаги қонунда вилоят ва Тошкент шаҳар миқёсида 2024-йилдан, туман ва шаҳар миқёсида 2026-йилдан ҳокимларнинг вакиллик ҳокимиятига раҳбарлиги тугатилади.

¹³² Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T. «O'zbekiston». 2018. 2-tom, 8–9-betlar.

2-§. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг вазифалари ҳамда ваколатлари

1992-йил 8-декабрдаги Конституцияга асосан, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, мустақил вакиллик ва ижро ҳокимияти органларига бўлинса-да, уларнинг вазифалари Конституцияда алоҳида-алоҳида кўрсатилмаган эди. Конституцияда (100-модда) маҳаллий ҳокимият органлари ихтиёрига берилган вазифалар умумий тарзда баён қилинган бўлиб, Конституцияга асосан, маҳаллий ҳокимият органлари ихтиёрига қуйидагилар киритилган эди:

- қонунийликни, ҳуқуқий тартиботни ва фуқароларнинг ҳавфсизлигини таъминлаш;
- ҳудудларни иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантириш;
- маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқлар, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш;
- маҳаллий коммунал хўжаликка раҳбарлик қилиш;
- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш;
- фуқаролик ҳолати актларини қайд этишни таъминлаш;
- норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ва Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Булардан кўриниб турибдики, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари вазифаларига ижтимоий ва давлат ҳаётига тааллуқли барча масалаларни ҳал қилиш, уларда иштирок этиш киради. Фақат маҳаллий давлат ҳокимияти органлари бу масалаларни ўз ҳудудида амалга оширади. Бу вазифаларни амалга ошириш учун «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги Қонунда уларнинг ваколатлари белгилаб қўйилган.

Қонунийлик, ҳуқуқий тартибот ва фуқароларнинг ҳавфсизлигини таъминлаш давлатнинг энг асосий вазифаси, бу давлат миқёсида ҳал қилинадиган масала, бу масалада асосий йўналиш давлат томонидан ишлаб чиқилади, маҳаллий ҳокимият органлари эса давлат стратегиясини жойларда амалга ошишини таъминлайди.

Қонунийлик, ҳуқуқий-тартибот ва фуқароларнинг ҳавфсизлигини таъминлаш бир-бири билан боғлиқ ҳодиса ва ижтимоий муносабатлардир. Қонунийлик бўлмаса, ҳуқуқий тартибот бўлмайди, ҳуқуқ-тартибот таъминланмаса, фуқароларнинг ҳавфсизлиги, манфаати бузилади. Бу масалада маҳаллий вакиллик органлари умумий вазифаларни ҳал қилса, ижро ҳокимияти органлари маҳаллий вакиллик органлари қарорларининг ижросини таъминлайди. Маҳаллий ҳокимият органларининг биргина фаолияти билан қонунийлик, ҳуқуқий тартибот ва фуқароларнинг ҳавфсизлиги таъминланиши мумкин. Масалан, маҳаллий ҳокимият органларига фуқароларнинг мурожаатларини кўриш ваколати берилган.

Мурожаатларни белгиланган муддатларда кўриб, ҳал қилиш, ҳудуддаги бошқа орган ва ташкилотларда мурожаатларни кўриш аҳволини назорат қилиш қонунийлик билан боғлиқ бўлса, унда кўтариладиган масалалар ҳуқуқ-тартиботга, ҳавфсизликка қаратилган бўлишининг ўзи ҳам бу мақсадларнинг бир-бири билан боғлиқлигини кўрсатади.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари бу вазифани бажаришда ҳудуддаги шу вазифалар билан шуғулланувчи бошқа идоралар билан ҳамкорликда иш олиб боради. Масалан: суд, прокуратура, ички ишлар органлари, адлия органлари, солиқ, божхона ва бошқалар.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органларига ўз ҳудудида иқтисодий, ижтимоий, хўжалик масалаларида кенг доирадаги масалаларни ҳал қилиш вазифаси юкланган бўлиб, буларга иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантириш вазифаси киради. Ривожлантириш вазифаси шу мажмуага кирувчи тармоқларни бошқаришни ҳам назарда тутadi. Маҳаллий кенгашлар ҳокимларининг тақдимига биноан ҳудудларни ривожлантириш истикболларининг асосий йўналишларини белгилайди. Ҳудудни ривожлантириш дастурлари ишлаб чиқилиб, қабул қилинади. Ўтиш давридаги давлатнинг бош ислохотчилик вазифаси жойларда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолияти орқали амалга оширилади.

Ҳар қандай ҳудудда деярли барча масалаларни ҳал қилишда молия, маблағ муҳим рол ўйнайди. Бу эса бюджетни шакллантириш ва ундан тўғри фойдаланишга боғлиқ. Шунинг учун маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг энг муҳим вазифалари уларнинг маҳаллий бюджетнинг маблағлари ҳисобланувчи

маҳаллий солиқлар ва йиғимларни белгилаш, шунингдек, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш ҳисобланади.

Ҳар бир ҳудудий тузилиш (вилоят, туман, шаҳар) ўз бюджетига эга ва улар мамлакат бюджетининг бир қисmini ташкил этади. Бюджет тегишли ҳудудни ривожлантириш, бошқаришнинг молиявий манбаси ҳисобланади.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ўз ҳудуди бюджетини (Республика бюджетдаги ажратмадан ташқари) маҳаллий солиқлар ва йиғимлар ҳисобига шакллантиради. 1993-йил 7-майдаги «Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар тўғрисида»ги Қонунга асосан, маҳаллий солиқлар ва йиғимларга нималар кириши белгилаб қўйилган. Маҳаллий Кенгашларнинг сессияларида мунтазам равишда солиқ ва йиғимларга тегишли масалалар кўриб чиқилади. Уларни ижросини эса ҳокимлар амалга оширади.

Коммунал хўжаликка раҳбарлик қилиш маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг асосий вазифалари қаторида кўрсатилган коммунал хўжалик кўп тармоқлилиги ва асосан ҳудудларга тааллуқлилиги билан бошқа соҳалардан фарқ қилади. Коммунал хўжалик бу – хизмат кўрсатиш билан боғлиқ соҳадир. Коммунал хўжаликда Республикадаги фондларнинг асосий қисми жамланган. Коммунал хўжалик таркибига турар жой фонди ва у билан боғлиқ қурилиш-таъмирлаш ва лойиҳалаш ташкилотлари, ёрдамчи хўжаликлар, ишлаб чиқариш техника базаси, сув таъминоти, канализация, газлаштириш ва унинг таъминоти, иситиш, электр энергияси билан таъминлаш тизимлари, меҳмонхоналар ва бошқа кўплаб манбалар киради.

Коммунал хўжаликнинг деярли барча тармоқлари бюджет орқали ҳудудни ривожлантириш дастурлари билан боғлиқдир. Халқ депутатлари Кенгашлари ҳудуд бюджетини унинг ижроси ҳақидаги ҳисобот ва ривожлантириш дастурларини тасдиқлаш билан коммунал хўжалик тармоқлари фаолиятига ҳам таъсир қилади. Коммунал хўжалик идоралари, ташкилотлари раҳбарларини лавозимига тайинлаш ёки лавозимидан озод қилишда маҳаллий ҳокимият органлари иштирок этади. Коммунал хўжаликни бошқариш, коммунал мулкни бошқаришни ҳам ўз ичига олади.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш вазифаси Конституцияда белгиланган вазифалар қаторига киради. Бу вазифа она табиатни асраш, яшаб турган замин, маконни сақлашга қаратилган бўлиб, у инсоннинг соғлиғи, ҳаёти, умуман ер юзасидаги жонли ҳаётнинг давом этишини таъминлашга қаратилгандир. Ҳамма мамлакатларда ҳам атроф-муҳитни сақлашга қаратилган тадбирларнинг салмоқли қисми жойлардаги тадбирлар ҳиссасига тўғри келади. Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан бошлаб атроф-муҳитни муҳофаза қилишга муҳим масалалар қаторида қарала бошлади.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш табиатни муҳофаза қилишнинг бир қисми бўлиб, у инсон саломатлиги омилидир. Агар атроф-муҳит муҳофаза қилинмаса, соғлиқни сақлаш йўлида олиб борилаётган бошқа тадбирлар самарасиз бўлиб қолади.

Республикамызда «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонун¹³³ қабул қилинган бўлиб, унда маҳаллий ҳокимият органларининг вазифаси, ваколатлари кўрсатиб қўйилган. Бундан ташқари, уларнинг ваколатлари «Йер тўғрисида»ги, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунларда ҳам кўрсатилган. Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ўз ҳудудида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш вазифасини шу соҳани бошқариш ва шу фаолият билан шуғулланувчи тузилмалар, фуқаролар фаолияти устидан назорат олиб бориш орқали амалга оширади.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг яна бир Конституциявий вазифаси ўз ваколатлари доирасида норматив ҳужжатлар қабул қилиш, қонун ва бошқа ҳужжатларни амалга оширишдир. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари норматив характерда бўлади. Чунки улар шу ҳудудда мажбурий кучга эга бўлади.

¹³³ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1993-yil, 1-son, 38-moddasi.

Янги тахрирда қабул қилинган Конституцияда маҳаллий давлат ҳокимиятининг вазифалари алоҳида белгиланмади. Конституцияда маҳаллий вакиллик органлари – Кенгашлар ва ижро ҳокимияти – ҳокимларнинг ваколатлари алоҳида-алоҳида белгиланди.

122-моддага асосан, халқ депутатлари Кенгашлари ваколатлари (барча бўғиндаги Кенгашлар):

тегишли маҳаллий бюджетларни кўриб чиқиш ва қабул қилиш, уларнинг ижро этилиши устидан назорат қилиш;

ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ва аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш дастурларини тасдиқлаш;

ҳокимни лавозимга тасдиқлаш, унинг фаолияти тўғрисидаги ҳисоботни эшитиш;

ушбу Конституция ва қонунларда назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Бу ваколатлар қабул қилинадиган «Маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органлари тўғрисида»ги Қонунда батафсил белгиланади. Бу ерда ваколатларнинг асослари белгиланган.

Конституциянинг 123-моддасида эса ҳокимларнинг ваколатларини асоси белгилаб қўйилди. Унга асосан, ҳокимлар:

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларини, Олий Мажлис палаталарининг қарорларини, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ҳамда фармойишларини, Вазирлар Маҳкамасининг, юқори турувчи ҳокимларнинг ва тегишли халқ депутатлари Кенгашларининг қарорларини бажариш;

ҳудудларни иқтисодий, ижтимоий, маданий ва экологик жиҳатдан ривожлантиришни таъминлашга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш;

маҳаллий бюджетни шакллантириш ва ижро этиш;

ушбу Конституция ва қонунларда назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Булар ҳоким ваколатининг асослари бўлиб, «Маҳаллий ижро ҳокимияти тўғрисида»ги Қонунда ваколатлар кенг, мукаммал, аниқ белгилаб қўйилади.

Конституциянинг 126-моддасида «Халқ депутатлари Кенгаши ва ҳоким ўз ваколатлари доирасида тегишли ҳудуддаги барча ташкилотлар, шунингдек, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар қабул қилади» – деб белгиланган. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорларини бажаришни шартлиги шу органларга бўйсунувчи ташкилот, идора учунгина мажбурий бўлмасдан, тегишли ҳудудда жойлашган, юқори ташкилотларга бўйсунувчи ташкилотлар учун ҳам мажбурийдир. Фақат қарор маҳаллий давлат ҳокимияти органи ваколати доирасида қабул қилинган бўлса.

3-§. Ўзбекистонда ҳоким институтининг вужудга келиши. Ҳокимларни тайинлаш ва лавозимидан озод этиш тартиби

Ўзбекистон мустақилликка эришиб маҳаллий давлат ҳокимияти тизимини шакллантирганда, маҳаллий микёсда ҳокимиятнинг вакиллик органлари сифатида халқ депутатлари Кенгашлари саклаб қолиниб (улар аввалги тузумда ҳам мавжуд эди), уларнинг ташкил бўлиши, фаолияти демократлаштирилди, таркиби оптимал даражага келтирилди ва улар ҳақиқий давлат ҳокимияти сифатида ҳуқуқий мустаҳкамлаб қўйилган бўлса, ижро ҳокимияти янгитдан ташкил қилинди ва янги институт – ҳоким лавозими ўрнатилди. Собик тузум давридаги қонунларда, умуман, ижро ҳокимияти деган (шу жумладан, маҳаллий ижроия ҳокимияти) институт, тушунча йўқ эди. У даврдаги қонунларда фақат халқ депутатлари Советлари давлат ҳокимияти органи ҳисобланиб, ижро органлари Советнинг органи, деб мустаҳкамланган ва ижро органларини ҳам коллегиячилик (ижроия комитетлар) асосида иш олиб бориши белгилаб қўйилиб, яккабошчилик сотсиалистик демократияга зид ҳодиса деб ҳисобланган.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, ижро ҳокимиятини ташкил қилиш, унинг фаолиятини кучайтириш йўлидан борди. Тошкент шаҳрида ижро органининг бошлиғи яккабошчилик асосида фаолият кўрсатадиган ҳоким бўлиши мақсадга мувофиқ, деган фикр асосида, 1991-йил 29-декабрда тажриба

тариқасида Тошкент шаҳар ҳокими Тошкент халқи томонидан сайланди. 1992-йил январдаги «Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисида»ги Қонунга биноан Республиканинг барча маъмурий тузилмаларида ижро ҳокимиятининг бошлиғи сифатида ҳоким лавозими ташкил қилиниши белгиланди ва жойларда ижро ҳокимияти давлат ҳокимияти тармоғи сифатида эътироф этилди. Бу ғоя кейинчалик Ўзбекистон Конституциясида ҳам мустаҳкамлаб қўйилди.

Унга асосан барча маъмурий-тузилиш поғоналарида ҳоким лавозими мавжуд бўлиб, улар вакиллик ҳокимияти органларини тегишлича бошқаради. Шунингдек, ижро ҳокимиятини ҳам ҳокимлар бошқаради (100, 102-моддалар).

«Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги Қонунга асосан Ҳокимлар вилоят, туман ва шаҳарнинг олий мансабдор шахси ҳисобланади (1-модда). Ҳоким жойлардаги мансабдор шахс сифатида ўзбек давлатчилигида азалдан қўлланиб келинган ва сотсиалистик тузумда йўқ қилинган лавозим эди.

Ҳоким лавозимининг ўрнатилиши ижро ҳокимиятида бошқарув яккабошчилик принципида амалга оширилишини белгилади. Яккабошчилик принципи фақат мансабдорга кенг ваколатлар ва ҳуқуқлар бериш эмас, уларнинг масъулияти кучли бўлишини назарда тутди. Шунинг учун ҳокимларга ўзларига юклатилган вазифаларни бажариш имкониятини берувчи ваколат, ҳуқуқлар билан бирга кучли масъулият ҳам юкланган.

Вилоят, Тошкент шаҳар ҳокими Президент ва тегишли халқ депутатлари Кенгашлари олдида, туман ва шаҳар ҳокимлари юқори турувчи ҳоким ва тегишли халқ депутатлари Кенгашлари олдида ҳисобдорлиги Қонуннинг 1-моддасида белгилаб қўйилган.

Мамлакатимизда олиб борилаётган давлатчилик соҳасидаги ислохотлар ижро ҳокимияти фаолияти устидан вакиллик ҳокимияти назоратини кучайтириш, жамоатчилик назоратини кенгайтириш назарда тутилмоқда ва ҳолатлар қонунларда акс эттирилмоқда.

Ҳокимнинг масъулияти кучли бўлса, иш яхши йўлга қўйилади ва натижа яхши бўлади. Ҳоким институтининг энг муҳим хусусияти шундаки, ҳоким фақат ўзи томонидан қабул қилинган ҳужжатларнинг тўғрилиги, ҳаракати ва фаолиятининг қонунийлиги учунгина жавобгар бўлмай, ўзи раҳбарлик қилаётган органларнинг қарорлари ва фаолияти учун ҳам шахсан жавобгар бўлади.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган давлат бошқаруви соҳасидаги ислохотлар натижасида маҳаллий ижро ҳокимияти органлари фаолиятида кўплаб муаммолар мавжудлиги ҳам аниқланди.

Ҳокимлар фаолиятида учраб турган камчиликларни бартараф этиш ҳозирги кун тартибидаги муҳим масала эканлиги эътиборга оlinиб, «Ўзбекистон Республикасида маъмурий ислохотлар концепсияси» қабул қилинди¹³⁴.

Бу концепсия ҳолатларни амалга ошириш ижро ҳокимияти – ҳокимларнинг мавқеини янада мустаҳкамлашга, ҳоким билан халқ депутатлари Кенгашлари муносабатини янги даражада ташкил қилишга олиб келади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил 22-декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида «Яқин истиқболдаги долзарб масалалардан бири – ҳудудларда ижтимоий-иқтисодий масалаларга масъул бўлган раҳбарларни танлаш ва жой-жойига қўйиш бўйича ваколатларни туман ва шаҳар ҳокимларига тўлиқ ўтказишдан иборат. Айни пайтда маҳаллий раҳбарларга бундай кенг ваколат ва мустақиллик бериш билан бирга, яқиний натижа учун уларнинг жавобгарлигини тубдан ошириш зарур»¹³⁵, – деб таъкидлади.

Кейинги пайтларда маҳаллий миқёсда ҳам ҳокимият бўлиниши принципини кенг жорий қилиш, вакиллик ва ижро ҳокимиятига ҳокимни раҳбарлик қилишдан воз кечиш, ҳокимларни фуқаролар томонидан сайлаш тартибини жорий қилишга алоҳида аҳамият қаратилмоқда.

¹³⁴ Бу ҳақида қarang: О'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 8-sentyabrdagi PF-5185-sonli Farmoni // «Xalq so'zi», 2017-yil 9-sentyabr.

¹³⁵ «Xalq so'zi», 2017-yil 23-dekabr.

Ўзбекистон Республикаси Президенти 2018-йил 28-декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида «Замонавий бошқарув тизимини жорий этиш мақсади қўйилар экан, ҳокимнинг айна вақтда халқ депутатлари Кенгаш раиси сифатида фаолият кўрсатишига доир тартиб бекор қилиниши керак»¹³⁶, – деб таъкидлади.

Булар асосида янги таҳрирдаги Конституцияда ҳоким тўғрисида мукамал нормалар белгиланди.

Булар янги таҳрирдаги Конституцияда ўз ифодасини топди. Шунингдек, унинг 124-моддасида ҳокимларни лавозимга тайинлаш ва лавозимдан озод этиш тартиби белгиланди. Унга асосан:

Вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокими Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қонунга мувофиқ тайинланади ва лавозимдан озод этилади.

Туман ва шаҳарларнинг ҳокимлари вилоят, Тошкент шаҳар ҳокими томонидан тайинланади ва лавозимдан озод этилади ҳамда тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади.

Туманга бўйсунадиган шаҳарларнинг ҳокимлари туман ҳокими томонидан тайинланади ва лавозимдан озод этилади ҳамда халқ депутатлари туман Кенгаши томонидан тасдиқланади.

Бу ҳолат «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизатсия қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Конституциявий қонунда мантикий тўғри ҳал қилинди ва бўшлиқ тўлдирилди. Қонуннинг 6-моддаси «Вилоят, Тошкент шаҳар ҳокимини тайинлаш ва тасдиқлаш тартиби» деб номланган бўлиб, унга асосан: Вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокими номзодлари Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тегишли халқ депутатлари Кенгашларидаги партия гуруҳларининг ҳар бири билан маслаҳатлашувлар ўтказилганидан сўнг халқ депутатлари вилоят ва Тошкент шаҳар Кенгашига тасдиқлаш учун тақдим этилади.

Тегишли Кенгаш депутатлари умумий сонининг кўпчилиги овозини олган номзод ҳоким лавозимига тасдиқланган ҳисобланади, Кенгаш қарорига мувофиқ Президент номзод бўйича фармон қабул қилади, яъни сайланган номзодни тасдиқлайди.

Овоз бериш вақтида номзод Кенгаш депутатларининг тегишли овозини ололмаса, Президент лавозимларга номзодларни партия гуруҳлари билан қўшимча маслаҳатлашувлар ўтказганидан сўнг бир ой ичида яна икки марта тақдим этиш ҳуқуқига эга.

Тақдим этилган номзод Кенгашда уч марта рад этилса, Президент Кенгашни тарқатиб юбориш ва ҳоким вазифасини вақтинча бажарувчи тайинлаш ҳуқуқига эга. Тарқатиб юборилган Кенгашга уч ой ичида сайлов ўтказилади.

Конституциявий қонунга асосан Конституциянинг 102-моддасига ўзгартириш киритилди, унда «Вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокими Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қонунга мувофиқ тайинланади ҳамда лавозимдан озод этилади» – деб тайинлаш ва озод қилиш қонунга ҳавола қилинди. Қонунда эса юқорида келтирилган тартиб мустаҳкамланган. Бундай тартибни ўрнатилганлиги Конституциянинг 93-моддаси 15-бандига ҳам ўзгартириш киритилишига сабаб бўлди.

Конституцияда алоҳида ҳолларда, туман ва шаҳар ҳокимларини лавозимдан озод қилиш тартиби ҳам белгиланган. Конституциянинг 109-моддаси 15-бандига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти Конституцияни, қонунларни бузган ёки ҳоким шайни ва кадр-қимматига доғ туширадиган хатти-ҳаракат содир этган туман ва шаҳар ҳокимларини Президент ўз қарори билан лавозимдан озод этишга ҳақли.

Ҳокимларни лавозимдан озод қилиш масаласини депутатлар гуруҳи ҳам кўтариб чиқиши мумкин.

4-§. Ўзини ўзи бошқариш ва унинг жамиятдаги ўрни

¹³⁶ Бу ҳақда батафсил қarang: Sh. Mirziyoyevning 2017-yil 22-dekabrda va 2018-yil 28-dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomalari. «Xalq so'zi», 2017-yil 23-dekabr; 2018-yil 29-dekabr.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, миллий давлатчилик анъана-ларига, кадриятларига мос келувчи ва халқнинг хоҳиш-иродасини тўла ақс эттира олувчи ўзини ўзи бошқариш органлари тизимини барпо этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

Бунда хорижий мамлакатларнинг бу борадаги тажрибалари чуқур ўрганилди ва миллий анъаналаримиз эътиборга олинди. Натижада Ўзбекистоннинг ўзига хос ўзини ўзи бошқариш органлари вужудга келди.

Ўзини ўзи бошқариш фуқаролар фаолиятининг бир йўналиши, жаҳон давлатчилиги ва жамият ривожланиши тажрибасида учрайдиган муҳим институт ҳисобланади. Ўзини ўзи бошқариш фуқароларнинг Конституциявий ҳуқуқларидан бўлиб, бу ҳуқуқ фуқароларнинг ўзини ўзи бошқарув органлари орқали амалга оширилади.

Ўзини ўзи бошқариш, Конституция ва қонунлар асосида мамлакатнинг тарихий-миллий хусусиятларига таянган ҳолда аҳоли (жамоа) манфаатидан келиб чиқиб, маҳаллий аҳамиятга эга масалаларни мустақил ҳал этиш мақсадида фаолият кўрсатадиган фуқаролар фаолиятининг ташкилий тузилмасидир.

«Ўзини ўзи бошқариш» тушунчаси билан «ўзини ўзи бошқариш органлари» тушунчаси бир-бирдан фарқ қилади. Ўзини ўзи бошқарув ташкилий тизимдан иборат фаолият бўлса, ўзини ўзи бошқарув органлари шу фаолиятни амалга оширувчи тузилмалар (ташкилот) ҳисобланади.

Ўзини ўзи бошқариш фаолияти орқали фуқаролар давлат ва жамоат ишларида иштирок этади ёки бошқача қилиб айтганда, ўзини ўзи бошқарув фуқароларнинг жамият ва давлат ишларидаги иштирокини таъминловчи муҳим воситалардан биридир.

Бу 1992-йил 8-декабрда қабул қилинган Конституцияда мустаҳкамланди ва 1993-йил 2-сентябрдаги «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Қонунда уларни ташкил этиш тартиби, фаолияти, вазифаси, ваколатлари, давлат органлари билан муносабати тартибга солинди. Ўзини ўзи бошқариш органлари фаолияти ўтган даврда доимо такомиллаштириб борилди.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари миллий кадриятларимиз, тарихий ривожланишимиздаги ноёб тузилма – маҳалла билан боғлиқлиги, уларнинг ривожланиши халқнинг осуда ҳаёт кечириши, фаровон турмушга эришиши, хавфсизлик сақланиши, ёш авлоднинг тарбияси ижобий бўлиши эътироф этилган ҳолда бу институтларни аҳамияти ривожланиш йўллари доимо кўрсатиб келинади. Унда жамиятимиздаги ўзгаришлар, аҳоли кайфияти сезилиб туради. «Шу маънода, «маҳалла – жамиятимизнинг ёруғ юзи ва виждони кўзгуси», десак тўғри бўлади»¹³⁷.

Ўзини ўзи бошқариш органлари ва маҳаллани ривожлантириш учун кўплаб Президент, ҳукумат ҳужжатлари қабул қилинди, йирик маблағлар ажратилди. Молиявий имкониятлари кучайди.

Янги таҳрирда қабул қилинган Конституцияда ўзини ўзи бошқариш органлари, маҳаллалари мавқеи янада кучайди. Консти-тутсиянинг бир неча моддаларида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари қайд қилиниб, ижтимоий ҳаётдаги роли кучайтирилди.

Жумладан, Конституциянинг 36-моддасида ўзини ўзи бошқариш жамият ва давлат бошқаруви шакллари деб белгиланди. 34-моддасида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари давлат органларидек, фуқароларга уларнинг манфаатларига доир ҳужжатларни етказиб берувчи тузилмалар қаторига қўшилди. 40-моддага биноан, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фуқаролар мурожаат қиладиган тузилмалар қаторига қўшилди. 69-моддага асосан, ўзини ўзи бошқариш органлари фуқаролик жамияти институтлари тизимига киритилди.

Энг муҳими, Конституциянинг ХХИ боби «Маҳаллий давлат ҳокимияти асослари. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари» деб аталди.

Бу фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари маҳаллий давлат ҳокимияти тизимига кирмаслигининг далилидир.

¹³⁷ Mirziyoyev Sh. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-dekabrdaqi Murojaatnomasi. – T.: «O'zbekiston», 2021, 48-bet.

Конституциянинг 127-моддаси фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тушунчасини, тизимини, асосий вазифасини, мавқеини белгилаб қўйди. Шу модданинг биринчи қисмига асосан – шаҳарчалар, қишлоқлар ва овулларда, шунингдек, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуллардаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар раисни сайлайдилар. Демак, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари икки бўғинда (поғонада) тузилади. Биринчи – шаҳарчалар, қишлоқлар ва овулларда, иккинчи – шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуллардаги маҳаллаларда. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларини тузиш, тугатиш тартиблари қонун билан белгиланади.

Конституциянинг мазкур моддаси мазмунидан келиб чиқилса, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқарув органлари – фуқаролар йиғини ҳисобланади, улар ўзларининг раисларини сайлайди.

Фуқаролар йиғинини ташкил этиш, уларнинг вазифа ва ваколатлари, иш шакли қонунда белгиланган. Шунингдек, Раисни сайлаш, унинг вазифа ва ваколатлари ҳам қонунда белгиланган.

5-§. Ўзини ўзи бошқариш органларининг вазифаси, ваколатлари, давлат ҳокимияти органлари билан муносабати

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг вазифаси – уларнинг фуқаролик жамияти институтини сифатидаги мақомидан келиб чиқади.

Шу асосда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фуқароларнинг жамият ва давлат ишларида фаол, онгли иштирокини таъминловчи, уларнинг маънавий-ахлоқий тарбиясига, ижтимоий ҳимоясига таъсир қилувчи, фуқаролар манфаатини ҳимоя қилувчи ва рўёбга чиқарувчи вазифаларга эга. Уларнинг муҳим вазифаси осойишталикни, хавфсизликни, жамоат тартибини сақлашга ҳисса қўшишдир.

Ўзини ўзи бошқарув органлари миллий кадриятларни, маҳаллий урф-одатларни ва анъаналарни ривожлантиради, улардан ҳамманинг бирдек манфаатдор бўлишини таъминлайди. Уларга таянган ҳолда ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбияланишига ҳисса қўшади; хотин-қизларнинг жамият ҳаётида тинчлигини таъминлашга ҳисса қўшади. Конституциянинг 14-моддасида қайд қилинган ижтимоий адолат ва янги принцип – бирдамликни рўёбга чиқариши учун иш олиб боради. Аҳолининг бирдамлигини таъминлаш, ҳокимиятга ишончини мустаҳкамлашда улардан кучли восита йўқ.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳозирги кунда муҳим бўлиб турган жамоатчилик назоратини таъминловчи асосий воситадир. Шунинг учун Ўзбекистоннинг Ҳаракатлар стратегиясида, кейинчалик Тараққиёт стратегиясида уларни жамоат бошқарувини энг самарали шаклига айлантириш вазифаси қўйилди. Бу борада ҳам улар салмоқли вазифаларни бажармоқда.

Ўзини ўзи бошқариш органлари ҳар бир кишининг фикри, овози эътиборга олиншини таъминловчи восита сифатида тегишли вазифаларни бажаради. Жамоат фикри ўзини ўзи бошқариш органлари фаолияти орқали яққол намоён бўлади. Ўзини ўзи бошқариш органлари вазифасида сиёсий, маънавий, ижтимоий масалаларга таъсир қилиш, ечимини топиш тадбирлари мавжуд.

Ўзини ўзи бошқариш органлари аҳолини кам таъминланган қисмини қўллаб-қувватлаш, тадбиркорликка қўмаклашиш, ёшлар ва аёлларни ижтимоий ҳаётга жалб этиш вазифасини бажаради.

Ўзини ўзи бошқариш органлари давлат билан халқнинг ўзаро муносабатларини тўғри йўлга қўйиш вазифасини бажаради. Маҳаллаларда «ҳоким ёрдамчиси» лавозимининг жорий қилиниши шу муносабатларни янада кучайтиришга қаратилган.

Мамлакатимизда белгиланган ва амалга оширилган «Обод қишлоқ», «Обод маҳалла» дастурларида ўзини ўзи бошқарув органлари салмоқли рол ўйнамоқда.

Ўзбекистон Президенти 2022-йил 20-декабрдаги Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномасида айтган: «Маҳалла – тинчлик ва осойишталик пойдевори, аҳиллик ва ҳамжиҳатлик, маърифат ва тарбия кўرғонидир»¹³⁸, – деган сўзлари фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари вазифасининг энг асосий мазмунини кўрсатади.

¹³⁸ Xalq so'zi, 2022-yil 23-dekabr.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари маҳалла тимсолида доимий равишда давлат томонидан қўллаб-қувватланиб келади. Бунинг мисоли сифатида Ўзбекистон Президентининг 2020-йил 18-февралдаги «Жамиятда ижтимоий-маънавий муҳитни соғломлаштириш, маҳалла институтини янада қўллаб-қувватлаш ҳамда оила ва хотин-қизлар билан ишлаш тизимини янги даражага олиб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонини кўрсатиш мумкин. Фармон кўрсатмалари кўплаб муаммоларни ҳал қилишга ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқарувини юқори даражага олиб чиқишга қаратилди. Фармон асосида фуқаролар йиғини, унинг раисига юклатилган кўплаб ортиқча, самарасиз вазифалар бекор қилинди.

«Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Қонунда вазифалар ва уларни бажариш учун зарур ваколатлар белгилаб қўйилган.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ўзларига тегишли вазифаларни муваффақиятли бажаришида уларнинг давлат органлари билан муносабати, алоқаси, ҳамкорлиги муҳим рол ўйнайди.

Конституциянинг 127-моддаси иккинчи қисмида фуқаролар-нинг ўзини ўзи бошқарув органлари давлат ҳокимияти органлари тизимига кирмаслиги, ўз вазифаларини мустақил ҳал қилиши белгилаб қўйилди. Аввалги Конституцияда бундай норма бўлмасдан, бу қоида қонунларда белгиланган эди. Энди эса у Конституцияда белгиланди. Янги таҳрирдаги Конституциянинг «Маҳаллий давлат ҳокимияти асослари» деб номланган XXII боби энди «Маҳаллий давлат ҳокимияти асослари. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари» деб янгича номланди. Бу ҳам ўзини ўзи бошқариш органларини давлат ҳокимияти тизимидан холилигини кўрсатади.

Шу моддада яна давлат билан фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари муносабатининг асослари белгиланди. Унга асосан, «Давлат фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини амалга ошириши учун зарур шарт-шароитлар яратади, уларга қонунда белгиланган ваколатларини амалга оширишида кўмаклашади» – деб белгиланган. Яъни давлат уларга тегишли шароитларни яратади ва фаолиятига кўмаклашади. Ишига аралашмайди.

Конституцияда ўзини ўзи бошқариш органлари сайлови тартиби, уларнинг фаолиятини ташкил этиш ва ваколатлари қонун билан тартибга солиниши кўрсатилган. Бундай қонунлар бор, улар «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари», «Маҳаллий бошқарув» ҳақидаги ўқув курсларида ўрганилади.

6-§. Фуқаролар йиғини раиси

Фуқаролар йиғини раиси ўзини ўзи бошқариш тизимида муҳим рол ўйнайди. Ўзбекистон Конституциясининг 127-моддасида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари – фуқаролар йиғини эканлиги улар раисни сайлаши белгилаб қўйилган. Демак, фуқаролар йиғини раиси Конституциявий лавозим уни сайлаш тартиби махсус қоидалар билан тартибга солинади.

Фуқаролар йиғинлари ва унинг раислари ташкил этилиб, ҳозиргача бўлган даврда раисларнинг сайлаш тартиби ва ваколат муддати бир неча марта ўзгартирилди ва ҳозирги қонунчиликка асосан у беш йилга фуқаролар йиғини томонидан сайланади. Раис номзодига қўйиладиган талаблар ва сайлов тартиби қонун билан белгиланади.

Ўзбекистон Президентининг 2020-йил 18-февралдаги «Жамиятда ижтимоий-маънавий муҳитни соғломлаштириш, маҳалла институтини янада қўллаб-қувватлаш ҳамда оила ва хотин-қизлар билан ишлаш тизимини янги даражага олиб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармони фуқаролар йиғини раисининг мақомини, ижтимоий ҳаётдаги ўрнини тубдан ўзгартиришга қаратилди. Уларга юклатилган кўплаб вазифалар бекор қилинди. Раис, унинг ўринбосарлари ва бошқа ходимларни вазифа ва фаолияти билан боғлиқ бўлмаган тадбирларга жалб қилиш, уларнинг фаолиятига асоссиз аралашish, тааллуқли бўлмаган вазифаларни юклаш тақиқланади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тузилмасида (раис билан боғлиқ):

фуқаролар йиғини раиси ўринбосари – ижтимоий ва маънавий-маърифий масаласи бўйича маслаҳатчи;

фуқаролар йиғини раиси ўринбосари тадбиркорлик, томорқа ер эгалари;
фаолиятига кўмаклашиш ва ободонлаштириш ишлари бўйича маслаҳатчи;
фуқаролар йиғини ўринбосари – ёшлар масалалари бўйича маслаҳатчи;
фуқаролар йиғини раиси ўринбосари – кексалар ва фахрийлар ишлари бўйича маслаҳатчи лавозимлари
бекор қилинди.

Шунингдек, фуқаролар йиғини тизимидаги: яраштириш комиссияси; маърифат ва маънавий
масалалари бўйича комиссия; ижтимоий қўллаб-қувватлаш бўйича комиссия; вояга етмаганлар, ёшлар ва
спорт масалалари бўйича комиссия; тадбиркорлик фаолияти ва оилавий бизнесни ривожлантириш
масалалари бўйича комиссия; истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича жамоатчилик
комиссиялари ва «махалла посбони» жамоатчилиги тузилмаси тугатилиб, оилавий кадриятларни
мустаҳкамлаш ва ижтимоий қўллаб-қувватлаш бўйича 2 та комиссияларни тузиш назарда тутилди.

Фармонга асосан фуқаролар йиғини тизимига бир неча янги лавозимлар киритилди, жумладан:
фуқаролар йиғини раисининг, ҳуқуқ-тарғибот масалалари бўйича ўринбосари; оила, хотин-қизлар ва
ижтимоий-маънавий масалалар бўйича ўринбосари; ободонлаштириш, томорқа ва тадбиркорлик
масалалари бўйича ўринбосари лавозимлари. Шунингдек, оила, хотин-қизлар бўйича мутахассис;
фуқаролар йиғини раисининг ёшлар масалалари бўйича маслаҳатчиси; раиснинг кексалар ва фахрийлар
ишлари бўйича маслаҳатчиси лавозимлари жорий қилинди.

Юқорида тилга олинган Президент фармонида фуқаролар йиғини раисининг ўринбосарлари
вазифалари аниқ белгилаб қўйилди.

Фармон фуқаролар йиғини раисига қўшимча ҳуқуқларни ҳам кўзда тутди.

Фуқаролар йиғини раиси:

тегишли ҳудуддаги профилактика инспектори фаолиятига баҳо бериш, ҳамда уни рағбатлантириш ёки
уни эгаллаб турган лавозимидан озод қилиш ҳақида тегишли идораларга (ички ишлар органларига) кўриб
чиқирилиши мажбурий бўлган тақдимнома киритиш;

уй-жой мулкдорларининг умумий йиғилишига бошқарувчи ташкилот ёки ширкат бошқаруви раиси
билан тузилган шартномани бекор қилиш тўғрисида таклиф киритиш;

кўп квартирали уйларни бошқариш билан боғлиқ масалаларда уй-жой мулкдорларининг розилиги
асосида уларнинг номидан бошқарувчи ташкилот, бошқарувчи ёки ширкат бошқаруви раиси билан ўзаро
муносабатларга киришиш ҳуқуқига эга бўлди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, ҳулоса қилинса, Президент фармони – мамлакатимизда
фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш институти ролини;

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш
механизмини; давлат ва жамоатчилик шерикчилигини кучайтиришни назарда тутди.

Шунингдек, фармон фуқаролар тизимидаги раис лавозимининг обрўини ошириш, унинг ёрдамчи
аппаратини оптималлаштириш орқали мамлакатимизда алоҳида эътиборга лойиқ, жиноятчиликни олдини
олиш, тугатиш; маърифий тадбирларни кучайтириш; аҳолининг ёрдамга муҳтож қатламини ҳимоялашни
кучайтиришни назарда тутди.

Ўзбекистон Президенти Ш. Мирзиёев ўзининг 2023-йил май ойида эълон қилган Президентликка
номзодлик дастурида фуқаролар йиғини раисларини ваколат муддатини 3 йилдан 5 йилга узайтириш
ҳақида таклифни илгари сурди.

7-§. Маҳалла бошқарувини такомиллашуви

Ўзини ўзи бошқарувда маҳалла институтининг ролини ошириш ислохотлар марказида бўлиб келган.
Кўплаб сиёсий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинган. Бу ҳужжатлар орасида 2023-йил 21-декабрда қабул
қилинган «Маҳалла институтининг жамиятдаги ролини тубдан ошириш ва унинг аҳоли муаммоларини ҳал
этишда биринчи бўлин сифатида ишлашни таъминлашга қаратилган чора-тадбирлар тўғрисида»ги
Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони алоҳида аҳамиятга эга.

Фармон Конституциянинг 27-моддасига мувофиқ ва уни амалиётда қўллаш, ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолиятини амалга ошириш учун зарур шарт-шароитларни яратиш, уларга қонунда белгиланган ваколатларни амалга оширишда кўмаклашиш мақсадида Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳар ва туман маҳаллани қўллаб-қувватлаш кенгашларини тузиш; Ўзбекистон маҳаллалар уюшмасини ҳудудларда бўлинмаларини ташкил этиш; Вазирлар Маҳкамасининг ижро этувчи тузилмасида 5 та штат бирлигидан иборат «Маҳалла еттилиги» фаолиятини қўллаб-қувватлаш бўлимини ташкил этиш мақсадга мувофиқ деб топилди.

Фармонга асосан маҳалла еттилиги маҳалла раиси, ҳоким ёрдамчиси, ёшлар етакчиси, хотин-қизлар фаолияти билан шуғулланувчи ходим, профилактика инспектори, ижтимоий ходим, солиқ инспекторидан иборат бўлади.

Маҳалла раисининг вазифа ва ваколатлари фармоннинг 1-иловасида, ҳоким ёрдамчиси, ёшлар етакчиси, хотин-қизлар фаолияти билан шуғулланувчи ходим вазифа ва ваколатлари фармоннинг 2–4-иловасида белгилаб қўйилди.

Еттилик ташкил этилиши натижасида маҳалла фаолиятига давлат хизмати олиб кирилди ва жойлардаги энг асосий муаммолар: жиноятчиликка қарши кураш, кишиларни ижтимоий ҳимоялаш, ёшларни тўғри мақсад учун йўналтириш, хотин-қизлар салоҳиятидан унумли фойдаланиш масалаларини ҳал қилиш имконияти кучайди.

Маҳалла еттилиги ходимлари маҳалладаги давлат вакили бўлиб, маҳаллада соғлом ижтимоий муҳитни шакллантириш, жиноятчиликни барҳам топтириш, камбағалликни реал қисқаришига, тадбиркорликни йўлга қўйилиши ва ривожланишига ёрдам беради. Бунинг учун уларда имконият, ваколат мавжуд.

Маҳалла еттилиги давлат бошқаруви билан ўзини-ўзи бошқарувчи муассасалардир.

Фармоннинг энг муҳим жиҳатларидан бири, у маҳаллага фақат вазифа юклаб қўйилмасдан, маҳаллани ана шу юкланган вазифаларини бажариш имкониятини ҳам яратмоқда.

Унда қайд қилинишича 2021-йил 1-январдан «Маҳалла бюджети» тизими амалиётга жорий қилинади. Маҳалла бюджети эса кўпгина муаммоларни ҳал қилишни асосий манбасидир.

Қилинаётган ишлар маҳалланинг халқ билан давлат ўртасидаги «кўприк» вазифасини амалга оширишига қаратилган. Фуқаролик жамиятининг асосий хусусияти ҳам шудир.

Мавзун мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари нима учун зарур?
2. Ўзбекистонда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тизими қандай ташкил қилинган?
3. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг Конституциявий вазифа ва ваколатлари қандай?
4. Маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органлари қайси органлар? Нима учун улар вакиллик органлари дейилади?
5. Маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органлари қандай ташкил қилинади?
6. Маҳаллий вакиллик органларининг ташкилий фаолият шакли қандай?
7. Маҳаллий ижро ҳокимиятини ким амалга оширади?
8. Ҳокимларнинг мақоми қандай?
9. Ҳокимлар лавозимига қандай тайинланади ва озод қилинади?
10. Ўзини ўзи бошқарув, маҳаллий бошқарув нима?
11. Ўзини ўзи бошқарув органи қайси орган?
12. Ўзини ўзи бошқарувнинг вазифаси нималардан иборат?
13. Ўзини ўзи бошқарув органларининг давлат билан муносабати қандай ўрнатилади?
14. Фуқаролар йиғини раисининг ҳуқуқий мақоми қандай?
15. Маҳалла еттилиги ҳақида гапириб беринг.

1-§. Суд – давлат ҳокимиятининг мустақил тармоғи.

Суд-ҳуқуқ ислохотлари

Суд ҳокимиятининг алоҳида тармоғи сифатида барча демократик мамлакатларда эътироф этилган. Собиқ тузумда (Совет Иттифоқида) суд сотсиалистик тузум ҳимоячиси сифатида намоён бўлиб, ундан ҳар қандай демократик чиқиш ва ҳаракатларни жазолаш воситаси сифатида фойдаланилган. У мустақил ҳокимият тармоғи ҳисобланмаган.

Мамлакатимиз мустақиллигининг дастлабки кунларидан бошлаб судларни алоҳида мустақил ҳокимият тармоғи сифатида вужудга келтириш учун ҳаракатлар бошланди.

Ўзбекистон Конституцияси лойиҳасини тайёрлашда суд ҳокимиятини мустақил ҳокимият сифатида ўрнатишга алоҳида эътибор берилди. Жаҳон мамлакатлари тажрибаси ўрганилди. Суд ҳокимиятини ташкил этиш давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг ажралмас қисми деб қаралди.

Конституциянинг 11-моддасида Суд – давлат ҳокимиятининг алоҳида тармоғи сифатида мустаҳкамланди.

Ўзбекистон мустақиллиги давлат ҳокимиятининг жаҳон тажрибасида қўллаб келинган принципларни қўллаш натижасида Конституцияда судни тоталитар тузум, ундаги ҳукмрон партия манфаатига хизмат қилувчи воситадан фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи, ҳуқуқий давлатнинг муҳим воситасига айлантириш учун имконият вужудга келди ва Конституцияда мустаҳкамланди.

Лекин Конституция ёки бошқа қонунларда масалани белгилашнинг ўзи муаммони ҳал қилмас эди. Суднинг ҳақиқий ҳокимият органига, мустақиллигига, фуқароларнинг ҳуқуқлари ҳимоячисига айланиши учун катта ишларни амалга ошириш зарур эди. Бунинг учун суд-ҳуқуқ соҳасини ислоҳ қилиш зарурлиги белгиланди ва босқичма-босқич ислохотлар амалга ошириб борилди. Унинг натижасида суд ҳокимиятининг назарий асослари, ҳуқуқий асослари шаклланиб, кучайиб борди.

Энг аввал суд ҳокимияти ўзи нима, деган саволга жавоб бериш лозим эди, чунки шу асосда суднинг ҳокимият тизимидаги ўрнини аниқлаш, у ҳақда аниқроқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин эди.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумларининг бирида «суд ҳокимияти» тушунчасига қуйидагича таъриф берилди: «Суд ҳокимияти – бу судларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари устуворлиги принципига сўзсиз риоя қилиш асосида жиноий, фуқаролик, хўжалик ишларини ва маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни кўриш бўйича ваколатидир»¹³⁹.

Бу таъриф суд ҳокимияти вазифаларини тўла қамраб олмаган бўлса-да, дастлабки уринишлардан бўлганлиги учун уни ижобий баҳолаш мумкин. Албатта, суд ҳокимиятига таъриф беришда Конституциявий суд қонунларнинг Конституцияга мос келиши (Конституция ҳимоясини), фуқаролар ҳуқуқи, шаъни, кадр-қимматини ҳимоя қилиш судларнинг асосий вазифаси эканлиги эътиборга олиниши керак.

Суд ҳокимиятининг шаклланишида 1993-йил 6-майда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида»ги, 1993-йил 2-сентябрда қабул қилинган «Судлар тўғрисида»ги қонунлар муҳим рол ўйнади.

Суд ҳокимиятини мустаҳкамлаш, унинг мустақиллигини таъминлаш масаласи доимий равишда давлат бошлиғининг эътиборида бўлди. Деярли барча асосий маърузаларида давлат бошлиғи бу масала хусусида тўхталиб ўтди.

1996-йил 29-августдаги Олий Мажлис сессиясидаги маърузасида И.А. Каримов суд ислохотларига алоҳида тўхталиб, шу муносабат билан нималар қилиш кераклигини очиқ кўрсатиб берди¹⁴⁰.

¹³⁹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudi Plenumi qarorlari to'plami. 1991–1997. – T.: «Sharq», 1997. 5–6-betlar.

¹⁴⁰ Qarang: Karimov I.A. Hozirgi bosqichda demokratik islohotlarni chuqurlash-tirishning muhim vazifalari. T.: «O'zbekiston», 1996. 34–36-betlar.

Ислохотлар доирасида олиб борилган ишлар натижасида судларнинг ҳуқуқий асослари такомиллашди, қонунлар янги таҳрирда қабул қилинди.

Судларнинг мустақиллигини таъминлаш борасида ташкилий ишлар ҳам амалга оширилди.

1997-йил 12-сентябрда Ўзбекистонда судьялар курултойи чақирилиб, унда Ўзбекистон судьялари Ассоциацияси таъсис этилди ва низоми тасдиқланди. Унда Ассоциациянинг энг муҳим вазифаси Республикада суд ҳокимиятининг ҳақиқий мустақиллигини таъминлаш, деб белгилаб қўйилди. Бу уюшма ташкил бўлганидан бошлаб суд ислохоти бўйича кўплаб ишлар амалга оширилди¹⁴¹.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000-йил 14-августдаги «Ўзбекистон Республикаси судлар тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги Фармонида асосан судлар ихтисослаштирилди. Фуқаролик судлари вужудга келди. Бу ҳам суд ҳокимиятини мустаҳкамлаш, уларнинг мустақиллигини таъминлаш йўлидаги катта тадбир бўлди.

Судларнинг мустақиллигини таъминлаш мақсадида Адлия вазирлигининг судьяликка кадрлар тайёрлаш, тавсия қилиш ваколатига барҳам берилди. Судьяларнинг мустақиллигини таъминлаш мақсадида 1999-йил 30-июндаги Президент фармойиши билан Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурида судьяларни тайинлаш ва лавозимидан озод қилиш билан боғлиқ масалаларни кўриб чиқиш бўйича комиссия ташкил қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг 2000-йил 4-майдаги Фармонида кўра, бу комиссия «Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича Олий Малака Комиссияси»га айлантирилди¹⁴².

Судьялар мустақиллигини таъминлашда 2001-йил 22-сентябрда ҳукумат қарори билан Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузурида Суд қарорлари ва бошқа органлар қарорларини ижро этиш, судлар фаолиятини моддий-техника жиҳатидан ва молиявий таъминлаш Департаментининг ташкил этилиши муҳим воқеа бўлди. Бу судларнинг иқтисодий томондан маҳаллий давлат органларига қарамлигига барҳам берди.

Суд ҳокимиятини ва фаолиятини ислох қилиш, адвокатурани кучайтириш, унинг мақомини прокуратурага тенглаштириш, суд жараёнида прокурор билан адвокатнинг тенг асосда иштирокини таъминлаш, судьялар ҳар ишда томонларнинг фикрини ҳолисона баҳолаб, қарор чиқариши зарурлиги, шундагина кишилар судни жазоловчи орган эмас, фуқаро манфаатларини ҳимоя қилувчи орган, деб қараши мумкинлигини эътироф этилди ва шу йўлдан борилди.

Олий Мажлис сессиялари кун тартибиде суд ҳокимияти масаласи доимо эътиборда бўлди.

Шундан сўнг, жиноят қонунига, маъмурий қонунчиликка, протсессуал қонунчиликка кўпгина ўзгартиришлар киритилди. Жазо тизими эркинлаштирилди.

Олий Мажлиснинг 2002-йил 29-августда бўлиб ўтган сессиясида мамлакатимизда олиб бориладиган энг муҳим ислохотлар белгилаб берилди, олтинчи устувор йўналиш – бу суд-ҳуқуқ соҳасини ислох қилиш бўйича бошланган ишларни давом эттиришдан иборат, дея таъкидланиб, қилиниши зарур бўлган ишларни аниқ кўрсатиб берилиб, қайерда суд мустақил бўлмас экан, шу ерда қонун талаблари ва адолат бузилиши муқаррарлиги қайд этилди.

2005-йилда бўлиб ўтган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисида суд-ҳуқуқ соҳасини ислох қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишдаги аҳамияти катталиги кўрсатилди.

Суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотлар натижасида:

судларнинг ихтисослашуви амалга оширилди;

суд ишларини апелляция ва кассация тарзида кўриш институтларининг жорий этилди;

¹⁴¹ Bu haqda qarang: O'zbekistonda sud hokimiyati: islohotlar davri. – T.: «Adolat», 2002. 19–20-betlar.

¹⁴² O'sha joyda.

тергов-суриштирув ва кишиларни ҳибсда сақлаш муддатларининг қисқарганлиги, ишларни судда кўриб чиқишнинг қатъий муддатлари белгиланди;

суд соҳасида кадрларни танлаш ва тасдиқлашнинг самарали ва демократик механизми яратилди;

суд қарорларининг ижроси кучайди;

прокуратура органларининг суд жараёнига аралашувини чеклаш бўйича қонун нормаларига ўзгартиришлар киритилди;

суд жараёнида прокурор ва адвокат ҳуқуқларининг тенглаштирилганлиги алоҳида эътибор берилди.

Шу билан бирга судларнинг ваколатини кенгайтириш, мустақиллигини таъминлаш бўйича аниқ вазифалар белгиланди.

Жумладан:

прокуратура ваколатларининг бир қисмини судга ўтказиш;

шахсни ушлаб туриш, ҳибсга олиш, шунингдек, бошқа протессуал мажбурий чораларни қўллаш учун санксия бериш ҳуқуқларини судларга ўтказиш кераклиги;

жазолаш тизимидан ўлим жазосини чиқариб ташлаш зарурлиги ва бошқалар.

Буларнинг ҳаммаси қонунчиликда ўз ифодасини топди. Натижада фуқароларни ушлаб туриш, ҳибсга олишга санксия бериш ваколати судларга ўтказилди, жазолар тизимидан ўлим жазоси бутунлай чиқариб ташланди.

Судья кадрларни танлаш, тавсия қилиш масаласини янада такомиллаштириш учун 2006-йил 17-мартда Президентнинг «Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича малака комиссияси фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги Фармони қабул қилинди. 2012-йил 2-августда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Суд тизими ходимларини ижтимоий муҳофаза қилишни тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони ва 2012-йил 29-декабрда «Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича олий малака комиссияси фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги Фармойиши қабул қилинди. Бу эса суд тизими ходимларининг лавозимига тайинланиши ва уларнинг ижтимоий муҳофаза тизими такомиллашишига олиб келди. Жумладан, судьялик лавозимларига биринчи марта тайинланадиган номзодлар захирасини шакллантириш ишлари Комиссия томонидан адлия, прокуратура, суд ва ички ишлар органлари иштирокида амалга оширилади.

Судьялик лавозимларига биринчи марта тайинланадиган номзодлар захирасига тайёргарлик кўрган, катта ҳаётий тажрибага, бенуқсон обрў-эътиборга эга юқори малакали юристлар орасидан ўттиз ёшдан кичик бўлмаган, олий юридик маълумотли, юридик ихтисослиги бўйича иш стажи камида беш йил бўлган Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари киритилиши белгиланди.

Мамлакат Президентининг «Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепсияси» суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ этишни янада чуқурлаштириш йўлларини, чора-тадбирларини белгилаб берди. Концепсияда олиб борилган тадбирлар суд тизимини ижро этувчи ҳокимият органлари назорат ва таъсиридан чиқариш имконини берганлиги алоҳида таъкидланди.

Ислохотлар натижасида фуқароларнинг суд оркали ҳимояланиш кафолатлари жиддий тарзда кучайтирилди, ушбу кафолатдан фойдаланиш имкониятларини янада кенгайтиришни таъминлаш бўйича катта қўламдаги чора-тадбирлар амалга оширилди.

Судларда иш кўришдаги ўзгаришларга мувофиқ, апелляция инстанцияси ишни янгитдан кўриб чиқишга юбормасдан, уни ўзи ҳолисона кўриб чиқиши мумкин бўлди. Прокурор ва адвокат тенглиги таъминланиб бормоқда. Ислохотларнинг энг муҳим натижаси – бу қонунчиликни янада либераллаштириш ва инсонпарварлик тамойилига мувофиқлаштириш бўлди. Энг муҳими, «Хабеас корпус» институтининг жорий этилиши, яъни 2008-йилдан эҳтиёт чораси сифатида қамокқа олишга санксия бериш ҳуқуқи прокуратурадан судга ўтганлиги принципаал кадам бўлди. Қабул қилинган сиёсий ҳужжатларда бу ишларни янада чуқурлаштириш йўллари белгиланди.

Суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилишда, суднинг мустақиллигини таъминлашда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил 21-февралдаги «Ўзбекистон Республикаси суд тизими тузилмасини тубдан такомиллаштириш ва фаолияти самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ 4966-сонли Фармони алоҳида аҳамиятга эга. У асосида мамлакатимизда Судьялар олий кенгашини ташкил этиш кўзда тутилди. Бу 2017-йил 6-апрелда «Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши тўғрисида»ги Қонун қабул қилиниб, унинг вазифаси сифатида судьялар мустақиллигини таъминлаш ва шу мақсадда судьяликка номзод танлаш, номзодлар захирасини шакллантириш, тегишли судларга номзодлар тақдим қилиш ва айрим поғона судьяларини лавозимга тайинлаш белгиланди.

2017 – 2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар стратегияси ва 2022 – 2026-йилларга мўлжалланган Тараққиёт стратегиясида суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилишга алоҳида аҳамият берилди. Суд ислохотларида 2017-йил 21-октябрдаги Президентнинг «Суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармон алоҳида аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил 22-декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилишнинг устувор йўналишлари белгилаб берилди¹⁴³. Мурожаатномада қайд қилинишича, «судьяларнинг асосий вазифаси адолатни қарор топтиришдан иборат».

Суд ҳокимиятини чинакам мустақиллигига эришиш, одил судловни амалда таъминлаш учун яна кўплаб чоралар белгиланмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018-йил 28-декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида ҳам бу масала четда қолмади¹⁴⁴. Булар янги таҳрирда қабул қилинган Конституцияда ўз ифодасини топди.

«Адолат – бу давлатчиликнинг мустаҳкам пойде-воридир. Адолат ва қонун устуворлигини таъминлашда эса суд ҳокимияти ҳал қилувчи ўрнини эгаллайди»¹⁴⁵. Бу суд ҳокимиятига берилган аниқ баҳодир.

2-§. Суд ҳокимиятининг тизими ҳамда вазифаси.

Конституциявий суд

Суд ҳокимияти тизимининг алоҳида ҳамда умумий вазифалари мавжуд, тегишли ваколатларга эга алоҳида суд органларининг тизимидан иборат. Суд органлари қонунчилик ва ижро ҳокимиятидан фарқ қилиб, алоҳида мақсадда тузилган суд органларидан ҳамда Олий ва маҳаллий суд органларидан иборат ва уларнинг барчаси бирлашиб, ягона суд ҳокимиятини ташкил қилади.

Мамлакатимизда суд ҳокимиятининг мустақиллигини таъминлаш, суд фаолияти самарадорлигини ошириш мақсадида амалга оширилаётган суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотлар натижасида 2017-йилда Суд тизими такомиллаштирилиб, янгича мустаҳкамланди. 2017-йил 16-апрелдаги Конституцияга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги Қонунга мувофиқ Конституциямизнинг 107-моддаси қуйидагича баён қилинди¹⁴⁶: «Ўзбекистон Республикасида суд тизими Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, ҳарбий судлар, Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ва

¹⁴³ Bu haqida qarang: Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T. «O'zbekiston». 2018. 2-tom, 105–112-betlar.

¹⁴⁴ Qarang: Mirziyoyev Sh. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. (kirill alifbosida). T. «O'zbekiston». 2019. 3-tom, 45–46-betlar.

¹⁴⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. T.: «O'zbekiston», 2021, 58-bet.

¹⁴⁶ 1992-yil 8-dekabrda Konstitutsiya haqida gap ketmoqda.

жиноят ишлари бўйича судлари, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар иқтисодий ва маъмурий судлари, фуқаролик ишлари бўйича туманлараро, туман, шаҳар судлари, жиноят ишлари бўйича туман, шаҳар судлари, туманлараро, туман, шаҳар иқтисодий судлари ва туман ва шаҳар маъмурий судларидан иборат».

Шу моддада судларнинг фаолияти қонун билан белгиланиши ва фавқулодда судлар тузишга йўл қўйилмаслиги ҳақидаги қоидалар сақлаб қолинди.

Суд тизимидаги янгиликларга эътибор берсак, қуйидагиларни кўрамыз. Биринчидан, Конституция моддасининг янги талқинида судлар беш йилга сайланади деган муддат йўқ. Судларни сайлаш муддати энди қонун билан белгиланади. Иккинчидан, суд тизимида Олий ҳўжалик суди ва қуйи ҳўжалик судлари назарда тутилмади. Олий даражада Олий ҳўжалик суди Олий судга қўшиб юборилди, қуйи поғонада эса ҳўжалик судлари ўрнига иқтисодий судлар тузиш назарда тутилди ва иқтисодий судлар шаҳар, туман, туманлараро даражада ҳам тузилиши белгиланди. Учинчидан, суд тизимида Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар маъмурий судлари тузиладиган бўлди.

Ягона суд ҳокимияти тизимига кирувчи судлар ўзларининг алоҳида вазифаларига эга.

Янги таҳрирдаги Конституцияда одил судлов фақат суд томонидан амалга оширилиши белгиланиб, суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятдан, сиёсий партиялардан, фуқаролик жамиятининг бошқа институтларидан мустақил ҳолда иш юритиши белгиланди (130-модда).

Шунингдек, янги таҳрирда суд тизими аввалгидек Конституция нормасида белгиланмай, суд тизими ва судлар фаолияти қонун билан белгиланиши кўрсатиб қўйилди (131-модда). Бу тўғри ёндашув, чунки тизим ўзгариб туриши мумкин.

Суд ҳокимиятининг мустақил тармоғи Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди ҳисобланади. Унинг фаолияти Конституциядан ташқари махсус қонунлар билан тартибга солинади.

Конституциявий суд фақат марказда (Республика миқёсида) тузилиши билан (қуйи тузилмаларда йўқ), вазифа ҳамда ваколатларига қараб, таркибий тузилишига кўра суд ҳокимиятининг бошқа умумий юрисдиксия судларидан фарқ қилади.

Конституциявий суднинг асосий вазифаси – қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг ҳужжатлари Конституцияга қанчалик мослигига доир ишларни кўради. Бошқача қилиб айт-ганда, у Конституциянинг асосий ҳимоячисидир (132-модда).

Конституциявий суд Ўзбекистон Республикаси Президенти-нинг такдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати томонидан Ўзбекистон Республикаси Судялар олий кенгаши тавсия этган сиёсат ва ҳуқуқ соҳасидаги мутахассислар орасидан, Қорақалпоғистон вакилини қўшган ҳолда сайланади. Конституциявий суд раисини ва унинг ўринбосарларини беш йиллик муддатга сайлайди (132-модда).

Конституциямизнинг 133-моддасига асосан Конституция-вий суд зиммасига қуйидаги вазифалар юкланган. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди:

Ўзбекистон Республикаси қонунларининг ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари қарорларининг, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари, қарорлари ва фармойишларининг, ҳукумат, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қарорларининг, Ўзбекистон Республикаси давлатлараро шартномавий ва бошқа мажбуриятларининг Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқлигини аниқлайди;

Ўзбекистон Республикасининг Президенти томонидан имзолангунига қадар – Ўзбекистон Республикаси Конституциявий қонунларининг, ратификатсия қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонунлари Ўзбекистон Республикасининг Президенти томонидан имзолангунига қадар – Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномаларининг Ўзбекистон Республикаси Консти-тутсиясига мувофиқлигини аниқлайди;

референдумга чиқарилаётган масалаларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқлиги тўғрисида хулоса беради;

Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига, Қорақалпоғистон Республикаси қонунларининг Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқлиги тўғрисида хулоса беради;

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонун-лари нормаларига шарҳ беради;

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг муайян ишда қўлланиши лозим бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқлиги тўғрисида судлар ташаббуси билан киритилган мурожаатини кўриб чиқади;

Конституциявий судлов ишларини юритиш амалиётини умумлаштириш натижалари юзасидан ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарига ва Ўзбекистон Республикаси Президентига мамлакатдаги Конституциявий қонунийликнинг ҳолати тўғрисида ахборот тақдим этади;

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари билан берилган ваколати доирасида бошқа ишларни кўриб чиқади.

Булардан кўриниб турибдики, Конституциявий суднинг ваколатлари ва масъулияти кучайтирилди. Конституцияга киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар фақат Конституциявий суднинг ваколатларига тааллуқли бўлмай, улар Конституциявий судни ташкил қилишга ҳам тааллуқли бўлди. Бу ҳақида кейинги бандда тўхталамиз.

Янги таҳрирда қабул қилинган Конституцияга (Консти-тутсиявий судга тааллуқли муҳим қоида, бу қонунчиликда мавжуд эди) фуқароларни Конституциявий судга шикоят қилиши мумкинлиги ҳақидаги қоидадир. Унга асосан: фуқаролар ва юридик шахслар агар суд орқали ҳимоя қилишнинг бошқа барча воситаларидан фойдаланиб бўлинган бўлса, судда кўриб чиқилиши тугалланган муайян ишда суд томонидан ўзига нисбатан қўлланган қонуннинг Конституцияга мувофиқлиги тўғрисидаги шикоят билан Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судига мурожаат қилишга ҳақли (133-модда).

Бу, бир томондан, фуқаро ҳуқуқларини кучли ҳимояси бўлса, иккинчи томондан, Конституциянинг самарали ҳимоясидир¹⁴⁷.

3-§. Умумий юрисдикция судлари.

Судялар олий кенгаши

Янги таҳрирдаги Конституциянинг 134-моддасида суд юритиш соҳасидаги суд ҳокимиятининг олий органлари мустаҳкамлаб қўйилди. Унга асосан: «Ўзбекистон Республикаси Олий суди фуқаролик, жиноий, иқтисодий ва маъмурий суд ишларини юритиш соҳасида суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади». Демак, Олий суд – фуқаролик, жиноий, иқтисодий ва маъмурий соҳалар бўйича суд иши юритувчи энг Олий орган – бу вазифаларни у таркибидаги тузилмалар, мамлакатнинг маъмурий ҳудудларида тузиладиган суд идоралари орқали амалга оширади.

Олий суд томонидан қабул қилинадиган ҳужжатлар қатъий ҳисобланади ва мамлакатнинг бутун ҳудудида бажарилиши мажбурий.

Олий суд куйи судларнинг судлов фаолияти устидан назорат олиб бориш ҳуқуқига эга. Бошқа ҳеч қандай орган бундай ҳуқуққа эга эмас.

Олий суднинг раиси ва ўринбосарлари Президентнинг тақдимига биноан Олий Мажлиснинг Сенати томонидан беш йиллик муддатга сайланади. Айни бир шахс сурункасига икки муддатдан ортиқ Олий суднинг раиси, раис ўринбосари этиб сайланиши мумкин эмас. Бундай тартиб Судялар олий кенгашининг раиси ва ўринбосарига ҳам татбиқ этилади.

Суднинг мустақиллигини таъминлашда Ўзбекистон Респуб-ликасининг Судялар олий кенгаши муҳим рол ўйнайди. Бу органнинг ташкил бўлиши асослари ҳам Конституцияда белгиланган. Улар мустақил суд корпусини шакллантиришда иштирок этади. Судялар олий кенгаши раиси ва ўринбосари ҳам Президент

¹⁴⁷ Konstitutsiyaviy sud haqida to'laroq ma'lumot uchun qarang: G'afurov A. O'zbekistonda Konstitutsiyaviy nazorat: tarixiy rivojlanish tendensiyalari. T., 2022-yil.

тақдимиға биноан Сенат томонидан беш йиллик муддатга сайланади. Айни бир шахс сурункасига икки муддатдан ортиқ Судялар олий кенгаши раиси ва ўринбосари лавозимиға сайланиши мумкин эмас (135-модда)¹⁴⁸.

4-§. Судлар фаолиятининг асосий принциплари

Бу принциплар судларни ташкил этиш (сайлаш, тайинлаш) ва суд фаолият юритишида қўлланадиган, амал қиладиган асосий ғоялардир. Уларни икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчиси, Конституциявий, яъни Конституцияда кўрсатилган принциплар, иккинчиси, бошқа қонунларда белгиланган, мустахкамланган принциплардир.

Конституциявий (асосий) принциплар тизимиға қуйидагиларни киритиш мумкин.

1. Мустақиллик ва фақат қонунга бўйсунуш принципи.
2. Демократизм принципи.
3. Фавқулудда судлар тузишга йўл қўйилмаслиги.
4. Судяларнинг депутат бўла олмаслиги, сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг аъзоси бўла олмаслиги ҳамда бошқа ҳақ тўланадиган лавозимларни эгаллай олмаслиги.
5. Судяларнинг дахлсизлиги.
6. Судда ишларнинг ошқора кўрилиши.
7. Суд ҳужжатларининг ҳамма учун мажбурийлиги.
8. Суд ишлари юритишни аҳоли тилиға мос олиб бориш.
9. Айбланувчининг ҳимоя билан таъминланиш ҳуқуқи.
10. Суднинг мустақиллиги, фақат қонунға асосан иш кўриши тўлалигича судяларға ҳам тааллуқлидир. Суднинг мустақиллиги деганда, судянинг мустақиллиги ёки аксинча тушунилади.

Суднинг мустақиллигини таъминловчи энг асосий ва бошланғич қоида Конституциянинг 130-моддасида белгиланган, унга асосан, «Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятдан, сиёсий партиялардан, фуқаролик жамиятининг бошқа институтларидан мустақил ҳолда иш юритади». Бу унинг мустақиллигини белгиловчи асосий қоида ва принципдир. Олиб борилган суд ислохотлари натижасида суднинг ижро ҳокимиятиға боғлиқлигига бутунлай барҳам берилди.

Президентнинг ижро ҳокимиятиға бошчилик қилиш ваколати бекор қилинган, суд ҳокимиятининг ижро ҳокимиятиға боғлиқлиги бутунлай барҳам топди.

Суд ҳокимиятининг таъсирчан бўлиши, энг аввало, суднинг, судянинг мустақиллигига боғлиқ.

Судялар мустақилдир. Судлар ҳар қандай сиёсий партиялардан холи ҳисобланади. Улар ҳеч бир органға ёки мансабдор шахсға бўйсунмайди. Судялар фақат қонунға бўйсунди. Одил судловни амалға ошириш жараёнида судларнинг ишиға бирон-бир тарзда аралашишға йўл қўйилмайди. Агар шундай ҳолатлар бўлса, у ҳолда айбдорлар жавобгарликка тортилади.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси 236-моддасида суд ишларини ҳал этишға аралашиш, яъни ишни ҳар томонлама, тўла ва ҳолисона ўрганишға тўсқинлик қилиш мақсадида судяға турли шаклда қонунға хилоф равишда таъсир ўтказиш учун жавобгарлик белгиланган.

Судяларнинг мустақиллигини таъминлашға суд фаолиятининг бошқа принциплари, жумладан, дахлсизлик принципи ҳам таъсир қилади.

Судяларнинг мустақиллиги Конституциянинг 108-моддаси ҳамда 112-моддаларида белгиланган қоидалар орқали таъминланади. 112-моддаға кўра, судялар мустақилдирлар, фақат қонунға бўйсундилар, судяларнинг одил судловни амалға ошириш борасидаги фаолиятиға бирон-бир тарзда аралашишға йўл

¹⁴⁸ Yangi tahrirdagi Konstitutsiyaning muhim jihati bir necha mansabdagi shaxslarga nisbatan ikki martadan ortiq saylanmaslik tartibini o'ratadi: Senat raisi va Qonunchilik palatasi Spikeri, hokimlar, Oliy sud raisi va o'rinbosarlari, Sudyalar oliy kengashi raisi va o'rinbosari, Bosh prokuror.

қўйилмайди, бундай аралашуш қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади. Шундай ҳол рўй берса, қандай жавобгарлик белгиланишини аввалроқ кўриб чиққан эдик.

Суднинг мустақиллиги шундайки, қўйи судлар юқори судларга бўйсунмайди. Фақат юқори судлар қўйи судларнинг қонун доирасида қарор, ҳукм чиқаришини назорат қилади.

2. Демократизм принципи. Демократизм, энг аввало, Конституциявий суд, Олий суд, Сенат томонидан сайлаб қўйилишида кўринади. Судларнинг иш юритишида, суд жараёни иштирокчиларининг тенг ҳуқуқлилиги ҳам демократизмнинг ифодасидир. Қўйи судлар судьялари тайинланар экан, номзодларни танлашдаги эркинлик, ошкоралик, тегишли талабга жавоб берувчиларни судьялик лавозимига захирага қўйиш, уларни танлов асосида танлаб олиб, тайинлаш учун тавсия қилиш, танлов комиссияси таркибида турли давлат органлари, илмий ташкилотлар, олий ўқув юртлари вакиллариининг бўлиши демократизмнинг намоён бўлишидир.

3. Фавқулодда судларни тузишга йўл қўйилмаслиги. Бу масала Конституциянинг 131-моддасида белгиланган. Судлов ишлари фақат Конституция ва қонунларда белгиланган тизим доирасидаги судлар томонидан олиб борилади. Улар эса қонуний шакллантирилган ва судьялар тегишли ваколатларга эга. Бошқа тарзда судларни тузиш ноқонуний ҳисобланади.

Бу қоида бекорга ўрнатилмаган. Ўтмишда фавқулодда тузилган органлардан халқимиз жабр кўрган. Октябр инқилобидан сўнг Россия Федератсиясида, кейинчалик СССР таркибида бўлган Ўзбекистонда «Фавқулодда комиссия», «Учлик» деб аталувчи қатагон даврининг қуроли халқ бошига не қуларни солмади. Бундай фавқулодда тузилмалар ҳам тергов, ҳам жазоловчи орган бўлиб, халқ бошига чексиз қулфатларни солди. Шунинг учун фавқулодда судлар тузиш одил судлов принципига зиддир, бу қоида Конституцияда белгилаб қўйилди.

4. Судьялар фақат шу фаолият билан шугулланувчи профессионал хизматчидир. Улар судьялик фаолияти давомида депутат бўла олмайди, шунингдек, сиёсий партиялар ва ҳаракатлар аъзоси бўлиши ҳам мумкин эмас, шунингдек, ҳақ тўланадиган бошқа лавозимларда ишлаши ҳам мумкин эмас. Бу қоида уларнинг ўз фаолиятини адолат принципларида, ҳеч кимнинг таъсирига берилмай бажаришлари учун ўрнатилган. Судьяларнинг депутат бўла олмаслиги сайлов қонунларида ҳам белгилаб қўйилган.

Судьялар фақат илмий ва педагогик фаолият билан шугулланиши мумкин.

5. Судьяларнинг дахлсизлиги. Бу принцип судьялар мустақиллигини таъминлаш, ишни ҳолисона кўришга имкон яратиш, уларни ортиқча, четдан бўладиган хуружлардан, таъсирлардан сақлашнинг яна бир воситаси, судьялар дахлсизлигининг Конституция ва қонунларда белгиланишидир. Конституциянинг 136-моддасига асосан, судьялар дахлсиздир.

«Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғ-рисида»ги Қонунда; «Судлар тўғрисида»ги Қонунда дахлсизлик кенг талқин қилинган. Унга асосан, Конституциявий суд судьяси тегишли органларнинг розилигисиз жавобгарликка тортилиши мумкин эмас. Бундан ташқари, судьяларни мажбурий келтириш, ушлаб туриш, тинтув қилиш мумкин эмас. Уларга нисбатан жиноий иш фақат Республика Бош прокурори томонидан кўзғатилади.

«Судлар тўғрисида»ги Қонунда ҳам судьялар дахлсизлигига тегишли бўлиб, унинг қоидалари судьянинг дахлсизлигини, турар жойга, хизмат биносига, фойдаланадиган транспортга, алоқа воситаларига, хат-хабарларга, унга тегишли ашё ва ҳужжатларга тааллуқли эканлигини қайд қилган.

Шу модда қондасига асосан судьяларнинг ҳавфсизлигини таъминлаш мақсадида уларга Олий суд раиси ва Адлия вазири томонидан белгиланган рўйхат бўйича ўқ отиш қуроли берилиши мумкин.

Зарур ҳолда судья ва унинг оиласи учун қуроли соқчилар ажратилади.

Судьяларга нисбатан жиноий иш фақат Ўзбекистон Респуб-ликаси Бош прокурори томонидан кўзғатилади.

Судьялар Олий суд пленумининг розилиги билан жиноий жавобгарликка тортилади. Тегишли малака ҳайъатининг розилигисиз маъмурий жавобгарликка ҳам тортилмайди.

Судьянинг турар жойига, хизмат хонасига, транспортга кириш, кўздан кечириш, тинтув ўтказиш ашёларни олиш, телефонда сўзлашувларини эшитиш, шахсий тинтув қилиш, унинг ҳужжатлари ва

ашёларини кўздан кечириш, олиб қўйиш Қорақалпоғистон Республикаси, вилоят ва Тошкент шаҳар прокурорининг рухсати ёки судининг қарори билан амалга оширилади.

6. Судда ишларнинг ошкора кўрилиши. Конституциянинг 137-моддасида: «Ҳамма судларда ишлар очик кўрилади», – деб мустаҳкамланган. Ишларни ёпиқ мажлисда тинглашга қонунда белгиланган ҳоллардагина йўл қўйилади. Ошкоралик принципи судларда муҳим аҳамиятли ишларни кўришда оммавий ахборот воситалари, жамоатчилик вакиллари иштирок этишида ҳам кўринади. Суддаги қабул қилинган қарор ва ҳукмлар ҳақида ОАВда хабарлар бериб борилади.

7. Суд ҳужжатларини бажаришнинг ҳамма учун мажбурийлиги. Конституциянинг 138-моддасида: «Суд ҳокимиятининг ҳужжатлари барча давлат органлари ва бошқа ташкилотлар, мансабдор шахслар ҳамда фуқаролар учун мажбурийдир», – дейилган. Бу суд ҳужжатларига кучли мақом берилганлигини кўрсатади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 232-моддасида суд ҳужжати ижро этмаслик учун жавобгарлик белгиланган. Унга асосан, суд ҳужжати бажаришдан бўйин товлашни маъмурий жазо қўлланигандан кейин давом эттириш, шунингдек, суд ҳужжати ижро этилишига тўсқинлик қилганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган.

8. Судларда иш юритиш тилини танлаш принципи. Суд ишларида иштирок этувчи фуқароларнинг ҳуқуқлари ҳар жиҳатдан таъминланади. Бунинг учун Конституция ва қонунларда етарли қоидалар мавжуд. Буни суд юритишда амал қиладиган принциплар ҳам кўзда тутади.

Фуқаролар ҳуқуқини таъминлашда муҳим восита – суд иш юритишда тил танлаш масаласидир.

Конституциянинг 139-моддасида фуқаролар ҳуқуқини таъминловчи воситалардан бири сифатида суд ишлари юритилган тил масаласи ҳал қилинган. Унга кўра, «Ўзбекистон Республикасида суд ишларини юритиш ўзбек тилида, қорақалпоқ тилида ёки муайян жойдаги кўпчилик аҳоли сўзлашадиган тилда ёхуд қонунга мувофиқ бошқа тилда олиб борилади. Суд ишлари олиб борилаётган тилни билмайдиган судда қатнашувчи шахсларнинг таржимон орқали иш материаллари билан тўла танишиш ва суд ишларида иштирок этиш ҳуқуқи ҳамда судда она тилида сўзлаш ҳуқуқи таъминланади», – деб белгиланган. Демак, суд ишларини юритишда ҳеч қандай тилга имтиёз берилмайди.

9. Айбланувчини ҳимоя билан таъминланиш ҳуқуқи. Бу принцип янги таҳрирдаги Конституцияда инсон ҳуқуқларига тааллуқли моддада белгиланди. Айбланувчига тергов ва суд ишини юритишнинг ҳар қандай босқичида малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи кафолатланади.

Бу принциплар Конституциявий принциплар бўлиб, судлар фаолиятида қўлланидиган яна бошқа принциплар ҳам мавжуд ва улар бошқа қонунларда ўз ифодасини топган. Масалан, «Судлар тўғрисида»ги Қонунда суд олдида тенглик, судловни фақат суд томонидан амалга оширилиши, «Конституциявий суд тўғрисида»ги Қонунда «коллегиялик» принциплари мустаҳкамланган.

5-§. Адвокатура

Янги таҳрирдаги Конституция тизимидаги ўзгариш унга янги Адвокатура тўғрисидаги бобни киритилиши бўлди (ХХИВ боб). У икки – 141, 142-моддалардан иборат ва адвокатура фаолиятининг асосларини тартибга солади. Адвокатура фаолияти асосларини Конституция даражасида белгиланиши ҳуқуқий давлатга ҳос хусусиятдир ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳимояси давлат сиёсатида шахс манфаати устувор эканлигидир.

Адвокатура мамлакатда қонунийлик принципини, қонун устуворлиги принципини рўйбга чиқишини, улар асосида жисмоний ва юридик шахсларни ҳуқуқини ҳимоя қилишни, бузилган ҳуқуқларни тиклашга кўмаклашув вазифасини бажаради. Ҳар қандай мамлакатда адвокатуранинг мавқеи, давлат хусусиятини, давлатни рейтингини белгилашда муҳим кўрсаткич бўлади. Бу ҳуқуқий институтлар тизимида кирувчи мустақил институтдир. Фаолияти махсус қонун билан тартибга солинади. Адвокатура адвокатлик фаолияти¹⁴⁹ билан шуғулланувчи махсус билимга эга шахслар ҳамда хусусий

¹⁴⁹ Advokatura faoliyati – jismoniy va yuridik shaxslarga huquqiy yordam ko'rsatish.

адвокатлик фаолияти билан шуғулланувчи шахсларнинг мустақил, ихтиёрий, ўзини ўзи бошқаришга асосланган касбий бирлашмалардир. Бу хусусиятларга жиддий эътибор берсак, адвокатура ҳам фуқаролик жамияти институтларига ўхшаб кетишини кўрамыз.

Адвокатуранинг фаолият қирраси хилма-хил, лекин унинг суд билан боғлиқлиги, унинг фаолиятида иштироки адвокатура фаолиятини аниқлашда устувордир. Шунинг учун ҳам «Адвокатура» ҳақидаги маълумот «Суд ҳокимияти» бобида берилмоқда.

Агар суд ҳокимияти, суд тизими соҳасида олиб борилган ислохотларни таҳлил қилсак, суд ислохотларида адвокатура ислохотига ҳам эътибор қаратилганлигини, суднинг ҳолислиги, адолатлиги амалга оширишда адвокатура (адвокат) муҳим рол ўйнашига доимо эътибор қаратилганини кўрамыз. Суднинг фаолиятини такомил-лаштиришга қаратилган сиёсий ҳужжатларда айбланувчининг ҳуқуқини ҳимоя қилиш, унинг учун ҳимоячини (адвокатни) суд жараёнида прокурор билан тенг ҳуқуқ асосида қатнашишини таъминлашга алоҳида эътибор берилган. Бу масала Олий Мажлис сессияларида ҳам мунтазам кўтарилган. Иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида (2000-йил), Суд-ҳуқуқ соҳасидаги вазифалар аниқланар экан: «Суд жараёнида айблов ва ҳимоянинг тенглиги таъминланмоғи ва бунинг учун адвокатура идораларининг мавқеини кўтариш даркор», – деб қайд қилинди¹⁵⁰.

Шундан сўнг мамлакат қонунчилигига тегишли ўзгар-тиришлар киритилди, натижада адвокатлар (ҳимоячи) мавқеи анча кучайди. Судда фуқароларнинг ҳимоя билан таъминланиши – Конституциявий принцип кучайди.

2017-йилдан бошлаб мамлакатимизда адвокатурани ривожлантириш янги босқичга чиқди дейиш мумкин. 2017-йил 21-октябрдаги Ўзбекистон Президентининг «Суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони ҳуқуқ ва эркинликларни ишончли ҳимоя қилиш воситаси – адвокатурани ривожлантиришга алоҳида эътибор берди.

2017-йилдан бошлаб адвокатура доимий давлат бошлиғи эътиборида бўлди. 2016-йил 17-декабрда Конституция қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузасида: «... афсуски, адвокатура ҳанузгача фуқаролар ҳуқуқларини ишончли ҳимоя қилиш институтига айлангани йўқ.

Шу боисдан ҳам суд-ҳуқуқ соҳасида адвокатуранинг ўрни ва ролини янада ошириш, унинг ваколатларини кенгайтириш бўйича қўшимча чора-тадбирларни амалга оширишимиз керак»¹⁵¹, – деб қайд қилган эди. Шундан кейин анча таъсирли ишлар амалга оширилди. Қилинган ишларни натижаси ва адвокатура ролининг ошганлиги янги таҳрирдаги Конституцияда ўз якунини топди.

6-§. Адвокатура фаолиятининг ривожланиши ва асосий принциплари

2017 – 2021-йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегия-сининг ИИ бўлими (йўналиши) «Қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилишнинг устувор йўналиш-лари» - деб номланиб, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини таъминлаш; юридик ёрдам ва хизмат кўрсатиш тизимини такомиллаштириш, шу жумладан, адвокатура институтини ривожлантириш, фуқаролик, маъмурий ва ҳўжалик ишларини кўриб чиқишда адвокатларнинг ролини ошириш вазифалари белгиланган эди¹⁵².

Қўйилган вазифаларни бажариш натижасида маълум натижаларга эришилди. Жумладан:

¹⁵⁰ Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadi-miz. T.: «O'zbekiston», 2000, 30-bet.

¹⁵¹ Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. T.: «O'zbekiston», 2019, 1-tom, 109-110-betlar.

¹⁵² Qarang: Harakatlar strategiyasi asosida jadal taraqqiyot va yangilash sari. Toshkent, 2017, 56-59-betlar.

адвокатлик фаолиятини лицензиялаш жараёни соддалаш-тирилди, лицензия фақат суд томонидан тўхтатилиши ёки бекор қилиниши белгиланди, адвокатлар учун солиқ юки икки баробарга камайтирилди, уларнинг ҳимоя остидаги шахслар билан учрашиши ва суд-тергов идораларига кириб чиқиши енгиллаштирилди;

адвокатлар жиноят иши бўйича далилларни тўплаш ва тақдим этиш ҳуқуқига эга экани, бу далиллар тергов ҳамда суд органлари томонидан мажбурий текширилиши ва баҳоланиши шартлиги белгилаб қўйилди;

суд процессига тайёргарлик кўриш учун мавжуд суд биноларида адвокатлар учун алоҳида хоналар ажратилди;

адвокатларнинг суд биносига компьютер, мобил ва бошқа алоқа воситаларидан ҳеч қандай монеликсиз фойдаланишига йўл қўйилди ва бошқа ишлар амалга оширилди¹⁵³.

Ўзбекистоннинг 2022 – 2026-йилларга мўлжалланган Тараққиёт стратегиясида бу адвокатура фаолиятини янада такомиллаштириш, уни инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг асосий воситаларидан бирига айлантириш борасида вазифалар белгиланди.

Давлат бошлиғи бундан кейин ҳам бу масалага алоҳида эътибор бериш зарурлиги ҳақида 2022-йил 20-декабрдаги Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномасида ҳам тўхталди¹⁵⁴.

«Нима учун ҳалигача давлат ҳисобидан бепул таъминланадиган адвокатларни электрон танлаш тизими ишга тушмади?» – деган саволни қўйиб, бундан кейинги ишлар ҳақида тўхталди. Президент қайд қилишича, «Одил судловни таъминлашда ҳимоячига берилган ҳуқуқлар ҳам қайта кўриб чиқилиб, етмайдиган ваколатлар берилади.

Нима учун адвокатга жиноят иши қўзғатиш ва тугатиш ҳақидаги қарордан нусха берилмайди? Бундай ҳолатда тенглик ҳақида қандай гапириш мумкин?

Энди судларга жиноят иши фақат айблов хулосаси билан эмас, балки ҳимоячи фикри билан бирга қабул қилинади»¹⁵⁵.

Адвокатура соҳасида юқорида қайд қилинган ютуқлар, адвокатура ролининг ошиб бораётганлиги ва ошиши шартлиги адвокатурани Конституциявий институт даражасида бўлишига шароит яратди ва янгиланган Конституцияда қайд қилинди. Конституцияда алоҳида бобда Адвокатура институти қайд қилинар экан, уни муваффақиятли фаолиятини таъминловчи принциплар Конституциявий принцип даражасида белгиланди. Принциплар Конституциянинг 142-моддасида белгиланган.

Бу принциплар:

адвокатнинг мустақиллиги. Яъни адвокат ўз касбий вазифаларини амалга ошираётганда (бажараётганда) унинг фаолиятига аралашишга йўл қўйилмаслик ҳақидаги Конституциявий норманинг мавжудлигидир. Адвокат жисмоний ёки юридик шахс манфаатини қонун доирасида ҳимоя қилади. Бунда турли йўللاردан фойдаланиши мумкин. Бунда унга тўсқинлик қилиш, чеклаш чораларини кўриш мумкин эмас;

адвокат фаолиятида эркинлик принципи. Бу адвокат ўз ҳимоясидаги шахс билан ҳеч қандай монеликсиз ва холи учрашиши учун шароит яратилишда кўринади;

адвокатнинг шаъни, кадр-қиммати ва касбий фаолияти давлат ҳимоясида бўлиши принципи. Қонунчиликда адвокатнинг шаъни, кадр-қиммати ва касбий фаолиятини ҳимоя қилиш чора-тадбирлари белгиланган. Буни таъминлаш давлат масъулиятидир.

¹⁵³ Qarang: O'zbekistonda 2017 – 2021-yillarda rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha Harakatlar strategiyasi natijalari. Factbook. T.: 2021-yil, 36-bet.

¹⁵⁴ Xalq so'zi, 21-dekabr 2022-yil.

¹⁵⁵ Xalq so'zi, 21-dekabr 2022-yil.

Бу принциплар амалиётда қўлланишнинг кенг чора-тадбирлари «Адвокатура тўғрисида»ги Қонунда белгилаб қўйилган.

Конституцияда адвокатура ва адвокатлар фаолиятининг асосларигина белгиланиб, бу тузилма ва унда фаолият юритувчилар фаолияти конституциявий даражага кўтарилди.

Уларнинг вазифалари, уларни амалга ошириш усуллари ва воситалари, ҳуқуқ ва мажбуриятлари, ваколатлари, бошқа давлат органлари билан муносабати, адвокатларни алоҳида ҳимоя қилиш масалани 1996-йил 27-декабрда қабул қилинган «Адвокатура тўғрисида»ги ва 1998-йил 25-декабрда қабул қилинган «Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари ва адвокатларнинг ижтимоий ҳимояси тўғрисида»ги қонунлар билан батафсил тартибга солинади. Биринчи қонунга ҳозиргача 70 дан ортиқ, иккинчи қонунга 20 дан ортиқ ўзгартиш ва қўшимчалар киритилган¹⁵⁶.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Суд ҳокимияти нима?
2. Суд ҳокимиятининг ҳокимият тизимидаги ўрни қандай?
3. Суд-ҳуқуқ ислохотларининг мақсади нима?
4. Ислохотларда қандай вазифалар белгиланган?
5. Суднинг вазифаси нима?
6. Суд тизими қандай?
7. Конституциявий суд қандай ташкил қилинади?
8. Умумий юрисдикция судлари қандай ташкил қилинади?
9. Суд фаолиятида қандай принципларга амал қилинади?
10. Судьялар олий кенгаши қандай тузилади, вазифаси нима?
11. Адвокатуранинг мақоми қандай ўзгарди?
12. Адвокатуранинг вазифаси нима?
13. Адвокатура соҳасида қандай ислохотлар ўтказилди?
14. Адвокатура фаолиятининг асосий принциплари нима?

XXVI боб. ПРОКУРАТУРА ОРГАНЛАРИ

1-§. Прокуратуранинг давлат органлари тизимидаги ўрни

Прокуратура органлари алоҳида вазифа бажарувчи давлат органидир.

Парламент Англияда, Президент институти АҚШда вужудга келган дейилса, Прокуратура Францияда ХИВ асрда ташкил этилган. Россияда прокуратура Пётр II даврида вужудга келиб, кейинчалик Туркистон Россия таркибига қўшиб олинган даврда, сўнг Ўзбекистон СССР таркибига киргач, прокуратура органлари фаолияти таъсири мавжуд бўлган. Прокуратура органлари давлатнинг ва барча фуқароларнинг манфаатини қўриқлайдиган орган деб таъриф этилса-да, у асосан, давлатни, шу давлатдаги ҳукмрон синфларнинг манфаатини ҳимоя қилган. Прокуратуранинг ҳокимият манфаатидан келиб чиқиб ўта жазоловчи орган бўлганлигини ҳалқимиз 80-йилларда ўз бошидан кечирган.

Мамлакатимизда коррупсияга қарши кураш ниқоби остида ўйлаб топилган «пахта иши», «Ўзбеклар иши» деб номланган сиёсий қатағон даврида, СССР прокуратураси ва унинг нопок ходимлари, қонунийлик, адолат принципини кўпол бузиб, кўплаб айбсиз кишиларни, терговга тортилганларнинг

¹⁵⁶ Qarang. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997-y., 2-son, 48-modda; O'sha manba, 1999-y., 1-son, 12-modda.

яқинлари, қариндош-уруғларининг шаъни, кадр-қимматини оёқости қилиб кийноққа, азоб-уқубатга дучор қилишган.

СССР даврида прокуратуранинг бундан бошқа қонунийликни поймол қилувчи ҳаракатларига мисоллар кўп.

Собиқ тузум даврида прокуратура органларининг тузилиши, ҳуқуқий мақоми иттифоқ (марказ) манфаатларига мос равишда, ўта марказлашган усулда ташкил қилинар эди. Республика прокурори, вилоятлар прокурорлари Иттифоқ Бош прокурори томо-нидан тайинланар, туман, шаҳар прокурорлари Бош прокурорнинг розилиги билан Республика прокурори томонидан тайинланар эди.

Республика раҳбариятининг Республика прокурорига нисбатан ҳеч қандай таъсир воситалари йўқ эди. Шунинг учун улар тўла иттифоқ манфаатини ҳимоя қилар эди.

Айниқса, 80-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб республикадаги прокуратура органлари раҳбарлигига Россиядан кадрларнинг юборилиши Ўзбекистонда қонунийлик, фуқаролар ҳуқуқларини таъминлашни оғир аҳволга солиб қўйди. Маҳаллий шароитни билмайдиган, билишга ҳаракат қилмаган прокуратуранинг «келгинди» раҳбар ходимлари истаганича ўзбек халқини таҳқирлади.

Фақат мустақиллик шарофати билан бундай ноинсоний воқеаларга барҳам берилди ва Ўзбекистон ўз прокуратура органларини ўзи хоҳлаганча ташкил қилиш имкониятига эга бўлди.

Прокуратура органлари аксарият мамлакатларда ҳокимият-нинг алоҳида тармоғини ташкил қилмай, турли мамлакатларда бирор-бир ҳокимият тармоғи таркибида фаолият юритади. АҚШда прокуратура Адлия органлари (ижро ҳокимияти) тизимига кирса, Италияда суд органлари тизимига киритилган.

Ўзбекистон Республикасида прокуратура алоҳида мақомга эга. Конституцияда прокуратура учун алоҳида боб мавжуд. Демак, у қонунчилик ҳокимиятига ҳам, ижро ҳокимиятига ҳам, суд ҳокимиятига ҳам қирмайди. Прокуратура учун Конституцияда махсус боб ажратилиши унга Конституциявий мақом бериб, қатта умид боғланганлигидан далолат беради.

Ўзбекистон Президенти «Прокуратура – қонун ҳимоясида турган орган. У ҳуқуқий давлат, демократик жамият қурилишида, ҳуқуқий ислохотларни амалга оширишда ҳал қилувчи ролни ўйнайди», – деб прокуратура органлари фаолиятига юксак баҳо берган ва унинг ўрнини кўрсатиб берган эди.

Прокуратуранинг давлат органлари тизимидаги ўрнини уларнинг алоҳида вазифаси борлиги, ўзининг алоҳида иш услубига эгаллиги ва ҳар қандай давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслардан мустақил ҳолда, фақат қонунга бўйсуниб иш олиб бориши белгилайди. Бу Конституциянинг 145-моддасида қонуний белгиланиб, унга асосан, «Ўзбекистон Республикасининг прокуратура органлари ўз ваколатларини бошқа давлат органларидан, ўзга ташкилотлардан, мансабдор шахслардан мустақил равишда, фақат Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ва қонунларига бўйсунган ҳолда амалга оширади».

Прокуратура органларини ташкил этиш ва фаолиятини асосий принциплари «Прокуратура тўғрисида»ги Қонунда (5-модда) кўрсатилиб, улар қуйидагилардир: бирлик, марказлашганлик, қонунийлик, мустақиллик ва ошкоралик.

Конституция ва қонунда прокурорларнинг мустақиллигини таъминловчи бир нечта қоида белгилаб қўйилган. Хусусан, 145-моддада: «Прокурорлар ўз ваколатлари даврида сиёсий партияларга ва сиёсий мақсадларни кўзловчи бошқа жамоат бирлашмаларига аъзоликни тўхтатиб турадилар», – деган қоида бўлиб, у прокурорларнинг сиёсий партия ва сиёсий ҳаракатлар таъсирига тушиб қолмаслигига қаратилгандир.

2001-йил 29-августдаги янги таҳрирдаги «Прокуратура тўғрисида»ги Қонунда ҳам прокурорларнинг мустақил фаолиятини таъминлашга қаратилган қоидаларни етарлича учратиш мумкин. Уларда прокурорга тазйиқ ўтказиш, унга бошқача йўللار билан таъсир қилишга уриниш, дахлсизлигига тажовуз қилиш мумкин эмаслиги кўрсатилган. Қонуннинг 5-моддаси олтинчи қисмида: «Прокурорнинг ғайриқонуний қарор қабул қилишига эришиш мақсадида унга қандай шаклда бўлмасин бирон-бир таъсир кўрсатиш ёки фаолиятини амалга оширишига тўсқинлик қилиш, унинг дахлсизлигига тажовуз қилиш, шунингдек, прокурор ёки терговчининг

рухсатисиз текширишлар ва дастлабки тергов маълумотларини ошкор этиш, прокурорнинг талабларини бажармаслик белгиланган тартибда жавобгарликка сабаб бўлади», – деб кўрсатилган.

Қонундаги прокуратуранинг мустақиллигини таъминловчи яна бир восита прокуратура органлари ходимларининг дахлсизлигига қаратилган алоҳида модданинг мавжудлигидир. 49-моддада: «Прокурор ва терговчига нисбатан жиноят иши кўзғатиш ва дастлабки тергов ўтказиш прокуратура органларининг мутлақ ваколати ҳисобланади. Прокуратура органлари ходимларининг маъмурий ҳуқуқбузарлик ва интизомий ножўя хатти-ҳаракат учун жавобгарлиги масаласи юқори турувчи прокурор томонидан ҳал этилади», – деб белгиланиб, прокурор ходимларнинг ҳуқуқлари алоҳида муҳофазага олинган.

Қонуннинг 50-моддасидаги прокуратура органлари ходим-ларининг моддий ва ижтимоий таъминотини алоҳида белгиловчи қондалар ҳам прокурор мустақиллигини таъминлашни кўзда тутди.

Қонуннинг 51-моддаси билан прокуратура органлари ходимлари ва уларнинг оила аъзоларини ижтимоий ҳимоялаш масаласи ҳал қилинган. Унда уларнинг ҳаёти ва соғлиғини суғурталаш, иш фаолиятини давом эттириш имкониятини бермайдиган даражада соғлиғини йўқотганда уларни моддий таъминлаш масаласи бошқа ходимларга нисбатан ўзгача ҳал қилинган.

Прокуратуранинг Президент ва Олий Мажлис олдида масъулиги ҳам уларнинг мақомини, давлат органлари тизимидаги ўрнини кўрсатади.

Конституциянинг 95-моддаси 8-бандига биноан, Олий Мажлисининг Сенати Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг ҳисоботларини эшитади. Ҳисоботлар ҳар йили тақдим этилади.

Ўзбекистон Бош прокурори Республика Президентига:

қонунийлик ва жиноятчиликка қарши курашнинг ҳолати тўғрисида – мунтазам равишда;

ўта оғир жиноятлар ва фавқулодда ҳодисалар тўғрисида – зудлик билан;

прокуратура органлари амалга оширган ишлар тўғрисида – ҳар олти ойда ахборот тақдим этади.

Прокуратура органларининг давлат органлари тизимидаги ўрни, уларнинг бошқа давлат органлари мажлисларида иштирок этишини қонунда белгиланишида ҳам кўринади. «Прокуратура тўғрисида»ги қонуннинг 9-моддасида тизимдаги прокурорлар ўз даражасига қараб барча давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг мажлисларида белгиланган тартибда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар.

Шавкат Мирзиёев Президент бўлиб сайлангач, прокуратура органларининг ўтган фаолияти даврига салбий муносабат билдирди ва унинг фаолиятини такомиллаштириш, фуқаролар манфаати, қонун ҳимоячиси сифатида фаолият кўрсатишига қаратилган тадбирлар белгиланди.

2-§. Суд-ҳуқуқ ислохотларининг прокуратура органлари мақомига таъсири

Мамлакатимизда олиб борилган суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотлар прокуратура органларига ҳам таъсир қилди.

Мустақилликка эришилиб, тараққиёт йўли белгиланар экан, энг муҳим вазифалар қаторида: «**Барча фуқароларнинг қонун олдидagi ҳуқуқий тенглигини ва қонуннинг устунлигини, жамият манфаатлари ҳимоя қилиниши ва аҳолининг ҳавфсизлигини кафолатлайдиган ҳуқуқий давлатни барпо этиш. Қонунийлик ва ҳуқуқий тартибот таътана қилмаса, шахснинг ҳуқуқлари ва эркинликлари, қаттиқ интизом бўлмаса, қонунлар ва анъаналар ҳурмат қилинмаса, ҳуқуқий давлатни тасаввур этиб бўлмайди**»¹⁵⁷, деб белгиланди. Юқорида кўрсатилган вазифаларни бажаришда прокуратура органларининг бевосита иштироки зарур эди.

Шундан келиб чиқиб, прокуратура мақоми Ўзбекистон Конституциясида алоҳида XXIV бобда мустаҳкамланди ва Конституция қабул қилингандан кейин (1992-йил декабрда) «Прокуратура тўғрисида» Қонун қабул қилинди.

¹⁵⁷ Karimov I. A. O'zbekistonning o'z istiqlo'li va taraqqiyot yo'li. – T.: «O'zbekiston», 1992. 17-bet.

Янги жамият қуришнинг бошланиши, ҳар ким ва ҳар бир нарса қонунга бўйсунishi лозим бўлган ҳуқуқий давлат қуриш мақсади, жамиятда қонун бошқарувнинг асосий ва кўп қиррали воситасига айланиши зарурлиги бу ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлар зиммасига катта масъулият юклаши аниқлаб, шу органлар, жумладан, прокуратура тўғрисидаги қонунларни такомиллаштириш зарурати кўзга ташланаётганлиги Президент томонидан эътироф этилганидан¹⁵⁸ сўнг «Прокуратура тўғрисида»ги Қонунни такомиллаштиришга жиддий киришилди.

Ўзбекистон ХХИ асрга мамлакат сиёсий, иқтисодий ҳаётини, давлат ва жамият қурилишини янада эркинлаштиришни амалга ошириш мақсади билан кирди. Энди барчанинг қонун асосида яшашга ўрганиши муҳим бўлиб қолди. Суд-ҳуқуқ соҳасига тегишли ислохотлар чуқурлашиб борар экан, унинг натижасида адвокатура тизимини кучайтириш ва унинг чинакам мустақиллигини таъминлаш, уларнинг ваколатлари ва мақомини прокуратура мақомига тенглаштириш учун қонунчилик соҳасида ҳам, амалий ишлар соҳасида ҳам кўпгина чора-тадбирлар қўрилаётганлиги биринчи Президент маърузасида қайд қилинди¹⁵⁹.

Биринчи Президентнинг иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясида 2002-йил 22-январда сўзлаган маърузасида ҳам «Суд жараёнида айблов ва ҳимоянинг амалда тенглик таъминланмоғи ва бунинг учун адвокатура идораларининг мавқеини кўтариш даркор»лиги¹⁶⁰ қайд қилинди.

Шундан сўнг «Прокуратура тўғрисида»ги Қонунга ўзгартиришлар киритилди, Қонун 2001-йил 29-августда янги таҳрирда қабул қилинди.

Прокуратура фаолиятини такомиллаштиришга 2000-йилнинг иккинчи ярмидан янада катта эътибор берилди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қўшма мажлисида Биринчи Президент прокуратура мақомига тааллуқли жиддий мулоҳазаларни баён қилди.

Унда ҳуқуқий давлат қуришда судянинг ролини ошириш қонуний жараён эканлиги муносабати билан прокуратура ваколатларининг бир қисмини судларга ўтказиш ҳозирги замоннинг мантиқий талаби эканлиги қайд қилинди ва бу, энг аввало, инсоннинг Конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини, дахлсизлигини чеклаш билан боғлиқ масала эканлиги кўрсатилди. Шулардан келиб чиқиб, Биринчи Президент «Бошқа демократик давлатлар каби Ўзбекистонда ҳам шахсни ушлаб туриш, ҳибса олиш, шунингдек, бошқа протсессуал мажбурий чораларни қўллаш учун санксия бериш ҳуқуқларини ҳам судларга ўтказиш керак, деб ўйлайман»¹⁶¹, – деб, ўта муҳим масалани ўртага ташлади. Кейинчалик бу таклифлар қонунчиликда ўз ифодасини топди.

Прокуратура органларининг ҳуқуқий мақомига Биринчи Президентнинг Олий Мажлис палаталарининг 2010-йил 12-ноябрдаги қўшма мажлисида сўзлаган маърузасидаги кўрсатмалар таъсир қилади.

Маърузада қайд қилинишича:

ҳозирги вақтда мамлакатимизда прокурор ва адвокатнинг тенглигини таъминлашга қаратилган кенг кўламли чора-тадбирлар амалга оширилмоқда;

жиноят ва жиноят протсессуал қонунчиликти янада либераллаштириш ва инсонпарварлик тамойилларига мувофиқлаштириш энг муҳим йўналишга айланди;

¹⁵⁸ Qarang: Karimov I.A. O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. T.: «O'zbekiston», 1995. 18-bet.

¹⁵⁹ Qarang: Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T.: «O'zbekiston», 1999. 15, 20, 29-betlar.

¹⁶⁰ Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. – T.: «O'zbekiston», 2000. 30-bet.

¹⁶¹ Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: «O'zbekiston», 2005. 47-bet.

дастлабки тергов босқичида суд назорати кучайтирилди;

«Хабеас корпус» институтининг жорий этилиши, яъни 2008-йилдан эҳтиёт чораси сифатида қамоққа олишга санксия бериш ҳуқуқининг прокуратурадан судга ўтказилиши принципиал қадам бўлди;

суд қарорларининг ижросини тўхтатиб туриш ҳуқуқи прокуратура ваколатлари доирасидан чиқарилди. Туман ва шаҳар прокуратураларининг эса тергов ва айбланувчини қамоқда сақлаш муддатларини узайтириш ҳуқуқлари бекор қилинди;

янги таҳрирда қабул қилинган «Прокуратура тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ фуқаролар прокурор назорати объектлари қаторидан чиқарилди.

Амалга оширилган мазкур ислохотлар, биринчи навбатда, прокуратуранинг суд жараёнидаги иштирокини чеклаб, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш борасида умумий эътибор этилган принциплар ва халқаро ҳуқуқ нормаларининг амалга оширилишини, прокуратуранинг инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, унинг қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлаш учун масъулиятини оширишни таъминлайди.

Биринчи Президент маърузасида, шунингдек, судга қадар иш юритув босқичида қўлланиладиган барча чораларни прокуратурадан судга ўтказиш; биринчи инстанция судида иш бўйича айблов ҳулосасини ўқиб эшиттириш мажбуриятини прокурорга юклаш; прокуратура фаолиятида қонунчилик талабларига риоя қилиш ва қонун устуворлигини таъминлаш бўйича адлия органларининг ролини янада кучайтиришга қаратилган янги ҳуқуқий механизмларни ўрнатадиган ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш зарурлиги кўрсатилди¹⁶².

Бу кўрсатмалар амалиётда ўз ўрнини тезда топа бошлади. 2011-йил 23-августдаги «Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Президент қарорида вазирликнинг асосий вазифалари ва фаолияти йўналишлари сифатида «Марказда ва жойлардаги давлат бошқаруви органлари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва назорат тузилмалари фаолиятида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилиши устидан самарали назоратни таъминлаш» белгиланди. Бу назорат доирасига, албатта, прокуратура органлари ҳам кириди.

Шунингдек, қарорда Адлия вазирлиги ўзига юклатилган вазифаларни бажариш мақсадида «давлат бошқаруви органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва назорат тузилмалари, шу жумладан, прокуратура органларининг норма ижодкорлиги, ҳуқуқни қўллаш амалиётида тизимли равишда текширувлар, ўрганишлар ўтказиш» деган қоида мустаҳкамланиб, вазирликнинг прокуратура органларига нисбатан ҳуқуқи белгилаб қўйилди.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотлар, қонун устуворлигининг ҳар жабҳада таъминлашга эришиш бундан кейин ҳам прокуратура органларининг фаолиятини такомиллаштиришни талаб этади. Ҳозирги кунда жамиятда қонун устуворлигини таъминлаш борасида прокуратура органларининг фаолияти етарли даражада эмаслиги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномасида қайд қилинди¹⁶³.

3-§. Прокуратура органларининг вазифа ҳамда ваколатлари

Прокуратура барча давлат органлари, корхона, ташкилот, муассаса ва фуқароларнинг қонунларга аниқ ва бир хилда амал қилишини назорат қилувчи давлат органи ҳисобланиб, бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар билан бир қаторда қонунийлик ва ҳуқуқий тартиботни таъминлайди. Прокуратура органлари ходимлари судда давлат айбловини қувватлайди. Прокуратура айрим мамлакатларда суд тармоғида, айрим

¹⁶² Qarang: Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. – T.: «O'zbekiston», 2010. 18–27-betlar.

¹⁶³ Qarang: Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T.: «O'zbekiston», 2018, 2-tom, 110-bet.

мамлакатларда ижро ҳокимияти (адлия) тармоғида, айрим мамлакатларда эса мустақил тузилма сифатида фаолият кўрсатади¹⁶⁴.

Прокуратурага юклатилган вазифаларда умумийликнинг мавжудлиги бутун жаҳон миқёсида прокуратура органларининг ташкилий-ҳуқуқий шаклида, вазифа ва функцияларида умумийлик, ўхшашлик мавжудлигини кўрсатади.

Юқорида қайд қилганимиздек, Ўзбекистонда прокуратура мустақил тузилма сифатида фаолият юритади ва Конституциявий мақомга эга.

Конституцияда прокуратура органларининг мақоми уларнинг вазифа ва функциялари умумий тарзда, аниқ белгиланган. Конституциянинг 143-моддасида прокуратура республика ҳудудида қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни амалга оширади деб белгилаб қўйилган. Бу вазифаси – яъни назоратни Ўзбекистон Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар томонидан амалга оширилиши кўрсатилган. Яъни прокуратуранинг бош вазифаси бутун мамлакат ҳудудида давлат томонидан қабул қилинган барча қонунларни аниқ ва бир хилда бажарилишини назорат қилиш ҳисобланади ва бу билан қонунийлик, қонун устуворлиги таъминланишига қўмаклашади.

Турли давлат органларининг вазифалари ҳақида тўхталиб, Президент «**Прокуратура эса қонунлар ижроси устидан назорат олиб бориши зарур**» – деб қайд қилди¹⁶⁵.

Конституцияда прокуратуранинг умумий вазифаси белгиланган бўлса, 2001-йил 29-августда янги таҳрирда қабул қилинган «Прокуратура тўғрисида»ги Қонунда унинг асосий вазифалари аниқлаштирилган¹⁶⁶.

Қонуннинг 2-моддаси «Ўзбекистон Республикаси прокуратура органларининг асосий вазифаси» деб номланади. Унда белгиланишича, прокуратуранинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

қонун устуворлигини таъминлаш;

қонунийликни мустаҳкамлаш;

фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, жамият ва давлатнинг қонун билан қўриқланадиган манфаатларини, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий тузумини ҳимоя қилиш;

ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва профилактика қилиш.

Шу вазифаларни бажариш учун у тегишли йўналишларда фаолият юритади ва аниқ ваколатларга эга.

Прокуратура органлари фаолиятининг йўналишлари:

– вазирликлар, идоралар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ҳокимликлар, ташкилотлар, ва бошқа мансабдор шахслар томонидан қонунларнинг ижро этилиши;

фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга қаратилган қонунларнинг ижроси устидан назорат қилиш;

Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларда, вазирликлар ва идораларнинг ҳарбий тузилмаларида қонунларга риоя этилиши устидан назорат ўрнатиш;

– тезкор-қидирув фаолиятни, терговга қадар текширувни, суриштирувни, дастлабки терговни амалга оширадиган органлар томонидан қонунларнинг ижро этилиши устидан назорат қилиш ҳамда уларнинг жиноятчиликка қарши кураш борасидаги фаолиятини мувофиқлаштириш.

– жиноятлар юзасидан дастлабки тергов олиб бориш;

¹⁶⁴ Qarang: Юридический словарь. – М.: «Олма», 2004, – С. 456–457.

¹⁶⁵ Bu haqida qarang: Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T. «O'zbekiston», 2018. 2-tom, 110-bet.

¹⁶⁶ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2001-yil, 9–10-son, 168-modda.

– судларда жиноят ишлари кўриб чиқиладиганда давлат айбловини қувватлаш, судларда фуқаролик ишларини, маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни ҳамда ҳўжалик низоларини кўришда иштирок этиш ва қонунларга зид ҳужжатларга протест келтириш.

– солиқ интизомини мустаҳкамлашга, солиқ, валюта соҳасидаги жиноятлар ва ҳуқуқбузарликларга қарши қурашга, шунингдек, давлатга етказилган иқтисодий зарарни қоплашга қаратилган қонунларнинг ижро этилиши устидан назорат ўрнатиш.

– ушлаб турилганларни, қамоққа олинганларни сақлаш жойларида, жиноий жазоларни ва жиноят-ҳуқуқий таъсирнинг бошқа чораларини ижро этиш чоғида қонунларга риоя этилиши устидан назорат олиб бориш.

– қонун ижодкорлиги фаолиятида ҳамда жамиятнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш ишида иштирок этиш.

Кўриниб турибдики, прокуратура органлари фаолияти кўп қирралидир. Уларни амалга ошириш учун прокуратурага етарли ваколатлар берилган.

Жумладан, Прокурорнинг ҳужжатлар, материаллар ва бошқа маълумотларни тақдим этиш, тафтиш, текширишлар ўтказиш, мутахассис ажратиш, прокуратурага келиш ва аниқланган қонунбузарликлар хусусида тушунтиришлар бериш, қонунбузарликларни, уларга имконият яратаётган сабаб ва шарт-шароитларни бартараф қилиш, шунингдек, қонунга риоя этиш тўғрисидаги ўз ваколатлари доирасида қўяётган талабларини бажариш барча фуқаролар ва юридик шахслар учун мажбурийдир.

Прокуратура органлари ўз вазифаларини амалга оширишлари учун зарур бўлган ахборот, ҳужжатлар ва уларнинг нусхалари мазкур органларнинг талабига мувофик бепул берилади.

Прокурорнинг талаблари устидан шикоят қилиниши уларнинг ижросини тўхтатиб қўймайди.

Прокуратура органлари фуқароларнинг ариза ва шикоятларини ҳамда юридик шахсларнинг мурожаатларини кўриб чиқадилар, уларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш чора-тадбирларини кўрадилар.

Прокурор фуқароларни ва юридик шахсларнинг вакилларини шахсан қабул қилади.

Прокурор ўзига тушган таклиф, ариза ва шикоятларни текшириш вазифасини зарур ҳолларда тегишли давлат бошқаруви, назорат ва текшириш органларига, корхона, муассаса ва ташкилотларнинг мансабдор шахсларига топшириш ҳамда улардан текширишга тааллуқли барча материаллар билан бирга текшириш натижаларига доир ёзма ахборот беришларини талаб этиш ҳуқуқига эга.

Фуқароларнинг ариза ва шикоятлари ҳамда юридик шахсларнинг мурожаатларини кўриб чиқиш натижалари бўйича прокурор қарор қабул қилади, бу қарор устидан юқори турувчи прокурорга шикоят қилиниши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан фуқаронинг ариза ва шикояти ёки юридик шахснинг мурожаати юзасидан қарор қабул қилинганидан кейин прокуратура органларида улар бўйича иш юритиш тугатилади, янги очилган ҳолатлар бундан мустаснодир.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар жиноятчиликка қарши қураш самарадорлигини таъминлаш мақсадида тезкор-қидирув фаолиятини, суриштирув ва дастлабки терговни амалга оширадиган тегишли органларнинг фаолиятини мувофиқлаштиради.

Ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган органлар фаолиятини мувофиқлаштириш учун прокурор мувофиқлаштирувчи кенгаш чақиради, ишчи гуруҳлар ташкил этади, зарур ахборот, шу жумладан, статистика маълумотларини талаб қилиб олади, қонун ҳужжатларига мувофик бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори, Қорақалпоғистон Республикаси прокурори тегишинча Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари мажлисларида белгиланган тартибда иштирок этиш ҳуқуқига эга.

Вилоятлар, Тошкент шаҳар, туманлар ва шаҳарлар прокурорлари ҳамда уларга тенглаштирилган прокурорлар давлат ҳокимияти ва бошқарувнинг тегишли қуйи органлари мажлисларида белгиланган тартибда иштирок этишга ҳақли.

Прокурорнинг қонунлар ижроси устидан назорати; фуқароларнинг ҳуқуқлари ҳамда эркинликларига риоя этилиши устидан назорати; жиноятчиликка қарши курашишни амалга оширадиган органлар томонидан қонунларнинг ижро этилиши устидан назорати; ушлаб турилганларни, қамоққа олинганларни сақлаш жойларида жиноий жазоларни ва жиноят-ҳуқуқий таъсирнинг бошқа чораларини ижро этиш чоғида қонунларга риоя этилиши устидан назорати бўйича ваколатлари ҳамда судларда ишларни кўришда прокурорнинг ваколатлари «Прокуратура тўғрисида»ги Қонунда батафсил белгилаб қўйилган.

Прокуратура органлари ўз вазифаларини эркин, ҳеч кимнинг таъсирисиз олиб бориши учун прокуратура ходимларининг дахлсизлиги ҳам қонунда белгиланган. Унга асосан, прокурор ёки терговчига нисбатан жиноят иши кўзғатиш ва дастлабки тергов ўтказиш прокуратура органларининг мутлақ ваколати ҳисобланади.

Прокуратура органлари ходимларининг маъмурий ҳуқуқбу-зарлик ва интизомий ножўя хатти-ҳаракат учун жавобгарлиги масаласи юқори турувчи прокурор томонидан ҳал этилади.

Шунингдек, қонунда прокуратура ходимларининг моддий ва ижтимоий таъминоти масалалари, прокуратура органлари ходимларини ҳамда уларнинг оила аъзоларини ижтимоий ҳимоялаш чоралари белгиланган.

Прокурор ёки терговчи лавозимига биринчи бор тайинланаётган шахс қасамёд қабул қилади.

Прокуратура ходимлари ҳам судьялар каби депутат бўла олмайди, сиёсий партия ва ҳаракатлар аъзоси бўла олмайди ва бошқа ҳақ тўланадиган ишда ишлай олмайди.

Прокуратура органлари фақат қонунийликни мустаҳкамлаш билан шуғулланмасдан, қонунларнинг вужудга келиши, такомиллашувида, яъни қонунчилик жараёнида ҳам иштирок этади. Конституциянинг 98-моддасига асосан, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ўз ваколатлари жумласига кирувчи масалалар юзасидан қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга. Прокуратура фаолиятини такомиллаштиришга қаратилган тадбирлар прокуратурани жазоловчи органдан фуқароларнинг ҳуқуқ, эркинликларини ҳимоя қилувчи органга айлантиришга қаратилган.

4-§. Прокуратура органларининг тизими, ходимларни лавозимга тайинлаш, прокуратура ишини ташкил қилиш

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 144-моддасида прокурор Ўзбекистоннинг маъмурий-ҳудудий тузилишларида: Қорақалпоғистон Республикасида, вилоятларда, туманларда, шаҳарларда фаолият кўрсатиши белгиланиб, прокуратура тизимининг Конституциявий асоси ўрнатилган.

Прокуратура ягона ва марказлашган асосда ташкил этиладиган орган ҳисобланади.

«Прокуратура тўғрисида»ги Қонуннинг 5-моддасида: «Прокуратура органлари Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори раҳбарлик қиладиган ягона марказлашган тизимни ташкил этади ҳамда қуйи турувчи прокурорлар юқори турувчи прокурорларга ва Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига бўйсунуши ҳамда ҳисобдорлиги асосида фаолият кўрсатади», – деб прокуратура тизимининг ўзига хослиги белгиланган.

Юқори турувчи прокурор қуйи турувчи прокурорга кўрсатмалар беришга ёхуд унинг ҳар қандай қарорларини ўзгартириш, бекор қилиш ҳуқуқига эгаллиги, шунингдек, ўз бўйсунувидаги бошқа прокурорларнинг ишлари тўғри ташкил этилиши учун тўлиқ жавобгарлиги ўрнатилганлиги прокуратура тизимининг марказлашганлигини кўрсатади.

Ўзбекистон Республикасида қуйидаги прокуратура органлари ташкил қилинади.

1. Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси.
2. Қорақалпоғистон Республикаси прокуратураси.
3. Вилоятлар ва Тошкент шаҳар прокуратураси.
4. Туманлар ва шаҳарлар прокуратуралари.
5. Вилоят прокуратураларига тенглаштирилган Ўзбекистон Республикаси ҳарбий прокуратураси, Ўзбекистон Республикаси транспорт прокуратураси.

6. Туман прокуратураларига тенглаштирилган ҳарбий округлар, ҳудудий ҳарбий, транспорт ва ихтисослаштирилган прокуратуралар.

Булар Ўзбекистон Республикаси прокуратураси тизимини ташкил этади.

Вазиятга қараб бошқа бўлим, департамент ва тузилмалар ташкил қилиниши мумкин. Масалан, экология, табиатни сақлаш бўйича.

Шароитдан келиб чиқиб, ижтимоий муносабатларни вужудга келиши ва янги вазифаларни пайдо бўлиши прокуратура тизимида, унинг таркибий тузилмаларига ўзгартириш киритишга олиб келиши мумкин. «Бўстонлик туманида бошқарувнинг алоҳида таркибини жорий этиш орқали туризмни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2020-йил 28-августдаги Президент Фармонида асосан, Бош прокуратура тизимида «Табиатни муҳофаза қилишга онд қонунчилик ижроси устидан назорат ҳамда ерлардан ноқонуний фойдаланишни бартараф этиш бўйича ихтисослаштирилган прокуратура ташкил этиш белгиланди»¹⁶⁷.

Конституциянинг 109-моддаси 11-бандига мувофиқ, Бош прокурор номзодини Олий Мажлис Сенати маъқуллагач, Президент томонидан тайинланади ва лавозимдан озод этилади. 144-моддага асосан, барча прокурорларнинг ваколат муддати беш йил. Конституциянинг шу моддасига асосан, аynи бир шахс сурункасига икки муддатдан ортиқ Бош прокурор лавозимини эгаллаши мумкин эмас.

Бош прокурор ўринбосарлари ҳам Президент томонидан лавозимга тайинланади ва лавозимдан озод қилинади. Бош прокуратура ҳузуридаги департамент ва бюро директорлари ҳам Президент томонидан лавозимга тайинланади ва лавозимдан озод қилинади. Қорақалпоғистон Республикаси прокурори Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори билан келишилган ҳолда Қорақалпоғистон Республикасининг Олий вакиллик органи томонидан тайинланади.

Вилоятларнинг прокурорлари, Тошкент шаҳар прокурори, туман ва шаҳар прокурорлари, уларга тенглаштирилган прокурорлар Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан тайинланади ва лавозимдан озод этилади. Барча прокурорларнинг ваколат муддати беш йил.

Ўзбекистон Республикаси прокуратура тизимида қирувчи барча прокурорлар фақат тайинлаш йўли билан лавозимни эгаллайди. Бу прокуратура органларининг бошқа давлат органларидан фарқини кўрсатувчи хусусият ҳамдир.

Республика Бош прокурорини тайинлашда ва лавозимдан озод этишда Президент ва Олий Мажлисининг Сенати иштирок этади: унда Президентнинг Бош прокурорни тайинлаш ҳамда лавозимдан озод этиш ҳақидаги фармонини Сенатнинг розилиги асосида расмийлаштирилади.

Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон таркибидаги мустақил республика бўлгани учун республика прокурори Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи КенГЭСи томонидан тайинланади, бунда номзод Республика Бош прокурори билан келишилади. Прокуратура органларидаги лавозимларга тайинлана-диган шахсларга ҳам маълум талаблар қонун асосида қўйилади.

Прокуратура органларида прокурорлар, терговчилар ва иш ўрганувчилар лавозимида олий юридик маълумотга эга, зарур касбий фахлатлари бўлган, зиммаларига юкланадиган хизмат вазифаларини бажаришга соғлиғи имкон берадиган Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари тайинланади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори, Қорақалпоғистон Республикаси прокурори, вилоятлар, Тошкент шаҳар, туманлар, шаҳарлар прокурорлари ва уларга тенглаштирилган прокурорлар лавозимида йигирма беш ёшдан кичик бўлмаган шахслар тайинланади.

Прокуратура органлари ходимлари Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори белгилайдиган тартибда аттестациядан ўтказилиши лозим.

Прокуратура органлари ходимлари ҳақ тўланадиган бошқа бирон-бир фаолият тури билан шуғулланиши мумкин эмас. Улар илмий, ўқитувчилик ва ижодий фаолият билан фақат асосий ишдан бўш вақтда шуғулланиши мумкин.

¹⁶⁷ «Xalq so'zi», 2020-yil 28-avgust.

Прокуратура органлари маълум принциплар асосида ташкил қилинади ва фаолият юритади. Бу принциплар бирлик (ягоналик), марказлашганлик, қонунийлик, мустақиллик ва ошкораликдир.

Бирлик (ягоналик) – прокуратура органлари Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори раҳбарлик қиладиган ягона марказлашган тизимни ташкил этади ҳамда қуйи турувчи прокурорлар юқори турувчи прокурорларга ва Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига бўйсунishi ҳамда ҳисобдорлиги асосида фаолият кўрсатади.

Марказлашганлик – юқори турувчи прокурор қуйи турувчи прокурорга кўрсатмалар беришга ёхуд унинг ҳар қандай, шу жумладан, протсессуал қарорини ўзгартириш ёки бекор қилишга ҳақлидир, шунингдек, у ўз бўйсунувидаги барча прокурорларнинг ишлари тўғри ташкил этилиши учун тўлиқ жавобгардир.

Қонунийлик – прокуратура органларининг ходимлари ўз фаолиятларида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда бошқа қонунларнинг талабларига аниқ риоя этишлари ва уларни бажаришлари шарт. Қонунларни аниқ бажариш ва уларга риоя этишдан ҳар қандай чекиниш қандай асосларга кўра қилинишидан қатъи назар қонунийликни бузиш деб ҳисобланади ва белгиланган жавобгарликка сабаб бўлади.

Мустақиллик – прокуратура органлари ўз ваколатларини ҳар қандай давлат органлари, жамоат бирлашмалари ҳамда мансабдор шахслардан мустақил равишда, фақат қонунга бўйсунган ҳолда амалга оширадilar. Прокуратура органларининг фаолиятига аралашish тақиқланади.

Прокурорнинг ғайриқонуний қарор қабул қилишига эришиш мақсадида унга қандай шаклда бўлмасин бирон-бир таъсир кўрсатиш ёки фаолиятини амалга оширишига тўсқинлик қилиш, унинг дахлсизлигига тажовуз қилиш, шунингдек, прокурор ёки терговчининг руҳсатисиз текширишлар ва дастлабки тергов маълумотларини ошкор этиш, прокурорнинг талабларини бажармаслик белгиланган тартибда жавобгарликка сабаб бўлади.

Прокуратура органларининг ходимлари ўз ваколатлари даврида сиёсий партияларга аъзоликни тўхтатиб турадилар.

Ошкоралик – вилоятлар, Тошкент шаҳар, туманлар ва шаҳарлар прокурорлари ва уларга тенглаштирилган прокурорлар халқ депутатлари тегишли Кенгашларига, зарурат бўлган ҳолларда эса, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига қонунийликнинг ҳамда жиноятчиликка қарши курашнинг ҳолати тўғрисида ҳар йили ахборот берадилар.

Юқоридагилар билан бир қаторда прокуратура органлари фаолиятида коллегиялчилик принципи ҳам қўлланади. Муҳим масалаларни ҳал қилиш, маслаҳатлашиш учун Бош прокурор ҳузурида ҳайъат тузилиб, унинг таркиби Бош прокурор таклифига кўра, Республика Президенти томонидан тасдиқланади.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Прокуратура қандай орган?
2. Прокуратура қайси ҳокимият тизими таркибига киради?
3. Совет Иттифоқи даврида прокуратура қандай рол ўйнаган?
4. Ўзбекистон мустақиллиги прокуратура органларининг тузилишига, мавкейига қандай таъсир кўрсатди?
5. Суд-ҳуқуқ ислохотлари прокуратура мақомига қандай таъсир кўрсатди?
6. Прокуратура ва Адлия вазирлигининг муносабати қандай?
7. Ўзбекистон Республикасида прокуратуранинг вазифаси нималардан иборат?
8. Прокуратура фаолиятининг асосий йўналишлари қандай?
9. Прокуратуранинг асосий ваколатлари нимага қаратилган?
10. Прокуратура тизими қандай?
11. Прокурорларни лавозимга тайинлаш ва лавозимдан озод қилиш тартиби қандай?
12. Прокуратурада ишловчи ходимларга қандай талаблар қўйилади?
13. Прокуратура ходимларининг дахлсизлиги қандай ҳимоя қилинади?

14. Прокуратура фаолиятининг принциплари қандай?

15. Янгиланган Конституцияда Бош прокурорга тааллуқли қандай янгилик киритилди?

XXVIII боб. МОЛИЯ, ПУЛ ВА БАНК ТИЗИМИ

1-§. Ўзбекистоннинг молия, пул ва банк тизими

Конституция нафақат сиёсий тизим, ҳокимият тизими ва улар билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиди, у иқтисодий тизим ва у билан боғлиқ муносабатларни, давлат иқтисодининг асосий манбалари: молия тизими, пул тизими, солиқ тизимининг асосларини ҳам тартибга солиди.

Янгиланган Конституцияда аввалги «Молия ва кредит» деб аталган Конституциянинг мазкур боби – «Молия, пул ва банк тизими» деб номланди.

Молия тизими, пул тизими, солиқ тизимини, бюджет масаласи, банк тизимини тартибга солиш замонавий Конституцияларга хос хусусиятдир.

Ҳеч қандай давлатнинг етарли маблағи бўлмаса, маблағ келадиган манбалари бўлмаса, демократия ўрнатиш, аҳолининг фаровон турмуш тарзини таъминлаш у ёқда турсин, тез орада давлат барбод бўлади.

Жаҳонда бўлиб ўтган иқтисодий инқирозлар молия тизимини, солиқ тизимини, банк тизимини жуда эҳтиёт бўлиб, иқтисодиёт қонунарига амал қилиб ташкил этиш зарурлигини кўрсатди.

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигига эришиб, ўз тараққиёт йўлини белгилар экан, самарали ва ишончли молия, пул-кредит, солиқ, банк тизимини шакллантиришни мақсад қилиб қўйди ва уларнинг асосларини Конституцияда мустаҳкамлади. Ҳар қандай давлатнинг мустақиллик белгиларидан бири ҳам ўз молия ва пул-кредит тизимига эга бўлишидир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XXVIII боби молия, пул ва банк тизимига бағишланиб, 147-моддада: «Ўзбекистон Республикаси ўзининг ягона молия, пул ва банк тизимига эга», – деб белгилаб қўйилди. Ўзининг моддий мазмунига кўра давлат молияси пул маблағлари жамғармасини акс эттиради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018-йил 28-декабр-даги Олий Мажлисга Мурожаатномасида «...банк ва молия тизимида ислохотларни жадал давом эттириш, соҳага замонавий бозор механизмларида кенг жорий этиш зарур»¹⁶⁸ лигини кўрсатиб ўтди.

Молия бир нечта боғлиқ бўлган бўғинлар (институтлар) ва органларни ўз ичига олувчи тизимдир. Уларнинг ҳар бири давлат пул жамғармаларини ташкил этиш, тақсимлаш, улардан фойдаланиш бўйича юзага келадиган муайян ижтимоий муносабатлар доирасини акс эттиради ва шу боисдан улар бир-биридан фарқ қилади. Турли молиявий бўғинлар (институтлар) мажмуи Ўзбекистон Республикаси молия тизимини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси молия тизими қуйидагилардан ташкил топган:

давлат бюджети, унинг тузилмасига кирувчи республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар;

давлат мақсадли жамғармалари ва бюджетдан ташқари жамғармалар;

хўжалик юритувчи субъектлар ва иқтисодиёт соҳалари молияси;

кредит (давлат кредити ва банк кредити);

мулкӣ ва шахсий сугурта.

Ўзбекистон Республикаси молия тизимининг ҳар бир бўғини у ёки бу ижтимоий эҳтиёжларни қондириш учун мўлжалланган турли пул жамғармаларини ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланишга қаратилган ўзига хос вазифаларни бажаради.

¹⁶⁸ Mirziyoyev Sh. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. (kirill alifbosida). T. «O'zbekiston», 2019. 3-tom, 17-bet.

Ўзбекистоннинг давлат бюджети молия тизимининг марказий бўлини бўлиб, унинг ёрдамида давлатнинг марказлаштирилган пул жамғармаси ташкил этилади. Давлат бюджети молия тизимининг бошқа бўлилари билан ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, мувофиқлаштирувчи марказ вазифасини бажаради.

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг таркибий қисми Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар ҳисобланади. Маҳаллий бюджетлар бозор ислохотларининг барча босқичларида давлат томонидан олиб борилаётган кучли ижтимоий сиёсатнинг воситаси бўлиб хизмат қилади.

Мамлакатнинг Давлат бюджетида давлат мақсадли жамғармалари ҳам тўпланган бўлиб, улар ёрдамида Ўзбекистон фуқароларининг пенсия таъминоти, хусусийлаштириш жараёнларини ривожлантириш, аҳолини иш билан банд этиш ва бошқа масалалар ҳал этилади.

Кредит юридик ва жисмоний шахсларнинг бўш турган маблағларини кредит ресурсларига жалб этиш, уларни қайтариш ва фойзлар тўлаш шарти билан фойдаланувчиларга бериш билан боғлиқ бўлган ўзига хос молиявий муносабатлар мажмуидир.

Давлат кредити вақтинча давлат тасарруфига тушадиган ва иқтисодиётни ривожлантириш, бюджет тақчиллиги ва бошқа эҳтиёжларнинг устувор йўналишларини молиялаштириш учун фойдаланиладиган қўшимча пул маблағларининг тўпланишини таъминлайди. Давлат кредитида давлат – қарз олувчи, юридик ва жисмоний шахслар эса – қарз берувчи (кредитор)лар сифатида намоён бўлади. Давлат кредити воситасида юридик ва жисмоний шахсларнинг маблағларини жалб этиш турли шаклларда, аввало, давлат заёмлари, пул мажбуриятлари ва бошқа қимматли қоғозларни чиқариш ва уларни жойлаштириш йўли билан амалга оширилади. Бозор муносабатлари ривожланиши ва қимматли қоғозлар бозорининг юзага келиши шароитида давлат кредитининг муҳим шакли юридик шахслар орасида жойлаштирилаётган давлат қисқа муддатли заёмлари ҳисобланади.

Пул тизими – бу республикада пул муомаласини режа асосида ташкил қилишдаги шакл ва усулларни ҳуқуқий нормалар билан тартибга солишдир. Пул тизими расмий пул бирлигини, ҳар хил турдаги давлат пул белгиларини, муомалага пул чиқариш тартиби ва уни таъминлашни ўз ичига олади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994-йил 16-июнда эълон қилинган «Ўзбекистон Республикасининг миллий валютасини муомалага киритиш тўғрисида»ги Фармонида мувофиқ 1994-йил 1-июлдан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси – «Сўм» муомалага киритилди.

Конституциянинг 150-моддасига асосан: «Ўзбекистон Республикасининг пул бирлиги сўмдир.

Сўм Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона чекланмаган қонуний тўлов воситасидир.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида қонуний тўлов воситалари сифатида пул белгиларини муомалага киритишда ва уларни муомаладан чиқаришда мутлақ ҳуқуққа эгадир».

2-§. Давлат бюджети ва унинг таркибий қисмлари

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 148-моддаси Ўзбекистон Республикасининг давлат бюджетига бағишланган бўлиб, унда Ўзбекистоннинг Давлат бюджети республика бюджетидан, Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ва маҳаллий бюджетлардан иборат эканлиги кўрсатилган.

2000-йил 14-декабрда Ўзбекистон Республикаси Конституция-сига асосан бизнинг республикамызда биринчи марта бюджетга оид қонун, яъни Ўзбекистон Республикасининг «Буджет тизими тўғрисида»ги Қонуни қабул қилинди. 2013-йил 26-декабрда Ўзбекистон Республикаси Буджет кодекси қабул қилиниши билан юқоридаги қонун ўз кучини йўқотади ва Ўзбекистон Республикасида бюджетга оид барча масалалар мазкур қонунга асосан ҳал қилинади. Давлат бюджети лойиҳасини ўз ичига олган Буджетнома Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан тайёрланади ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига жорий йилнинг 15-сентябрига қадар киритилади. Вазирлар Маҳкамаси лойиҳани кенг муҳокамадан ўтказиб, маъқуллангандан сўнг, жорий йилнинг 15-октябрига қадар Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб Палатаси ҳулосаси билан Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси палаталарига киритади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тақдим этилган бюджетнома Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари томонидан кўриб чиқилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари солиқ ва бюджет сиёсатининг асосий йўналишларини, прогноз йил учун Давлат бюджетини, давлат мақсадли жамғармаларининг бюджетларини ҳамда келгуси икки йилга оид бюджет мўлжалларини қабул қилади.

Давлат бюджети – бу давлат ҳокимияти вакиллик органи томонидан тасдикланадиган марказлашган пул фондларининг ташкил топиши, тақсимланиши ва фойдаланишнинг асосий молиявий режаси бўлиб, давлатнинг барча вазифалари ва функцияларини таъминлашга хизмат қилади. Ўзбекистоннинг Давлат бюджети икки қисмдан: даромадлар ва харажатлардан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва бошқа молия органлари Давлат бюджети ижросини назорат қилишни амалга ошириш чоғида:

турли даражадаги бюджетлар ижроси якунларини кўриб чиқади;

турли даражадаги бюджетларга маблағлар тушуми тўғрисида солиқ ва божхона органларидан, давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органлардан ахборотлар олади.

Бюджет маблағлари олувчидан бюджетдан ажратиладиган маблағларнинг тушуми ва сарфи тўғрисида маълумотларни талаб қилиб олади:

қонун ҳужжатларига мувофиқ банклардан бюджет маблағлари харажати тўғрисида маълумотлар олади;

бюджет маблағлари олувчиларнинг молия-хўжалик фаолиятини ўз ваколатлари доирасида тафтиш қилади ва текширувдан ўтказди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси йилнинг ҳар чорагида Давлат бюджети ижросининг Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги тақдим этадиган якунларини кўриб чиқади.

Республика бюджетидан молиялаштирилган бюджет маблағлари олувчилар бюджетдан ажратиладиган маблағлардан ҳисобот даврида фойдаланганлик тўғрисидаги ҳисоботларни Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги шу вазирлик томонидан белгиланган муддатларда тақдим этади.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ҳамда маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган бюджет маблағлари олувчилар бюджетдан ажратиладиган маблағлардан ҳисобот даврида фойдаланганлик тўғрисидаги ҳисоботларни тегишли молия орган-ларига Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги белгиланган муддатларда тақдим этади.

Туманларнинг, шунингдек, республика (Қорақалпоғистон), вилоят бўйсунувидаги шаҳарларнинг молия органлари шаҳар, туман бюджетининг ҳисобот давридаги ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тегишли ҳокимликларга ҳамда юқори молия органларига Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги белгиланган муддатларда тақдим этади.

Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳар молия органи тегишли бюджетларнинг ҳисобот давридаги ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашига ва тегишли ҳокимларга, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига шу вазирлик белгиланган муддатларда тақдим этади.

Бюджетни қабул қилиш, унга ўзгартириш ва қўшимчалар қабул қилиш Олий Мажлис палаталарининг биргаликдаги ваколатига киради (Конституциянинг 93-модда 9-банди). Ўзбекистон бюджети Вазирлар Маҳкамаси томонидан ишлаб чиқилиб, тасдиқлаш учун Олий Мажлисга киритилади.

3-§. Ўзбекистон Республикасининг солиқ тизими

Ҳар қандай мамлакатда давлат бюджетининг манбаларидан бири солиқ ҳисобланади. Сотсиалистик режали тизимда солиқнинг ўзига хос хусусиятлари, бозор муносабатлари асосида жамиятдаги солиқнинг, солиқ тизимининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Шунинг учун мустақилликнинг дастлабки даврларидан бошлаб тўғри солиқ сиёсати олиб боришга алоҳида эътибор берилди.

«Солиқ тизими ҳам бозор инфраструктурасининг таркибий қисми ҳисобланади. Уни ҳали чинакамига ташкил қилишга тўғри келади. Солиқ хизмати фақат солиқ тўплаш идорасигина бўлиб

қолмасдан, балки тадбиркорга уларнинг молиявий фаолиятини ташкил этишда ҳамда молия интизомига риоя қилинишида қўмаклашиш керак»¹⁶⁹, – деб солиқ тизимини яратиш зарурлиги ва унинг иктисодиётдаги ўрни кўрсатиб берилган эди.

Ўзбекистоннинг солиқ тизими қандай бўлиши ҳақида тегишли раҳбарий кўрсатмалар мавжуд. Солиқлар давлат бюджети билан маҳаллий бюджетларни тўлдиришнинг асосий манбаидир. Солиқлар кент қамровли, айти пайтда, ҳар бир соҳа, тармоқ ва корхонага алоҳида қайишқоқ ва шароитга мослашувчи бўлиши керак.

Солиқларнинг миқдорларини турли йўللار билан ошира бориш давлатга ва жамиятга наф келтирмаслигини англаш зарур. Солиқлар даромадларнинг бир қисмигагина солиниши, айти вақтда халқ хўжалиги ва аҳолига керакли маҳсулот ҳамда молларни кўпроқ ва яхшироқ ишлаб чиқаришга интилаётган ташкилотларни ва кишиларни ҳар жиҳатдан рағбатлантириш лозим.

Ўзбекистон давлати зарур пул маблағлари фондларини ташкил қилишда ва турли ижтимоий-иктисодий вазифаларни ҳал қилишда солиқлардан фойдаланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 149-моддасига биноан: «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ягона солиқ тизими амал қилади».

Солиқ тизими деганда, Ўзбекистон Республикасида айти вақтда мавжуд бўлган, белгиланган тартибда солиққа тортишнинг муҳим шарт-шароитлари мажмуи тушунилади.

Солиққа тортишнинг муҳим шарт-шароитларига қуйидагилар киради:

солиққа тортиш тамойиллари;

солиқларни белгилаш ва жорий қилиш тартиби;

солиқлар тизими;

солиқ назоратини амалга ошириш шакли ва усуллари;

солиқ тўловчиларининг ҳуқуқлари, мажбуриятлари, улар манфаатларини ҳимоя қилиш усуллари;

солиқ муносабатлари иштирокчиларининг юридик жавоб-гарлиги.

Демак, солиққа тортишнинг муҳим шарт-шароитлари йиғиндиси солиқ тизимини ташкил этади.

«Солиқ тизими» тушунчаси солиқлар тизимидан фарқ қилади.

Солиқлар тизими – бу ташкилий-ҳуқуқий ва иктисодий бирликка эга бўлган алоҳида солиқлар йиғиндиси.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистон солиқлар ва мажбурий тўловлар тизимида «Солиқ кодекси»нинг 23-моддасига асосан қуйидаги солиқлар ва мажбурий тўловлар турлари белгиланган:

- 1) юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи;
- 2) жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи;
- 3) қўшилган қиймат солиғи;
- 4) аксиз солиғи;
- 5) Ер қаъридан фойдаланувчилар учун солиқлар ва махсус солиқлар;
- 6) сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқлар;
- 7) мол-мулк солиғи;
- 8) ер солиғи;
- 9) ободонлаштириш ва инфратузилмани ривожлантириш солиғи.

Бошқа мажбурий тўловларга эса қуйидагилар киради:

давлат мақсадли жамғармаларига мажбурий тўловлар: ягона ижтимоий тўлов, автотранспорт йиғимлари;

давлат божи;

божхона тўловлари;

¹⁶⁹ Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqloli va taraqqiyoti yo'li. – T: «O'zbekiston», 1992. 57-bet.

айрим турдаги товарлар билан чакана савдо қилиш ва айрим хизматларни кўрсатиш ҳуқуқи учун йиғимлар.

Булардан қайсилари умумдавлат солиқлари ва мажбурий тўловлар бўлиши, қайсилари маҳаллий солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўлиши кодекснинг шу моддасида белгилаб қўйилган.

Солиқларни жорий қилиш – бу ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи органи бўлмиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ваколатидир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 149-мод-дасида: «Солиқларни жорий қилиш ҳуқуқи Ўзбекистон Респуб-ликасининг Олий Мажлисига тегишлидир», – деб ёзиб қўйилган.

Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўлиши учун қуйидаги элементлар бўлиши шарт:

солиқ солиш объекти;

солиқ солинадиган база;

ставка;

ҳисоблаб чиқариш тартиби;

солиқ даври;

солиқ ҳисоботини тақдим этиш тартиби;

тўлаш тартиби.

Солиқ қонунида бу элементларнинг бўлмаслиги ёки ноаниқ ифодаланиши солиқ муносабатларида чалкашликларнинг юзага келишига, қонун олдига қўйилган вазифаларни тўлиқ бажарилмай қолишига сабаб бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 100-моддасида маҳаллий давлат ҳокимиятларининг маҳаллий солиқлар ва йиғимларни белгилаш ваколати мустақамланган. Бюджет кодекси 27-моддаси ва «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида» қонуни 24-моддасида мазкур ваколат аниқлаштирилган бўлиб унга кўра, Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашлари маҳаллий солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг ставкаларини қонун ҳужжатларида белгиланган миқдорлар доирасида белгилайди. Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида» қонуни 24-моддасига биноан ҳокимларга қонун ҳужжатларида белгиланадиган алоҳида солиқлар бўйича белгиланган ставкаларга ҳудудларнинг ҳамда фаолиятни амалга ошириш жойининг хусусиятларини инобатга олган ҳолда пасайтирувчи ва ошиб борувчи коеффитсийентларни киритиш ваколати берилган.

2018-йил 29-июн «Ўзбекистон Республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепсияси тўғрисида»ги Президент Фармони мамлакатимиз солиқ тизимини тубдан такомиллаштиришни назарда тутди. Шу асосда Солиқ кодексига киритилган ўзгартиришлар солиқ юкини камайтиришига, солиқ маъмуриятчилигини жаҳон талаблари даражасида ташкил қилишга олиб келади. Бу эса фуқаролар даромадини, хусусий тадбиркорлар даромадларини ошишига, шу билан бирга давлат бюджетини ошишига олиб келади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти 2018-йил 28-декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида «Фуқароларимиз солиқдан қочи-ши эмас, уни вақтида тўлашдан манфаатдор бўлиши керак»¹⁷⁰, – деб таъкидлаб, солиқларни мамлакат иқтисо-дини юксалтиришдаги роли ҳақида, солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш ҳақида батафсил тўхталиб ўтди.

Ўзбекистонда кейинги пайтларда маҳаллий бюджетни кучайтиришга алоҳида аҳамият берилмоқда. Мол-мулк ва ер солиғини маълум қилиш, маҳаллий бюджетга йўналтириш чоралари кўрилмоқда.

4-§. Ўзбекистон Республикасининг банк тизими

Банк тизими Ўзбекистон Республикаси Молия тизимининг асосий бўғинларидан бири ҳисобланади.

¹⁷⁰ Mirziyoyev Sh. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. (kirill alifbosida). T. «O'zbekiston», 2019. 3-tom, 18-19-betlar.

Банк тизимининг юкори, яъни биринчи поғонаси Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки бўлиб, у банк тизимига раҳбарлик қилади, банк соҳасидаги қоидаларни ўрнатади, тижорат банкларини назорат қилади.

Ўзбекистон банк тизими ва банк фаолиятига Конституциянинг 151-моддаси бағишланган. Унга асосан:

Республиканинг банк тизими Ўзбекистон Республикаси Марказий банкидан ва банклардан иборат (бунда давлат ва хусусий банклар ҳам назарда тутилган);

Марказий банк пул-кредит ва валюта сиёсатини ишлаб чиқади ҳамда амалга оширади;

Марказий банк мамлакатда банклар фаолиятини тартибга солишни амалга оширади, банк ва тўлов тизимларининг барқарор фаолият кўрсатишини таъминлайди;

Марказий банк ўз вазифаларини бажаришда мустақилдир.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг фаолиятини ташкил этиш тартиби қонун билан белгиланади.

Давлат органи сифатида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ўз ваколатлари доирасида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида барча шахслар томонидан ижро этилиши мажбурий бўлган норматив ҳужжатларни қабул қилади. Марказий банк тўғрисидаги Қонуннинг 7-моддасига биноан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг меъёрий ҳужжатлари Марказий банк томонидан чиқариладиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, турли йўриқномалар, қоидалар, тартиблар ва кўрсатмаларни ўз ичига олади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бир қатор функцияларни амалга оширади. Бундай функцияларга:

- а) иқтисодни пул-кредит тартибига солиш;
- б) банклар фаолиятини тартибга солиш;
- д) банк назорати;
- э) валютани тартибга солиш;
- ф) тўлов тизимини ташкил қилиш ва бошқариш қиради.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки давлат органи сифатида бошқа давлат органларидан фарқ қилади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг бошқа давлат органларидан биринчи фарқи шундаки, у иқтисодий мустақил ташкилот ҳисобланиб, сарф-харажатлари ўз фойдаси ҳисобидан қопланади. Яъни Марказий банк бевосита хўжалик фаолиятини амалга оширади ва фойда кўради. Натижада шу фойда эвазига ўз фаолиятини амалга оширади. Бошқа давлат органларининг фаолияти эса Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг бошқа давлат органларидан иккинчи фарқи шундаки, у фақат Олий Мажлис Сенатига ҳисобот берувчи ташкилотдир. Бошқа давлат органлари Вазирлар Маҳкамаси бошқарадиган давлат органлари тизимига қиради. Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг мустақиллиги, биринчи навбатда, унинг пул-кредит сиёсатига ижро органларидан, аввало, Вазирлар Маҳкамасидан мустақиллигини таъминлашга йўналтирган.

Банк тизимининг иккинчи поғонасини турли тижорат банклари ташкил қилади. Бу – универсал, яъни банк операцияларининг ҳамма турларини бажарадиган ва ихтисослашган, яъни иқтисоднинг аниқ тармоқларига хизмат кўрсатадиган ёки банк операцияларининг баъзи бир турларини кўп бажарадиган банклар; филиалларга эга бўлган ва филиаллари мавжуд бўлмаган банклар; Ўзбекистон банклари, чет эл сармояси иштирокидаги банклар ва чет эл банкларининг шубҳа банклари ва ҳоказо банклардир.

Тижорат банкининг аниқ таърифи катта амалий аҳамиятга эга. Тижорат банкининг таърифи банк номидаги ташкилот ёки субъект нима ўзи, унинг ҳуқуқий мақоми қандай, унинг ваколатлари нимадан иборат, у хўжалик муомаласида қандай иштирок этади ва шу каби муҳим ҳуқуқий саволларга жавоб беради.

Республиканинг молия ва кредит тизими қандайлиги мамлакатнинг тараққиётига катта таъсир қилади. Шунинг учун уларни такомиллаштиришга доимо эътибор берилади. Банк ва молия тизимидаги

ислохотларни чуқурлаштиришда иқтисодий ислохотларнинг роли муҳимлиги Президентнинг Олий Мажлиси мурожаатномаларида қайд қилинган.

5-§. Молия-банк тизимининг барқарор ривожланишини таъминлаш

Молия-банк тизимининг мамлакат ва фуқаролар ҳаётидаги роли муҳим эканлиги сабабли мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб молия-банк тизимини ривожлантиришига, барқарор институтга айлантиришга алоҳида эътибор бериб келинмоқда.

Бу тадбирлар орасида миллий валютани мустаҳкамлашга қаратилган тадбирлар алоҳида аҳамиятга эга. Шу мақсадда республикада валюта биржаси ташкил этилган ва у фаолият кўрсатмоқда.

Ҳукумат миллий валютани мустаҳкамлаш мақсадида бюджет ва пул-кредит сиёсатини кескинлаштириш, истеъмол бозорини тўлдириш, экспортни кучайтириш ва ташқи иқтисодий фаолиятни такомиллаштириш, пул айланмасини тезлаштириш ва муомаладаги нақд пулни камайитириш юзасидан дастурлар ишлаб чиқиб, қабул қилган.

2000-йилнинг бошларидан молия ва банк тизимини мустаҳкамлашга яна эътибор кучайтирилди. Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2000-йил 22-январда бўлиб ўтган биринчи сессиясидаги маърузасида биринчи Президент бу масала хусусида шундай деган эди: **«Банк тизимини тубдан мустаҳкамлаш, бу соҳадаги ислохотларни чуқурлаштириш, банкларнинг кредит бериш имкониятларини ва устав капиталини бўш маблағлар жалб қилиш ҳисобига кенгайтириш талаб этилади»**¹⁷¹.

Мазкур йиғилишда Биринчи Президент иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг энг муҳим устувор вазифаларини кўрсатиб, **«тўртинчи устувор вазифа – банк ва молия тизимидаги ислохотларни чуқурлаштириш»**¹⁷² кераклигини таъкидлади.

Шу ишлар натижасида қатъий пул-кредит сиёсатини ўрнатиш; инфляция даражасининг барқарорлигини таъминлаш; миллий валюта ва уни алмашув курси мустаҳкамлигини сақлашда молия-банк тузилмаларининг масъулиятини ошириш асосий вазифа қилиб белгиланди.

Тегишли кўрсатмалари асосида банкларни капиталлаштириш; уларнинг низом ва айланма фондларини кўпайтириш; маблағларини инвестиция мақсадларига, биринчи навбатда, реал иқтисодиётга йўналтиришга қаратилган аниқ чора-тадбирлар кўрилди.

2010-йилга келиб молия-банк тизимини ривожлантириш, барқарорлигини таъминлаш мақсадида қабул қилинган қонунлар ҳамда уларга киритилган ўзгартиришлар мазкур муносабатларнинг ҳуқуқий асосларини таъминлаб келмоқда. Буларга мисол қилиб «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида», «Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги қонунларни, Солиқ кодексидаги ўзгартиришларни кўрсатиш мумкин.

Банк тизимини янада такомиллаштириш зарурлиги ҳозирги кунда бу борадаги асосий муаммо ҳақида Ш. Мирзиёев тўхталиб: **«Бугунги кунда банк тизимидаги энг асосий муаммо – улар капиталининг асосий қисми, яъни 83 фоизи давлатга тегишли эканлигидир. Бу, ўз навбатида, банк секторида соғлом рақобатга тўсик бўлиб, хизмат кўрсатиш сифатига салбий таъсир қилмоқда»**¹⁷³, – деб қайд қилди.

Шу билан бирга хусусий банклар ва хусусий мулкка асосланган лизинг, суғурта компаниялари, кредит уюшмалари, микромолиявий ташкилотлар каби молиявий институтларни ташкил этишнинг қонунчилик асосларини шакллантириш ҳисобига молия-банк соҳаларига хусусий капиталнинг жалб қилиниши муҳим

¹⁷¹ Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. – T.: «O'zbekiston», 2000. 18-bet.

¹⁷² Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: «O'zbekiston», 2005. 85-bet.

¹⁷³ Mirziyoyev Sh. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. (kirill alifbosida). T. «O'zbekiston», 2019. 3-tom, 17-bet.

вазифалардан, деб белгиланди. Демак, молия-банк тизимининг бундан кейинги ривожланиши хусусий капиталнинг иштироки, уни жалб қилишга боғлиқдир.

Мавзунини мустахкамлаш учун саволлар:

1. Республиканинг молия тизими нима?
2. Молия тизимида пулнинг ўрни нимадан иборат?
3. Давлат бюджети нима?
4. Давлат бюджетининг таркибий қисмлари нималардан иборат?
5. Бюджет тўғрисидаги ҳужжат қандай вужудга келади?
6. Бюджет қандай қабул қилинади?
7. Солиқ тизими нима?
8. Солиқлар қандай жорий қилинади?
9. Солиқ тизимини ривожлантириш бўйича қандай ишлар олиб борилмоқда?
10. Банк тизими нима?
11. Молия-банк тизимини ривожлантириш бўйича давлат сиёсати қандай?

XXVIII боб. МУДОФАА ВА ХАВФСИЗЛИК

1-§. Миллий хавфсизлик – таракқиёт гарови

Ҳар бир мамлакатда миллий хавфсизликни таъминлаш асосий масала бўлиб, бунда давлат асосий рол ўйнайди.

«Мамлакатимизнинг Конституциявий тузуми, суверенитети, ҳудудий яхлитлигини турли таҳдидлардан ҳимоя қилиш, тинчлик ва барқарорликни янада мустахкамлаш барча ютуқларимизнинг бош гаровидир»¹⁷⁴ – деб таъкидлайди Президент.

Шунинг учун дастлабки йиллардан бошлаб миллий хавфсизликни таъминлаш концепциясини ишлаб чиқиш, унинг асосини яратувчи қонунларни яратиш ишлари амалга оширилди. Миллий хавфсизлик масаласида ягона давлат сиёсати бўлишига, барча сиёсий, иқтисодий, ташкилий, ҳарбий, ҳуқуқий ва бошқа чора-тадбирларнинг уйғунлашган тизимини яратишга эришиш йўлидан борилди.

Миллий хавфсизлик кўп жиҳатдан Ватанимиз мудофаа қудратининг асоси – мамлакатнинг иқтисодий қудратига боғлиқ. Шунинг учун иқтисодий қудратни ривожлантириш ишлари тўхтовсиз олиб борилди.

Мамлакатимиз хавфсизлигини таъминлашнинг асоси ёшлар оқанлигига ҳамда ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга алоҳида эътибор берилди.

Миллий хавфсизликни таъминлаш мақсадида жаҳондаги мамлакатлар, халқаро ташкилотлар билан яқиндан алоқалар ўрнатилди.

Миллий хавфсизликни таъминлаш бўйича давлат сиёсати ва унинг узоқ йилларга мўлжалланган стратегияси тамоийиллари 1995-йил 24-февралда бўлиб ўтган Олий Мажлиснинг сессиясида аниқ баён қилиб берилган.

1997-йилнинг август ойида бўлиб ўтган Олий Мажлис сессиясида эса Республиканинг миллий хавфсизлик концепцияси қабул қилинди. Миллий хавфсизлик энди фақат давлат хавфсизлигини кўзда тутмай, шахс ҳуқуқ ва эркинликларини; жамиятнинг моддий ва маънавий бойликларини; давлатнинг Конституциявий тузуми, суверенитети, ҳудудий яхлитлигини сақлашни ҳам кўзда тутди.

Мамлакат миллий хавфсизлигини, ҳудудий дахлсизлигини сақлашда давлатнинг олиб борадиган ташқи сиёсати ҳам муҳим рол ўйнайди. Шу туфайли миллий хавфсизликни сақлаш билан боғлиқ

¹⁷⁴ Mirziyoyev Sh. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. (kirill alifbosida). T. «O'zbekiston», 2019. 3-tom, 49-bet.

давлатимизнинг ташқи сиёсатининг устувор йўналишлари эканлиги Президент мурожаатномаларида айтиб ўтилмоқда.

Лекин дунёдаги воқеалар бирор бир мамлакат хавф-хатардан холи эмаслигини кўрсатмоқда. Шунинг учун Ш. Мирзиёев «...мамлакатимиз мудофаа қобилиятини, Қуролли Кучларнинг жанговар салоҳиятини ошириш, миллий мудофаа саноати комплексини шакллантириш, ҳар қандай хавф-хатарга қарши доимо шай туришимиз лозим»¹⁷⁵, – деб таъкидлайди.

Хавфсизлик ва уни таъминлаш усулларида бўлган мудофаа аҳамияти юқорилиги эътиборга олиниб, шу масалаларнинг асослари Конституциявий тартибда мустахкамланган.

Ўзбекистон Конституциясида мудофаа ва хавфсизликка алоҳида – XXVIII боб ажратилган. Бу боб нормалари янги таҳрирда Конституция қабул қилишда ўзгаришсиз сақлаб қолинди.

Ўзбекистоннинг давлат суверенитети ва ҳудудий яхлитлигини, аҳолининг тинч ҳаёти ва хавфсизлигини ҳимоя қилиш Конституциявий нормада ўз ифодасини топган (152-модда).

Мамлакат мудофааси ва хавфсизлигини таъминлаш доимо устувор масалалардан бўлиб келган.

Бундан кўриниб турибдики, мудофаа ва хавфсизлик нафақат давлат ва мамлакат хавфсизлиги, чегаралар дахлсизлиги учун, балки фуқароларнинг тинчлиги ва осойишталиги, нормал турмуш кечиришини таъминлаш учун ҳам зарур.

«Мудофаа тўғрисида»ги Қонунга асосан, мудофаа яхлит бир тизим бўлиб (Қонуннинг 2-моддаси), у аниқ принциплар асосида ташкил қилинади.

Мудофаа соҳасидаги Ўзбекистон сиёсати принциплари қуйидагилардан иборат:

бошқа давлатларга қарши ҳарбий куч ишлатмаслик, ташқи тажовузларнинг олдини олиш;
халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ равишда коллектив хавфсизлик тизимида иштирок этиш;
ҳарбий қурилишнинг замонавий урушлар ва қуролли можаролар хусусиятига мослигини таъминлаш;
ялпи қирғин қуролларини ишлаб чиқаришни, қайта ишлашни, эгаллашни, сақлашни, тарқатишни ва жойлаштиришни рад этиш;

Қуролли Кучларнинг мамлакатга бериладиган ҳар қандай тажовузни дафъ этишга доимий тайёр туриши;

мудофаани етарли даражада бўлиши;

ҳарбий хизматни шарафли эканлигини таъминлаш.

Мамлакатда мудофаа ишларини ташкил қилиш, хавфсизлик, хавфсизликни сақлашга эътибор ҳеч вақт ва ҳеч қандай ҳолда сусайтирилмаслиги керак.

Ҳозирги даврда мамлакатимиз хавфсизлигига жиддий хавф туғдираётган нарса – бу терроризм бўлиб қолмоқда. Унинг мудҳиш ишларидан бир неча марта азият чекилди ва қурбонлар берилди. Шунинг учун бу хавфга қарши кураш йўллари ҳақида Президент ўзининг бир қатор нутқларида тўхталган.

Мамлакат мудофааси, хавфсизликни ташкил этиш биргина давлатнинг иши эмас. Албатта, бунда давлат асосий рол ўйнайди. У мамлакатдаги барча кучларни мудофаа ва хавфсизликни таъминлашга сафарбар қилади. Шу мақсадда фуқаролар мудофааси ташкил қилинади. Бу ишга фуқаролар ўргатилади, кўниктирилади.

Ўзбекистонда «Фуқаро муҳофазаси тўғрисида»¹⁷⁶ махсус қонун мавжуд бўлиб, унда фуқаролар муҳофазасини ташкил этиш билан боғлиқ барча масалалар ҳуқуқий жиҳатдан ҳал қилинган.

Миллий хавфсизликни таъминлашда мавжуд хавф-хатарни олдиндан аниқлаш, уни бартараф этиш чораларини олдиндан кўриш жуда катта фойда келтиради. Шунинг учун мамлакатимизда халқаро

¹⁷⁵ Mirziyoyev Sh. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. (kirill alifbosida). T. «O'zbekiston», 2019. 3-tom, 49-bet.

¹⁷⁶ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2005, 5–6-son, 151-modd.

масалалар, бўлажак хавф-хатарларни ўрганиш, тадқиқ қилиш мақсадида етарли тузилмалар ташкил қилинган.

Миллий хавфсизликни таъминлашда мамлакат Президенти ҳузурида тузилган маслаҳат органи – Хавфсизлик кенгаши катта рол ўйнайди¹⁷⁷. У миллий хавфсизлик билан боғлиқ барча масалаларни ишлаб чиқиш ва мувофиқлаштиришни таъминлайди, шунга масъулдир.

Мудофаа, мамлакат хавфсизлиги доимий эътибордаги масала. Кейинги вақтларда жаҳондаги бўлаётган воқеалар ҳам бунинг далилидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти 2017-йил 22-декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида **«Шу ўринда яна бир масала – мамлакатимиз мудофаа тизимининг ташкилий тузилмаси, унинг ҳарбий-жанговар ҳолати, аскар ва офицерларнинг маънавий ва руҳий тайёргарлик даражаси бугунги тез ўзгараётган давр талабларидан ортида қолаётганини қайд этиш лозим»**¹⁷⁸, – деб қилинадиган ишларни белгилаб берди.

2018-йил 9-январдаги «Ўзбекистон Республикасининг Мудо-фаа доктринаси тўғрисида»ги Қонун мамлакат мудофаасини ҳозирги кун талабларига жавоб беришини таъминлашга қаратил-гандир.

Унда қайд қилинишича, Ўзбекистон Республикаси Доктринаси мудофаа хусусиятига эга. Мамлакатимиз ҳеч бир мамлакатни ўзининг душмани деб ҳисобламайди. Шундай мамлакатлар борки, ўз доктриналарида аниқ бир давлатларни ўзининг душмани деб кўрсатиб қўйган. Ўзбекистон бундай йўл билан бормади ва барча мамлакатлар билан муносабатларни мамлакат миллий манфаатларининг устуворлиги асосида ҳамда халқаро ҳуқуқнинг умумётироф этилган принциплари ва нормаларини инобатга олган ҳолда, ўзаро наф кўриш, барча низоли масалаларни тинч воситалар ва музокаралар йўли билан ҳал қилиш, давлатлараро шаклланган чегараларнинг тан олиш асосида қуришни белгилаб олди.

2018-йилдан бошлаб «Миллий хавфсизлик хизмати» тубдан ислоҳ қилишга киришилди. 2018-йил 14-мартдаги Президент Фармони билан Миллий хавфсизлик хизмати «Давлат хавфсизлик хизмати»га айлантирилди.

2018-йил 5-апрелда «Ўзбекистон Республикасида Давлат хавфсизлик хизмати тўғрисида»ги Қонун қабул қилинди.

«2017 – 2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлан-тиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси»нинг бешинчи йўналиши хавфсизлик масалаларига бағишланган бўлиб, унда «давлатнинг мудофаа қобилиятини мустаҳкамлаш, Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг жанговар қудрати ва салоҳиятини ошириш» вазифаси белгиланди.

Бу вазифаларни бажарилиши натижасида

қўшинларни бошқариш тизими, ҳарбий кадрларни тайёрлаш тизими тубдан ўзгартирилди;

қўшинлар қурол-аслаҳа ва техниканинг энг янги намуналари билан таъминланди;

ҳарбий округлар ва қўшинларнинг тузилиши ҳамда вазифалари қайта кўриб чиқилди¹⁷⁹.

Қуролли кучларни кучайтириш, мудофаа қобилиятини ошириш вазифалари 2022 – 2026-йилларга мўлжалланган Тараққиёт страте-гиясида ҳам четда қолмади.

2-§. Мудофаа ва хавфсизликни таъминлашда Қуролли Кучларнинг ўрни

Собиқ Иттифок давлати, СССР ўзининг кўплаб салбий жиҳатлари билан бирга энг кучли қуролли кучларга эга давлат эди. Унинг қисмлари бутун иттифок ҳудудида, жумладан, Ўзбекистон ҳудудида ҳам

¹⁷⁷ Bu organ Konstitutsiyaviy maqomga ega (109-modd, 24-band).

¹⁷⁸ Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T. «O'zbekiston», 2018. 2-tom, 142–143-betlar.

¹⁷⁹ Qarang: O'zbekistonda 2017 – 2021-yillarda rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha Harakatlar strategiyasi natijalari. Factbook. T.: 2021-yil, 36-bet.

жойлаштирилган бўлиб, СССР тугатилганидан сўнг Қуролли Кучларда ҳам бошқарув, интизом барбод бўлиб, турли таҳдидлар кучайиб бораётган вақтда Ўзбекистоннинг ўз мудофаа вазирлигини ва жойларда қўмондонлик тузилмаларини шакллантириш ўз вақтида қабул қилинган ва тўғри бўлган қарор эди.

Чунки мустақилликни сақлаш хавфсизликни сақлаш билан боғлиқ бўлиб, уларни сақлашда Қуролли Кучлар асосий ва ҳал қилувчи рол ўйнайди.

Ундан кейинги муҳим кадам Қуролли Кучларнинг мавжудлиги, вазифасининг Конституцияда мустаҳкамланиши бўлди. Натижада Қуролли кучлар Конституциявий институт ҳисобланди. Бу ҳам уларнинг аҳамиятини кўрсатади.

Конституциянинг 152-моддасида: «Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари Ўзбекистон Республикасининг давлат суверенитетини ва ҳудудий яхлитлигини, аҳолининг тинч ҳаёти ва хавфсизлигини ҳимоя қилиш учун тузилади», – деб қайд қилинган. Бу билан нима учун қуролли кучларни ташкил қилиш кераклиги ва уларнинг вазифаси аниқ белгиланган. Демак, Қуролли Кучларнинг Конституциявий вазифаси:

давлат суверенитетини ва ҳудудий яхлитлигини;

аҳолининг тинч ҳаёти ва хавфсизлигини ҳимоя қилишдир. У шу мақсадда тузилади.

Бундан ташқари, Конституцияга асосан қабул қилинган «Мудофаа тўғрисида»ги Қонунда Қуролли Кучларга урушлар ва қуролли можароларни қайтариш ҳамда олдини олиш вазифаси ҳам юклатилган (Қонуннинг 6-моддаси)¹⁸⁰.

Қуролли Кучлар давлат томонидан ташкил қилинадиган ҳарбий бирлашмалар, қўшилмалар, қисмлар ва бошқа ҳарбий тузилмалардан иборат бўлади.

Қуролли Кучлар ва унинг таркибий қисмлари ўз фаолиятини қонунийлик, марказлашган раҳбарлик ва яккабошчилик, жанговар сафарбарликка доимо тайёр ҳамда ҳарбий интизомга риоя этиш асосида ташкил этилади.

Уларнинг фаолиятидаги бу принциплар мамлакат хавфсизлигини таъминлаш имкониятини беради.

Қуролли Кучлар уларнинг таркибий қисмлари ўз вазифаларини муваффақиятли амалга ошириш имкониятига эга бўлиш учун уларнинг ихтиёрига ҳарбий объектлар, бинолар ва иншоотлар, қурол-яроғлар, ҳарбий техниканинг барча зарур турлари ва бошқа ҳарбий ашё, мол-мулк бериб қўйилади ва улар давлат мулки ҳисобланади.

Конституциянинг 153-моддасида: «Ўзбекистон Республикаси ўз хавфсизлигини таъминлаш учун етарли даражада Қуролли Кучларига эга», – деб кўрсатилган. Бу Қуролли Кучларнинг таркибий қисмлари, уларга зарур қурол-яроғ, техника ашёлар ҳамда энг муҳими, Қуролли Кучларда хизмат қилувчи таркиб Ўзбекистон мудофаа эҳтиёжидан келиб чиқиб белгиланишини англатади.

Қуролли Кучларда муддатли ва муддатсиз хизмат ўтовчи шахслар фаолият кўрсатади. Фуқаролар Конституцияда белгиланган бурчини ўташ учун Қуролли Кучлар сафига муддатли хизматга чақирилади. Бундан ташқари, Қуролли Кучларда доимий маош олиб ишловчилар ҳам мавжуд. Улар, асосан, зобитлар ва бошқа ходимлардир.

Мамлакатимиз мустақиллигининг дастлабки йилларида иқтисодий қийинчиликларга қарамай, Қуролли Кучлар учун энг зарур ва юксак малакали зобитлар тайёрлашга мўлжалланган бир қанча ҳарбий ўқув юртлари ташкил қилинди, армияни техник жиҳатдан жиҳозлашнинг самарали чоралари қўрилди, ҳарбий салоҳиятни етарли даражада таъминлаш учун зарур маблағ ажратилди. Мамлакатимиз ҳарбий доктринаси мудофаани таъминлаш ва хавфнинг олдини олиш характерида тузилди¹⁸¹.

¹⁸⁰ Қуролли Кучлар, уларнинг асосий вазифалари ва қўллаш асослари ҳақида батафсил қarang: «Ўзбекистон Республикасининг Мудофаа доктринаси то'ғ'рисида»ги 2018-йил 9-январдаги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни.

¹⁸¹ Қarang: Karimov I.A. O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. – T.: «O'zbekiston», 1995. 71-bet.

Ўзбекистон ХХИ асрга Қуролли Кучларни, чегара қўшинларини ва ички қўшинларни ягона давлат сиёсати асосида босқичма-босқич ислох қилиш мақсади билан кирди.

Ислохотларнинг мақсади – мамлакат тинчлиги ва осойиш-талигини сақлашга ва ишончли ҳимоя қилишга қодир, тезкор, ҳар жиҳатдан яхши таъминланган Қуролли Кучларни шакллантириш ҳисобланади.

Шу мақсадда мамлакат ҳудудида ҳарбий-маъмурий бирликлар – ҳарбий округлар тузилди. Сони ва тузилиши, профессионал таркиби жиҳатидан энг мақбул армия тузиш вазифаси белгиланди ва у амалга оширилди. Қуролли Кучларнинг қўшилма ва қисмлари қайтадан жойлаштирилди. Булар:

биринчидан, қўшинларни бошқариш самарадорлигининг анча оширилишига;

иккинчидан, уларнинг энг муҳим стратегик йўналишларда ишлашига;

учинчидан, ҳудудий мудофаанинг ҳақиқий тизимини шакл-лантиришга имкон берди.

Қуролли Кучлар сонини қисқартириш баробарида сон ва тузилиши, профессионал таркиби жиҳатидан энг мақбул армия тузиш ишлари олиб борилди.

Армияни мустаҳкамлаш – уларни замонавий қуроллар билан таъминлашга бевосита боғлиқ, шунинг учун бу борада етарли ишлар олиб борилди.

Қуролли Кучларни мустаҳкамлаш бўйича олиб борилган ва олиб борилаётган ишлардан чегара қўшинлари, Ички ишлар вазирлиги қўшинлари ҳам четда қолгани йўқ. Чунки улар ҳам мамлакат хавфсизлигини таъминлашда ўз ўрнига эга.

Булардан ташқари, хорижий мамлакатларнинг тажрибаларини ўрганиб, Қуролли Кучларни ташкил этиш, унинг куйи бўғинларидан тортиб юқори босқичларигача бошқариш тартиби тубдан қайта қўриб чиқилди ва тизимли чоралар белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил 22-декабр-даги Олий Мажлисга Мурожаатномасида «мамлакатимиз мудофаа тизимининг ташкилий тузилмаси, унинг ҳарбий жанговар ҳолати, аскар ва офицерларнинг маънавий ва руҳий тайёргарлик даражаси бугунги тез ўзгараётган давр талабларидан ортда қолаётганлигини кайд этиш лозим» деган сўзлари бу борада ҳали жиддий ишлар қилиш зарурлигини кўрсатади¹⁸².

3-§. Қуролли Кучларнинг тузилиши ва Қуролли Кучларни бошқариш

Конституциянинг 153-моддасида: «Ўзбекистон Республикаси ўз хавфсизлигини таъминлаш учун етарли даражада Қуролли Кучларига эга» – деб белгиланган.

«Мамлакатимиз сарҳадларининг дахлсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини сақлаш, эл-юртимизнинг осуда ҳаётини ишончли ҳимоя қилишга қодир, замонавий қурол-аслаҳа ва техника билан таъминланган, яхши тайёрланган ва бугунги кун талабларига тўлиқ жавоб берадиган, сон жиҳатидан ихчам ва ҳаракатчан Қуролли Кучларни вужудга келтириш – Ўзбекистонимизнинг буюк келажагини барпо этиш йўлидаги энг муҳим вазифаларимиздан биридир»¹⁸³, – деб бу масаланинг моҳиятини кўрсатиб берган эди Биринчи Президент.

Ўзбекистонда ҳозирги кунда Қуролли Кучларнинг қатъий тизими барпо этилди ва у Конституциянинг 153-моддасида белгиланган даражага мос келади.

¹⁸² Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T. «O'zbekiston», 2018. 2-tom. 142–143-betlar.

¹⁸³ Karimov I.A. O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari. T.: «O'zbekiston», 2002. 32-bet.

«Ўтган қисқа даврда миллий армиямизни ислоҳ қилиш бўйича аниқ чора-тадбирлар қабул қилиниб, Қуролли Кучларимиз киёфасини тубдан ўзгартириш жараёни бошланди»¹⁸⁴, – деб қайд қилди Президент ўзининг Олий Мажлисга Мурожаатномасида.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Қуролли Кучлари таркибига Республиканинг мудофаа, ички ишлар, фавқулодда вазиятлар вазирликларининг, Давлат хавфсизлик хизматининг, бошқа вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг тегишли бошқарув органлари, қўшинлари, ҳарбий тузилмалари ва муассасалари, шунингдек, Миллий гвардия киради.

Ўтган йиллар давомида давлатнинг мудофаа ва ҳарбий қурилиш соҳасидаги сиёсатини амалга оширувчи Мудофаа вазирлиги, Давлат чегараларини ҳимоя қилувчи қўмита, Ички ишлар вазирлиги ва бошқа Қуролли Кучлар тизимига кирувчи давлат органлари, ташкилотларнинг мақсад ва вазифалари қайтадан кўриб чиқилиб, янада аниқлаштирилди. Мамлакатимиз суверенитети ва ҳудудий яхлитлигини қуролли ҳимоя қилишга тегишли қарорлар ишлаб чиқадиган ва уларни амалга оширадиган янги тузилма – Қуролли Кучларнинг бирлашган штаби тузилиши мудофаа соҳасида муҳим воқеа бўлди.

Мамлакат хавфсизлигини сақлашда фақат кучли Қуролли Кучлар бўлишининг ўзи кифоя эмас. Қуролли Кучлар самарали, ваколатли бошқарилгандагина, улар ўз олдига қўйилган вазифани тўла бажара олади. Шунинг учун мамлакатимизда Қуролли Кучларни бошқаришга алоҳида эътибор берилади.

Ўзбекистонда мудофаа ва хавфсизликнинг муҳим аҳамияти-дан келиб чиқиб, Қуролли Кучларга Ўзбекистон Республикаси Президенти бошчилик қилади. Конституциянинг 109-моддаси 20-бандига асосан, Президент Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг Олий Бош қўмондони ҳисобланади. У Конституциянинг шу моддасига биноан Олий Бош қўмондон сифатида Қуролли Кучларнинг Олий қўмондонларини тайинлайди ва вазифаларидан озод этади, Олий ҳарбий унвонларни беради.

Президентнинг мудофаа соҳасидаги ваколатлари (Олий Бош қўмондон) «Мудофаа тўғрисида»ги Қонуннинг 8-моддасида белгиланган.

Қуролли Кучларнинг кундалик фаолиятига раҳбарликни ўз бўйсунувидаги қуролли кучларнинг таркибига кирадиган ҳарбий тузилмалари бўлган вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг раҳбарлари амалга оширади.

Масалан, Мудофаа вазири, Ички ишлар вазири, Давлат хавфсизлик хизмати раиси, Фавқулодда вазиятлар вазирлиги, Божхона қўмитаси раиси, Миллий гвардия Марказий девони.

Ўзбекистон Мудофаа вазирлиги тинчлик даврида фақат ўз тасарруфидаги қўшинларни бошқаришга раҳбарлик қилса, уруш даврида Мудофаа вазири бир пайтнинг ўзида Олий Бош қўмондон ўринбосари ҳисобланади.

Қуролли Кучлар олдига қўйилган вазифаларни бажариш юзасидан уларга тезкор ва кундалик раҳбарликни Қуролли Кучларнинг Бирлашган Бош штаби бошлиғи амалга оширади. Тинчлик даврида Бош штаб мудофаа вазирлиги таркибига киради. Уруш даврида эса у Олий Бош қўмондонлик ишчи органига айланади.

Қуролли Кучларнинг Бош штаби мамлакат суверенитети ва ҳудудий яхлитлигини қуролли ҳимоя қилиш соҳасидаги қарорларни ишлаб чиқувчи ва амалга оширувчи ягона қўмондонлик органи ҳисобланади.

Қуролли Кучларни бошқаришда ҳарбий округлар алоҳида ўрин тутди, ҳарбий округ алоҳида йўналишларда Республика хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини таъминловчи асосий ҳарбий-маъмурий бирлик ҳамда умумқўшин тезкор стратегик бирлашмадир.

Мудофаа соҳасидаги Ўзбекистон ҳукуматининг, Мудофаа вазирлигининг, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралари, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ваколатлари «Мудофаа тўғрисида»ги Қонуннинг 9, 10, 12, 13, 14-моддаларида белгилаб қўйилган.

¹⁸⁴ Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T. «O'zbekiston», 2018. 2-tom, 143-bet.

Мудофаа соҳасида, Қуролли Кучларни ташкил қилишда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳам иштирок этади, яъни давлат органларига ўз вазифаларини бажаришга кўмаклашади (Қонуннинг 15-моддаси).

Давлатнинг мудофаа қобилияти унинг сиёсий, иқтисодий, ҳарбий, илмий ва маънавий имкониятларидан таркиб топади. Давлат мудофаа қобилиятининг энг муҳим қисми унинг Қуролли Кучларидир. Ҳарбий қурилиш соҳасидаги мақсад профессионал армияни, ўз таркибида яхши тайёрланган ва таълим олган, ўз халқига, она заминида садоқатли бўлган, ўз Ватанининг шаъни ва кадр-қимматини охиригача ҳимоя қила оладиган жангчиларга эга бўлган армияни босқичма-босқич вужудга келтиришдан иборат. Мақсад миқдор жиҳатдан унча катта бўлмаган, лекин яхши шайланган, замонавий қуроллар ва ҳарбий техника билан бекам-у кўст қуролланган, Ўзбекистоннинг хавфсизлигини мустақил равишда ва пухта таъминлашга қодир бўлган Қуролли Кучларни шакллантиришдир.

Мудофаа, хавфсизликни таъминлаш, Қуролли кучларни мустаҳкамлаш тўхтамайдиган, доимий жараёндир. Бу ҳақда Ш. Мирзиёевнинг куйидаги сўзлари диққатга сазовор: «Айни пайтда мудофаа соҳасида олдимизда янги ва муҳим вазифалар турганини барчамиз яхши тушунамиз. Аввало Миллий хавфсизлик концепсияси ҳамда Мудофаа доктринасининг самарали ва ўз вақтида амалга оширилишини таъминлаш бўйича ҳали кўп иш қилишимиз керак»¹⁸⁵.

Буларнинг барчаси мудофаанинг аҳамияти, унда Қуролли Кучларнинг роли ва Қуролли Кучларни такомиллаштириш ҳамда ундан кўзланган мақсад аниқ кўрсатиб берилганлигини кўрсатади.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Мудофаа ва хавфсизликнинг аҳамияти қандай?
2. Мудофаа ва хавфсизликни таъминлаш қимнинг вазифаси?
3. Қуролли Кучларнинг вазифаси нима?
4. Қуролли Кучларнинг таркиби қандай?
5. Қуролли Кучларга қандай раҳбарлик қилинади?
6. Қуролли Кучларга раҳбарлик қилишда Президентнинг ўрни қандай?
7. Қуролли Кучларни мустаҳкамлаш қандай йўллар билан олиб борилади?
8. Қуролли Кучларни мустаҳкамлаш нима учун керак?
9. Қуролли Кучларни ислоҳ қилиш бўйича қандай ишлар олиб борилган?
10. Мамлакат хавфсизлиги ва мудофаасини таъминлашда ёшларнинг ўрни қандай?
11. Мудофаа ва хавфсизликни таъминлашда жамоатчилик қандай иштирок этади?

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Биринчи бўлим.	ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING
	КОНСТИТУЦИЯСИ ВА
	КОНСТИТУЦИЯВИЙ ҲУҚУКИ.....7
II боб.	Конституциявий ҳуқуқнинг
	умумий таснифи.....7
1-§.	«Конституциявий ҳуқуқ» тушунчаси.....7
2-§.	Конституциявий ҳуқуқнинг предмети.....10
3-§.	Конституциявий ҳуқуқ –
	ҳуқуқнинг етакчи соҳаси 12

¹⁸⁵ Mirziyoyev Sh. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. T. «O'zbekiston», 2018. 2-tom, 144-bet.

4-§.	Конституциявий ҳуқуқ – ҳуқуқ тармоғи	14
5-§.	Конституциявий ҳуқуқ нормалари, институтлари, муносабатлари ва уларнинг субъектлари	16
6-§.	Конституциявий ҳуқуқ манбалари	19
7-§.	Конституциявий ҳуқуқ тизими	22
8-§.	Конституциявий ҳуқуқ фан сифатида	23
9-§.	«Конституциявий ҳуқуқ» фанининг вазифаси ва ривожланиши	26
10-§.	«Конституциявий ҳуқуқ» фанининг бошқа фанлар билан боғлиқлиги	29

ИИ боб. Конституциявий назария асослари

1-§.	Конституция ва давлат. Конституционализм	32
2-§.	Конституциянинг таърифи, мазмуни ва моҳияти	37
3-§.	Конституциянинг принциплари ва хусусиятлари	41
4-§.	Конституцияга амал қилиш ва уни ҳимоялаш	46
5-§.	Конституция – қонунчилик асоси	49
6-§.	Конституцияларнинг турлари	50

ИИИ боб. Ўзбекистон Республикасининг

	Конституциявий ривожланиши	54
1-§.	Конституциянинг яратилишига бўлган зарурат	54
2-§.	Конституциявий комиссия ва унинг фаолияти	57
3-§.	Конституция лойиҳасининг умумхалқ муҳокамаси ва унинг қабул қилиниши	60
4-§.	Конституцияда жаҳон Конституциявий тажрибалари ва миллий кадриятларнинг ақс этиши	63
5-§.	Конституциянинг тузилиши	68
6-§.	Конституциянинг такомиллашиб бориши	70
7-§.	Янги таҳрирда Конституция қабул қилиш зарурати	78
8-§.	Конституцияни кучга киритиш ва унга ўзгартириш киритиш тартиби	80

Иккинчи ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING

бўлим. КОНСТИТУЦИЯВИЙ ТУЗУМИ ПРИНЦИПЛАРИ

ИВ боб. Давлат суверенитети ва унинг	конституциявий асослари	83
1-§.	«Суверенитет» тушунчаси	83
2-§.	Ўзбекистон республика шаклидаги давлат	87
3-§.	Ўзбекистон демократик, ҳуқуқий, ижтимоий ва дунёвий давлат	90
4-§.	Давлат ва фуқаро муносабатлари	92
5-§.	Давлат суверенитетининг амалий ифодаси, мамлакат чегараси ҳамда ҳудудининг дахлсиз ва бўлинмаслиги	95
6-§.	Давлат тили, бошқа миллатлар тили, урф-одатлари ва анъаналарининг ҳурмат қилиниши	97

7-§.	Ўзбекистоннинг давлат рамзлари. Пойтахти.....	100
В боб.	Халқ ҳокимиятчилигининг конституциявий асослари.....	104
1-§.	Ҳокимият тизимида давлат ҳокимияти	104
2-§.	Давлат ҳокимиятининг манбаи ва давлат ҳокимиятини амалга ошириш	106
3-§.	Давлат ҳокимияти тизимининг бўлиниши принципи.....	109
4-§.	Ўзбекистон халқи. Халқнинг жамият ва давлат ҳаётидаги иштироки. Халқ номидан иш олиб бориш	112
5-§.	Сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрлар хилма-хиллиги	116
6-§.	Ўзбекистонда демократия принциплари ва шакллари.....	118
7-§.	Давлат ўз фаолиятида таянадиган принциплар	120
ВИ боб.	Конституция ва қонуннинг устунлиги	124
1-§.	Конституция ва қонуннинг устунлиги ҳамда уларнинг тан олинishi ва бажарилиши шартлиги ..	124
2-§.	Конституция нормаларининг амал қилиши	127
3-§.	Барчанинг Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўриши зарурлиги	128
ВИИ боб.	Ташқи сиёсатнинг конституциявий асослари.....	132
1-§.	Ташқи сиёсат юритиш – давлатнинг муҳим вазифаси	132
2-§.	Ўзбекистон – халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти	134
3-§.	Ташқи сиёсат принципларининг Конституцияда мустаҳкамланиши.....	136
4-§.	Иттифоқлар тузиш, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириш	138
Учинчи бўлим.	ИНСОН ВА ФУҚАРОЛАРНИНГ АСОСИЙ ХУҚУҚЛАРИ, ЭРКИНЛИКЛАРИ ВА БУРЧЛАРИ	142
ВИИИ боб.	Шахс ва фуқароликка тааллуқли умумий қоидалар. Фуқаролик	142
1-§.	Шахснинг ҳуқуқий мақоми	142
2-§.	«Фуқаролик» тушунчаси. Ягона фуқаролик.....	145
3-§.	Фуқароликка эга бўлиш	148
4-§.	Фуқароликни тугатиш..	151
5-§.	Фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш.....	152
6-§.	Ўзбекистонда чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқларини таъминлаш	155
7-§.	Фуқаролик масаласи билан шуғулланувчи давлат органлари	157

ИХ боб.	Фуқароларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари	161
1-§.	«Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар» тушунчаси	161
2-§.	Яшаш ҳуқуқи. Инсоннинг дахлсизлик ҳуқуқи ва эркинлиги	162
3-§.	Шахсни айбдор деб топиш. Судда ҳимояланиш имкониятлари. Малакали юридик ёрдам олиш	165
4-§.	Шахсий ҳаёт дахлсизлиги. Еркин яшаш ҳуқуқи	167
5-§.	Фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги	168
6-§.	Виждон эркинлиги	170
Х боб.	Сиёсий ҳуқуқлар	173
1-§.	«Сиёсий ҳуқуқлар» тушунчаси	173
2-§.	Фуқароларнинг давлат ва жамият ишларида иштирок этиш ҳуқуқи	174
3-§.	Ўзбекистон фуқароларининг давлат хизматларига киришда тенг ҳуқуқлилиги	177
4-§.	Митинглар, йиғилишлар ва намойишларда иштирок этиш ҳуқуқи	178
5-§.	Жамоат бирлашмаларига бирлашиш ва оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқи	180
6-§.	Ваколатли органларга мурожаат этиш ҳуқуқи	182
ХИ боб.	Иқтисодий, ижтимоий, маданий ва экологик ҳуқуқлар	186
1-§.	«Иқтисодий, ижтимоий, маданий ва экологик ҳуқуқлар» тушунчаси	186
2-§.	Мулкдор бўлиш ҳуқуқи	187
3-§.	Меҳнат қилиш ҳуқуқи. Мажбурий меҳнатнинг тақиқланиши	189
4-§.	Дам олиш ҳуқуқи	191
5-§.	Ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқи	192
6-§.	Уй-жойга эга бўлиш ҳуқуқи	194
7-§.	Соғлиқни сақлаш ва малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқи	196
8-§.	Экология соҳасидаги ҳуқуқлар	198
9-§.	Таълим олиш ҳуқуқи	200
ХИИ боб.	Инсон ҳамда фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатлари	205
1-§.	Кафолатлар тизими	205
2-§.	Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашда миллий ҳуқуқ тизимининг ўрни	207
3-§.	Ҳуқуқ ва эркинликларнинг давлат томонидан таъминланиши	208
4-§.	Асосий ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилиш воситалари	210

5-§.	Алоҳида тоифадаги (меҳнатга лаёқатсизлар, ёлғиз кексалар, ногиронлар, ва аҳолининг ижтимоий жиҳатдан эҳтиёжманд қисмлари) кишиларини ҳимоя қилиш.....	212
6-§.	Хотин-қизлар ва эркекларнинг тенг ҳуқуқлилиги ..	215

ХИИИ боб. Фуқароларнинг асосий бурчлари.....219

1-§.	«Асосий бурчлар» тушунчаси.....	219
2-§.	Конституцияда белгиланган бурчларни бажариш. Конституция ва қонунларга риоя этиш	220
3-§.	Тарихий, маънавий ва маданий меросларни авайлаб-асраш.....	221
4-§.	Атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш	223
5-§.	Солиқ ва йиғимларни тўлаш	224
6-§.	Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилиш ва ҳарбий хизматни ўташ.....	225

Тўртинчи

бўлим. ЖАМИЯТ ВА ШАХС.....228

ХИВ боб. Жамиятнинг иқтисодий негизлари 228

1-§.	«Иқтисодий негиз» тушунчаси	228
2-§.	Мулк шакллари, уларнинг тенг ҳуқуқлилиги.....	230
3-§.	Хусусий мулкнинг дахлсизлиги ва давлат томонидан муҳофаза этилиши	233
4-§.	Иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлиги.....	236
5-§.	Истеъмолчилар ҳуқуқларининг устунлиги	238
6-§.	Мулкка эгаллик қилиш ва мулкдан маҳрум қилиш асослари.....	239
7-§.	Умуммиллий бойликлар ва улардан фойдаланиш ҳамда муҳофаза қилиш	241

ХВ боб. Фуқаролик жамияти институтлари.....244

1-§.	Фуқаролик жамияти институтларининг тизими, турлари, вазифаси.....	244
2-§.	Қасаба уюшмаларининг жамиятдаги ўрни	246
3-§.	Сиёсий партияларнинг ҳокимиятни амалга оширишдаги иштироки	247
4-§.	Давлат ва диний ташкилотлар муносабати.....	251

ХВИ боб. Оила, болалар ва ёшлар.....255

1-§.	Оила – жамиятнинг асосий бўғини.....	255
2-§.	Оиланинг жамият ва давлат ҳимоясида бўлиши.....	257
3-§.	Никоҳ тузиш асослари	260
4-§.	Ота-онанинг фарзандлар олдидаги мажбурияти	262
5-§.	Ота-онасизларга давлат ғамхўрлиги.....	264
6-§.	Вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандларнинг ота-она олдидаги мажбурияти	266

7-§.	Фарзандларнинг қонун олдида тенглиги. Ёшларнинг рағбатлантирилиши	268
ХВИИ боб. Оммавий ахборот воситалари		270
1-§.	Жамият ҳаётида оммавий ахборот воситаларининг ўрни	270
2-§.	Оммавий ахборот воситаларининг эркинлиги ва қонунга мувофиқ ишлаши	272
3-§.	Оммавий ахборот воситалари фаолиятида цензурага йўл қўйилмаслиги	276
Бешинчи ЎЗБЕКИСТОННИНГ МАЪМУРИЙ- бўлим. ХУДУДИЙ ВА ДАВЛАТ ТУЗИЛИШИ		278
ХВИИИ боб. Давлатнинг маъмурий-худудий тузилиши...		278
1-§.	Давлат тузилиши шаклининг умумий таснифи.....	278
2-§.	Ўзбекистоннинг маъмурий-худудий тузилиши	280
3-§.	Маъмурий-худудий бирликларни ташкил этиш, туғатиш тартиби	281
4-§.	Шаҳарларнинг мақоми, уларни туркумлаш.....	284
ХИХ боб. Қорақалпоғистон Республикаси		288
1-§.	Қорақалпоғистон Республикасининг ҳуқуқий мақоми	288
2-§.	Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон қонунларининг муносабати	290
3-§.	Қорақалпоғистон Республикаси ҳудуди ва чегараларини ўзгартириш тартиби	292
4-§.	Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикаларининг ўзаро муносабати. Низоларни ҳал қилиш тартиби.....	295
Олтинчи ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ бўлим. ХОКИМИЯТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ		299
ХХ боб. Сайлов тизими		299
1-§.	Демократик жамиятда сайловларнинг аҳамияти	299
2-§.	Сайлов тизими ва сайлов ҳуқуқи	302
3-§.	Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқи, сайлов ҳуқуқи принциплари	305
4-§.	Сайлов сензлари. Сайловда иштирок етмаслик асослари. Сайловларда эркинлик	309
5-§.	Сайлов жараёни ва унда иштирок етуви субъектлар	313
6-§.	Сайлов ўтказиш муддатлари ва сайлов кампаниясининг бошланганлигини эълон қилиш.....	319
7-§.	Сайловларни ташкил қилиш ва ўтказиш.....	321
8-§.	Сайловларни молиялаштириш. Бўшаб қолган ўринларга депутат ва сенаторлар сайлаш.....	332
9-§.	Депутат ва сенаторларни чақириб олиш	335

XXII боб. Ўзбекистон Республикаси Президенти.....341

- 1-§. Ўзбекистонда Президентлик институтининг
вужудга келиши ва ривожланиши 341
- 2-§. Ўзбекистон Республикаси Президентининг
ҳокимият тизимидаги ўрни (Президент мақоми).....347
- 3-§. Ўзбекистон Президентини сайлаш
принциплари ва тартиби 351
- 4-§. Президентнинг ваколатлари 355
- 5-§. Президентнинг масъулияти 362
- 6-§. Ўзбекистон Президенти фаолиятининг кафолатлари.366

XXIII боб. Ўзбекистон Республикасининг**Олий Мажлиси 369**

- 1-§. Ўзбекистонда Парламентнинг вужудга келиши
ва парламент ислохотлари 369
- 2-§. Олий Мажлиснинг давлат ҳокимияти тизимидаги
ўрни ва вазифаси 374
- 3-§. Олий Мажлиснинг таркибий тузилиши ва
палаталарни ташкил этиш тартиби 378
- 4-§. Олий Мажлис палаталарининг ташкилий фаолияти
шакли ва ички тузилиши 383
- 5-§. Олий Мажлис палаталарининг ваколатлари 392
- 6-§. Қонунчилик жараёни.... 399
- 7-§. Депутатлар ва сенаторларнинг ҳуқуқий мақоми.....408
- 8-§. Депутатларнинг сайлов округларидаги фаолияти...418

XXIII боб. Ўзбекистон Республикасининг**Вазирлар Маҳкамаси 422**

- 1-§. Вазирлар Маҳкамасининг ҳокимият
tizimidaги ўрни 422
- 2-§. Вазирлар Маҳкамасини шакллантириш
жараёнининг такомиллашуви.....426
- 3-§. Вазирлар Маҳкамасининг ваколатлари.....428
- 4-§. Вазирлар Маҳкамасининг бошқа ҳокимият
тузилмалари, органлар ва ташкилотлар
билан муносабати 432
- 5-§. Бош вазирнинг ҳуқуқий мақоми 436
- 6-§. Бош вазирни лавозимга тайинлаш ва
лавозимдан озод этиш (истеъфога чиқариш).....437

XXIV боб. Маҳаллий давлат ҳокимияти асослари.**Фуқароларнинг ўзини ўзи
бошқариш органлари440**

- 1-§. Маҳаллий давлат органлари тизими ва
такомиллашуви 440
- 2-§. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг
вазифалари ҳамда ваколатлари 445

3-§.	Ўзбекистонда ҳоким институтининг вужудга келиши. Ҳокимларни тайинлаш ва лавозимидан озод этиш тартиби	450
4-§.	Ўзини ўзи бошқариш ва унинг жамиятдаги ўрни	454
5-§.	Ўзини ўзи бошқариш органларининг вазифаси, ваколатлари, давлат ҳокимияти органлари билан муносабати	456
6-§.	Фуқаролар йиғини раиси	459
7-§.	Маҳалла бошқарувини такомиллашувни	461

XXV боб. Суд ҳокимияти. Адвокатура 464

1-§.	Суд – давлат ҳокимиятининг мустақил тармоғи. Суд-ҳуқуқ ислохотлари	464
2-§.	Суд ҳокимиятининг тизими ҳамда вазифаси. Конституциявий суд.....	470
3-§.	Умумий юрисдикция судлари. Судьялар олий кенгаши	474
4-§.	Судлар фаолиятининг асосий принциплари	475
5-§.	Адвокатура	480
6-§.	Адвокатура фаолиятининг ривожланиши ва асосий принциплари.....	482

XXVI боб. Прокуратура органлари 486

1-§.	Прокуратуранинг давлат органлари тизимидagi ўрни	486
2-§.	Суд-ҳуқуқ ислохотларининг прокуратура органлари мақомига таъсири.....	489
3-§.	Прокуратура органларининг вазифа ҳамда ваколатлари.....	493
4-§.	Прокуратура органларининг тизими, ходимларни лавозимга тайинлаш, прокуратура ишини ташқил қилиш	498

XXVII боб. Молия, пул ва банк тизими 504

1-§.	Ўзбекистоннинг молия, пул ва банк тизими.....	504
2-§.	Давлат бюджети ва унинг таркибий қисмлари.....	507
3-§.	Ўзбекистон Республикасининг солиқ тизими	509
4-§.	Ўзбекистон Республикасининг банк тизими	513
5-§.	Молия-банк тизимининг барқарор ривожланишини таъминлаш.	515

XXVIII боб. Мудофаа ва хавфсизлик 518

1-§.	Миллий хавфсизлик тараққийёт гарови.....	518
2-§.	Мудофаа ва хавфсизликни таъминлашда Қуролли Кучларнинг ўрни	522
3-§.	Қуролли Кучларнинг тузилиши ва Қуролли Кучларни бошқариш	525